ІЛЮСТРОВАНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1 том

(від найдавнішого часу до кінця 18 ст.)



ІЛЮСТРОВАНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1

Ілюстрована енциклопедія історії України

В ТРЬОХ ТОМАХ

1 том

(від найдавнішого часу до кінця 18 ст.)

Видання перероблене, доповнене

Київ
"СПАЛАХ"
2004

ББК 63.3 (4УКР) я2
1-49

Це видання – популярну ілюстровану енциклопедію з історії України – укладено на основі найновіших досягнень історичної думки. В ньому подано короткі характеристики видатних діячів минулого, розглянуто значну кількість подій, явищ, пам'яток літератури, історії та культури, починаючи з давніх-давен і до кінця 18 ст. Краще осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть численні ілюстрації, карти, схеми. Видання призначене школярам старших класів, абітурієнтам, студентам вузів і технікумів, а також широкому загалу читачів, які бажають поглибити свої знання. Матеріали з початку 19 ст. і до наших днів увійдуть у 2–3-й томи.

Автор тексту
Олександр Кучерук

Ілюстрації та художнє оформлення
Лідії та Світлани Голембовських
і Сергія Білостоцького

Науковий редактор
Лариса Федорова

Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань

Ілюстрована енциклопедія історії України в трьох томах.
1–49 Авт. тексту О. Кучерук; Іл. та худож. оформ. Л. і С. Голембовських, С. Білостоцького – Видання перероблене, доповнене – К.: Спалах, 2004. – Т. 1: (від найдавнішого часу до кінця 18 ст.) – 216 с.: іл.
ISBN 966-512-226-6

В енциклопедії подано короткі характеристики видатних діячів минулого, розглянуто значну кількість подій, явищ, пам'яток літератури, історії та культури, починаючи з давніх-давен і до кінця 18 ст. Краще осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть численні ілюстрації, карти, схеми. Призначена школярам старших класів, абітурієнтам, студентам вузів і технікумів, а також широкому загалу читачів, які бажають поглибити свої знання.

ББК 63.3 (4 УКР) я2

І $\frac{5001000000-001}{2004}$ без оголош.

ISBN 966-512-221-5
ISBN 966-512-226-6 (Т. 1)

ПЕРЕДМОВА

У наш час – час нової доби розвитку держави української нації, кожна книжка, кожна справа, що підкріплюють дух і дають поживу для думки, ще раз переконують у невичерпності можливостей українського народу, утверджують віру в його незнищимість і творчий геній.

Історія України – реальність і правда, ось головні засади, покладені в основу пропонованої читачам "Ілюстрованої енциклопедії історії України". Видання є універсальним довідником, що містить інформацію з багатовікового минулого української нації, держави, тут представлено біографії українських князів, гетьманів, державних, політичних, громадських діячів, найвидатніших представників культури, подано окремі відомості про сусідні народи і держави, найважливіші поняття історичної науки, характеристики допоміжних історичних дисциплін (геральдика, нумізматика, джерелознавство тощо), окремих пам'яток писемності, архітектури.

Наприкінці тому у хронологічній послідовності вміщено таблиці українських династій князів, гетьманів, київських митрополитів, володарів сусідніх держав, константинопольських патріархів тощо.

Видання щедро ілюстроване картами з історії України, портретами, малюнками. Ілюстрації, що належать до певних груп статей, як то одяг, зброя тощо, зібрано в окремих композиціях. Автор тексту та художники використали у своїй роботі значну історичну літературу, завдяки чому енциклопедія відзначається науковою глибиною і достеменністю. Сподіваємося, що це видання стане добрим помічником школярам, студентам, знайде своє місце у бібліотеках та у кожній українській родині.

Академік НАН України
Аркадій Жуковський



ББК 63.3 (4УКР) я2
І-49

Це видання – популярну ілюстровану енциклопедію з історії України – укладено на основі найновіших досягнень історичної думки. В ньому подано короткі характеристики видатних діячів минулого, розглянуто значну кількість подій, явищ, пам'яток літератури, історії та культури, починаючи з давніх-давен і до кінця 18 ст. Краще осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть численні ілюстрації, карти, схеми. Видання призначене школярам старших класів, абітурієнтам, студентам вузів і технікумів, а також широкому загалу читачів, які бажають поглибити свої знання. Матеріали з початку 19 ст. і до наших днів увійдуть у 2–3-й томи.

Автор тексту
Олександр Кучерук

Ілюстрації та художнє оформлення
Лідії та Світлани Голембовських
і Сергія Білостоцького

Науковий редактор
Лариса Федорова

Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань

Ілюстрована енциклопедія історії України в трьох томах.
І–49 Авт. тексту О. Кучерук; Іл. та худож. оформ. Л. і С. Голембовських, С. Білостоцького – Видання перероблене, доповнене – К.: Спалах, 2004. – Т. 1: (від найдавнішого часу до кінця 18 ст.) – 216 с.: іл.
ISBN 966-512-226-6

В енциклопедії подано короткі характеристики видатних діячів минулого, розглянуто значну кількість подій, явищ, пам'яток літератури, історії та культури, починаючи з давніх-давен і до кінця 18 ст. Краще осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть численні ілюстрації, карти, схеми. Призначена школярам старших класів, абітурієнтам, студентам вузів і технікумів, а також широкому загалу читачів, які бажають поглибити свої знання.

ББК 63.3 (4 УКР) я2

І $\frac{\textbf{5001000000–001}}{\textbf{2004}}$ **без оголош.**

ISBN 966-512-221-5
ISBN 966-512-226-6 (Т. 1)

АВА́РИ (гр. або лат., літописна назва — обри) — племінний союз, основу якого складали тюркськомовні кочові племена. Вперше згадуються в середині 5 ст. У 6 ст., рухаючись з глибин *Азії* на Захід, авари вторглися в причорноморські степи, звідки перекочували в Подунав’я та на *Балкани.* На території вздовж середнього Дунаю авари утворили власну державу — Аварський каганат, нападали на Візантію, Франкську державу. Намагаючись підкорити слов’янські племена, авари вели з ними війни, зокрема з *антами.* Наприкінці 8 ст. аварів розгромили франки Карла Великого, а наприкінці 9 ст. — угорці. Як відголосок тих подій у літописах збереглася приказка — “загинули, як обри”. Рештки аварів з часом асимілювалися з народами Причорномор’я та Подунав’я.

А́ВСТРІЯ — держава в Центральній *Європі.* Заселена переважно австрійцями. Почала формуватися з 6 ст. на основі германських і частково слов’янських та інших племен. З 1156 р. — герцогство у складі *“Священної Римської імперії”.* З 1282 р. в Австрії утвердилася династія Габсбургів, що правила до 1918 р. Розширюючи свої володіння, Габсбурги утворили 1804 р. Австрійську імперію: з 1867 р. — це дуалістична Австро-Угорська імперія. Внаслідок трьох поділів Речі Посполитої наприкінці 18 ст. до Австрійської держави відійшла частина українських земель: *Галичина, Буковина, Закарпаття.* Українське населення становило 8% усього складу імперії Габсбургів. Зв’язки Австрії та України простежуються з доби *Київської держави;* особливо широкими вони були за князювання *Данила Галицького.* Важливе значення мали торговельні стосунки. В різні часи на службі в австрійських імператорів перебували українські козаки. В австрійських навчальних закладах здобуло освіту чимало українців, а в 17—18 ст. в *Київській академії* навчалися й вихідці з австрійських земель.

АВТОНО́МІЯ (гр. — незалежність; утворено від сам і закон) — право самостійного управління, самоврядування частини держави, яке здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами чи спеціальними угодами. Прикладом автономії може бути існування України у складі Московської держави після підписання *Березневих статей 1654 р.*

АГАПІ́Т ПЕЧЕ́РСЬКИЙ (р. нар. нев. — бл. 1095) — чернець, найславетніший лікар княжої доби. Його життя описане в *“Києво-Печерському патерику”* (13 ст.). Походив з Києва. Ставши ченцем *Києво-Печерської лаври,* Агапіт оволодів відомими на той час методами лікування. Допомагав усім хворим — від жебрака до князя. Гроші за лікування не брав, а просив роздавати бідним. У *монастирі* й закінчив своє життя. Похований у Ближніх печерах, де й донині можна побачити його мощі і домовину. Українська православна церква вшановує Агапіта як святого, день поминання — 1 червня.

АДАЛЬБЕ́РТ МАҐДЕБУ́РЗЬКИЙ (р. нар. нев. — 981) — німецький церковний і політичний діяч, хроніст. 961 р. у складі посольства німецького короля Оттона І відвідав двір княгині *Ольги* у Києві з метою поширення *християнства* в *Київській державі.* Невдача посольства примусила Адальберта цього ж року покинути Київ. З 966 р. він, чернець одного з монастирів, продовжує “Хроніку” Реґіона Прюмського від 905 по 967 р., де описує свою подорож до Києва. З 968 р. Адальберт — маґдебурзький архієпископ.

А́ЗІЯ — найбільша за площею частина світу, разом з *Європою* складає материк Євразію. Площа Азії 44363 тисячі км^2. Назва, ймовірно, походить від ассирійського слова, що означає Схід. На території Азії (30% усієї суші) в плині розвитку людської цивілізації існували численні племена, народи і держави.

АЗО́ВСЬКЕ МО́РЕ (літописна назва — Сурозьке море) — внутрішнє море на півдні України. Площа 39 тисяч км^2. У це море впадають річки Кальміус, Міус, Дон, Кубань та ін. Деякі з річок утворюють при цьому широкі лимани. Азовське море сполучається з *Чорним морем* Керченською протокою.

“А́ЗОВСЬКЕ СИДІННЯ” – п’ятилітній період володіння і оборони м. Азова запорозькими і донськими козаками у 1637—1642 рр. Стратегічне положення міста, яке з 1471 р. належало *Кримському ханству,* перетворило його на важливий центр і базу підготовки та проведення нападів татарських і турецьких військ на українські землі протягом 16 — початку 17 ст. Скориставшись черговою війною Кримського ханства з Персією, українське козацьке військо, об’єднавшись разом з донськими козаками, у квітні 1637 р. підступило до стін Азовської фортеці. Після дев'яти тижнів важкої облоги козакам вдалося непомітно підвести під фортечну стіну міну та висадити у повітря одну з стін. У пролом увійшло козацьке військо і захопило фортецю. У наступні п’ять років козаки “сиділи” у місті, відбиваючи усі спроби татар і турків повернути собі Азов. 1641 р.

стотисячне турецько-татарське військо оточило місто, яке обороняло п'ять з половиною тисяч козаків. Тримісячна облога з штурмами, підкопами і мінуваннями фортечних мурів закінчилася тим, що турки змушені були зняти облогу. Козаки сміливо напали на відступаючих турків і навіть захопили один військовий корабель. Російський уряд, побоюючись великомасштабної війни з *Туреччиною*, 1642 р. прийняв одностороннє рішення і наказав козакам покинути місто, яке було передано під владу турків.

АЛЕ́ППСЬКИЙ (Халебський) Павло́ (бл. 1627—1669) — православний священик, мандрівник і письменник. Народився в м. Алеппо, тепер м. Халеб, Сірійська Арабська Республіка. Син антіохійського православного патріарха Макарія, якого багато років супроводжував у подорожах. У 1654, 1656 рр. відвідав Україну, побував у *Києві,* Переяславі, Умані, Прилуках та інших містах. Залишив щоденні записки, що містять важливі відомості про історію, культуру, державні справи, освіту, господарство, звичаї та побут України. Зустрічався з гетьманом України Б. *Хмельницьким* у Богуславі й позитивно охарактеризував його як державного діяча.

АЛІ́МПІЙ, Аліпій, Олімпій (бл. 1050—бл. 1114) — давньоруський живописець, золотар, мозаїст, чернець. Навчався з 1084 р. у візантійських майстрів, які оздоблювали Успенський собор Києво-Печерського монастиря, разом з ними виконував мозаїчні і фрескові настінні композиції. Малював також *ікони.* Його життя й діяльність описані у *"Києво-Печерському патерику".* Похований у Ближніх печерах *Києво-Печерської лаври.* Українська православна церква вшановує Алімпія як святого. День поминання — 17 серпня.

Превелебний Алімпій-іконописець. Дереворит Іллі до "Києво-Печерського патерика". Київ, Лаврська друкарня, 1661.





АМАЗО́НКИ — в грецькій міфології плем'я жінок-войовниць, що походили від бога війни Ареса та його дочки Гармонії. Місце їх поселення, за багатьма джерелами, різне, зокрема, це землі сучасної України біля Чорного і Азовського морів, у пониззі Дунаю. У деяких джерелах, наприклад у хроніках 9 ст. візантійця Георгія Амартола, ці території називали країною амазонок — Амазонією.

АМВО́Н (гр. — підвищення) — у християнському храмі — підвищення перед царськими вратами *іконостаса.* З амвона священик читає *Євангеліє,* відправляє літургію, виголошує казання, причащає тощо. Див. *Церква.*

А́МФОРА — антична посудина — глек з глини, іноді з металу. Має звужене дно, вузьке горло з двома ручками. Використовувалася для зберігання вина, олії, зерна тощо. Металеві амфори правили за посуд при частуванні. Античні амфори нерідко прикрашалися орнаментом та малюнками із зображенням міфологічних і побутових сцен, історичних подій тощо. Амфори й нині знаходять під час археологічних розкопок, підводних обстежень залишків античних міст і поселень на території сучасної України, переважно в Одеській та Миколаївській областях, в *Криму.* Окремі вироби виявлено у лісостеповій смузі України, на Поліссі. У 10—12 ст. подекуди в Україні виготовляли місцевий тип амфори, відомий як корчага, що не мала прикрас, лишень написи різного змісту або тавра.

АНДРІ́Й ПЕРВОЗВА́ННИЙ (р. нар. нев. — бл. 70) — *апостол.* Походив з Галілеї (Мала Азія). Брат апостола Петра. Перший учень і послідовник Ісуса *Христа,* перебував з ним до кінця його земного життя. Проповідував християнство в Європі та Азії. *Літопис руський* розповідає про відвідини ним території *України* і того місця, де нині *Київ.* Під час подорожі до Малої Азії затриманий і засуджений до страти, розіп'ятий на хресті. Андрія Первозванного особливо шанують православні християни, зокрема українці. День поминання — 30 листопада. З цим святом пов'язано багато народних звичаїв.

АНДРУ́СІВСЬКА УГО́ДА, Андру́сівське переми́р'я 1667 р. — угода між Московською державою і *Польщею* про припинення війни 1654—1667 рр. між ними за українські та білоруські землі. Підписана 9 лютого 1667 р. в с. Андрусові біля Смоленська (нині територія *Росії)* на 13,5 років. До участі у переговорах і підписанні угоди представників України запрошено не було. Згідно з угодою Польща віддала *Московії* Смоленськ та Сіверську землю і визнала право Москви на володіння *Лівобережною Україною.* Київ з околицями до 1669 р. мав перейти до Московії. Польща залишала собі *Правобережну Україну* (крім Києва) та *Білорусь.* Землі *Війська Запорозького* оголошувалися під спільним управлінням. Основні умови угоди були підтверджені 1686 р. "Вічним миром" між Польщею і Московською державою, який остаточно залишив за Москвою Лівобережну Україну та Київ і фактично анулював *Березневі статті 1654 р.*

Проста глиняна амфора та дві амфори, розписані малюнками на міфологічні теми.





А́ННА ЯРОСЛА́ВНА (нар. між 1024 і 1032 — після, можливо, 1075) — дочка великого київського князя *Ярослава Мудрого.* Народилася й виросла у *Києві* при княжому дворі, де й здобула в приватних учителів знання з історії, іноземних мов, арифметики, співів та малювання. 19 травня 1051 р. у Реймському соборі обвінчалася з французьким королем Генріхом I Капетингом. 1060 р. після смерті Генріха I королем став старший з трьох їхніх синів Філіпп. Королева-мати Анна при ньому була опікуншею, за іншими даними — регентшею. 1060 р. Анна побудувала собор монастиря св. Вінцента в Санлісі, неподалік Парижа. 1062 р. вона вдруге одружується з графом Раулем де Крепі-Валуа, нащадком Карла Великого, з яким прожила до його смерті у 1074 р. Висловлюють припущення, що Анна після цього приїздила в Київ та змушена була хутко повернутися до Франції через жорстоку боротьбу її братів Святослава та Ізяслава за київський престол. Найвірогідніше, що останні роки життя Анна Ярославна провела у Франції, але про цей період, так само, як і про рік смерті та місце поховання її, достовірних даних не існує.

А́НТИ (гр.; походження слова остаточно не з'ясовано) — назва, яку використовували візантійські історики стосовно давньослов'янських племен, які з 2 ст. н. е. жили у лісостеповій частині України, між *Дністром* і *Дніпром.* Вперше ця назва зустрічається в керченському написі 3 ст. н. е. Найголовніші відомості про антів подано у працях візантійських істориків Йордана, Прокопія Кесарійського, Менандра, Агафія між 551 і 602 рр. Анти займалися орним рільництвом, скотарством, вміли обробляти залізну руду, мали розвинуте гончарство, обробляли коштовні метали, камінь, дерево, кістку, виробляли скло, тканини тощо. Помітне місце у господарстві і виробництві посідала праця рабів. Торгували вони переважно з країнами античного світу та Сходу. В грошовому обігу використовували здебільшого римські срібні денарії. З антами пов'язують значну частину пам'яток *черняхівської культури* і відповідно землі майбутніх племінних союзів — *уличів, тиверців, полян* і частково слов'янського населення *Закарпаття.* Близько 4 ст. н. е. утворилася антська держава, якою правили володарі-царі. Імена деяких з них відомі з грецьких джерел: Бож, Ардагаст, Мусокій. Анти мали могутнє військо. В другій половині 4 ст. мирні стосунки з сусідами *ґотами* стали ворожими, бо інтереси антів з ними зіткнулися у Причорномор'ї. 375 р. гунська навала послабила силу ґотів, союзниками *гунів* у боротьбі з ґотами виступили анти. 385 р. ґоти знову напали на антів, однак зазнали нищівної поразки. Згодом Готському королю Вінітарові вдалося розгромити антське військо, взяти в полон і стратити царя Божа з синами та найближчим оточенням. З 527 р. анти у союзі зі *склавінами* розпочали наступ на візантійські володіння на *Балканах.* У середині 6 ст. частина антів оселилася на візантійських землях. 568 р. у зв'язку з вторгненням *аварів* і утворенням Аварського каганату почалися слов'янсько-аварські війни, в яких помітну роль відігравали анти. Ці війни, ймовірно, призвели до ослаблення держави антів та її занепаду. Остання згадка про ці племена припадає на 602 р. Анти, антська держава, культура антів стали основою *Київської держави,* а відтак і її культури.

АНТИ́ЧНІ ДЕРЖА́ВИ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я. Виникли в процесі грецької колонізації північного узбережжя *Чорного моря* в 6—5 ст. до н. е. Найдавніше грецьке поселення засноване в другій половині 7 ст. до н. е. на о. Березань (гр. назва *Борисфен),* потім з'явилися міста — Тіра, Фанагорія, Гермонаса, Феодосія, Пантікапей, Німфей, Кіммерік, Тірітака, Мірмекій, Ольвія, Херсонес, Танаїс та ін. Близько 480 р. до н. е. внаслідок об'єднання частини грецьких колоній утворилося *Боспорське царство* зі столицею у м. Пантікапеї. За формою політичного устрою та адміністративно-територіальною структурою античні міста-держави Північного Причорномор'я були тотожні з грецькими полісами (за винятком Боспору) як рабовласницькі демократичні республіки. Політичним, економічним і культурним центром держави було місто, навколо якого знаходилась хора (сільськогосподарські околиці). Протягом усієї своєї історії міста-держави Північного Причорномор'я підтримували тісні контакти з *Грецією* та Римом. Міста-держави стали значними центрами ремесла, торгівлі, культури. В них виробляли зброю, ювелірні прикраси, кераміку тощо. Торгували цими виробами, вином, а купували в сусідніх землях зерно та інші продукти рільництва і скотарства. Не раз колонії потерпали від нападів кочових, напівкочових і осідлих північних народів, зокрема *скіфів.* У середині 1 ст. до н. е. більшість античних міст Причорномор'я потрапили під владу *Боспорського царства* і брали участь у боротьбі з римською експансією. Однак Рим встановив свій контроль над цими містами. В перших століттях нової ери все більшу роль у житті античних міст Причорномор'я відігравали місцеві народи, зокрема *сармати,* внаслідок чого виробилася своєрідна греко-сарматська культура, помітно скоротилися зв'язки з Грецією. У 3 ст. н. е. античні поселення зазнавали нападів *готів,* що призвело до значного послаблення колоній та Боспорського царства. Припинили існування після навали гунів у 4 ст., Херсонес — у 15 ст.

АНТИ́ЧНІСТЬ (запозичення з фр., від лат. — стародавній) — греко-римський період стародавньої історії та культури з 1 тис. до н. е. до 5 ст. н. е. Антична історія поділяється на три періоди: Стародавня Греція, еллінізм, Стародавній Рим. Виняткового розвитку досягли в цей період література та мистецтво. На території України існувало кілька античних центрів (7 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.), зокрема Ольвія, Херсонес Таврійський, Боспорська держава.

АНТО́НІЙ ПЕЧЕ́РСЬКИЙ (світське ім'я — Антипа; бл. 983 — 1073) — один з основоположників чернецтва в Україні. Народився в м. Любечі неподалік Чернігова. Змолоду побував у *Греції* на півострові *Афон,* де в Єсфігменському монастирі прийняв постриг з ім'ям Антоній і навчився чернечому чину. Повернувшись у Київ 1013 р., усамітнився у варязькій печері неподалік князівського села Берестова. Після смерті великого київського князя Володимира перебрався на Афон.



Печерська Богоматір з превелебними Антонієм та Феодосієм. Гравюра 17 ст.

За князювання *Ярослава Мудрого* вернувся в Київ й оселився в печері першого митрополита – русина *Іларіона.* 1051 р. вважається датою заснування Києво-Печерського монастиря, прибуття до нього братії та постриг їх. Ченці розширили печери, влаштували підземну церкву, трапезну та келії; спорудили над печерами дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці. Печери одержали назву Дальніх. Бл. 1062 р. Антоній викопав печеру на іншій горі. Ці печери згодом стали називати Ближніми. 1069 р. Антоній усамітнився в печері на Болдиних горах в Чернігові, де заснував Іллінський монастир. По тому вернувся в Київ, брав участь у визначенні місця спорудження мурованого собору Успіння Пресвятої Богородиці. Був похований у Ближніх печерах (поховання не збереглося). Українська православна церква визнала Антонія святим. Дні поминання – 7 травня (успіння) і 10 липня.

АНТРОПОМОРФІ́ЗМ (гр. — людина і вигляд, людиноподібність) — надання предметам, явищам і об'єктам природи, небесним тілам, тваринам, міфічним істотам рис і властивостей, притаманних людям. Антропоморфізм визначав світосприймання і світорозуміння людини на ранніх щаблях розвитку цивілізації. Антропоморфізм притаманний майже всім первісним релігіям, вірні яких уявляли своїх богів у людській подобі (олімпійські боги, поганські боги наших предків: *Перун, Світовид, Мокош* та ін.). Прояви антропоморфізму збереглися до нашого часу в фольклорі, мистецтві та літературі. Приміром, ми кажемо: сонце усміхнулося; трава шепоче; земля дихає; небо насупилося...

АПО́СТОЛ (гр. — посланець) — у широкому розумінні — Божий посланець (по Біблії). 1) Найближчі учні, послідовники та проповідники вчення Ісуса *Христа.* В *Євангелії* від Марка подається такий перелік: Симон (Петро), брат його *Андрій Первозванний*, брати Іаков Заведеєв та Іоанн, Філіпп, Варфоломій, Фома, Матфей, Іаков Алфеєв, Іуда Леввей (Фаддей), Симон Кананіт, Іуда Іскаріот (зрадив Ісуса, замість нього обрано Матфея). Крім цих апостолів, за *Новим Заповітом,* Христос обрав ще 70 учнів-апостолів. 2) Апостолами, або рівноапостольними церква визнає деяких християнських святих подвижників, що жили в пізніші часи, зокрема князя *Володимира Великого,* княгиню *Ольгу,* святих *Кирила і Мефодія* та ін. 3) Назва християнської книги, яка містить "Діяння апостолів", їх послання та "Одкровення Іоанна" з Нового Завіту. Використовується під час богослужінь. Найдав-

Початкова сторінка Апостола, надрукованого Іваном Федоровичем. Львів. 1574.



ніше українське датоване видання — Апостол 1574 р., видрукуваний кирилицею у Львові друкарем Іваном *Федоровичем.*

АПО́СТОЛ Дани́ло (1654—1734) — *гетьман* Лівобережної України. Походив з українського козацького старшинського роду. Обирався гадяцьким і миргородським *полковником*, *наказним гетьманом.* Брав участь як військовий старшина у походах проти *турків, татар* і *поляків.* У складі козацького війська воював на боці Московської держави зі Швецією у 1700—1721 рр. Належав до тих українських старшин, що були втаємничені у протимосковські плани гетьмана І. *Мазепи,* але 1708 р. перейшов на бік *Петра I.* 1722 р. з російським військом брав участь у Перському поході Невдоволення імперським свавіллям в Україні на той час набрало такої сили, що царська влада мусила з ним рахуватися. Тому 1727 р. розпущено *Малоросійську колегію* і знову дозволено українцям обирати гетьмана. Ним став Данило Апостол, який, за попередньою практикою, від імені України повинен був підписати угоду з російським царем. Однак вимога гетьмана Д. Апостола наштовхнулася на небажання царя поновлювати таку угоду. Натомість видано "Решительные пункты", що правили за основний закон державного життя України та регулювали рівень *автономії.* Гетьман



Апостол зосередив свою діяльність на внутрішніх справах України. Він провів перевірку права власності на землю, упорядкував збирання податків, установив точний бюджет України. За його сприяння унормовано права української козацької старшини, купецтва, проведено часткову реорганізацію судочинства. Д. Апостол прагнув підпорядкувати Київ своїй владі, але київські міщани залишилися під владою російської адміністрації. Гетьманові вдалося отримати від царя дозвіл на повернення 1734 р. частини запорозьких козаків з турецьких володінь в Україну. Похований Д. Апостол у Сорочинцях. Після його смерті російська цариця Анна не дозволила обрати нового гетьмана, а натомість Україною керувало *"Правління гетьманського уряду".*

АРА́БИ (самоназва — аль-араб) — група народів, які визнають рідною арабську мову. Живуть у Західній *Азії*, Південній і Центральній Африці. Перші державні утворення виникли у 1 тис. до н. е. на Аравійському півострові. З прийняттям у 7 ст. ісламу, що став об'єднувальним фактором для арабів, розпочалася розбудова арабської держави. Внаслідок значних завоювань утворився Арабський халіфат, що простягнувся від Індії до Атлантичного океану і від Середньої Азії до Центральної Африки. Найбільшого піднесення арабська державність, культура досягли у 9—10 ст. Але вже у 10 ст. халіфат розпався на окремі держави. У 16 ст. більшість територій, заселених арабами, увійшла до *Османської імперії.* Найраніші контакти наших предків з арабами відносяться до 7 ст. Відтоді в арабських джерелах починають згадуватися народи, які жили на території України. Важливі дані про історію, культуру, торгівлю, побут, вірування жителів тогочасної України містяться в творах таких арабських вчених, мандрівників, письменників 9—10 ст., як Ібн Хордадбег, Ахмет Ібн Фадлан, Аль Масуді, Ібн Даст та ін. Про жваві торговельні стосунки з арабами свідчать численні скарби арабських срібних диргемів, знайдених на теренах України.

А́РІЇ (давньоінд. — той, що рухається, йде) — термін, яким означують стародавні *племена* і народи-носії арійських, тобто індоіранських мов. Вважається, що вони були далекими предками багатьох племен, зокрема тих, що пізніше склали основу української *нації.*

АРТА́НІЯ, Арсанія, Арта (походження слова остаточно не з'ясовано) — одне з ранніх державних утворень східнослов'янських *племен.* Існувало поряд з Куявією (Київська земля) та *Славією.* У 8—9 ст. Артанія згадується в арабських і пер-



ських джерелах. Сучасні дослідники не мають єдиної думки про географічне розташування Артанії. Одні ототожнюють її з антською державою, інші розташовують її в Приазов'ї, Східному *Криму*, Південному Кавказі тощо.

АРХЕОГРА́ФІЯ (гр. — стародавній та пишу) — спеціальна допоміжна історична наука, що вивчає комплекс проблем, пов'язаних з введенням письмових джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку, збирання під час археографічних експедицій, опису та публікації. Термін виник в античний час, однак лише з появою *книгодрукування* археографія стала наукою. В Україні перші археографічні праці з'явилися у 18 ст.

АРХЕОЛОГІ́ЧНА КУЛЬТУ́РА — умовна назва для означення спільності рис, виявлених у певної кількості археологічних пам'яток, що належать до одного історичного часу і території. Назви археологічних культур утворюються, як правило, від назв місцевостей, де було вперше виявлено типову пам'ятку (*зарубинецька культура* — від с. Зарубинці, *черняхівська культура* — від с. Черняхів), або за характерними ознаками археологічних знахідок (культура кулястих амфор, шнурова культура), від особливостей поховань (ямна культура, зрубна культура) тощо.

АРХЕОЛО́ГІЯ (гр. — стародавній і вчення) — допоміжна історична наука, що вивчає давні суспільства за викопними рештками предметного світу, тобто за збереженими матеріальними предметами людської діяльності — від окремих речей до стоянок, поселень, городищ, могильників, майстерень, святилищ, скарбів тощо. Археологія як цілеспрямована діяльність людей, пов'язана з пошуками старожитностей, зародилася на початку 16 ст. в Італії. Одне з перших археологічних досліджень в Україні проведено в Києві у 30-х рр. 17 ст. на місці, де стояла *Десятинна церква.*

АРХІ́В (запозичення з нім., від гр. — урядовий будинок) — окремі заклади або відділи установ в організаціях, що зберігають документальні матеріали: державні та історичні документи, газети, кіно-, фото-, аудіоматеріали, документи окремих осіб, організацій тощо. Виникнення архівів пов'язане з виникненням писемності і накопиченням писаних документів. Перші архіви в Україні з'явилися при князівських дворах, церквах, монастирях. У козацьку добу архіви утворювалися при *гетьманській канцелярії,* полкових, сотенних, міських урядах тощо.

АРХІВОЗНА́ВСТВО — допоміжна історична наука, що вивчає питання історії, теорії, методики і практики архівної справи. В Україні почала формуватися у 19 ст.

АРХІТЕКТУ́РА (лат., з гр. — будівничий) — мистецтво створення будівель, що відповідають їх певному призначенню: житло, громадські, адміністративні, культові, оборонні та виробничі споруди, комплекси будівель, міста, для яких характерні поєднання функціонального призначення з естетичними засадами, що панують у той чи інший час у суспільстві. Архітектура зародилася на початку палеоліту, коли людина стала достосовувати природні укриття (печери, гроти тощо) для тимчасового чи постійного проживання. З часом з'явилися наземні будівлі (намети, землянки, споруди з кісток тварин). У *бронзовому віці* і на початку *залізного віку* з'явилися оборонні споруди, іригаційні системи, культові будівлі, палаци. Стародавній світ досяг великих успіхів у будівництві. Найвидатніші споруди того часу — єгипетські піраміди, Великий китайський мур. Античний світ характеризується значним розвитком архітектури і будівництва, що заклали основи європейської (зокрема, української) архітектури. Виникли нові типи будівель і конструкції споруд. З поширенням *християнства* основним типом будівель стали храми і монастирі, замки і фортеці, громадські споруди. Європейська архітектура у 10 — на початку 19 ст. утворила такі архітектурні стилі: романський, ґотика, *ренесанс*, *бароко*, рококо, *класицизм.*

АСКО́ЛЬД (р. нар. нев. — 882) **І ДИР** (р. нар. нев. — 882 ?) — київські князі. У писемних джерелах вони часто згадуються разом як брати, де Аскольд старший. Є підстави вважати їх нащадками

князя *Кия,* хоч, згідно з іншими джерелами, вони варязького походження. В час правління князя Аскольда його держава складалася з земель *полян, деревлян, дреговичів* і частини земель *сіверян.* Найновіші дослідження дозволяють ототожнювати державу Аскольда з літописною Куявією. Відомо, що князь Аскольд здійснював військові походи у володіння *Візантії* (860, 863, 866, 874). Між Аскольдом і Візантією було підписано вигідний для наших предків договір. З певною обережністю можна стверджувати, що за Аскольда *християнство* активно проникало у *Київську державу.* Сам князь охрестився під іменем Миколи. Конфлікт з *Артанією* призвів до походу новгородського князя *Олега* 882 р. на Куявію. Під час бойових дій князі Аскольд і Дир загинули, Куявія війну програла і була об'єднана з Артанією в одну державу, якою почав правити князь Олег, а столицею став Київ. За іншими повідомленнями, Дир правив після Аскольда у Києві, але, ймовірно, не довго. Князя Аскольда поховано в Угорському урочищі на околиці Києва, від чого місцевість стала називатися *Аскольдовою могилою.* З часом на тому місці зведено церкву св. Миколи. Князь Дир після смерті був похований неподалік *Софійського собору.* Вченими доведено, що до *Літопису руського* увійшов у повному обсязі літопис, написаний у часи київського князя Аскольда.

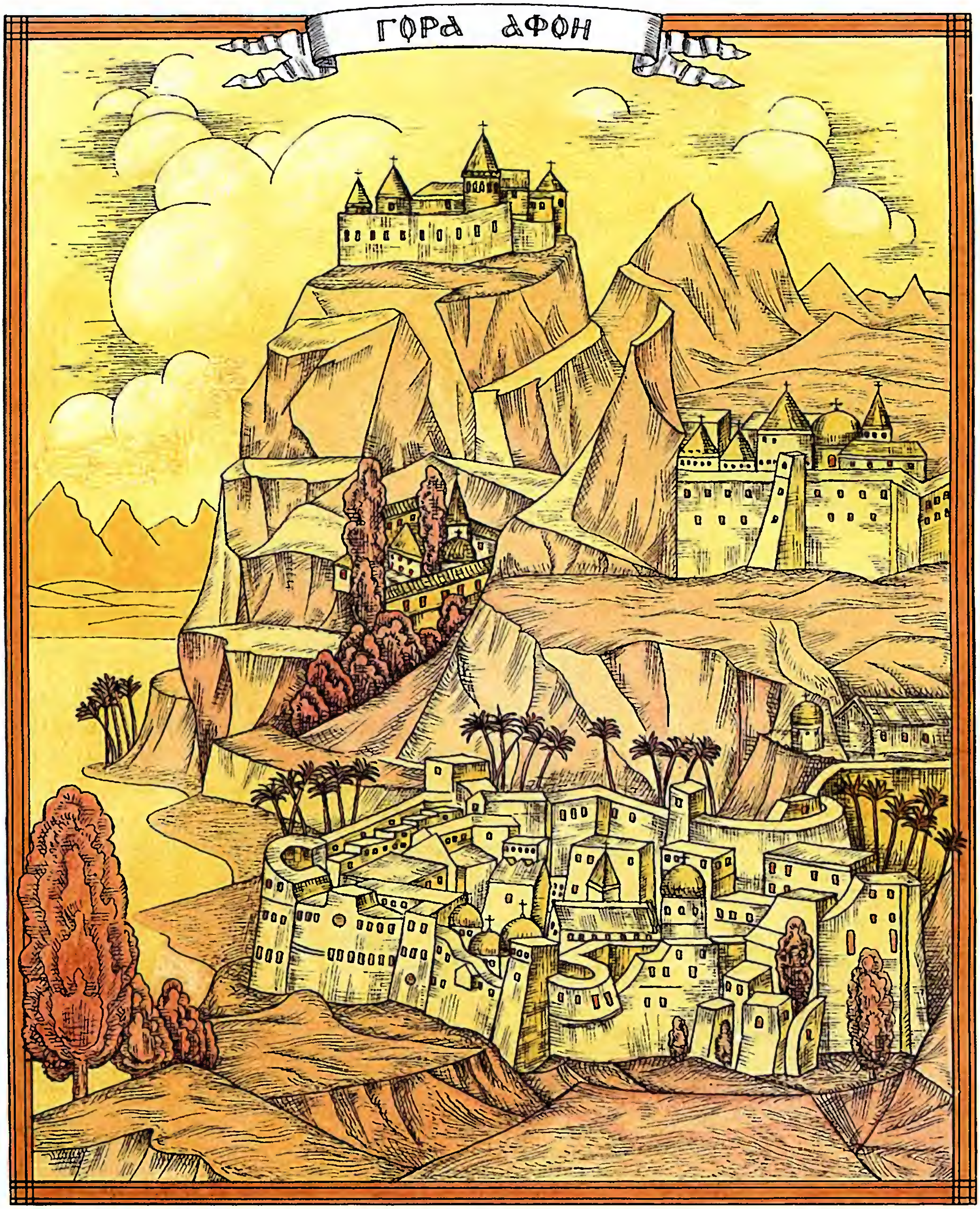
Київ, Аскольдова могила з церквою-ротондою (архітектор А. Меленський, 1810).



АСКО́ЛЬДОВА МОГИ́ЛА — історична місцевість у Києві. З кінця 9 ст. ця місцевість називалася Угорським урочищем, бо на ній під час переселення зі Сходу на нинішню територію свого розселення зупинялися табором *угорці.* Згідно з літописним повідомленням, у 882 р. новгородський князь *Олег* під час війни з Києвом убив в Угорському урочищі київського князя *Аскольда* (можливо, що і князя *Дира),* якого поховали на місці загибелі, саме тому місцевість стала називатися Аскольдовою могилою. Згодом тут зведено дерев'яну церкву св. Миколи (хресне ім'я Аскольда — Микола), що з перебудовами простояла до початку 19 ст. Тривалий час церква входила до складу Микільсько-Пустинного монастиря. 1810 р. на її місці збудовано круглу кам'яну церкву за проектом архітектора А. Меленського. Навколо церкви кілька століть ховали відомих людей. Церква і цвинтар проіснували до 30-х рр. 20 ст., затим церкву перебудували на парковий павільйон, а цвинтар знищили. 1998 р. відбудовано баню нині діючого храму.

АТТІ́ЛА (р. нар. нев. — 453) — вождь гунського союзу племен, володар держави, військовий діяч. Відомо, що з 434 р. Аттіла разом з братом Бледою очолював цей союз з центром у Паннонії (західна Угорщина). Убивши брата, з 445 р. Аттіла став одноосібним правителем. На чолі війська вів загарбницькі війни, його держава простяглася від Волги до Рейну, від Датського архіпелагу за *Дунай.* У 443, 447—448 рр. Аттіла провів спустошливі походи на *Східну Римську імперію,* внаслідок яких *Візантія* змушена була виплачувати йому величезну щорічну данину. Під час чергового походу 451 р. Аттіла воював у Західній Римській імперії, в провінції Галлія. Пізніше зустрівся з великим римським військом та його союзниками і в бою на Каталаунських полях (територія сучасної Шампані, Франція) зазнав поразки. Та вже наступного року його військо дійшло до Рима. З невідомих причин він не здобув місто, а обмежився відкупом. Після смерті Аттіли його держава розпалася.

АФО́Н — півострів у Греції, один із виступів півострова Айон-Орос на узбережжі Егейського моря. На Афонському півострові стоїть гора Афон (висота 2033 м). 963 р. на Афоні засновано перший християнський *монастир,* що став важливим осередком православного чернечого життя з десятками монастирів і тисячами ченців. 1016 р. на півострові заснували монастир вихідці з *Київської держави.* У будівництві монастирів, оздобленні церков, малюванні ікон брали участь не лише греки, а й вихідці з усього православного світу. На Афоні в різний час перебували *Антоній Печерський,* Іван *Вишенський,* Василь Григорович-Барський та ін.


ГОРА АФОН

БАБИ́НЕЦЬ — західна частина православного храму як звичайно наступна після входу, в якій під час відправи належало перебувати жінкам, а також неправославним християнам, грішникам. Бабинець характерний лише для українських православних церков.

БАЙБУ́ЗА Ти́хін (р. нар. і см. нев.) — *гетьман* реєстрових козаків. Син черкаського боярина Михайла Байбузи, володів землями на Правобережжі. 1598 р. обраний гетьманом, тоді ж здійснив похід у *Крим.* Підтримував поміркованих українських старшин, намагався утримати козацтво від збройних виступів проти поляків. Боровся із запорозькими загонами, що замірювалися підняти антипольське повстання. Був скинутий з гетьманування (1598) і поступився *булавою* Федору Полоусу. Дальша доля його невідома.

БАКАЛА́ВР, бакаляр (лат. — старий студент) — у середньовічних навчальних закладах — учень, якому це звання присвоювалося після першого етапу вищої освіти. В Україні бакалярами називали учнів середніх шкіл у 17—19 ст.

БАЛАБА́Н Гедео́н (1530—1607; світське ім'я — Григорій) — львівський єпископ (1565—1607). Виступав проти введення в Україні григоріанського календаря та спроб Ватикану підкорити православну церкву. Допоміг *Львівському братству* відновити діяльність друкарні Івана *Федоровича.* Намагався цілком підпорядкувати *братства* місцевій церковній владі, через що між ним та Львівським братством, що відстоювало свою незалежність, виникли конфлікти, які перейшли у відверту боротьбу. З 1590 р. брав участь у підготовці об'єднання української православної церкви з католицькою, але на Берестейському соборі 1596 р. виступив проти підписання унії. 1604 р. у власному маєтку в с. Стрятині (нині Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.) заснував друкарню та греко-слов'янську школу. Його брат Федір Балабан 1606 р. відкрив друкарню в м. Крилосі (нині с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл.).

БАЛАКЛІ́ЙСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця *Слобідської України.* Утворений перед 1670 р. Полковий центр — м. Балаклія (нині місто Харківської обл.). 1677 р. увійшов до складу *Харківського полку* та *Ізюмського полку.* У 1785 р., після ліквідації полкового поділу на Слобідській Україні, перестав існувати.

БАЛКА́НИ, Балканський півострів — півострів у Південній *Європі.* Омивається Середземним, Адріатичним, Іонійським, Чорним, Мармуровим, Єгейським морями, протоками *Босфор* і Дарданелли. Після заселення слов'янськими племенами на кінець 1 тис. н. е. тут почали утворюватися слов'янські держави. Пізніше частина Балканського півострова підпала під владу *турків,* у боротьбі з якими минуло кілька століть. На початок 20 ст. переважна більшість народів Балкан здобула незалежність. На Балканах розташовані: Албанія, *Болгарія,* Боснія та Герцоговина, *Греція*, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія, частини *Румунії* і *Туреччини.*

БАЛТІ́ЙСЬКЕ МО́РЕ (літописна назва — Варязьке море) — середземне море басейну Атлантичного океану, омиває береги *Європи.* Площа 386 тисяч км^2. В море впадають ріки: Нева, Західна Двіна, Німан, Вісла, Одер та ін. З Атлантичним океаном сполучається низкою проток. Балтійським морем проходила частина стародавнього торгового шляху *"із варяг у греки".*

БАНА́Т — історична область у Південно-Східній *Європі*, між Трансільванськими Альпами та річками Дунаєм, Тисою і Марош. Як окреме володіння відоме на межі 10 і 11 ст. З 12 ст. належав Угорщині, у 16—18 ст. — *Османській імперії,* затим *Австрії.* В Банат з турецьких володінь 1785 р. переселилося 7—8 тис. козаків з наміром заснувати нову Січ. Але довго козаки там не пробули, частина повернулася в турецькі володіння, частина — в підросійську Україну.

БАНДУ́РА — український національний струнно-щипковий музичний інструмент. Попередниця бандури — *кобза.* Бандура споріднена з іспанською бандурією, італійською мандолою. Всі ці інструменти через середньовічну лютню походять від арабського уда. Зображення бандури відоме з 15 ст.; інструменти збереглися з початку 18 ст. У 18 ст. бандура витіснила кобзу. В різний час бандура мала від 7—9 до 20—30, а то й більше струн, виготовлених із жил; пізніше їх обвивали мідним дротом. Великого поширення бандура набула серед українського козацтва. На бандурах грали мандрівні сліпці-бандуристи, які виконували народні пісні різних жанрів — історичні, ліричні, побутові, думи, псалми тощо. Ще у 15 ст. українських *кобзарів* запрошували до королівського двору *Польщі,* а у 18—19 ст. — до російського імператорського двору. Найвидатніші давні кобзарі — Т. Білогородський (18 ст.), А. Шут (19 ст.), О. Вересай (19 ст.) та ін.

БАНТИ́Ш-КАМЕ́НСЬКИЙ Мико́ла (1737—1814) — історик, археограф. Народився в м. Ніжині. Навчався в Київській та Московській академіях,


НАРОДНІ МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ
КОБЗА
БАНДУРА
ЛІРА

Московському університеті. З 1762 р. працював у Московському архіві Колегії закордонних справ Росії; з 1783 р. керував цим архівом. Систематизував, впорядкував та підготував видання величезної кількості матеріалів 15—18 ст., зокрема й тих, що стосуються історії України, відносин між *Росією*, Україною та *Польщею*: "Реєстр і опис малоросійських і татарських справ..." (1799), "Огляд зовнішніх зносин Росії..." в 4-х частинах (1894— 1902), "Листування між Росією та Польщею по 1700 рік..." (1862) та ін.

БАРАБА́Ш Дмитро́ (р. нар. і см. нев.) — *гетьман* нереєстрових козаків. Відомо, що він очолював похід козаків водним шляхом до *Туреччини* у березні 1617 р. Спаливши стамбульські передмістя, під натиском турецького війська козаки змушені були відступити (що коштувало Барабашеві гетьманської *булави*). У відповідь на таку "зухвалість" турецький *султан* послав на Україну чимале військо, щоб помститися козакам.

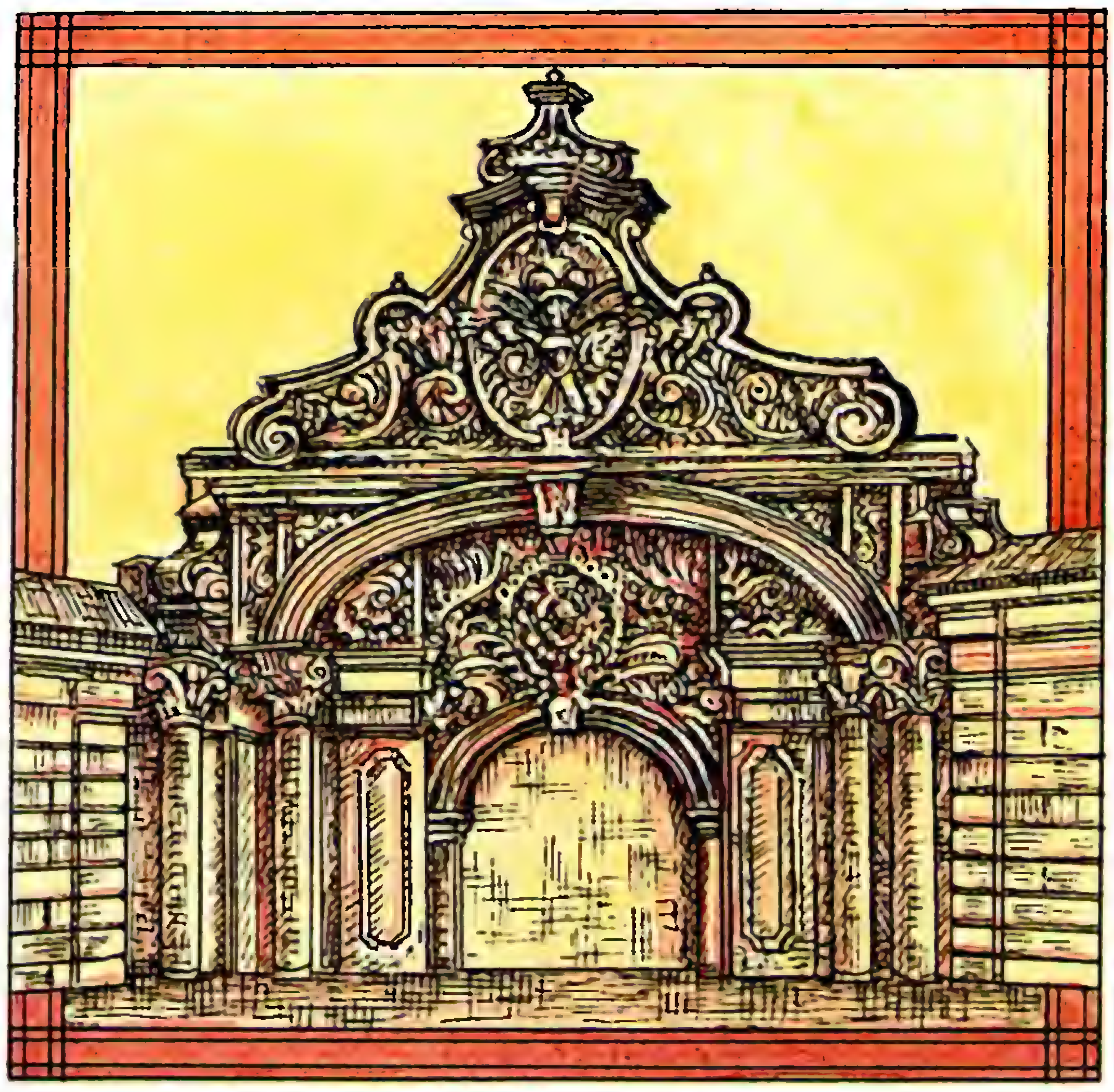
БАРАБА́Ш Я́ків (р. нар. нев. — 1658) — кошовий отаман *Запорозької Січі.* Належав до опозиції гетьманові І. *Виговському.* Скориставшись підтримкою Москви та невдоволенням певної частини козаків та старшин політикою І. Виговського, разом з полтавським полковником М. Пушкарем 1657 р. очолив антигетьманське повстання.



Москва таємно вела переговори з Я. Барабашем, штовхала його до непокори гетьманові. Після поразки повстання Я. Барабаша було страчено.

БАРАНО́ВИЧ Лазар (1620—1693) — церковний, культурний діяч, письменник. Навчався, а пізніше викладав у Києво-Могилянському колегіумі, у 1650—1657 рр. — його ректор. З 1657 р. — єпископ, з 1668 р. — архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський. 1674 р. заснував у Новгороді-Сіверському друкарню, 1679 р. переніс її до Чернігова, де лише за життя архієпископа видано близько 50 богословських, прозових і поетичних книг. Видав кілька збірок власних проповідей, зокрема "Меч духовний" (1666), "Труби словес проповідних" (1674), низку полемічних творів та збірку поезій польською мовою "Лютня Аполлонова" (1671). Помер і похований у Чернігові.

БАРО́КО (іт. — вигадливий, химерний, примхливий) — напрямок у культурі кінця 16 — середини 18 ст., що прийшов на зміну *ренесансові.* Виник в Італії, поширився по всій Європі. В Україні пов'язаний з національно-визвольною боротьбою і становленням та існуванням козацької держави. У 17— 18 ст. отримав назву українського, чи козацького, бароко. Для цього стилю характерні урочистість, пишність, динамічність, особливо це помітно в *архітектурі.* У першій половині 18 ст. подальше ускладнення стилю, його перенасичення формальними прийомами призводить до появи нового стилю — рококо, а відтак до *класицизму.* Українське бароко порівняно з європейським стриманіше, конструктивніше. До кращих зразків українського бароко в архітектурі належать собор Братського монастиря та будинок *Київської академії,* брама Заборовського, окремі церкви та будинки *Києво-Печерської лаври,* Кловський палац, Микільський військовий собор, перебудови і оздоблення Софійського монастиря, Михайлівського Золотоверхого монастиря (усі в Києві), собор св. Юра у Львові, ратуша у Бучачі, церква у Низкиничах, полкова канцелярія у Чернігові та ін. Найвищих досягнень у живопису українське бароко досягло у вишуканих монументальних розписах, іконах, портретах тощо. Особливе місце належить різьбленим іконостасам, гравюрам, ювелірним виробам. У літературі бароко характеризується підвищеною формальною ускладненістю, насиченістю технічних прийомів з метою викликати у читача переживання, пов'язані, як правило, з релігійним світосприйняттям, інтересом до особистості, до природи тощо. Українському бароко властива перевага духовних творів над світськими; письменники українського бароко у своїй більшості були пов'язані з Київською академією: Димитрій *Ростовський,* Касіян (Сакович), Лазар *(Баранович),* Мелетій



Вирішена у бароковому стилі брама Заборовського у київському Софійському соборі (названа так на честь митрополита Київського Рафаїла Заборовського). Архітектор Й.-Г. Шедель, 1744–1746.

(Смотрицький), Г. *Сковорода* та ін.). Бароковій музиці притаманні пишність, драматизм, заглибленість у світ почуттів тощо. Поряд із синтетичними творами (опери, ораторії, кантати) усталюється інструментальний жанр. В Україні панівним стає багатоголосний партесний спів, одночасно розвиваються світські жанри. Найвищого досягнення українська музика доби бароко досягла у творах Д. *Бортнянського,* М. *Березовського,* А. Веделя.

БА́РСЬКА КОНФЕДЕРА́ЦІЯ 1768—1772 рр. — військово-політичний союз польської шляхти, скерований проти польського короля Ст. Понятовського і Росії. Утворено в м. Барі (тепер Вінницька обл.) 29 лютого 1768 р. Мета конфедерації — збереження привілеїв католицької церкви та польської шляхти, а також скасування закону про рівноправність католиків і православних, прийнятого Польщею під тиском Росії. Виступи конфедератів супроводжувалися насильством над українськими і білоруськими православними. Війну з конфедератами вели королівські та російські війська. Як реакція на дії конфедератів в Україні спалахнуло гайдамацьке повстання — *Коліївщина.* Остаточно конфедератів розгромили російські війська на чолі з О. Суворовим.

БАТИ́Й, Бату, Саїн-хан (1208—1255) — монгольський хан, засновник *Золотої Орди.* Другий син хана Джучі, онук *Чингіс-хана.* По смерті батька у 1227 р. очолив Джучі-улус (адміністративно-територіальна одиниця монгольської держави). Брав участь у всіх головних походах монгольського війська. У 1237—1243 рр. підкорив половецькі землі, зламав опір удільних руських князів, захопив міста Рязань, *Москву,* Владимир-на-Клязьмі. 1240 р. після важкої облоги здобув столицю *Київської держави — Київ.* Незважаючи на значні втрати, продовжив похід на Захід, за Карпати — у *Польщу,* Чехію, *Угорщину,* Далмацію. Зазнавши поразок, відірваний від основної монгольської території, 1242 р. Батий повернув своє військо назад. Київська держава, що постраждала від монгольської навали, почала відновлювати нормальне життя. 1243 р. Батий на основі свого улусу створив державу Золота Орда зі столицею Сарай-Бату у нижній течії Волги, хоч залишався підвладним великому монгольському ханові. 1251 р. Батий взяв участь у державному перевороті в *Монгольській імперії,* за його підтримки великим монгольським ханом став Мунке, двоюрідний брат Батия, онук Чингіс-хана.

БАТО́ЗЬКА БИ́ТВА 1652 р. — битва між українським і польським військом під час *Визвольної війни українського народу* 1648—1676 рр. неподалік гори Батіг (поряд с. Четвертинівки Тростянецького р-ну Вінницької обл.). У травні 1652 р. українське військо на чолі з гетьманом Б. *Хмельницьким* вирушило в другий молдавський похід. 30-тисячне польське військо коронного гетьмана М. Калиновського стало табором під Батогом на правому березі річки Південний Буг. Гетьман Богдан *Хмельницький* 1 червня вислав уперед союзників татар, які загнали поляків у табір. Наступного дня надійшли головні сили Б. Хмельницького і після запеклого бою увірвалися в укріплення. Особливо відзначилася кіннота полковника І. *Богуна.* До кінця дня поляки були розбиті вщент, у бою загинув М. Калиновський. Після Батозької битви фактично втратили силу тяжкі умови *Білоцерківського договору 1651 р.*

БАТУ́РИН — місто, столиця України в часи козацької держави у 17—18 ст. Розташований на р. Сеймі (басейн Дніпра, Чернігівська обл.). Вперше згадується 1625 р. З 1648 р. — сотенне місто *Чернігівського полку,* а з 1649 — *Ніжинського полку.* У 1669—1708 і 1750—1764 рр. тут знаходилася резиденція гетьманів України. В час протимосковського повстання гетьмана І. *Мазепи* 1708 р. російські війська під командуванням О. Меншикова оволоділи містом і зруйнували його. Гетьманську резиденцію перенесено до *Глухова.* З 1760 р. Батурин став власністю гетьмана К. *Розумовського.*



З кінця 18 ст. після ліквідації полкового поділу України увійшов до складу Чернігівської губернії. До нашого часу збереглися будинок генерального судді В. Кочубея та палац гетьмана К. *Розумовського.*

БАХЧИСАРА́Й (татар. — сад-палац) — столиця *Кримського ханства* у 15—18 ст., розташована в долині р. Чуруксу на Кримському півострові. Заснований ханом Менглі-Гіреєм. Перша писемна згадка про Бахчисарай відноситься до 1502 р. Місто було столицею ханства до загарбання цієї держави Російською імперією 1783 р. До нашого часу зберігся ханський палац 16—18 ст.

БАХЧИСА́РАЙСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1681 р. — завершив війну між Московською державою, *Кримським ханством* і *Туреччиною.* Угода підписана 23 січня 1681 р. у м. Бахчисараї на 20 років. Згідно з договором кордон між Московською державою і Туреччиною визначався по р. Дніпру. Туреччина визнала право Москви на володіння *Лівобережною Україною*, а також на контроль земель *Війська Запорозького.* Південна Київщина, Брацлавщина і *Поділля* залишалися у складі турецьких володінь. Територія між Південним Бугом і Дністром оголошувалася незалежною нейтральною смугою. Українське населення зберігало право ловити рибу в Дніпрі та його затоках, добувати сіль і вільно плавати Дніпром до *Чорного моря.* Татари ж могли вільно кочувати в українських степах та полювати на обох берегах Дніпра. Москва сплачувала татарам щорічну "казну". Угоду анульовано 1686 р.

БЕЗБОРО́ДЬКО Олекса́ндр (1747—1799) — державний діяч, дипломат, історик. Вийшов з родини генерального писаря Андрія Безбородька. Закінчив *Київську академію.* З 1765 р. працював у Малоросійській колегії. З 1780 р. — член Колегії закордонних справ, з 1784 р. фактично очолював її. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. Безбородько у 1774—1783 рр. — останній київський *полковник.* За правління *Катерини II* був її особистим секретарем, пізніше — канцлером. За царя Павла I домігся відновлення Генерального суду і деяких інших установ *Гетьманщини,* скасованих Катериною II. З 1797 р. — сенатор, канцлер, князь. Досліджував і збирав українські історичні документи. Ймовірний автор "Історії Русів", написав "Вияв справжнього образу правління Малою Росією" та "Список бувших

в Малій Росії гетьманів, генеральних старшин і полковників, з часу приєднання тої землі до Імперії Всеросійської, тобто з 1654 року". Все своє майно заповів братові Іллі, аби той заснував у Ніжині ліцей. 1820 р. І. Безбородько відкрив Гімназію вищих наук ім. князя О. Безбородька. Нині це Ніжинський педагогічний інститут ім. М. Гоголя.

БЕЙ, бек (тюрк. — володар, пан, князь) — титул старшин у країнах Близького та Середнього Сходу. Так титулувалися монгольські старшини з 14 ст., феодали *Кримського ханства.* Титул бея був спадковим або надавався окремим особам за певні заслуги.

БЕНДЕ́РСЬКА КОНСТИТУ́ЦІЯ. Див. *"Вивід прав України..."*

БЕРЕЗНЕ́ВІ СТАТТІ́ 1654 р. — угода між Україною і *Московією,* що визначала автономний статус України в складі Московської держави. Після прийняття рішення про спілку з Московською державою на раді у Переяславі в січні 1654 р. до Москви було послано українську делегацію на чолі з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником П. *Тетерею,* які у березні вели переговори з царським урядом, внаслідок чого було підготовлено кілька міждержавних документів, що склали Березневі статті. До цього акту увійшли: "Прохальні статті" з 23 пунктів (статей), подані українською стороною 24 березня, та царські укази до них, "Статті Богдана Хмельницького" (їх ще називали "Статті Війська Запорозького") з 11 пунктів (статей) та відповідні царські укази до них, царські жалувані грамоти про права і вольності *Війська Запорозького* та права української шляхти. Березневі статті затвердив цар Олексій Михайлович 27 березня 1654 р. Згідно з цим міждержавним актом Україна увійшла до складу Московії як автономна адміністративна одиниця. Вона мала право обирати свого верховного правителя — *гетьмана.* Україна зберігала власну адміністративну систему управління, полковий поділ, власне судочинство, право відносин з іншими державами (крім *Польщі* і *Туреччини*) за умов повідомлення про їх зміст цареві. За шляхтою, козаками та міщанами зберігалися давні права і вольності. Москва ж зобов'язувалася розпочати війну з Польщею на захист України. Оригінали статей не збереглися. Вони були чинними до укладання *Переяславських статей 1659 р.,* якими суверенітет України було обмежено ще більше.

БЕРЕЗО́ВСЬКИЙ Макси́м (1745—1777) — композитор і співак. Народився у *Глухові,* можливо, навчався у *Глухівській співацькій школі.* Закінчив *Київську академію,* де почав композиторську діяльність. Співав у придворній капелі в *Петербурзі,* з



1765 р. навчався в Болонській філармонічній академії у Дж Мартіні, 1771 р. обраний академіком цієї академії. Створив ряд опер, поставлених в Італії. 1774 р. повернувся до Петербурга, де внаслідок важких життєвих обставин скінчив життя самогубством. Похований у Петербурзі. М. Березовський, як і Д. *Бортнянський,* створив новий тип хорового концерту, що глибоко пов'язаний з українською піснею і традицією київського церковного співу.

БЕРЕНДЕ́Ї, берендичі — кочові тюркські племена, що їх у літописах ототожнювали з *чорними клобуками.* Згадуються з 1097 р. до кінця 12 ст. Разом з близькими їм *торками* і *печенігами* кочували в південних степах поблизу Київського та Переяславського князівств, у Пороссі. 1146 р. увійшли до племінного об'єднання чорних клобуків разом з торками, печенігами та ін., що визнавали свою залежність від *Києва.* Кіннота берендеїв брала участь у боротьбі *Київської держави* з *половцями* та у князівських міжусобицях. У час монгольського нашестя частина берендеїв переселилася до *Болгарії* і Угорщини, решта злилася з населенням *Золотої Орди.* З берендеями пов'язуються деякі назви населених пунктів України — Таганча, Кошмак, Карапиші тощо.

БЕРЕСТЕ́ЙСЬКА У́НІЯ 1596 р. — об'єднання православної церкви України та *Білорусі* з католицькою. В другій половині 16 ст. внаслідок ослаблення православної церкви в Україні, загального наступу *католицизму,* покатоличення значної частини вищих верств українського суспільства,

послаблення Константинопольського патріархату, посилення новоствореного Московського патріархату та протестантських впливів українська православна церква переживала помітну кризу. Починаючи з 1590 р. українські православні ієрархи почали робити перші кроки до порозуміння з католицькою церквою у справі об'єднання. Було вироблено головні засади унії: православна церква визнає зверхність *Папи* Римського й приймає католицькі релігійні догмати; Київська митрополія стає адміністративною одиницею об'єднаної церкви; за уніатською церквою зберігається *автономія* у внутрішніх справах, обряди, порядок і мова відправ, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу тощо. Передбачалося, що уніатські ієрархи, священики і всі належні до уніатської церкви будуть урівняні у правах з католиками *Речі Посполитої.* З боку православної церкви над проектом унії працювали єпископи від України І. *Потій,* К. Терлецький, з боку католицької — П. Скарга, В. Герберст, А. Поссевіно, Б. Мацейовський, П. Аркудій. Наприкінці 1595 р. делегація православних владик відвідала Папу Римського і досягла остаточного порозуміння. У жовтні 1596 р. у м. Бересті (нині м. Брест, Білорусь) скликано православний Собор, що мав затвердити об'єднання церков. Делегати собору (духівництво і представники світської верхівки) розділилися на прихильників та противників об'єднання і відбували свої засідання окремо. Більшість делегатів на чолі з Київським митрополитом прийняли рішення про об'єднання, лише два єпископи виступили проти. Таким чином, формально лише Львівська та Перемишльська єпархії залишилися православними (прийняли унію 1692 і 1700 рр.), а решта стала уніатською. Однак сподівання на урівнення прав уніатів з католиками не справдилися. Берестейська унія та опозиція до неї роз'єднали українську церкву і народ, призвели до тривалої внутрішньої боротьби. Після 1620 р., коли за підтримкою козацтва було відновлено православну ієрархію та обрано Київського митрополита, міжконфесійна ситуація вкрай загострилася, хоч польський сейм прийняв *"Статті для заспокоєння руського народу"*, якими, зокрема, урівняв православну церкву з греко-католицькою, але це не вирішило проблеми. Віросповідне протистояння стало одним з рушіїв *Визвольної війни українського народу* під проводом гетьмана Б. Хмельницького. Після *Андрусівської угоди* 1667 р. і до кінця 18 ст. на підпольській Україні переважала уніатська церква, а на *Гетьманщині*, Запорожжі, *Слобожанщині* — православна. В умовах нищення *Польщею* та *Росією* церковної, політичної та культурної автономії України греко-католицька церква зберігала церковно-культурну самостійність.

БЕРЕСТÉЙЩИНА, Берестейська земля — давньоукраїнська територія в середній течії Західного Бугу, що входила до складу *Київської держави.* Головне місто — Берестя (тепер м. Брест, *Білорусь*). Вперше згадується 1017 р. До 1044 р. Берестейщина належала до Туровського, Туровсько-Пінського, Київського князівств, з 1150 р. — до Волинського, з 1199 р. — Галицько-Волинського, з 1320 р. — до Великого князівства Литовського. Після *Люблінської унії 1569 р.* до 1795 р. Берестейщина входила до Берестейського воєводства *Речі Посполитої.* Внаслідок третього поділу Польщі 1795 р. увійшла до складу Російської імперії. Нині більшість території Берестейщини у складі Білорусі.

БЕРЕСТÉЦЬКА БИ́ТВА 1651 р. — битва між українським військом на чолі з Богданом *Хмельницьким* та польським військом *Яна II Казимира,* що відбулася біля м. Берестечка (на р. Стирі, Волинь). Розпочалася 28 червня; протягом кількох днів жодна зі сторін (100 тис. козаків і 50 тис. кримських татар проти 150 тис. поляків та німецьких найманців) не могла взяти гору. Коли настав злам і українське військо почало перемагати, поляки підкупили татар, і ті несподівано утекли з поля бою, підступно захопивши в полон Б. Хмельницького, який прибув умовляти їх продовжувати бій. Після зради татар українське військо було оточене поляками. Оборону козацького табору очолили І. *Богун*, М. Гладкий, Ф. Джеджалій та інші полковники. Поляки, незважаючи на відчайдушні спроби козаків контратакувати, прорвали оборону табору. Старшина почала переговори з польським командуванням про припинення воєнних дій. Поляки вимагали від українців визнати себе переможеними і скласти зброю, видати Б. Хмельницького і укласти нову угоду з *Польщею*, яка скасовувала всі завоювання України, затверджені у Зборові 1649 р. Українська старшина не пристала на ці пропозиції і почала організовувати під керівництвом І. Богуна прорив оточення. В ніч на 10 липня козаки збудували через болота і р. Пляшівку переправу і з боєм, ціною втрати багатьох козаків, частини артилерії та обозу вирвалися з оточення й відступили на Київщину, куди прибув викуплений з полону Б. Хмельницький. Внаслідок невдач у Берестецькій битві в м. Білий Церкві було підписано невигідний для України *Білоцерківський договір 1651 р.*

БЕРЕСТОЛÓГІЯ — допоміжна історична наука, що досліджує *берестяні грамоти.* Перші такі грамоти знайдено 1951 р., після чого й почала формуватися ця наукова дисципліна.

БЕРЕСТЯНІ ГРÁМОТИ — пам'ятки писемності 11—15 ст., виконані на корі берези. Перші берестяні грамоти знайдено 1951 р. в Новгороді

під час археологічних розкопок. Всього виявлено понад 500 таких грамот у Новгороді, Смоленську, Пскові, Вітебську, Старій Русі та інших містах. Те, що більшість берестяних грамот знайдено на півночі колишньої *Київської держави,* пояснюється сприятливішими кліматичними умовами для збереження кори берези в землі. Написи на бересті видряпувалися металевою або кістяною паличкою-писалом на спеціально підготовленій корі. Мова берестяних грамот — давньоруська, в окремих випадках латинська. За змістом це приватні листи, господарські документи, а також пам'ятні записки, заповіти тощо. Адресати і адресанти берестяних грамот — люди різних верств, від старшин до простих ремісників і селян, серед яких зустрічаються і жінки. Берестяні грамоти скручували в рурки текстом назовні, інколи зшивали в зшитки по кільканадцять сторінок. Берест як матеріал для писання витіснили пергамент і папір.

БЕРИ́НДА Па́мво (нар. між 1550 і 1570 — 1632) — мовознавець, письменник, друкар, гравер, педагог, чернець (з 1613 р.). Працював у друкарнях Стрятина, Перемишля, Львова. З 1619 р. — в друкарні *Києво-Печерської лаври*, одержав титул "архітипографа землі Руської", завідувач друкарні, член вченого гуртка Є. *Плетенецького.* Створив одну з найвидатніших наукових праць того часу — "Лексіконъ славеноросскій и именъ тлькованіє" (1627). Це перший в Україні і всьому слов'янському світі словник, що містить 7000 слів та імен церковної, слов'янської мови з перекладом і поясненням їх тогочасною українською мовою. Видання набуло поширення в усіх *братських школах* і було перевидане 1653 р. Був похований у *Києво-Печерській лаврі.*

БЕРЛА́ДНИКИ, бирладники — у *Київській державі* представники різних верств населення, які під тиском обставин (економічних, політичних тощо) втікали в пониззя *Дунаю,* здебільшого до м. Берладі (нині м. Бирлад, Румунія). Вперше згадуються 1159 р. в *Літописі руському* в зв'язку з нападом загону берладників на чолі з князем Іваном Берладником на *Галицьке князівство.* 1160 р. берладникам вдалося здобути в пониззі Дніпра м. Олешшю, що належало Київській державі. Були розбиті військом великого київського князя Ростислава Мстиславича. Останні згадки про берладників стосуються середини 13 ст. Існує думка, що берладники — попередники українського козацтва.

БЄ́ЛЬСЬКИЙ Фе́дір (р. нар. нев. — бл. 1506) — *князь,* походив з роду Ольгердовичів. У 80-х рр. 15 ст. Ф. Бєльський та деякі українські князі та магнати, серед яких І. Гольшанський та М. Олелькович, протидіяли централізаторській політиці польського короля і великого князя литовського Казимира IV, влаштували проти нього змову з метою поставити у Великому князівстві Литовському прихильного до України володаря та відновити *Київське князівство,* проголосивши князем Семена Олельковича. 1481 р. вони готувалися до повстання, та їх наміри було викрито. М. Олельковича та І. Гольшанського було страчено, а Ф. Бєльський втік до Москви, вступив на службу до великого князя Івана III Васильовича і одружився з його небогою.

БИЛИ́НИ — героїчно-епічні народні пісні, що беруть свій початок з часів *Київської держави.* Осередками творення і місцем їх виконання були переважно великокняжий та князівські двори. Творці й виконавці билин — дружинники, народні і професіональні співці, скоморохи, *волхви.* Відомі виконавці, що жили при князівських дворах, — Боян і Митуса. Переважна більшість билин належить до київського циклу і пов'язана з ім'ям київського князя *Володимира Великого.* Перші записи билин зроблені на початку 17 ст. на російській Півночі, де ті пісні в російськомовному варіанті збереглися. В Україні билини поступилися місцем з 15 ст. думам та історичним пісням.

БІБЛІОГРА́ФІЯ ІСТОРИ́ЧНА (гр. — книга і пишу) — допоміжна наука, що вивчає друковані твори, пов'язані з історією. Першим бібліографічним документом в Україні вважається опис "істинних" і "ложних" книг в Ізборнику Святослава 1073 р. Становлення сучасної бібліографії пов'язане з виникненням друкарства та поширенням друкованих книг.

БІБЛІОТЕ́КА (гр. — книга і сховище) — громадське використання книжок, спочатку рукописних, пізніше — різноманітних друкованих видань. Найдавніші бібліотеки відомі з часу розвинутої писемності в стародавньому світі. Одна з найраніших бібліотек діяла з 7 ст. до н. е. в Ассирії. Бібліотеки створювалися при дворах правителів, у храмах, окремими особами. В Україні відома найраніша бібліотека 11 ст., що існувала при *Софійському соборі у Києві.* У 11—12 ст. бібліотеки з'являються при численних монастирях і церквах, при дворах удільних князів тощо. У 16—17 ст. бібліотеки засновують також при *братствах*, навчальних закладах у багатьох містах України. Відомо, що великі книжкові зібрання мали деякі гетьмани України *(Мазепа* та ін.), окремі політичні, військові, культурні та церковні діячі. У *Львівському університеті* з 1661 р. діє наукова бібліотека, у Харківському — з 1805 р., Київському — з 1834 р. Перші загальнодоступні (публічні) бібліотеки в Україні з'явилися з першої половини 19 ст. в Одесі, Києві, Харкові. Найбільша сучасна бібліотека

України — Національна бібліотека ім. В. Вернадського НАНУ, що має понад 13 мільйонів одиниць зберігання. Найбільша бібліотека світу — Бібліотека Конгресу США — 73 мільйони одиниць зберігання.

БІБЛІОТЕКОЗНА́ВСТВО ІСТОРИ́ЧНЕ — допоміжна історична наука, що вивчає і розробляє основи використання друкованої продукції, зокрема історичної. Термін "бібліотекознавство" з'явився в 19 ст. в Німеччині. Саме відтоді й бере початок ця наука як самостійна дисципліна.

БІ́БЛІЯ (гр. — книги) — збірка стародавніх текстів, канонізованих церквою як Святе Письмо, натхнене Святим Духом і тому святе для іудаїстів та християн. Складається з двох частин — Старого Заповіту, що визнається обома релігіями, та *Нового Заповіту,* визнаного тільки християнами. Книг Старого Заповіту — 39 (у католиків — 46), Нового — 27. Обидві книги діляться на історичні, повчальні та пророчі. Старий Заповіт писали іудейські пророки та рабини, починаючи з 9 ст. до н. е. Складається він з "П'ятикнижжя" — п'яти книг Мойсея, де розповідається про створення світу *Богом* за 6 днів, про перших людей — Адама та Єву, про діяння пророка Мойсея тощо. Крім "П'ятикнижжя", до Старого Заповіту входять пророцтва, літописні перекази, казки, твір любовної лірики "Пісня пісней" та ін. Новий Заповіт написаний християнськими проповідниками до 2 ст. і пізніше — у 4 ст. — канонізований церквою. До нього входять чотири Євангелія (Матфея, Луки, Марка та Іоанна), "Діяння апостолів", "Одкровення Іоанна Богослова" та ін. В них розповідається про народження, смерть і воскресіння Ісуса *Христа* та про різні чудеса, ним творені. Старий Заповіт було написано староєврейською мовою, Новий — старогрецькою. За назвами Старий та Новий Заповіти стоїть християнське уявлення, згідно з яким "заповіт" (договір чи союз), укладений Богом у давні часи з одним народом (євреями) на основі виконання Закону, було замінено завдяки з'явленню Ісуса Христа Новим Заповітом, укладеним уже з усіма народами. В Україну Біблія прийшла за княжих часів, разом із хрещенням, у староболгарському перекладі, але не ціла, а лише Новий Заповіт та окремі твори Старого Заповіту. Першою друкованою книгою з текстами із Святого Письма є *Апостол*, виданий 1574 р. Іваном *Федоровичем* у Львові.

БІ́ЛА ВЕ́ЖА — давньоруська назва хозарського м. Саркел (хоз. — білий дім). Саркел знаходився на лівому березі р. Дону. Заснований хозарами в 30-х рр. 9 ст. на перетині торгових шляхів. 995 р. завойований київським князем *Святославом,* який перетворив його на форпост *Київської держави.* 1117 р. переважна більшість населення залишила місто під натиском *половців.*

БІ́ЛА ЦЕ́РКВА — місто на р. Россі (районний центр Київської обл.). Стоїть на місці княжого міста Юр'єва (Гюргева), заснованого великим київським князем *Ярославом Мудрим* 1032 р. Сучасна назва з 1334 р. У 13 ст. постраждало від монгольського нашестя. В місті збудовано замок-фортецю. Після *Люблінської унії 1569 р.* Біла Церква увійшла до складу *Речі Посполитої,* тривалий час належала князям Острозьким. Під час повстань К. *Косинського*, С. *Наливайка* Біла Церква була в межі поширення бойових дій. З 1648 р. — центр *Білоцерківського полку.* В місті підписано так званий *Білоцерківський договір 1651 р.* між Україною і Польщею. 1667 р. згідно з *Андрусівською угодою* місто залишилося під владою Польщі. 1674 р. Білоцерківський полк ліквідовано, 1793 р. після другого поділу Польщі Біла Церква у складі українських земель відійшла до *Росії.*

БІЛОБО́Г — персонаж слов'янської і, зокрема, української *міфології.* Уособлював білі, тобто добрі, сили і протиставлявся *Чорнобогові.*

БІЛОРУ́СИ (самоназва — бєларуси) — *нація,* основне населення *Білорусі.* Основу білоруської нації склали східнослов'янські племена *кривичів, дреговичів, радимичів.* Загальна чисельність — близько 10 мільйонів. Окремі групи білорусів живуть на території України. Мова — білоруська. Переважно православні, частина — греко-католики та римо-католики.



БІЛОРУ́СЬ — держава на північ від України, заселена переважно *білорусами.* В другій половині 1 тис. н. е. територію Білорусі заселяли слов'янські племена *кривичів*, *дреговичів* і *радимичів*, які склали основу білоруської нації. У 9—11 ст. більшість білоруських земель входила до складу *Київської держави.* У 13 ст. білоруські землі стали складовою частиною Великого князівства Литовського. Після *Люблінській унії 1569 р.* Білорусь увійшла до складу *Речі Посполитої.* Під час *Визвольної війни українського народу* 1648—1676 рр. з частини білоруських земель утворено *Білоруський (Чауський) полк.* Внаслідок трьох *поділів Польщі* у другій половині 18 ст. більшість білоруських земель перейшла до складу Росії.

БІЛОРУ́СЬКИЙ (ЧА́УСЬКИЙ) ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України на землях, заселених переважно *білорусами.* Створений 1654 р. Полковий центр — м. Чауси (нині Могильовська обл., *Білорусь*), де містився осідок полковника І. Нечая. До Білоруського полку входили Могильовський, Мстиславський та Биховський повіти. 1655 р. царським указом територія Білоруського полку стала воєводством. Полкову організацію було ліквідовано, але як військова одиниця Білоруський полк проіснував у складі українського війська до 1657 р.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1651 р. — укладений між Україною і Польщею 28 вересня 1651 р. в м. *Білій Церкві* після *Берестецької битви 1651 р.* Згідно з ним на українських землях відновлювалася польська влада, а влада гетьмана поширювалася лише на *Київське воєводство.* Козацький реєстр скорочувався з 40 до 20 тисяч. Шляхта поверталася до своїх маєтків. Ті козаки, що не потрапили до нового реєстру, мусили повертатися під владу поляків. *Реєстрові козаки* не мали права перебувати в Брацлавському, Чернігівському воєводствах і виселялися у королівські маєтності Київського воєводства. Україна позбавлялася права прямих дипломатичних відносин з іншими державами, зобов'язувалася розірвати союз із *Кримським ханством.* Білоцерківський договір втратив силу у червні 1652 р. після перемоги Б. *Хмельницького* у *Батозькій битві 1652 р.*

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — м. *Біла Церква.* 1654 р. поділявся на 18 сотень. Після 1667 р. — територія полку у складі *Польщі.* 1674 р. полк ліквідовано. В час повстання С. *Палія* (1702—1704) більшість території Білоцерківського полку входила до складу *Фастівського полку.* З 1702 р. полковий центр Фастівського полку перенесено до Білої Церкви і полк отримав назву Білоцерківського. Ліквідований 1712 р. польським урядом.

БОГ — у первісному значенні — доля, удача, щастя. Основне поняття *релігії.* В ранній період цивілізації люди шанували й обожнювали предмети, духів предків, землю, сонце, місяць, зорі, вогонь, воду, дерева, річки, озера тощо. Поступово виділилися "старші" сили, яким підкорялися інші Вони охороняли *рід, плем'я,* народ. Поступово відбувся перехід від багатобожжя до однобожжя, від політеїзму до монотеїзму. Врешті Бога стали розуміти як існуючого поза волею і буттям людини творця усього сущого, якому підвладний Всесвіт, — вічного, незмінного, всюдисущого, премудрого, справедливого, всемогутнього, безмежного у величі та славі

БОГУ́Н Іва́н (р. нар. нев. — 1664) — *полковник.* Походив з української шляхти. 1648 р. очолив народне повстання на Брацлавщині. Організував полк козаків і приєднався до війська гетьмана Б. *Хмельницького.* Особливо відзначився при обороні Вінниці 1651 р. Тоді ж його призначено Кальницьким (Вінницьким) полковником. В *Берестецькій битві 1651 р.* як *наказний гетьман* організував відступ українського війська. У 1657—1660 рр. керував *Паволоцьким полком.* Як прихильник повної незалежності України був проти угод України з Польщею та Московською державою. Цим пояснюється участь полковника у повстанні проти гетьмана *І. Виговського* 1659 р., коли той за умовами Гадяцьких статей повернув Україну до складу *Речі Посполитої.* 1662 р. потрапив у полон до поляків, рік був ув'язнений у фортеці в Марієнбурзі. Польський король звільнив І. Богуна і призначив його наказним гетьманом козацького війська підпольської України. 1664 р. Богуна було звинувачено у підготовці повстання проти поляків і страчено поблизу Новгорода-Сіверського.

БОГУСЛА́ВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений гетьманом *І. Мазепою* 1685 р. Полковий центр — Богуслав (нині місто Київської обл.). За весь час існування полку єдиним його *полковником* був Самійло Самусь, котрий одночасно (1693—1704) виконував обов'язки *наказного гетьмана* правобережних українських полків. 1712 р. Богуславський полк ліквідовано.

БО́ЙКІВЩИНА (походження слова остаточно не з'ясовано) — історико-етнографічний регіон, що охоплює частину Карпатських гір у межах сучасної Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей. Населена бойками (верховинцями) — етнографічною групою української *нації*, що

розмовляє бойківською говіркою. Є припущення, що бойки — нащадки племені білих хорватів, землі яких входили до складу *Київської держави.*

БОЛГА́РИ (самоназва — болгари) — *нація,* основне населення *Болгарії.* Основу болгарської нації склали протоболгари, фракійські та слов'янські племена. Загальна чисельність — понад 9 мільйонів. Окремі групи болгар живуть на півдні України. Мова — болгарська. Переважно православні, є також мусульмани, римо-католики та протестанти.

БОЛГА́РІЯ — держава на південному сході Західної Європи в східній частині Балканського півострова. Найдавнішим населенням Болгарії були фракійські племена у складі Римської імперії. З початку 7 ст. Болгарію почали заселяти слов'янські племена. У 70-х рр. 7 ст. туди зі Сходу прийшли протоболгари на чолі з ханом Аспарухом і утворили Перше Болгарське царство (680—1018) зі столицею в м. Плисці. 865 р. *болгари* прийняли *християнство.* Війни зі *Східною Римською імперією* розширили територію болгарської держави, що зміцніла і досягла значних успіхів у розвитку господарства і культури. У 10 ст. Болгарія розпалася на дві частини і стала ареною боротьби між *Київською державою* і *Візантією.* На деякий час Болгарія потрапила під владу Візантії, але народне повстання примусило Візантію відмовитися від володіння болгарськими землями. З 1187 по 1396 р. існувало Друге Болгарське царство, яке було завойоване турками. У 16—17 ст. болгари вели боротьбу за визволення з-під *Туреччини.* 1652 р. гетьман України Б. *Хмельницький* вів переговори з болгарськими повстанцями про спільні дії проти турків. З 18 ст. на півдні України оселилася значна кількість болгар, які втікали з-під турецького гніту. Лише на початку 20 ст. Болгарія здобула незалежність.



БОНІ́СТИКА (фр. — талон, чек і лат. — зручний, добрий) — допоміжна історична наука, що вивчає паперові грошові знаки та інші паперові знаки оплати (облігації, акції, лотерейні білети, квитанції, квитки, боргові розписки) як історичні джерела минулого і сучасного. Перші паперові гроші з'явилися в Китаї у 9 ст., а в Європі і Північній Америці — в 17 ст. Перші паперові гроші України випущено 1917 р.

БОПЛА́Н Гійо́м Левассе́р де (бл. 1600—1673) — французький інженер, картограф, який у 1630—1648 рр. перебував на службі у польського короля, керував будівництвом оборонних споруд на півдні України. Дослідив значну частину *Речі Посполитої,* зокрема частину України, р. Дніпро з порогами. Складені ним карти України та інших частин Речі Посполитої видрукувані у 1648—1650 рр. 1647 р. звільнився з польської служби і повернувся до Франції, де 1650 р. вийшов його "Опис України" французькою мовою. 1660 р. вийшло доповнене видання під назвою "Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до кордонів Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн". Значне місце в праці Боплана займають козаки, їхня боротьба з польською експансією і *татарами.* Ще за життя автора "Опис України" перевидавався французькою мовою, пізніше — англійською, німецькою, латинською, голландською, іспанською. Українською мовою надрукований 1990 р.

БОРЕ́ЦЬКИЙ Іо́в (р. нар. нев. — 1631) — церковний і культурний діяч, письменник. Походив з дрібношляхетської родини з *Галичини,* світське ім'я — Іван. Освіту здобув у *Львівській братській школі* та Краківському університеті. Брав участь у діяльності Львівського, Віденського та Київського братств. 1604–1605 рр. – ректор, потім викладач Львівської братської школи. З 1610 р. – священик у Києві, один із засновників і перший ректор Київської братської школи (1615–1618 рр.). 1619 р. прийняв чернечий постриг, став ігуменом Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря (тут був і похований, могилу втрачено). З 1620 р. — єпископ і митрополит Київський і Галицький. Намагався знайти шляхи примирення між українцями різних конфесій — православними, католиками і греко-католиками. Виступав за зміцнення політичних і культурних зв'язків України з *Білоруссю* і *Росією.* Автор полемічних творів, зокрема "Протестації" (1621) та "Юстифікації" (1622).

БОРИ́С І ГЛІБ (р. нар. нев. — 1015) — молодші сини київського князя *Володимира Великого.* Отримали від батька Ростовське і Муромське князівства. По смерті Володимира обидва брати розпочали боротьбу за Київ, не виконавши заповіт, за яким у Києві мав правити старший син. Вважається, що під час тієї міжусобиці Бориса і Гліба було вбито за наказом старшого брата князя Святополка, прозваного Окаянним. За іншими джерелами, братів убито за наказом князя Ярослава. 1072 р. православна церква канонізувала князів як святих. Їхні останки перенесено у церкву у Вишгороді (поховання втрачено). День поминання — 24 липня.

БОРИСФЕ́Н (гр. — той, шо тече з півночі) — антична назва: 1) острова на *Чорному морі* (сучасна назва — о. Березань); 2) р. *Дніпро;* 3) м. Ольвія.

БОРОДА́ВКА (Неродич) Яцько́ (р. нар. нев. — 1621) — *гетьман* нереєстрових козаків. Обраний наприкінці 1619 р. повсталими проти польської шляхти низовими козаками. Непримиренний у боротьбі з поляками, був суперником П. *Сагайдачного,* схильного до компромісів з польською владою. Після загальної ради реєстрового і нереєстрового козацтва, що відбулася в липні 1621 р. в урочищі Сухій Діброві (між Білою Церквою і Ржищевом), командував 40-тисячним козацьким військом у війні проти турків під Хотином. У серпні 1621 р. у таборі під Могильовом під час ради, на якій П. Сагайдачний повідомив козакам про обіцяні польським королем привілеї за участь у війні з турками, був позбавлений гетьманства. У вересні того ж року страчений за рішенням частини старшин, яка використала незадоволення козаків невдачами Бородавки у деяких бойових діях.

БОРТНЯ́НСЬКИЙ Дмитро́ (1751—1825) — композитор, диригент, співак. Народився у *Глухові,* здобув освіту в *Глухівській співацькій школі.* 1758 р. взятий до придворної капели в *Петербурзі.* Навчався в італійського композитора Б. Галуппі в Петербурзі, у 1769—1779 рр. — у Венеції. Створив кілька опер, що були поставлені в Італії. Повернувшись до Петербурга, працює диригентом при царському дворі, пише опери, найвідоміша з яких “Сокіл” (1786). Слави зажив урочисто піднесеними духовними творами (всього понад 100): концертами для мішаного хору, багатоголосними концертами, релігійними піснями, інструментальними творами. На творчість Д. Бортнянського мала вплив українська пісенність. Більшість творів композитора 1882 р. видана у 10 томах. Помер і похований у Петербурзі.



БОСПО́РСЬКЕ ЦА́РСТВО — антична *держава* на берегах Керченської протоки з центром у м. Пантікапеї (нині територія м. Керчі у *Криму*). Утворилося у 5 ст. до н. е. внаслідок об’єднання грецьких полісів. Значної могутності досягло у 4 ст. до н. е., розширивши територію за рахунок завоювання частини Приазов’я, Північного Кавказу та Прикубання. Правили державою царі з роду Археанактидів, яких змінила династія Спартокідів. Населення складалося з місцевих племен та греків-колоністів, які становили меншість. Основою господарства було *землеробство*, продукти якого постачалися містам *Греції.* Значного розвитку досягли ремесла, торгівля та культура, що в своїй основі була грецькою, хоч і з помітним місцевим впливом. У 2 ст. до н. е. Боспорське царство увійшло до складу Понтійського царства, а з 1 ст. до н. е. опинилося під владою Риму. З 3 ст. н. е. розпочався занепад Боспорського царства, котрий спричинила експансія *готів* і боранів, а після гунської навали у 70-х рр. 4 ст. н. е. ця держава перестала існувати.

БОСФО́Р, Босфо́рська прото́ка — давньогрецька назва Керченської протоки, що сполучає *Чорне море* і Мармурове море. Довжина близько 30 км, ширина від 750 м до 3,7 км. Має багато зручних гаваней, найкраща з-поміж яких — Золотий Ріг. На азійському березі протоки розташоване сучасне м. Стамбул (колишній Константинополь, літописний Царгород). Цією протокою з

часів *Київської держави* не раз здійснювали морські походи руські воїни і запорозькі козаки. Відома також як значний торговельний шлях.

БОЯ́Н (р. нар. і см. нев.) — виконавець і автор давньоруських пісень в 11 — на початку 12 ст., в яких славив київських князів, їх військо, рідну землю тощо. Його згадано в *"Слові про Ігорів похід"*. Про Бояна є запис на стіні *Софійського собору у Києві*, виконаний у княжу добу.

БОЯ́РИН, боярство (походження слова точно не встановлено) — старшина давньоруського суспільства, провідна верства *Київської держави*. Поява боярства відноситься до 6—9 ст. Бояри були підданими князя, служили у його війську, але могли переходити на службу до іншого князя. Вони отримували земельні наділи з селянами як вотчини. В час децентралізації Київської держави (12—15 ст.) боярство значно зросло чисельно і помітно впливало на політику. В *Галицько-Волинській державі* у 13 ст. з бояр утворилася боярська рада, що перетворилася на опозицію до князівської влади. Під час боярського заколоту 1212 р. боярина Володислава Кормильчича боярська рада обрала галицьким князем. Після утворення Великого князівства Литовського у другій половині 14 ст. частина боярства отримала князівські титули (Острозькі, Збаразькі та ін.), решта стала на військову та державну службу, отримала шляхетські привілеї, тобто перетворилася на шляхту. Збіднілі бояри протягом 15—16 ст. втратили свої давні права. З появою козацтва багато з них вписалося до козацького реєстру та поповнило козацьку старшину.



БРА́ТСТВА — національно-релігійні й громадські організації 15—18 ст. в Україні, *Білорусі*, *Литві*. Виникли на основі церковних братств як об'єднання парафіян однієї церкви, громадян, пов'язаних спільністю ремесла тощо. Продовжували традиції релігійних братств Західної Європи. Спочатку це були об'єднання міщан, затим в братства увійшла шляхта, духівництво і козаки. Братства захищали права своїх членів — братчиків, виконували благодійні завдання, дбали про храми, сприяли розвиткові освіти, культури, допомагали хворим та бідним братчикам. Особливо активною й плідною була діяльність *Львівського братства* (1586), Кам'янець-Подільського (1589), Рогатинського (1589), Берестейського (1591), Городоцького (1591), Перемишлянського (1592) братств. 1617 р. виникло *Луцьке братство,* 1615 р. — Київське. Діяльність братства регламентувалася статутом. Збори братчиків раз на рік обирали братську старшину. Поточні справи вирішували щомісячні збори. Як правило, діяльність братств вкладалася в таку схему: спочатку братство будувало свою церкву чи монастир, потім шпиталь, школу і, нарешті, друкарню. Щоправда, друкарню вдавалося заснувати лише поодиноким братствам. Значними є заслуги братств у піднесенні національного духу, поширенні освіти, книгодрукування, у боротьбі проти латинізації та полонізації православного українства. Братські школи підтримували високий рівень письменності серед українців. З Київської братської школи виріс Києво-Могилянський колегіум, який за *Гадяцькою угодою 1658 р.* визнаний академією. Серед провідних діячів братств митрополити Київські і Галицькі Ісайя Копинський та Петро *Могила,* церковні ієрархи, письменники, державні і військові діячі. В кінці 17—18 ст. братства почали занепадати, вони втратили загальнонаціональне значення й перетворилися на суто релігійні об'єднання.

БРА́ТСЬКІ ШКО́ЛИ — навчальні заклади середнього і вищого ступенів в Україні, *Білорусі*, *Литві* у 16—18 ст. Створювалися і утримувалися *братствами.* В школах навчалися діти усіх верств. Діяльність шкіл регламентувалася статутами, що визначали права і обов'язки вчителів і учнів. Вивчали в школах літературну українську, грецьку, польську, латинську мови, граматику, риторику (поетику), діалектику, арифметику, геометрію, астрономію і музику. Окремі братські школи — Львівська, Київська, Луцька — якістю навчання відповідали кращим європейським школам такого рівня. Завдяки широкій мережі освітніх закладів, серед яких чільне місце посідали братські школи, вдалося досягти високого рівня освіти українського народу. Братські школи відіграли значну роль у розвитку культури та піднесенні національної свідомості українців.



БРА́ЦЛАВ — нині смт Немирівського р-ну Вінницької обл. Розташоване на р. Південному Бузі. Відоме з 1362 р. З другої половини 14 ст. — у складі Великого князівства Литовського. Після *Люблінської унії 1569 р.* перейшло до *Речі Посполитої* і стало центром *Брацлавського воєводства.* У 1648—1712 рр., — центр *Брацлавського полку.* З 1796 р. — повітове місто *Подільської губернії* Росії.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адміністративно-територіальна одиниця у складі *Речі Посполитої* (тепер територія Вінницької і частини Хмельницької обл.; 1569—1648, 1667—1793 рр.). Центр — м. *Брацлав.* Входило до провінції Мала Польща. 1793 р. перетворене на Брацлавське намісництво Росії, яке 1796 р. увійшло до *Подільської губернії.* Проіснувало до 1648 р. Пізніше, 1667 р., відновлене.

БРАЦЛА́ВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України доби козаччини, створене 1648 р. Полковий центр — м. *Брацлав.* 1649 р. полк налічував 22 сотні. 1667 р., за *Андрусівською угодою,* територія Брацлавського полку перейшла до *Польщі,* проте населення полку продовжувало боротьбу зі шляхтою. 1712 р., відповідно до угоди між Польщею та Московською державою, козаків правобережних полків було переселено в *Лівобережну Україну,* Брацлавський полк ліквідовано. Серед брацлавських полковників були Д. Нечай, П. *Дорошенко,* А. Абазин.

БРО́ДНИКИ — воєнізоване населення на узбережжі *Азовського моря* і нижньої течії Дону у 12—13 ст. Ймовірно, що бродники — рештки слов'янського населення півдня *Київської держави,* послабленого половецькою, а потім монгольською експансією. Бродники згадуються в літописах між 1147 р. і 1216 р. Окремі звістки про них є в угорських та візантійських джерелах. 1223 р. бродники виступили на боці монголів у війні з Київською державою. Деякі вчені вважають бродників попередниками українського козацтва.

БРО́НЗОВИЙ ВІК — період історії людської цивілізації, якому передував *мідний вік,* а наступив по ньому — *залізний вік.* Бронзовий вік датується 3 тис. до н. е. — 1 тис. до н. е. В цей час людство навчилося виплавляти і обробляти бронзу (сплав міді з іншими металами, переважно оловом), виготовляти різноманітні предмети.

Бронзовий вік у різних частинах світу тривав у різний час. Першими освоїли виробництво бронзи в 4 тис. до н. е. на території Ірану, Месопотамії, Малої Азії, Єгипту; у 3 тис. до н. е. — Середземномор'я, Індії; у 2 тис. до н. е. — в усій Європі та решті Азії. На території сучасної України бронзовий вік тривав протягом 1 тис. до н. е. Основне заняття населення України бронзового віку — *землеробство* і *скотарство.*

БРЮХОВЕ́ЦЬКИЙ Іва́н (бл. 1623—1668) — *гетьман* Лівобережної України. З 1648 р. служив у *Війську Запорозькому*, потім був вихователем Ю. Хмельницького. З 1659 р. — *кошовий отаман*, з 1661 р. — кошовий гетьман. Тримався промосковської орієнтації. 1663 р. на Чорній раді під Ніжином обраний гетьманом. Інших претендентів на гетьманську булаву (Я. Сомка та В. Золотаренка) було страчено. Три роки Брюховецький провів у війнах з поляками та правобережним гетьманом П. *Тетерею.* Внаслідок промосковської політики Брюховецького і підписання ним Московських статей 1665 р. у всіх полкових містах України введено російські залоги, управління фактично перейшло до московських воєвод, що викликало невдоволення та заворушення серед народу. Під впливом всенародного обурення *Андрусівською угодою* 1667 р. і під тиском козацтва він приймає рішення про боротьбу з російською присутністю в Україні, задля цього веде переговори з турецьким султаном і правобережним гетьманом П. *Дорошенком* про спільні дії проти Московської держави. 7 червня 1668 р. вбитий козаками на Сербиному полі поблизу Диканьки (тепер районний центр Полтавської обл.).



БУ́ЗЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — військове формування на півдні України в другій половині 18 — на початку 19 ст. Сформовано 1769 р. з українських козаків, молдован, волохів та болгар, що входили до окремого полку, який під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. брав участь у бойових діях під Очаковом, Бендерами, Акерманом, Ізмаїлом. З 1775 р. ніс прикордонну службу вздовж Південного Бугу. 1797 р. полк було ліквідовано, а козаків перетворено на державних селян. Саме з цих козаків 1803 р. й утворено кілька п'ятисотенних полків, які стали називатися Бузьким козацьким військом. Адміністративний центр війська — Вознесенськ (нині місто Миколаївської обл.). Завдання Бузького козацького війська — охорона кордонів Російської імперії по р. Дністру. Козаки цього війська брали участь у війнах *Росії* з *Туреччиною* (1806– 1812) та Францією (1812—1814). У 1817 р. Бузьке козацьке військо ліквідували. Частина козаків стала військовими поселенцями, решта увійшла до Бузької уланської дивізії російського війська.

БУКОВИ́НА (назва, ймовірно, походить від великих букових лісів) — історична назва заселеної українцями і румунами території, що входить до складу України (Чернівецька обл.) та *Румунії* (повіт Сучава). Назва вперше зустрічається 1392 р. Найдавніше населення відоме з *палеоліту.* Пізніше територія входила до складу антської держави. В середині 1 тис. Буковину заселяли слов'янські племена *тиверців* та *уличів.* У 10—11 ст. входила до складу *Київської держави,* у 12 — першій половині 14 ст. — *Галицько-Волинської держави*, з середини 14 ст. — Молдавської держави. З 16 ст. — під владою *турків.* 1774 р. окупована Австрійською державою. З 1861 р. визнана окремим "коронним краєм" *Австрії.* З 1940 р. Північна Буковина увійшла до складу України, а Південна — до *Румунії.*

БУЛАВА́ (прасл. — ґуля, грудка) — 1) Стародавня холодна *зброя*, відома з найдавніших часів у багатьох народів. Була на озброєнні у Римі, країнах середньовічної Європи та *Київській державі.* З появою вогнепальної зброї поступово вийшла з ужитку. 2) Символ влади в українців, поляків, *турків* та інших народів. 3) Один з українських козацьких *клейнодів:* а) символ влади *гетьмана* України; б) символ влади *полковника;*

в) символ влади *кошового отамана* Запорозької Січі. Складається з дерев'яної чи металевої ручки завдовжки 0,5—0,8 м, до якої кріпиться металева куля з позолоченого срібла або золота, 10—15 см у діаметрі. Булаву прикрашали коштовним камінням. Полковнича булава замість кулі мала кілька металевих пластин — "пер", тому й називалася ще "перначем". Іл. див. на стор. 98.

БУЛГА́РІЯ ВО́ЛЗЬКА — перше державне утворення народів Середнього Поволжжя і Прикам'я, головним поміж яких було *плем'я* булгар. Сформувалася в 10 ст. і проіснувала до 14 ст. В 10 ст. Булгарія звільнилася від *Хозарського каганату*, тоді ж прийняла мусульманство. До 12 ст. столицею було м. Булгар, пізніше — м. Біляр. Вигідне географічне розташування Булгарії сприяло зміцненню держави, розвитку торгівлі, господарства. 1006 р. між Булгарією і *Київською державою* укладено мирний торговий договір. Водночас між цими державами виникали часті сутички, через що булгари перенесли свою столицю в м. Біляр. Булгарія перша в Європі прийняла на себе удар монгольських орд. 1241 р. держава була завойована монголами і стала напівавтономною частиною *Золотої Орди*. У 15 ст. на території Булгарії виникло Казанське ханство.

БУНЧУ́ЖНИЙ — адміністративно-військова виборна посада в Україні у 16—18 ст. Генеральний бунчужний належав до *генеральної старшини,* обирався на козацькій раді, підпорядковувався *гетьманові* України. У нього зберігався гетьманський *бунчук*. До його обов'язків уходило також керування окремими військовими загонами в час ведення бойових дій, виконання окремих доручень гетьмана, що стосувалися судових, дипломатичних справ тощо.

БУНЧУ́К (тюрк. — прапор) — один з українських козацьких *клейнодів*. Має вигляд палиці заввишки 2 м, увінчаної вістрям або кулею з жовтого металу, з-під якої звисає фарбований кінський волос. Бунчук — символ влади *гетьмана* і *кошового отамана Запорозької Січі,* зберігався одним з козацьких старшин — *бунчужним.* Див. *Клейноди*. Іл. див. на стор. 98.

БУРЛІ́Й (Бурляй, Бурлюй) Кіндрат (р. нар. і см. нев.) — *полковник*. Брав участь у походах проти *татар* і *турків*, 1624 р. у складі козацького війська штурмував турецьку фортецю Синоп. З початком *Визвольної війни українського народу* 1648—1676 рр. приєднався до війська Богдана Хмельницького. 1648 р. призначений першим полковником новоствореного Гадяцького полку. Користуючись довірою Хмельницького, неодноразово виконував дипломатичні доручення, вів переговори



з сусідніми країнами, призначався *наказним гетьманом*. 1653 р. очолював посольство України у Москву.

БУ́РСА (лат. — торба, гаманець) — гуртожиток для нужденних студентів у середньовічних університетах *Європи*. Перші бурси виникли у Франції, потім поширилися в інших країнах. В Україні бурсами називали гуртожитки при *братських школах*, інших навчальних закладах, де жили студенти, яких називали бурсаками. Українські бурси існували у 16—19 ст., утримувалися переважно на пожертви. У бурсі *Київської академії* мешкало більше сотні бурсаків. Керували бурсою обрані з-поміж бурсаків сеньйори. Бурсою називали також нижче духовне училище.

БУСУРМЕ́Н, бусурман — так тривалий час в Україні називали представників народів, що сповідували мусульманську віру.

БУЧА́ЦЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1672 р. —. укладений між *Туреччиною* і *Польщею* в Бучачі (нині місто Тернопільської обл.). Згідно з договором Польща відмовлялася від прав на українські землі — *Поділля,* Брацлавщину, частину Київщини, що переходили під управління *гетьмана* України П. *Дорошенка,* який визнавав себе підданим Туреччини. Землі *Війська Запорозького* залишалися володіннями козаків. Польща зобов'язалася виплатити Туреччині 22 тисячі злотих. Однак польський сейм не затвердив Бучацький мирний договір і війна між Польщею, Туреччиною та Україною тривала далі.

БУ́ША (нині село Ямпільського р-ну Вінницької обл.) — сотенне місто *Брацлавського полку.* Уславилося героїчною обороною від поляків у роки Визвольної війни. 1654 р. польське військо тричі намагалося взяти штурмом місто. Зокрема, в листопаді того ж року Бушу оточило 60 тисяч поляків. Козаки і міщани під керівництвом сотника Гречки мужньо боронилися. Після того як більшість захисників, разом з ними й сотник, загинули, а загарбники вдерлися в місто, оборону очолила дружина сотника Зависного Олена *Зависна.* Коли майже всі оборонці загинули, сотничиха підпалила пороховий льох і висадила укріплення, загинувши разом з останніми захисниками Буші.

ВАРВА́РА ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЯ (р. нар. нев. — бл. 306) — свята християнської церкви, особливо шанована в Україні. Походила з Фінікії (Мала Азія). В молодому віці прийняла *християнство,* за що була піддана тортурам і страчена. Визнана святою. У 1108 р. її прах перевезено з Константинополя до Києва у Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир. Нині її мощі зберігаються у Володимирському соборі. День поминання — 4 грудня.

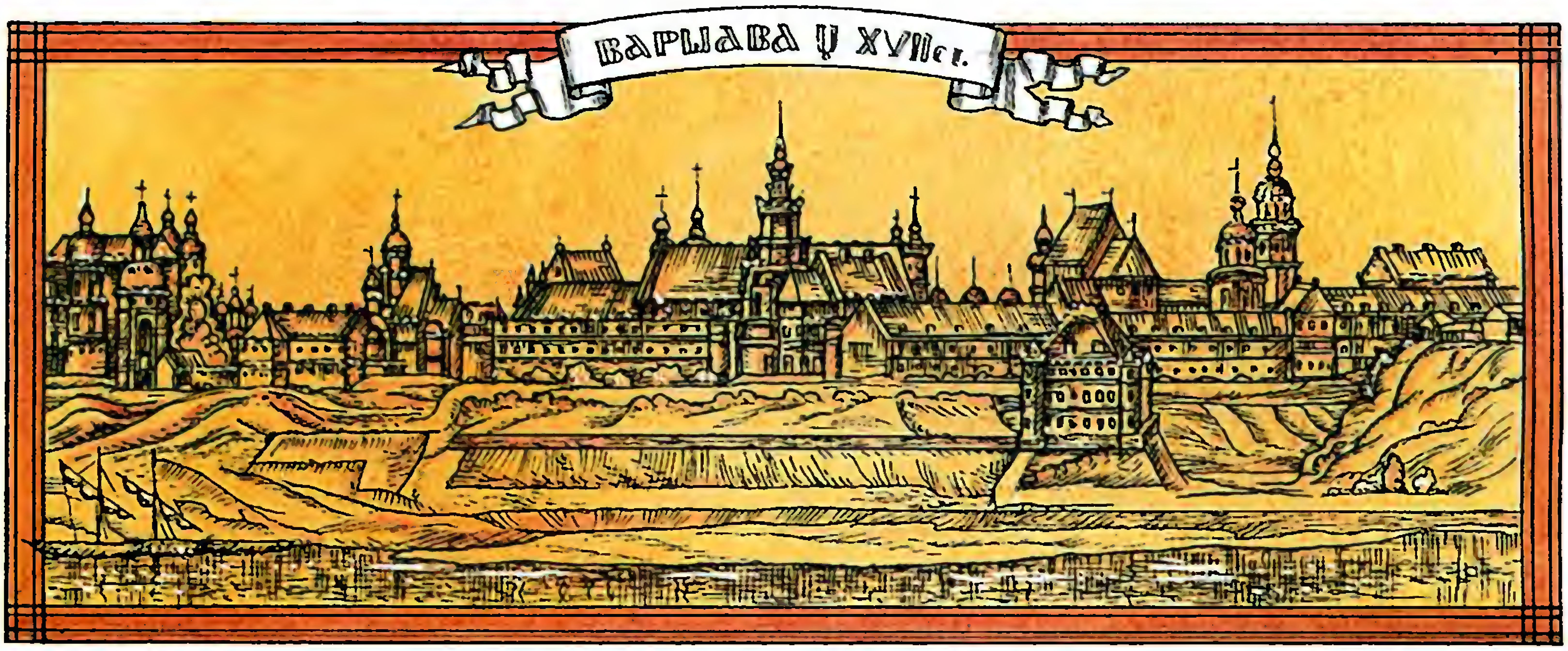


Свята Варвара Великомучениця. Мідьорит Никодима Зубрицького. 1716.

ВАРША́ВА — столиця *Польщі.* Розташована на березі р. Вісли. З 1413 р. — столиця Мазовецького князівства, після 1596 р. — *Речі Посполитої.* 1795 р. разом з частиною польської держави — під владою Прусії. У 1807—1813 рр. — столиця Великого Варшавського герцогства. З 1814 р. — головне місто Королівства Польського в складі Російської імперії, а з 1918 р. — знову столиця незалежної Польщі.

ВАРЯ́ГИ (давньосканд. — заклад, обітниця, обіцянка) — представники давньоскандинавської етнічної групи. Так називали *норманів* на службі у візантійського імператора. У 9—10 ст. чимало варягів перебувало на військовій службі у київських та інших слов'янських князів, займалося торгівлею тощо. Київські князі *Володимир Великий* та *Ярослав Мудрий* не раз запрошували варягів, використовували їх у внутрішніх конфліктах та у війнах з сусідніми країнами і народами. У літописах водний шлях із *Чорного моря* до Балтійського називався *"із варяг у греки",* а *Балтійське море* — Варязьким. У 12—13 ст. "варяг" уже означало "католик", а народи Скандинавії виступали під окремими назвами. У 18 ст. в російському науковому середовищі виникла норманська теорія, що на основі окремих літописних свідчень твердить, ніби початок *Київської держави,* її культури поклали варяги, варязькі князі, а назва *Русь* варязького походження.





ВАСИ́ЛЬКО РОМА́НОВИЧ (1203—1269) — князь володимиро-волинський (1214—1215). Син князя Романа Мстиславича. Після вигнання його з братом Данилом і матір'ю з Галича певний час жив за межами України. Разом з Данилом княжив у дрібних волинських князівствах і поступово відвоював свою землю — Галицько-Волинське князівство. 1241 р. утвердився у Володимирі. Після монгольської навали не раз змушений виступати у складі монгольського війська проти *Польщі* і *Литви.* По смерті брата короля *Данила Галицького,* з 1264 р., Василько Романович фактично правив *Галицько-Волинською державою.*

ВЕКСИЛОЛО́ГІЯ (лат. — прапор і гр. — слово, вчення) — допоміжна історична наука, що вивчає всі види прапорів, корогов, бунчуків, штандартів тощо. Вексилологія тісно пов'язана з *геральдикою* і *фалеристикою. Як* самостійна наука вексилологія розвинулась з середини 19 ст.

ВЕ́ЛЕС, Волос (ймовірно, походить від власть, влада) — персонаж слов'янської і, зокрема, української *міфології.* Відомий з давньоруських літописів та пізніших християнських творів. *Бог* багатства, покровитель народу і *держави.* Певною мірою протиставляється *Перунові* як бог війни, княжої дружини. Після того як Перун став головним богом дохристиянської віри, Велес перетворився на бога худоби, торгівлі, а в християнські часи ототожнювався зі святим Власієм, що також був покровителем худоби. Відомо, що Велес мав святилища зі своїм скульптурним зображенням. З ім'ям Велеса пов'язується українська назва сузір'я Волосожар (Плеяд).

ВЕЛИ́КА РУСЬ — термін, що усталився в кінці 17 ст. на означення Московської держави після входження до її складу *України.* Велика Русь — складова частина тричленної назви Московського царства — Велика, Мала і Біла Русь.

ВЕЛИ́КДЕНЬ, Пасха — головне свято християнської церкви. Воскресіння, повернення до життя Ісуса *Христа* на третій день після його смерті на хресті. Пробувши на землі 40 днів, він вознісся на небо. Великдень відзначається щорічно в першу неділю після весняного рівнодення і нового місяця — від березня до травня. Кожна неділя є спомином про Воскресіння. Іл. див. на стор. 32.

ВЕЛИ́КИЙ ЛУГ — у 16—18 ст. назва дніпровських плавнів уздовж лівого берега *Дніпра,* від острова *Хортиця* вниз до Микитиного Рогу (нині територія Дніпропетровської обл.). Адміністративно входив до Кодацької паланки. Вкритий травою та низькорослими деревами. Служив добрим місцем для випасу та заготівлі сіна, місцем для полювання тощо. До кінця 18 ст. правив за місце, де знаходили притулок втікачі, що йшли на Січ. Нині під Каховським водосховищем.

ВЕЛИ́ЧКО Самі́йло (бл. 1670 — після 1728) — козацький літописець. Навчався в *Київській академії.* У 1690—1705 рр. служив писарем у маєтку генерального писаря В. Кочубея, у 1705—1709 рр. — канцеляристом у *Генеральній військовій канцелярії.* Після антимосковського повстання гетьмана І. *Мазепи* до 1715 р. перебував в ув'язненні. Решту життя провів у с. Диканьці та с. Жуках на Полтавщині, в маєтку В. Кочубея. Вчителював, займався перекладами. Найголовнішою його справою став літопис України від 1648 до 1700 р. Перший том "Сказання про війну козацьку з поляками..." охоплює період з 1648 по 1659 р. Другий — "Повість літописна про малоросійські та частково інші


ВЕЛИКДЕНЬ

події...” — з 1660 по 1700 р. Мова літопису Величка — українська 18 ст. До тексту додано чимало універсалів, листів, договорів та інших історичних матеріалів. Твір видано 1848—1864 рр. у Києві.

ВЕНÉДИ, венети, венди — найдавніша писемна назва слов'ян у античних авторів 1—2 ст. н. е. Згідно з джерелами, територія розселення венедів досить значна, хоч визначалася приблизно. Античний історик 6 ст. Йордан вказує, що венеди живуть поруч з *антами* і *склавінами*, хоч тут же пише, що венедів часто називають антами або склавінами. За сукупністю писемних, археологічних та лінгвістичних даних венедів можна розмістити між *Дністром* і *Карпатами* та пов'язати із зарубинецькою та іншими меншими археологічними культурами. Венеди займалися *землеробством* та *скотарством*, обробляли залізо, вели жваву торгівлю з сусідніми народами, про що свідчать знахідки на території їх розселення, зокрема античні *амфори*. Жили венеди в укріплених та викритих поселеннях. На початку н. е. виступають як активна політична сила, воюють з іншими державами, зокрема з Римською імперією.

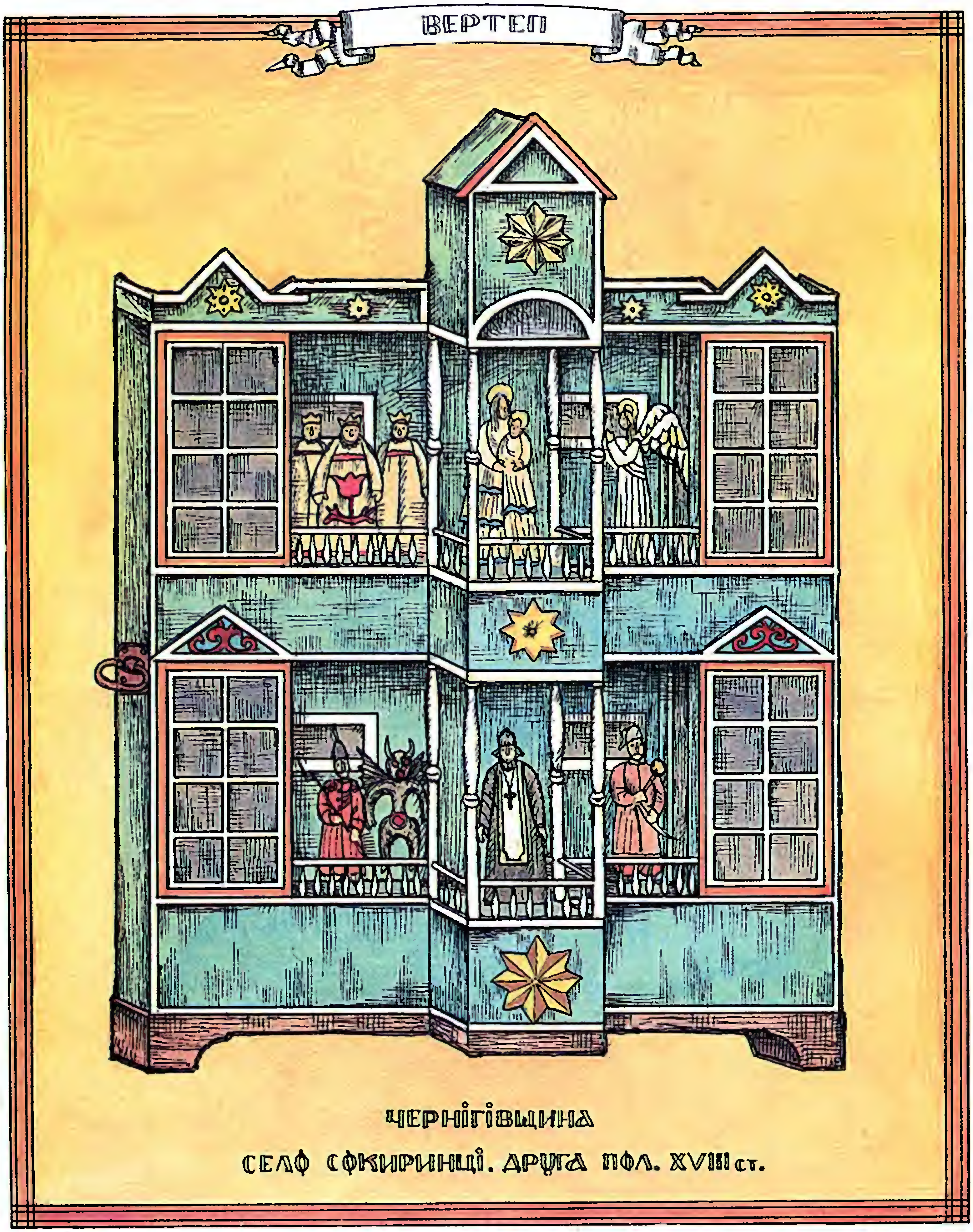
ВЕРСТВÁ — певна суспільна група, яка відрізняється від інших груп функціями, способом занять, майновим, правовим та суспільним станом тощо. До окремих верств належали: духівництво, боярство, дружинники, козацтво, селянство, шляхта, купці, ремісники та ін. Межа між верствами не завжди чітка.

ВЕРТÉП (первісне значення слова — печера, прірва, яма у річці з виром) — український ляльковий театр, що побутував у 17—19 ст. Ставив вертепні драми анонімних авторів, інтермедії, що поєднували у собі релігійні сюжети зі світськими, народними. Виконувалися вертепні вистави одним (інколи двома-трьома) виконавцем, який грав усі ролі. Вертепна скринька мала форму двоповерхового будиночка, на горішньому поверсі якого відбувалися події “на небі”, а на долішньому — “на землі” — комічні сценки з народного життя. Головні герої вертепу: *Бог,* ангели, святі, запорожець, москаль, чорт, шинкар та ін. Вертепні ляльки виготовлялися з дерева та тканини і розфарбовувалися. Пересували їх за допомогою дротиків, а озвучував дію схований за вертепом актор-вертепник. Вертепні драми ставили переважно спудеї колегіумів та *Київської академії*, школярі, дяки. Іл. див. на стор. 34—35.

ВИ́БОРНІ КОЗАКИ́ — категорія українських козаків, визначена указом *“Правління гетьманського уряду”* 1735 р., згідно з яким усіх козаків було поділено на виборних та *підпомічників*. Виборні козаки належали до заможнішого прошарку, самостійно несли військову службу, не сплачували податків, отримували за службу платню. Їм надавалося декілька підпомічників, які допомагали у військовій службі. Виборні козаки проіснували на *Слобожанщині до* 1765 р., на *Гетьманщині* — до 1783 р.

“ВИ́ВІД ПРАВ УКРАЇНИ...”, “ПРАВОВИ́Й УКЛÁД ТА КОНСТИТУ́ЦІЇ ВІДНÓСНО ПРАВ І ВÓЛЬНОСТЕЙ ВІ́ЙСЬКА ЗАПОРÓЗЬКОГО” — угода, укладена між гетьманом П. *Орликом* та козацькою старшиною і козаками в м. Бендерах 16 квітня 1710 р. Складалася з 16 пунктів (статей). “Вивід...” визначав територію української держави, права усіх верств, незалежне становище *Запорозької Січі* від *Польщі* та *Росії*. Гетьман назначався главою держави, поруч з ним діяла Генеральна старшинська рада, що певною мірою обмежувала права гетьмана. Крім старшини, до ради входили представники від кожного полку. Державний скарб відділявся від гетьманського, на утримання гетьмана визначалися окремі землі. Полковники, сотники обиралися вільними голосами козаками полку чи сотні. Гетьман мав слідкувати за справедливим розподілом і збиранням державних податків, що сплачувалися козацькими підпомічниками, селянами, міщанами, купецтвом. Прийнята угода, з огляду на розвиток подій, чинності в Україні не набрала.

ВИГÓВСЬКИЙ Іван (1616—1664) — *гетьман* України. Народився в українській шляхетській родині в с. Вигові (нині Житомирська обл.). Навчався у Київському колегіумі. Працював у міському суді Луцька, затим писарем при польському комісарі в Україні, брав участь у бойових діях у складі польської армії проти українського війська. У *Жовтоводській битві 1648 р.* потрапив у татарський полон, з якого його викупив Б. *Хмельницький* і призначив генеральним писарем *Генеральної військової канцелярії* українського уряду. 1657 р. обраний *наказним гетьманом*, того ж року на козацькій раді у Корсуні його затверджено гетьманом України. Він укладає і поновлює стосунки України зі Швецією, *Кримом*, веде переговори з *Польщею.* У внутрішній політиці спирався на старшину, намагався зміцнити її становище у державі, наділяв її значними маєтностями тощо. Противники Виговського, використовуючи невдоволення селян і простого козацтва, очолених недавнім претендентом на гетьманську *булаву* полтавським полковником М. Пушкарем та кошовим отаманом *Я. Барабашем,* наприкінці 1657 р. підняли повстання проти гетьмана. 1658 р. під Полтавою Виговський розгромив загони М. Пушкаря, придушив виступ Я. Барабаша, а наступного року — І. Іскри. Внаслідок повстань, незакінченої війни з Польщею, московського втручання у внутрішні справи


ВЕРТЕП
ЧЕРНІГІВЩИНА
СЕЛО СОКИРИНЦІ. ДРУГА ПОЛ. XVIII ст.



ПЕРСОНАЖІ ВЕРТЕПУ
АНГЕЛ
ДІВА МАРІЯ
БОГ
ТРИ ЦАРІ (ВОЛХВИ)
ЗАПОРОЖЕЦЬ
МОСКАЛЬ
ПЕТРУШКА
ШИНКАР
ПІП
ПАЛАМАР
ЧОРТ
ЗМІЙ
СМЕРТЬ



України та постійної загрози з боку татар становище в Україні значно погіршилося. А тим часом на кордоні з'явилося велике московське військо, що тільки чекало слушної хвилини. Виговський уклав з Польщею *Гадяцьку угоду 1658 р.*, за якою Україна як Велике князівство Руське мало увійти до складу *Речі Посполитої* на правах *автономії*. Москва, звинувативши гетьмана у невірності, наказала своїм військам перейти кордон. Українська і московська армії зустрілися під Конотопом. У бою 8 липня 1659 р. Виговський вщент розгромив московитів, проте з цієї перемоги скористатися не зміг. Нові заворушення в Україні, пов'язані з переходом під польську зверхність, призвели до того, що гетьман Виговський практично втратив владу над Україною. В жовтні 1659 р. він склав булаву і отримав від польського уряду посаду барського старости, київського воєводи, потім сенатора. 1660 р. він приїздить до Фастова і видає універсали до народу, закликаючи його до боротьби з ворогами України. Виговського звинуватили у підбурюванні до повстання і засудили до страти. У березні 1664 р. його розстріляли в м. Корсуні (нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.).

ВИ́ЗВОЛЬНА ВІЙНА́ УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДУ — національно-визвольний рух у середині і другій половині 17 ст. в Україні, викликаний нестерпним політичним, соціальним, культурним та релігійним гнітом з боку *Речі Посполитої.* Розпочалася 1648 р. під проводом Б. *Хмельницького,* коли останнього на *Запорозькій Січі* було обрано гетьманом. Весною того ж року українське військо завдало поразок полякам у боях під Жовтими Водами та Корсунем, а восени — під Пилявцями. Відтоді почалося формування державно-адміністративної та військової системи України. *Польща* послала в Україну велике військо, розгромлене укаїнцями у *Зборівській битві 1649 р.* Але під тиском обставин Б. Хмельницький був змушений підписати з Польщею *Зборівський договір 1649 р.*, яким обмежувалася автономія козацької України. Однак формування державних структур, податкової системи, судочинства тощо продовжувалося. У *Берестецькій битві 1651 р.* Польща завдала козакам відчутної поразки. У вересні укладено *Білоцерківський договір 1651 р.*, за яким було фактично відновлено польську владу. Після перемоги козаків у *Батозькій битві 1652 р.* Україна здобула незалежність. Шукаючи союзників у боротьбі з Польщею, гетьман підписав *Березневі статті 1654 р.* з Росією. Відчутних змін цей союз не приніс, війна тривала, тому Б. Хмельницький уклав угоду зі Швецією про спільні дії проти Польщі. Смерть гетьмана унеможливила реалізацію її. Гетьман І. Виговський *Гадяцькою угодою 1658 р.* припинив чинність Березневих статей, козацька Україна поверталася до складу Речі Посполитої як Велике князівство Руське. Незважаючи на поразку під Конотопом у 1659 р., *Москва* продовжила боротьбу за скасування незалежності України. У бойових діях брали участь також польські і турецькі війська. 1667 р. Московська держава і Польща без участі України підписали *Андрусівську угоду* про перемир'я, за яким Україну було поділено між цими державами. Впродовж 1667—1676 рр. гетьман Правобережної України П. *Дорошенко* намагався з'єднати козацьку державу. У підросійській Лівобережній Україні 1669 р. утворилася *Гетьманщина.* Гетьман пішов на союз з Туреччиною, яка почала війну з Польщею. Зазнавши поразки, Річ Посполита підписала *Бучацький мирний договір 1672 р.*, за яким українські землі підпали під протекторат Туреччини. Однак війна тривала і далі, оскільки договір не ухвалив польський сейм. Після проголошення в 1674 р. лівобережного гетьмана І. *Самойловича* гетьманом всієї України протистояння в українському суспільстві загострилося. 1676 р. П. Дорошенко поступився владою на користь І. Самойловича. На Правобережжі було скасовано національні державні інституції. Ці події знаменували завершення Визвольної війни. У сучасній вітчизняній історіографії вона визначається і як Українська революція 17 ст. Іл. див. на стор. 38—39.

ВИ́ТИЧІВСЬКИЙ З'ЇЗД 1100 р. — з'їзд удільних князів *Київської держави* у с. Витичеві неподалік Києва. З'їзд скликано за ініціативою переяславського князя *Володимира Мономаха.* На з'їзді відбувся суд над князем Давидом Ігоровичем за порушення рішень, прийнятих попереднім *Любецьким з'їздом 1097 р.* про припинення міжусобних війн. Його позбавили *Володимиро-Волинського князівства* і надали лише кілька міст на Волині. Розглянуто також питання про організацію боротьби з *половцями.* Після з'їзду відбулося кілька успішних походів проти половців.

ВИ́ШЕНСЬКИЙ Іва́н (бл. 1550 — після 1620) — письменник-полеміст. Ймовірно, мав світське ім'я Ілля. Походив із Судової Вишні (нині місто Львівської обл.) з міщанської або дрібношляхетської родини. Вважають, що чернечий постриг прийняв до 1596 р. в дубенському Преображенському монастирі на Волині під ім'ям Іван (Іоанн). У 90-х рр. 16 ст. переселився в *Грецію* на півострів *Афон,* де прожив близько 40 років ченцем-самітником. Літературну діяльність розпочав ще до від'їзду на Афон, але більшість відомих творів написав у Греції. У 1604—1606 рр. відвідав Львів, Унівський та Манявський монастирі. Головні твори написані в жанрі *полемічної літератури* і скеровані проти *Берестейської унії 1596 р.*, католицизму. Гостро засуджував тих, хто віддавав перевагу світським утіхам перед духовним удосконаленням, закликав до аскетизму, повернення до засад ранньохристиянської громади. Писав книжною українською мовою з елементами живої розмовної мови. Помер і похований на Афоні.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКИЙ Дмитро́ (1516—1563) — перший відомий український козацький *гетьман.* Належав до роду великого литовського князя *Ольгерда.* Відомо, що 1551 р. за бойові заслуги Вишневецький отримав в управління Канівське і Черкаське староства в Україні, що найбільше потерпали від нападів *татар.* 1553 р. їздив з невідомою місією до Стамбула. Перший військовий похід проти татар на чолі 300 козаків Вишневецький здійснив 1556 р., але зазнав поразки. Того ж року на острові Мала Хортиця спорудив укріплення, поклавши початок *Запорозькій Січі.* Звідси організовував походи у татарські володіння. Водночас вів переговори з московським царем про спільні дії проти татар. *Кримське ханство* було занепокоєне появою фортеці на Хортиці. У 1557—1558 рр. хан робить кілька спроб знищити Січ. 1558 р. Вишневецький наймається на службу до московського царя і отримує у володіння м. Бєльов неподалік Москви. Протягом двох років служби він бере участь у численних походах на татарські землі, не раз намагається здобути Азов, Кафу. В цих походах, крім російських загонів, брали участь українські і донські козаки. 1560 р. Вишневецький закінчує службу у царя, повертається в Україну, збирає козаків і знову робить спробу захопити Азов. 1561 р. він поновлюється на королівській службі і знову отримує Канівське і Черкаське староства. 1563 р. під час походу у Молдову Вишневецький потрапив у полон. Того ж року його було страчено у Стамбулі. Пам'ять про Д. Вишневецького збереглася у народних піснях і думах, де він виступає під іменем Байди.

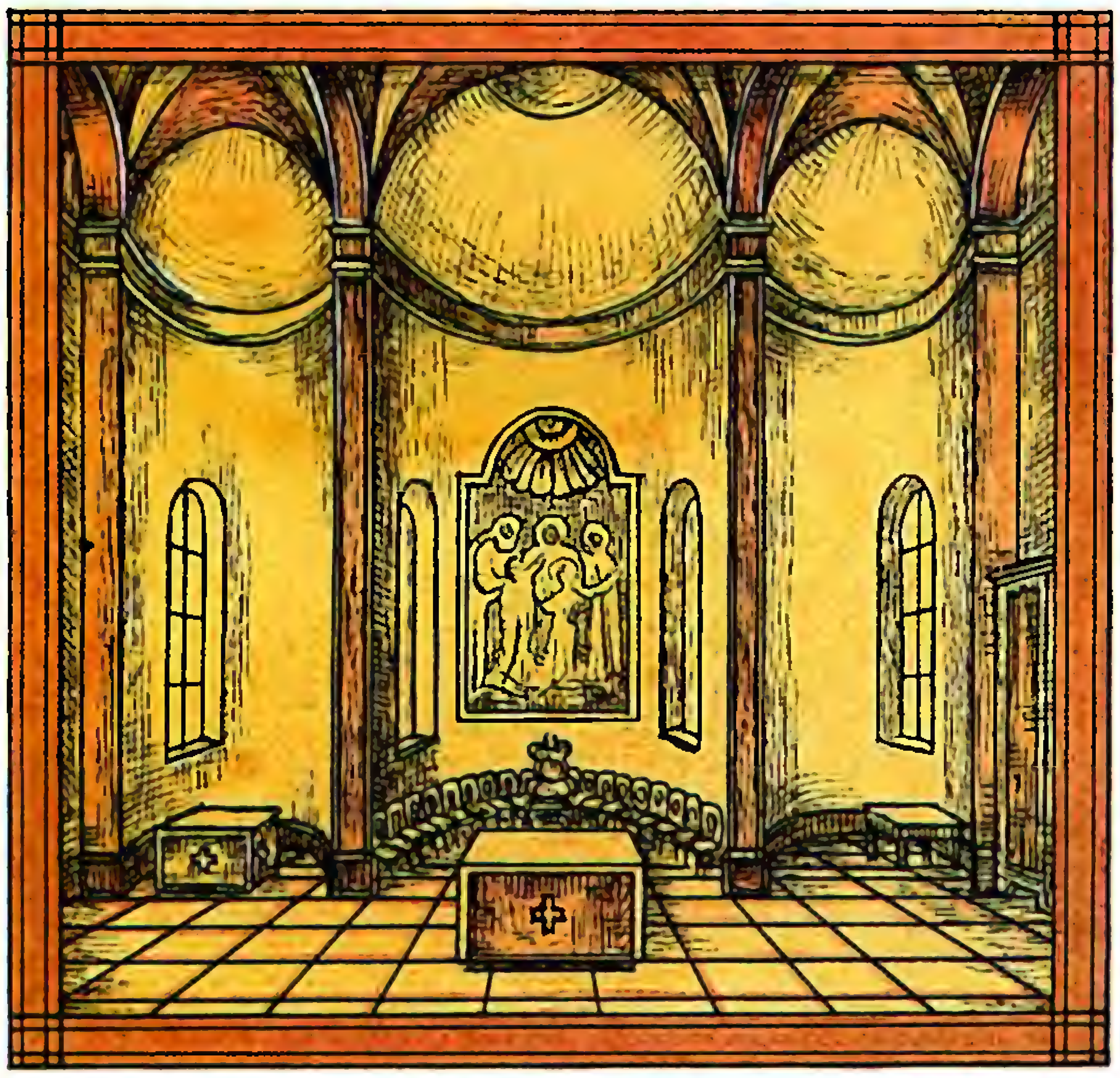


ВІВТА́Р (лат. — жертовник) — головна підвищена східна частина християнського храму, місце для жертвоприношень. В православних та греко-католицьких церквах вівтар, де знаходиться *престол* (жертовник), відділяється *іконостасом* з царськими дверима від інших частин храму. Іл. див. на стор. 40.

ВІЗАНТІ́ЙСЬКИЙ СТИЛЬ — мистецький стиль, що виник у 5 ст. у *Візантії.* Його вплив помітний в країнах Сходу, Близького Сходу, Кавказу, Південної Європи, зокрема на українських землях. В *архітектурі* в цілому продовжували розвиватися традиції Стародавнього Риму. Виробився новий


БІЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО


З військом польським

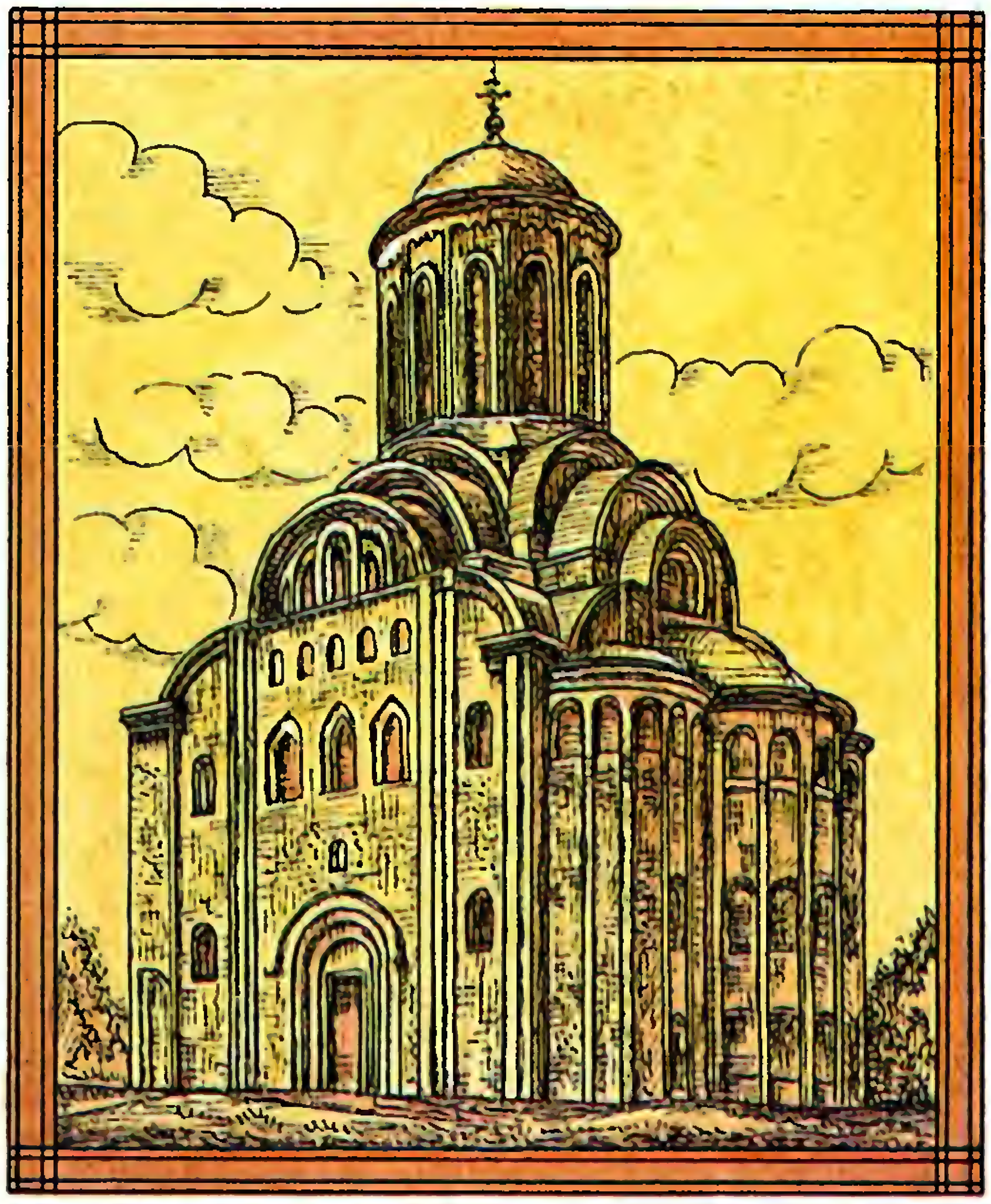


Традиційна будова вівтаря православного храму.

тип храму — базиліка. Найбільші досягнення помітні в культовій архітектурі. Як приклад — собор св. Софії у Константинополі. Храми, громадські будівлі, палаци прикрашалися мозаїками та фресками. Відбувалося становлення *іконопису,* особливого розвитку набула мініатюра. Література тривалий час розвивала античні традиції, водночас відбувалося становлення християнської літературної традиції. Зміст і форми літературних творів — життя святих, літургійні тексти, християнська поезія. Відповідні зміни відбулися і в музиці, розвивалося хорове мистецтво, що було пов'язане з літургійною практикою. Візантійський стиль вплинув на всі види і жанри мистецтва *Київської держави,* особливо в архітектурі *(Десятинна церква, Софійський собор у Києві,* Спаський собор у Чернігові та ін.), образотворчому мистецтві: іконопис, настінні розписи (Софійський, Михайлівський Золотоверхий собори у Києві), ужиткове мистецтво, оформлення книг тощо. Добре були відомі твори візантійських християнських письменників, істориків, світських авторів, які справляли помітний вплив на письменство *Київської держави* протягом кількох століть. У Візантії цей стиль розвивався до кінця існування імперії, тобто до середини 15 ст.

ВІЗАНТІ́Я, Візантійська імперія — держава 4—15 ст., що утворилася після розпаду Римської імперії на її східних землях. Назва запроваджена вченими значно пізніше і походить від назви міста Візантія, що стало столицею імперії (з 330 р. — Константинополь). Самоназва — імперія ромеїв (римлян). У 6 ст., в час розквіту Візантії, до її складу входила значна частина Балканського півострова (заселеного значною мірою слов'янами), Мала Азія, Сірія, Палестина, Єгипет, північне узбережжя Африки, Західна Вірменія, Грузія, острови Кіпр та Кріт. Державною мовою була спочатку латинська, потім грецька. У 9—11 ст. помітну роль у зовнішній політиці Візантії відігравала *Київська держава.* Київські князі *(Аскольд, Олег, Ігор, Святослав, Володимир Великий)* не раз ходили війною проти Візантії. Між державами укладалися політичні та торговельні угоди. Через Київську державу проходив важливий торговельний шлях *"із варяг у греки".* З Візантії на Русь прийшло *християнство;* вже князь Аскольд охрестився, а за Володимира Великого християнство було впроваджене як державна релігія. Окремі київські володарі одружувалися з представниками візантійського імператорського дому (Володимир Великий, *Володимир Мономах,* Всеволод Ярославич, Святополк Ізяславич та ін.). Візантія справила помітний вплив на розвиток Київської держави в галузях державного та військового будівництва, культури. На початок 15 ст. внаслідок наступу сусідніх народів територія імперії скоротилася

Чернігів, церква Параскеви П'ятниці (кінець 12 — початок 13 ст.), яка вирішена у візантійському стилі.



до невеличкої смуги навколо Константинополя, а 1453 р. після взяття міста *турками* припинила своє існування.

ВІ́ЙСЬКО — організаційно самостійна група озброєних людей, що мають єдине керівництво. Відоме з найдавніших часів. Військо *Київської держави* складалося з професійної *дружини* та народного ополчення. Воювали тоді переважно піхотою, на озброєнні мали холодну *зброю*, використовували оборонні споруди. З появою козаччини на основі досвіду Київської держави на *Запорозькій Січі* почало формуватися козацьке військо, що виробило власну полково-сотенну організацію. Воювало піхотою та кіннотою, здійснювало морські походи. Озброєння складалося з холодної та вогнепальної зброї.

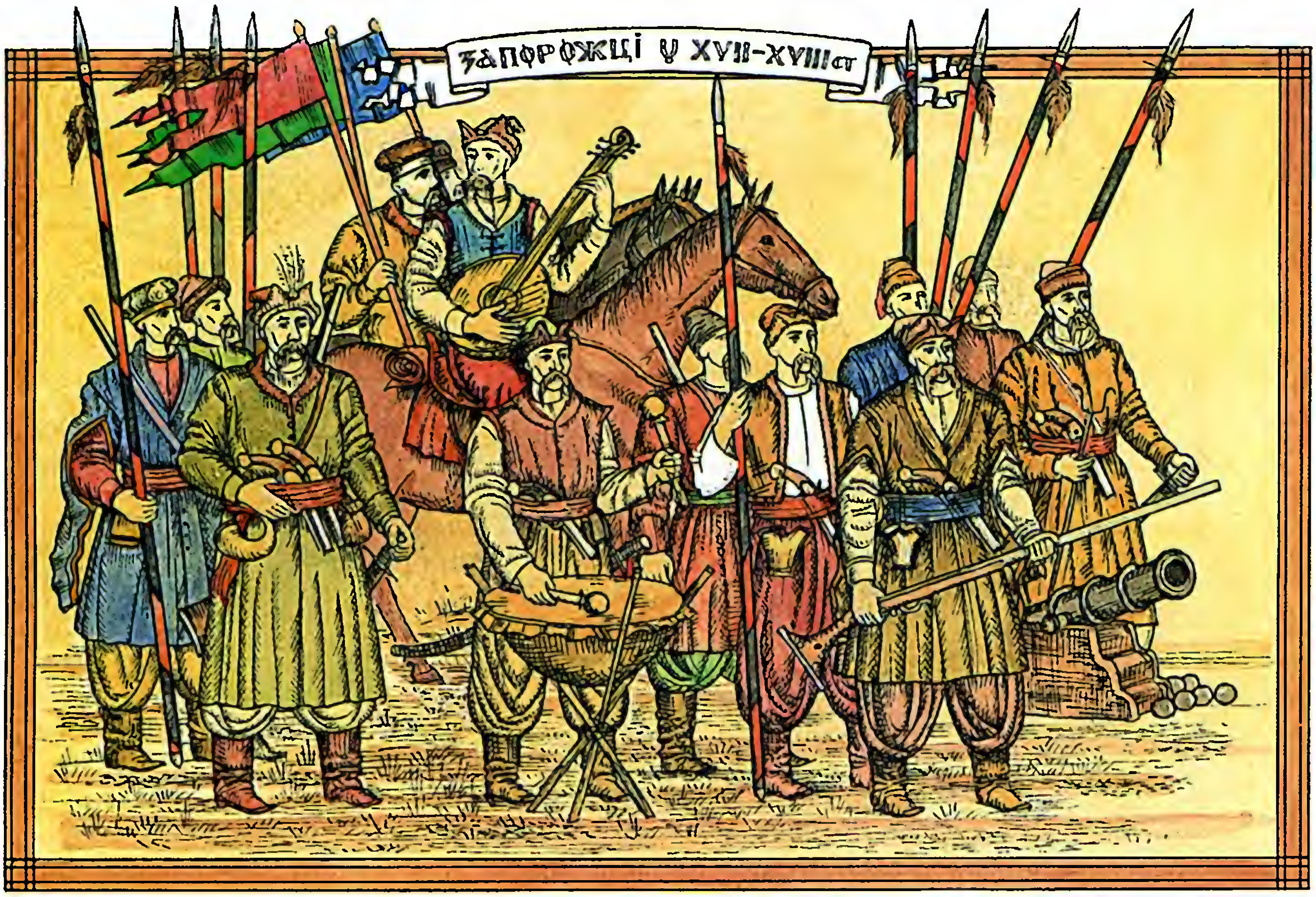
ВІЙСЬКО́ВИЙ ТОВА́РИШ — ранг, звання, що його у 18 ст. *гетьман* України надавав представникам козацької старшини за військові заслуги. Ранг військового товариша дорівнював ранговi *сотника*.

ВІЙСЬКО́ВІ МАЄ́ТНОСТІ — землі з усім належним до них рухомим та нерухомим майном і закріпленими селянами в Україні у 17—18 ст. Утворені після початку *Визвольної війни українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького* з колишньої "королівщини" (державних земельних володінь *Польщі*) та польських магнатських володінь. Усі прибутки від маєтностей йшли на утримання українського війська та часткове утримання державної адміністрації. Згодом частина військових маєтностей перейшла до *рангових маєтностей*, а решта до середини 18 ст. стала власністю української старшини та російського дворянства. Наприкінці 18 ст. після ліквідації *автономії* України військові маєтності перестали існувати.

ВІЙСЬКО́ВІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — особлива організація російських військових частин, що поєднували військову службу з сільськогосподарськими роботами. На українських землях утворені в першій половині 18 ст. з метою захисту південних кордонів від нападів кримських *татар* та *Ногайської Орди*. Після завоювання *Криму* в кінці 18 ст. військові поселення було ліквідовано. Відновлено на початку 19 ст., але на інших засадах, проіснували до середини 19 ст.

ВІ́ЙСЬКО ЗАПОРО́ЗЬКЕ — 1) Офіційна назва козацьких збройних сил та українського війська у 16—18 ст. Первісно складалося з окремих загонів, затим з *куренів*, назви яких утворено від міст, звідки походили козаки, або від імені (прізвища) засновника. Верховне управління і командування військом перебувало на *Запорозькій Січі*. Вищий орган — січова рада, що обирала військову старшину, паланкову та курінну, а також військових службовців. У військові походи призначалася "наказна" військова старшина, зокрема "наказні" *кошовий отаман*, полковники, осавули та писарі. Для ведення військових дій із запорожців усіх 38 куренів формувалися команди, кожна з-поміж яких нараховувала близько 500 козаків. Коли ж у похід вирушало усе військо, то його очолював кошовий отаман або "наказний" кошовий отаман. Військо складалося з піхоти, кінноти та артилерії. Відомо, що 1534 р. військо мало 2 тисячі козаків, 1594 р. — 6 тисяч, 1727 р. — 15 тисяч, 1762 р. — 20 тисяч, 1774 р. — 40 тисяч. У період гетьманування Б. *Хмельницького* та його наступників українське військо, до якого приєднувалися, крім городових козаків, значні маси селян і міщан, налічувало до 100 тисяч і більше вояків. Основною тактичною одиницею була *сотня*, кілька сотень складали *полк* у 500—600 козаків. На озброєнні козаки мали вогнепальну та холодну *зброю*: гармати, рушниці, пістолі, списи, шаблі, келепи, луки і стріли, ножі тощо. Зброя і порох частково вироблялися в Україні, частково закуповувалися чи захоплювалися в боях. У поході кожен *козак* мав двох коней, інколи й більше. В перервах між військовими діями Військо Запорозьке несло прикордонну службу. З цією метою вздовж кордонів та вздовж Дніпра влаштовувалися варти, що пильнували ворога і негайно з допомогою звукових чи зорових сигналів передавали звістку про його появу. Молоді козаки проходили навчання на Січі. Бойове мистецтво війська формувалося під впливом як *Європи*, так і *Азії*. Головною бойовою силою його була піхота. Козаки вміли майстерно будувати військові табори з возів, використовували їх для захисту від несподіваних нападів. Особливо уславилися козаки морськими походами, для яких використовували човни-чайки. У бойових діях проти турецького флоту вони виробили власні способи ведення морського бою. 2) Назва української *держави* з 1648 р. до 80-х рр. 18 ст. Іл. див. на стор. 42—43.

ВІ́КІНГИ — учасники морських військових і торговельних походів жителів Скандинавії у 8—11 ст. У літописах виступають під назвою *варягів*, а в європейських джерелах — *норманів*. Відкрили острів Гренландію, плавали навіть до берегів Північної Америки. Нападали на узбережжя *Європи;* на півночі сучасної Франції у 10 ст. заснували власну *державу*. Як воїни служили при дворі



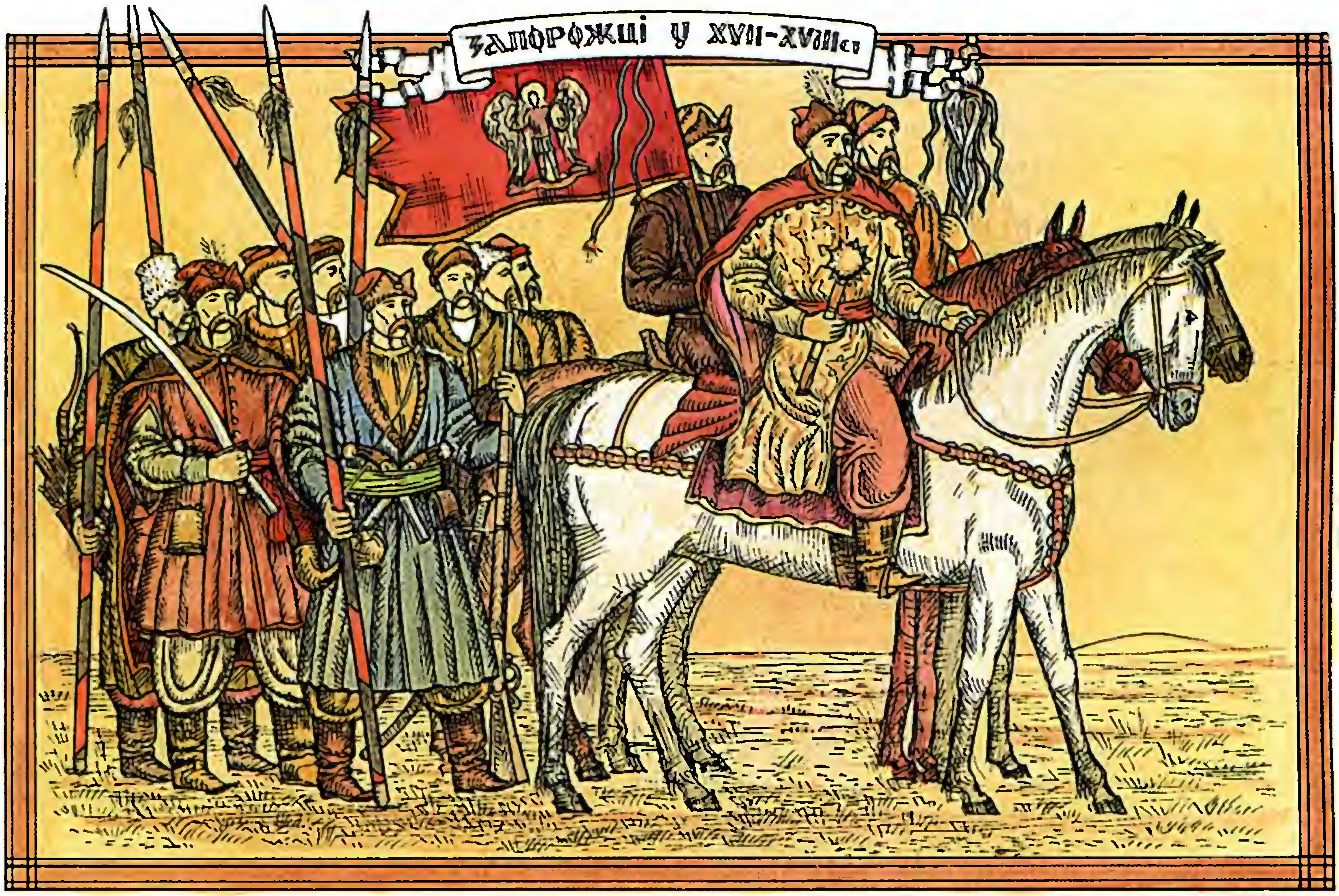
київських князів, брали участь у походах княжих дружин на візантійські володіння. Відомі ще й як купці.

ВІ́ЛЬНЮС — місто в долині р. Няріс при впадінні до неї р. Вілії. До 1939 р. — Вільно. Засноване 1323 р., з 14 ст. — столиця Великого князівства Литовського. З 1795 р. — у складі Російської імперії як адміністративний центр губернії. Нині столиця незалежної Литовської Республіки.

ВІЛЬША́НСЬКА УГО́ДА 1617 р. — угода між реєстровими українськими козаками та польським урядом. Підписана 28 жовтня 1617 р. в урочищі Суха Вільшанка поблизу Таращі на Київщині Від козаків її підписав *гетьман* П. *Сагайдачний,* від поляків — коронний гетьман С. Жолкєвський. Перед переговорами Жолкєвський зібрав під Сухою Вільшанкою військові загони, які в разі незгоди козаків підписати угоду на умовах Польщі рушили б на них. Згідно з угодою козацький *реєстр* скорочувався до 1 тисячі, його міг збільшити в разі потреби польський сейм. Гетьмана обирали козаки, а затверджував його король. Виписували з реєстру всіх тих, хто увійшов до нього протягом останніх п'яти років. Угода передбачала підпорядкування нереєстрових (тобто запорозьких) козаків польському урядові. Хоч угода і була підписана, та фактично реєстрове козацтво її не визнало.

"ВІРШ НА ЖАЛО́СНИЙ ПО́ГРЕБ ЗА́ЦНОГО РИ́ЦЕРА ПЕТРА́ КОНАШЕ́ВИЧА САГАЙДА́ЧНОГО, ГЕ́ТМАНА ВО́ЙСЬКА ЙОГО́ КОРОЛІ́ВСЬКОЇ МИ́ЛОСТІ ЗАПОРО́ЗКОГО" — пам'ятка української літератури 17 ст. Автор — ректор Київської братської школи Касіян Сакович. Мова — тогочасна українська літературна. Надрукований 1622 р. з нагоди поховання гетьмана П. *Сагайдачного* у Києві на території Братського монастиря. Прославляє героїчне життя гетьмана та оспівує українське козацтво. Видрукуваний у Лаврській друкарні; містить кілька гравюр, зокрема портрет П. Сагайдачного. Іл. див. на стор. 44.

ВІ́ЧЕ (прасл., що, ймовірно, пов'язане зі словом у значенні гілка) — збори громадян у давніх слов'ян. У *Київській державі* так називалося зібрання жителів якогось міста або частини його для вирішення важливих громадських справ, в окремих випадках для прийняття рішення про усунення князя. В літописах вперше згадується



про віче у м. Білгороді під Києвом у 997 р. Більшого значення віча набули в час послаблення централізованої Київської держави. Своє значення віча втратили після монгольської навали.

ВЛАДИСЛА́В IV ВА́ЗА (1595—1648) — польський король. Походив зі шведського королівського роду Ваз. Під час війни *Польщі* і *Московії* 1610 р. обирався і проголошувався російським царем. У цих подіях брали участь українські козаки під проводом гетьмана П. *Сагайдачного.* Король намагався зміцнити своє становище в *державі*, послабити силу *шляхти*, опанувати її свавілля. Незважаючи на опір певної частини сейму, він домігся 1632 р. рівноправності православної та уніатської церков. Сейм прийняв *"Статті для заспокоєння руського народу"*, що мали б гарантувати певні релігійні і соціальні права українців. За правління Владислава IV відбулося кілька повстань на Україні — під проводом *Павлюка, Гуні* та *Острянина,* що були жорстоко придушені. 1646 р. вів таємні переговори з козаками про допомогу у майбутній війні з *Туреччиною.* Помер на початку повстання *Б. Хмельницького.*

ВОЄВО́ДА (від слів воїн і водити) — 1) Військовий провідник у більшості слов'янських народів у давні часи. 2) Провідник військової дружини чи народного ополчення *Київської держави.* 3) На підпольській Україні у 15—18 ст. — найвища урядова посада адміністративно-територіальної одиниці *воєводства.* 4) Голова російської військової і цивільної адміністрації в містах підросійської України у 17—18 ст.

ВОЄВО́ДСТВО — адміністративно-територіальна одиниця *Речі Посполитої у* 15—18 ст. На українських землях у складі *Польщі* існували Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Чернігівське, Руське, Підляське, Берестейське та Белзьке воєводства.

ВО́ЖДЬ — той, що веде, провідник племені, війська, загону. Пізніше слово набрало значно ширшого значення.

ВОЙНАРО́ВСЬКИЙ Андрій (бл. 1680 — бл. 1740) — генеральний осавул у державній адміністрації гетьмана І. *Мазепи,* його племінник. Утаємничений у антимосковські плани *гетьмана*, був вірний ідеям визволення України все життя. 1709 р. разом з гетьманом емігрував за кордон, докладав значних зусиль (разом з *П. Орликом* та іншими) для організації допомоги Україні в її війні за незалежність, задля чого вів переговори з володарями ряду європейських держав. 1716 р. схоплений


Вѣршѣ
на жалосный погребъ
зацного рыцера
Петра Конашевича
Сагайдачного, гетмана
зложоныи презъ инока
Касіана Саковича

Титульна сторінка “Вірша на жалосний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного...”. Дереворит. Київ, Лаврська друкарня, 1622.

росіянами в Гамбурзі і засланий до Якутська в Сибір, де й помер.

ВО́ЛГА (первісні назви Ра, Етель, Ітіль). Бере початок на Валдайській височині, впадає в Каспійське море. Довжина 3531 км. Протікає територією Російської Федерації. У часи *Київської держави* — східна межа розселення слов’ян на підвладних Києву землях.

ВОЛИ́НСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії. Утворена 1797 р. після ліквідації *намісництв*. Центр — м. Новоград-Волинський (колишній Звягель), затим м. Житомир. Проіснувала до 1925 р.

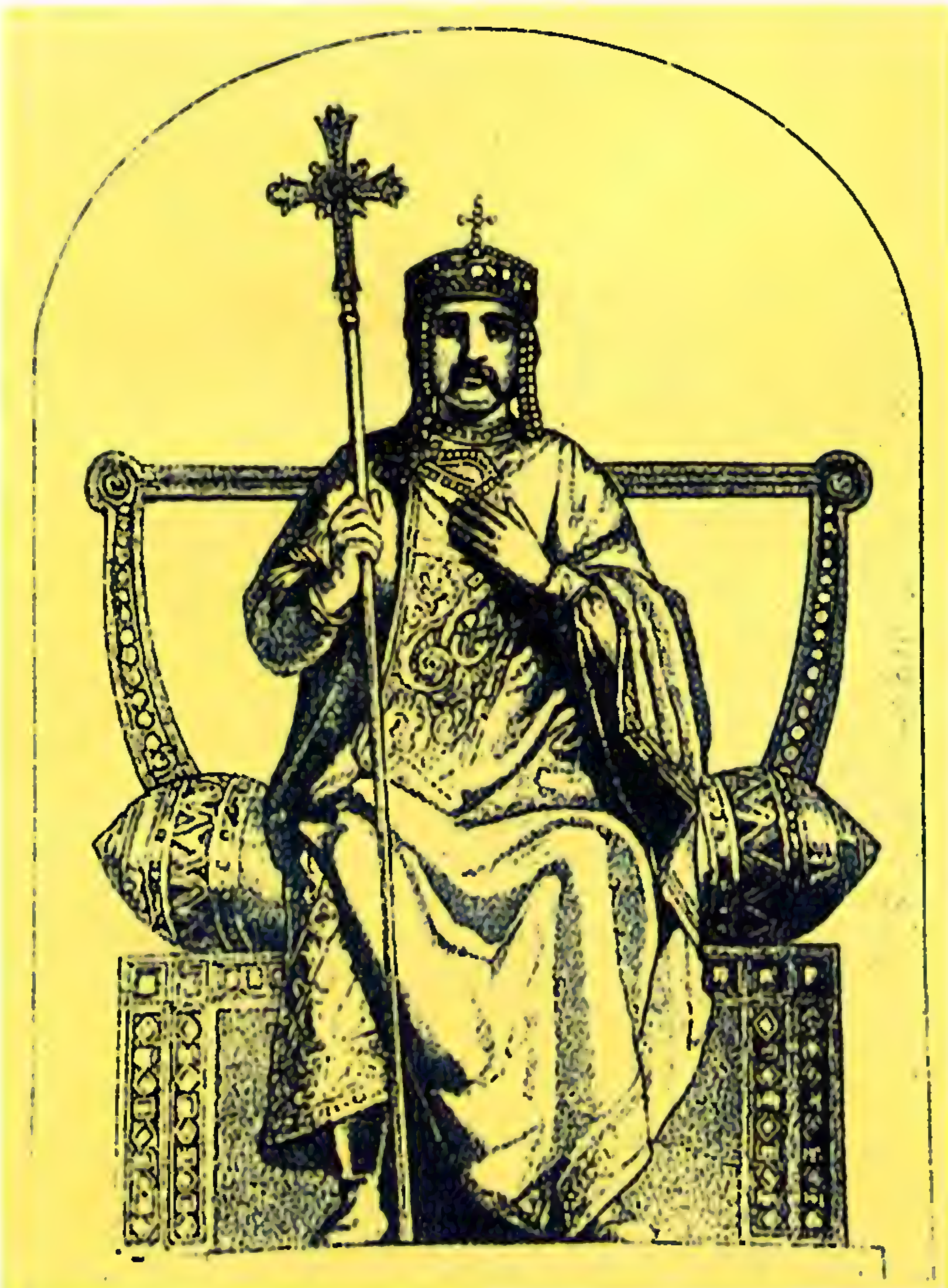
ВОЛИ́НСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адміністративно-територіальна одиниця, утворена 1566 р. у складі Великого князівства Литовського. З 1569 р. — у складі *Речі Посполитої*. Поділялося на Луцький, Володимирський та Кременецький повіти. Внаслідок трьох *поділів Польщі* територія Волинського воєводства 1793 р. перейшла до Російської імперії як частина *Ізяславського намісництва,* перейменованого на *Волинське намісництво.*

ВОЛИ́НСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії на українських землях. До 1793 р. називалося Ізяславським з центром у м. Ізяславі. 1795 р. центр перенесено до м. Новограда-Волинського (нині місто Житомирської обл.), а намісництво перейменоване на Волинське. До його складу входило 13 округів. Владу здійснював намісник. 1797 р. намісництва були скасовані, а Волинське намісництво перетворили на *Волинську губернію.*

ВОЛИ́НЬ, Волинська земля — історична область України у басейні південних приток Прип’яті і верхів’я Західного Бугу. В 7—10 ст. Волинь населяли слов’янські племена *дулібів,* бужан і *волинян.* Центр — м. Волинь. У 10 ст. Волинська земля перейшла до складу *Київської держави* як складова частина удільного *Володимиро-Волинського князівства.* 1199 р. утворилася *Галицько-Волинська держава,* до якої увійшла і Волинь. З 1569 р. — у складі *Волинського воєводства* Речі Посполитої. З 1793 р. — у складі Російської імперії. Нині територія України.

ВОЛИНЯ́НИ — слов’янське плем’я (союз племен) на території *Волині* по обидва береги Західного Бугу. Середньовічні європейські джерела повідомляють, що на території, заселеній волинянами, було близько 70 укріплених міст. Арабські джерела свідчать, що волиняни були могутнім племенем, якому підкорялися інші племена. Відомо також, що на цих самих землях у 7 ст. жило плем’я *дулібів.* Волиняни були землеробами, володіли гончарним ремеслом, ковальством тощо. 907 р. виступили союзниками київського князя *Олега* в поході на *Візантію.* 981 р. київський князь *Володимир Великий* підкорив волинян, які на той час утворили *Володимиро-Волинське князівство* з головними містами Володимир і Волинь.

ВОЛОДИ́МИР ВЕЛИ́КИЙ (хресне ім’я — Василь; р. нар. нев. — 1015) — великий київський князь. Син князя Святослава Ігоровича. З 970 до 978 р. князював у Новгороді. Після смерті батька з початком боротьби між братами за київський стіл від’їздить до Скандинавії. Невдовзі на чолі найманого варязького війська повертається до Новгорода і виганяє звідти старшого брата князя Ярополка. Того ж року князь Володимир захопив Київ і убив брата Ярополка. Утвердившись, здійснює ряд адміністративних, судових та військових реформ. У центрах удільних князівств замість представників місцевих княжих родів ставить своїх синів та прихильників, тим самим зміцнює центральну владу і цілісність держави. Розширюючи землі, заволодів червенськими містами, землями ятвягів, в’ятичів, білих хорватів та ін. *Київська держава* перетворилася на найбільшу країну *Європи.* В зону її впливу входили також Північне При-



Великий київський князь Володимир Святославич. Малюнок початку 20 ст.

чорноморʼя, *Крим*, Приазовʼя. Князь боровся з кочовиками, що загрожували з південних степів. У 990—1004 рр. здійснив ряд переможних походів проти них. Щоб зміцнити кордони, збудував ряд міст-фортець по Остру, Трубежу, Сулі та Стугні. За правління князя Володимира територія Києва розширилася, зведено нові міські укріплення. Особливої уваги Володимир надавав справам віри, намагався реформувати дохристиянський політеїзм у монотеїзм з головним богом Перуном. 987 р. між Київською державою і Візантійською імперією укладено угоду, згідно з якою Київ мав надати військову допомогу Константинополю у його внутрішній війні. За це князь зажадав взяти за дружину сестру візантійського імператора Василія II Болгаробойця Анну. *Візантія* ставить свою умову — князь Володимир приймає *християнство* і запроваджує його в своїй державі. Київська держава надала допомогу Візантії, пославши свої війська в район бойових дій, а князь Володимир 988 р. охрестився сам і охрестив своїх підданих (за іншими даними 990 р.). Візантія ж свою обіцянку не виконала — Анна не приїхала до Києва і не стала дружиною Володимира. Тоді князь 989 р. нападає на візантійські володіння в Криму, здобуває м. Херсонес. Імператор терміново посилає посольство у Крим, яке й привезло туди Анну. Володимир залишив Херсонес і повернувся з дружиною Анною до Києва. Впроваджуючи християнство як офіційну релігію у державі, Володимир сприяв будівництву храмів. Зокрема у Києві при ньому збудовано церкви Різдва Богородиці (Десятинну), св. Василія та ін. Помер у Києві. У 13 ст. Руська православна церква визнала його святим і рівноапостольним. День поминання — 15 липня.

ВОЛОДИ́МИРКО, Володимир Володарович (1104—1152) — перший князь Галицького (обʼєднаного) князівства, син перемишльського князя Володаря Ростиславича. Його сестра була дружиною сина візантійського імператора Олексія Комніна. З 1124 р. — князь Звенигородський. У 1145 р. внаслідок боротьби з братами та приборкання непокірних удільних князів Галицької землі обʼєднав Звенигородське, Галицьке, Перемишльське, Теребовльське князівства в єдине *Галицьке князівство* зі столицею у м. Галичі. Невдоволені галицькі бояри того ж року підняли повстання, щоб скинути князя Володимирка, але не досягли успіху. В наступні роки Володимирко, намагаючись розширити володіння свого князівства за рахунок Волині та інших земель, втручався в боротьбу князів за Київ, ворогував з київським князем Ізяславом Мстиславичем. Неодноразово відбивав напади польських і угорських князів, що намагалися захопити Галицьке князівство. Помер у Галичі, де й похований.

ВОЛОДИ́МИР МОНОМА́Х (хресне імʼя — Василій; 1053—1125) — великий князь київський, син Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Константина Мономаха. Замолоду брав участь у політичних справах *Київської держави*. У 1078—1094 рр. князював у Чернігові, затим до 1113 р. у Переяславі. Разом з іншими князями здійснив ряд вдалих походів проти *половців* (1103, 1107, 1109, 1111), що припинили їх напади на Русь на чверть століття. Був одним з ініціаторів проведення князівських зʼїздів у Любечі, Витичеві та на Долобському озері. 1113 р. *вічем* киян запрошений на великокнязівський київський стіл. Завдяки його зусиллям припинилися князівські усобиці, відновлено територіальну цілісність *держави*. Здійснив ряд внутрішніх реформ, зокрема, скасував боргове рабство (холопство). Його імʼя носить частина (доповнення) *“Руської правди”* — “Устав” Володимира Мономаха. Володимир є автором відомого “Повчання”, адресованого його дітям. Був похований у *Софійському соборі у Києві*



Великий київський князь Володимир Мономах. Малюнок 17 ст.

(поховання не збереглося). Після його смерті відновилися міжусобиці у Київській державі і знову утворилися *удільні князівства*.

ВОЛОДИ́МИРО-ВОЛИ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — князівство на території Бугу, Стиру, Горині, Случі і правих приток Прип'яті. Склалося в кінці 10 ст. на землях, заселених *волинянами*. З 981 р. — у складі *Київської держави*. Головне місто — Володимир (нині Володимир-Волинський Волинської обл.) З послабленням у XII ст. Київської держави Володимиро-Волинське князівство відокремилося і усамостійнилося, а за правління *Романа Мстиславича* (1170—1205) стало одним із найсильніших князівств. 1199 р. князь Роман Мстиславич об'єднав князівство з *Галицьким князівством*, що поклало початок *Галицько-Волинській державі*.

ВОЛОДИСЛА́В КОРМИ́ЛЬЧИЧ (р. нар. нев. — 1214) — галицький *боярин*, виборний князь. Належав до боярської верхівки. Наприкінці 1212 р. під час боярського заколоту обраний галицьким князем. Восени 1214 р. потрапив у полон до угорського короля Андрія, який відправив Володислава Кормильчича у заслання, де той і помер.

ВО́ЛОСТЬ (утворене від прасл. основи — володіти) — у ширшому розумінні — підвладний край, власність, маєтність. У *Київській державі* в 11—13 ст. — дрібна адміністративно-територіальна одиниця (територій) під владою князя, бояр, церков чи монастирів. З 13 ст. складалася з кільканадцяти сільських громад зі спільною адміністрацією. На чолі волості стояв старійшина, обраний з-поміж представників громад волості. Найвищу владу мало *віче*. У 17—18 ст. значна частина володінь, що належали *гетьманові* України чи монастирям, об'єднувалися у волості. З кінця 18 ст. волость — найнижча адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії у складі *повіту*, впроваджена в Україні після відміни полкового поділу і введення загальноімперського губерніального. Остаточно волості ліквідовані 1923 р.

ВОЛХВ, волхви — жерці дохристиянських культів у слов'ян. Вперше згадуються у наших літописах під 912 р. Були носіями знань, традицій, звичаїв, добрими лічцями, творцями і виконавцями пісень. Належали, як правило, до найближчого князівського оточення. З поширенням *християнства* в Русі зазнавали переслідувань з боку князівської влади.

ВО́ЛЬНОСТІ ВІ́ЙСЬКА ЗАПОРО́ЗЬКОГО — офіційна назва земель, що належали запорозьким козакам. Кордони і межі їх неодноразово змінювалися. Початок беруть з 30-х рр. 16 ст., коли польський король Сигізмунд І закріпив за запорозькими козаками землі нижче *Дніпрових порогів* для захисту від татарських нападів. За гетьмана Б. *Хмельницького* землі запорожців все ще не мали визначених кордонів, але відомо, що вони простягалися від правої притоки Дніпра — р. Орелі вниз до володінь ногайських і кримських татар і від Дону до Південного Бугу. Точніші відомості про їх межі подані 1705 р. у статтях мирної угоди між *Росією* і *Туреччиною*. В середині 18 ст. з частини Вольностей над р. Синюхою (права притока Південного Бугу) та над Південним Бугом було засновано провінцію *Нову-Сербію*, а над Доном — *Слов'яно-Сербію*, заселені сербами-втікачами з-під влади турків. 1775 р. після ліквідації козацького устрою та *автономії* України Вольності перетворено на *намісництва* Російської імперії. Запорозькі землі поділялися на військово-адміністративні одиниці — *паланки*. До 1768 р. їх відомо 5, пізніше — 8, з яких 3 — на правому березі Дніпра, а 5 — на лівому: Бугогардівська, Інгульська чи Перевізна, Кодацька, Самарська, Орільська, Протовчанська, Кальміуська та Прогноївська.

ГА́ДЯЦЬКА УГО́ДА 1658 р. — укладена між *Україною* і *Польщею* в Гадячі (нині місто Полтавської обл.), за якою передбачалося, що Україна у межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств як Велике князівство Руське увійде до *Речі Посполитої* автономним утворенням з внутрішнім самоврядуванням на чолі з *гетьманом.* Планувалося створення українського уряду, суду, державної скарбниці, надавалося право карбування грошей, утримання війська, відкриття навчальних закладів (Київський колегіум набував статусу академії), впровадження свободи друку тощо. Українська православна церква урівнювалася з польською католицькою. Польський сейм затвердив угоду, однак вона не була впроваджена в життя з огляду на невдачі гетьмана І. *Виговського* у війні з Московською державою та повстання проти нього в Україні.

ГАЙДАМА́ЧЧИНА (від гайдамака; походить від тур. — чинити свавілля, турбувати, непокоїти) — стихійний повстанський рух в Правобережній Україні, викликаний національним, соціальним, економічним гнітом у підпольській Україні. Виник на початку 18 ст. на *Волині* та західному *Поділлі.* Перша писемна згадка про гайдамаків припадає на 1717 р. Основу гайдамаччини складали селяни-втікачі, козаки, наймити, міщани-ремісники. Ватажками гайдамаків здебільшого були запорозькі козаки. Збираючись у невеликі загони, вони нападали на маєтки польського панства, на корчмарів, лихварів, католицьке духівництво тощо. Гайдамаччина поширилася на значну частину підпольської України і перекинулася на підмосковську територію, де гайдамаки знаходили підтримку і захист у православних монастирях Києва та інших прикордонних міст. Польські пани використовували проти гайдамаків надвірні військові загони; козаки яких часто переходили на бік повстанців. 1734 р. у боротьбі за польський трон Москва ввела свої війська на Правобережжя. Місцеве населення і селянство покладало надії на швидке визволення з-під польського панування і підняло велике повстання на Київщині, що невдовзі перекинулося на Поділля і частину Волині. Головним ватажком повсталих став сотник надвірного війська князя Любомирського Верлан, який оголосив себе "наказним козацьким полковником" і поділив своє військо на сотні, призначив старшину. Поруч діяли інші загони — Гриви, Медведя, Моторного та ін. Гайдамацькі загони доходили до Кам'янця-Подільського і Львова. Повстання було придушене російськими та польськими військами. Нове велике повстання вибухнуло 1750 р. Гайдамацькі загони організувалися в запорозьких землях і почали діяти на Київщині, поширивши повстання майже на всю підпольську Україну. Приборкати його вдалося до кінця року силами польської шляхти за допомогою російських загонів. Найбільшим піднесенням Гайдамаччини була Коліївщина (від слова "колоти"). Повстання розпочалося на Київщині у травні 1768 р. Загони гайдамаків під проводом М. *Залізняка* поширили свої дії на Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав і Лисянку. У червні М. Залізняк разом з І. *Ґонтою,* недавнім сотником надвірного війська Потоцького в Умані, здобув це місто. На контрольованих територіях запроваджувалося управління за козацьким зразком, з поділом на сотні. Водночас успішно діяли загони інших отаманів: Неживого, Швачки, Журби, Бондаренка та ін. Вбачаючи загрозу у гайдамацькому русі, російський уряд вирішив придушити його. Влітку 1768 р. російські війська генерала Кречетнікова завдали кілька поразок гайдамакам, сотні повстанців було закатовано, вислано в Сибір на каторгу. М. Залізняка та І. Ґонту було страчено. Події Коліївщини відображено у поемі Т. Шевченка "Гайдамаки", залишилися вони у народних піснях та переказах.

ГА́ЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньоруська територія, що охоплювала північно-східні схили Карпатських гір, верхів'я *Дністра,* Пруту і Серету. Головне місто — Галич (нині Івано-Франківської обл.). З кінця 10 ст. — у складі *Київської держави*, у 12 ст. тут існувало *Галицьке князівство.*

ГА́ЛИЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське князівство на території *Галицької землі* у 12 ст. Центр — м. Галич (нині місто Івано-Франківської обл.). Входило до *Київської держави*, 1097 р. відокремилося. Звенигородський князь *Володимирко в 1144 р.* об'єднав Перемишльське і Звенигородське князівства, захопив Галич і створив Галицьке князівство. Найвищого піднесення це князівство досягло в другій половині 12 ст., у час правління *Ярослава Осмомисла*, який значно розширив його кордони, підтримував зв'язки з сусідніми державами. У другій половині 12 ст. князівство після відчутної поразки від київського князя Ізяслава Мстиславича та внаслідок внутрішніх негараздів ослабло. 1199 р. галичани закликали до себе князя *Романа Мстиславича,* який об'єднав Галицьке з *Володимиро-Волинським князівством* і поклав початок *Галицько-Волинській державі.*

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКА ДЕРЖА́ВА, Руське королівство — бере свій початок 1199 р., коли князь *Роман Мстиславич* об'єднав Галицьке і Воло-

димиро-Волинське князівства з центром у м. Галичі. Маючи розвинуті рільництво, скотарство, ремесла, укріплені міста, широку торгівлю з іншими країнами, Галицько-Волинська держава вступила в період своєї могутності. Князь успішно боровся з *половцями*, поляками, *угорцями*, *литовцями* та внутрішньою опозицією — боярством. 1203 р. Роман Мстиславич приєднав до своєї держави *Київське князівство* і прийняв титул великого князя київського. По його смерті *держава* розпалася на *удільні князівства* через боярське свавілля, напади поляків та угорців, які протягом десяти років спустошували її. 1229 р. син Романа Мстиславича Данило утвердився в об'єднаному Волинському князівстві. 1238 р. він приєднав Галицьке, а 1239 р. — Київське князівство і відновив територіальну цілісність Галицько-Волинської держави, що простяглася від Карпат до Дніпра, від нижньої течії Німана до Чорного моря. 1245 р. під м. Ярославом (нині у *Польщі*) Данило Романович розгромив об'єднане угорсько-польське військо, до якого входили й боярські галицькі полки. Подальшому становленню і розвиткові держави стало на заваді вторгнення монгольських військ. 1246 р. князь Данило змушений був визнати себе залежним від *Золотої Орди*. Шукаючи допомоги у боротьбі з ординцями, князь звернувся до володарів європейських країн та *Папи* Римського з пропозицією: об'єднаними силами зупинити просування кочовиків на Захід. Папа Римський не спромігся надати Галицько-Волинській державі реальної допомога й лише коронував руського князя королівською короною. Не діставши допомоги на Заході, *Данило Галицький* продовжував боротьбу з монголо-татарами власними силами. 1259 р. після нового спустошливого нападу хана Бурундая король Данило змушений був підкоритися Золотій Орді, проте зберігав відносну самостійність і далі. По смерті короля Данила Галицького 1264 р. Руське королівство пережило важкі часи, чимало його земель захопили сусіди, однак більша частина їх залишалася під владою королів Русі. Останній з них — Юрій II — помер 1340 р., після чого землі Галицько-Волинської держави потрапили під владу Польщі і *Литви*.

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — головне джерело з історії південно-західних українських земель 13 ст. Третя частина *Літопису руського*. Охоплює події 1201—1291 рр. Складається з двох частин — Галицького (1201—1261) та Волинського (1262—1291) літописів. Містить історію *Галицько-Волинської держави*, розповідає про діяльність короля *Данила Галицького*, князя Володимира Васильковича, подає події, що відбувалися в сусідніх державах тощо. Літопис в оригіналі не зберігся, а дійшов до нашого часу у списку 15 ст.

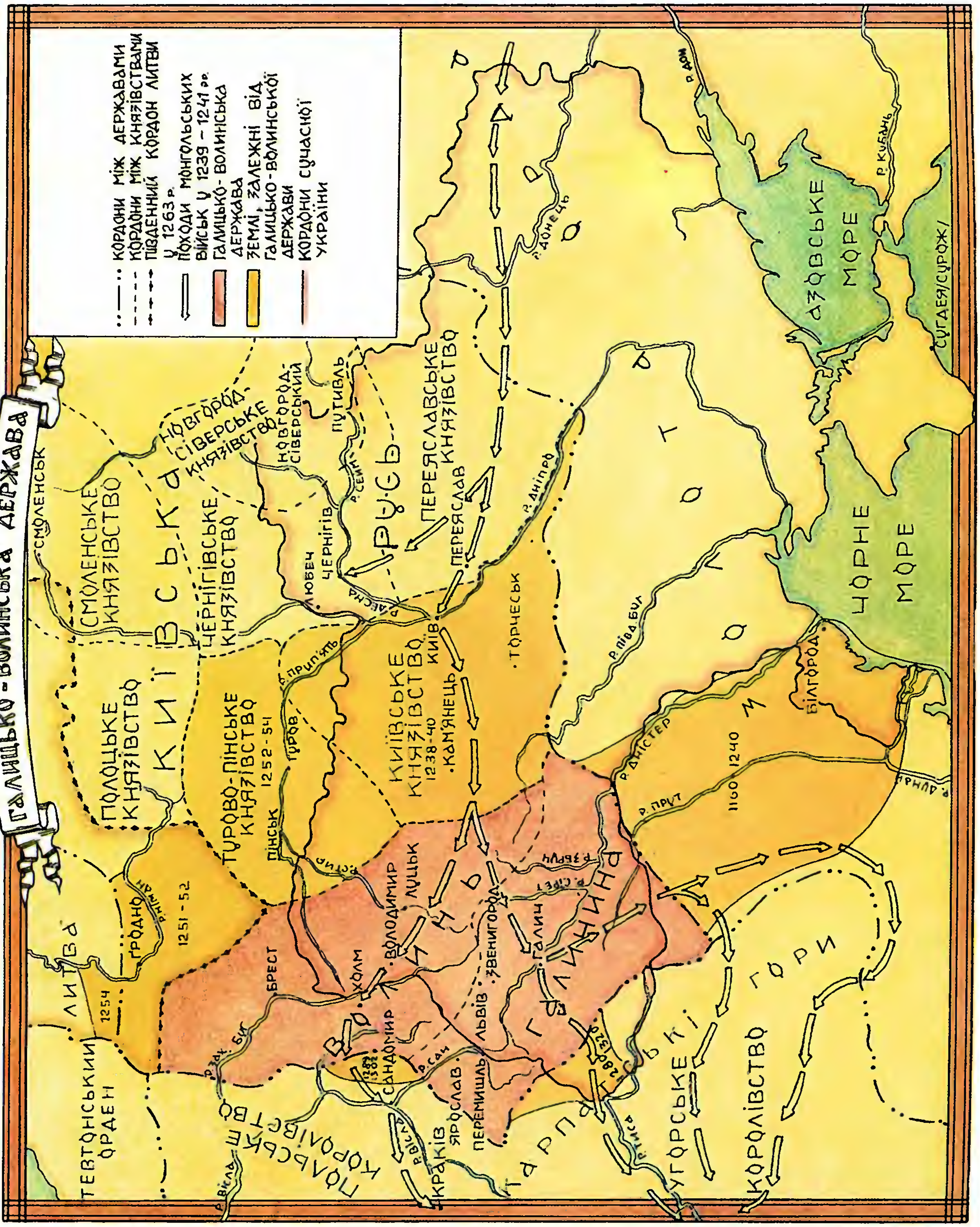
ГАЛИЧИНА́ — історична українська територія, заселена українцями і частково поляками. Охоплює сучасну Івано-Франківську, Львівську, Тернопільську області України і частину Краківського воєводства *Польщі*. На східних землях Галичини в 12 ст. існували Галицьке, Звенигородське, Перемишльське, Теребовльське *удільні князівства*. З 13 ст. Галичина у складі *Галицько-Волинської держави*. 1387 р. більша частина її увійшла до складу Польщі і поділена на округи (землі) — Галицький, Львівський, Перемишльський, Саноцький, Холмський і Белзький. У 15 ст. Галицький, Перемишльський та Саноцький округи були об'єднані в *Руське воєводство* з центром у *Львові*. Після першого поділу Польщі 1772 р. — Галичина в складі Австрійської держави, на її території утворено провінцію *Галичини і Лодомерії Королівство*.

ГАЛИЧИНИ́ І ЛОДОМЕ́РІЇ КОРОЛІ́ВСТВО, Королівство Галичини і Лодомерії — провінція Австрійської держави. Утворене 1772 р. після першого поділу Польщі. Кордони Королівства неодноразово змінювалися. У 1786—1849 рр. до нього входила також *Буковина*, а в 1795—1809 рр. — польська частина *Галичини* — Західна Галичина. Проіснувало до 1918 р.

ГЕДИМІ́Н (Гедимінас; р. нар. нев. — 1341) — великий литовський князь з 1316 р. Вів боротьбу з німецькими рицарями. Захопив кілька українських і білоруських князівств: Вітебське, Мінське, Друцьке, Турово-Пінське, Берестейське, Дорогичинське. Син Гедиміна, Любарт, 1340 р. став князем на *Волині*. Гедимін боровся з московським князем за володіння Псковом і Новгородом. 1325 р. уклав угоду з Польщею про спільні дії у боротьбі з німецькими рицарями, розбив хрестоносців поблизу Пловців (нині Польща). Вважають, що Гедимін заснував столицю Литви — *Вільнюс*.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — верховна адміністративна установа, уряд України у 17—18 ст. Сформувалася у середині 17 ст. на основі козацького устрою. Вирішувала питання військового, адміністративного, судового та фінансового управління Україною. На чолі стояв генеральний писар. 1720 р. цар *Петро I* позбавив Генеральну військову канцелярію прав вести фінансові та судові справи в Україні. 1728 р. її було ліквідовано, затим відновлено 1734 р. і остаточно ліквідовано 1764 р. Її функції перебрала на себе російська адміністрація.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ПОХІ́ДНА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — військово-адміністративна установа в Україні у 17— 18 ст. Створювалася на час військових походів. Вирішувала питання управління військом,


Галицько-Волинська держава
кордони між державами
кордони між князівствами
південний кордон Литви у 1263 р.
походи монгольських військ у 1239 – 1241 рр.
Галицько-Волинська держава
землі, залежні від Галицько-Волинської держави
кордони сучасної України
Литва
Тевтонський орден
Польське королівство
Угорське королівство
Карпатські гори
Полоцьке князівство
Смоленське князівство
Чернігівське князівство
Новгород-Сіверське князівство
Турово-Пінське князівство 1252 - 54
Київське князівство 1238-40
Переяславське князівство
Київська Русь
Волинь
Галичина
Орда
Половці
Азовське море
Чорне море
Київ
Чернігів
Переяслав
Смоленськ
Путивль
Любеч
Пінськ
Туров
Брест
Холм
Володимир
Луцьк
Звенигород
Галич
Львів
Перемишль
Ярослав
Сандомир
Краків
Гродно
Торчеськ
Кам'янець
Білгород
р. Дніпро
р. Дністер
р. Прут
р. Південний Буг
р. Прип'ять
р. Десна
р. Сейм
р. Західний Буг
р. Сян
р. Вісла
р. Тиса
р. Дон
р. Донець
р. Кубань
Сугдея/Сурож/
1254
1251 - 52
1240
1160
1238
1280
1282

його постачання, комплектування, медичного обслуговування тощо. У середині 18 ст. підпорядковувалася командуючому військом. З 1750 р. перейшла у підпорядкування гетьмана К. *Розумовського,* супроводжувала його під час поїздок по Україні та за її межами. Ліквідована 1764 р.

ГЕНЕРА́ЛЬНА СКАРБО́ВА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — найвищий фінансовий орган гетьманської адміністрації в Україні у 18 ст. Створена 1723 р. Основні обов'язки — збирання податків з населення, контроль за прибутками і видатками державної скарбниці. Канцелярії підпорядковувалися також військові та рангові маєтності. На чолі канцелярії стояв генеральний скарбник. Проіснувала до 1781 р., містилася в *Глухові.*

ГЕНЕРА́ЛЬНА СТАРШИ́НА — вища військова і цивільна адміністрація, влада в Україні у 17—18 ст. На чолі генеральної старшини стояв *гетьман* України. До її складу входили: генеральний писар (керував *Генеральною військовою канцелярією*, вів внутрішні та закордонні справи); генеральний обозний (керував обозом, військовою артилерією); генеральний осавул (виконував військові функції, командував окремими загонами під час військових дій); генеральний суддя (керував Генеральним судом); генеральний *бунчужний* (охоронець гетьманського бунчука, помічник гетьмана у військових походах; у його відсутність призначався *наказним гетьманом*); генеральний *хорунжий* (керував особистою охороною гетьмана — надвірним військом, оберігав військові прапори); генеральний підскарбій (керував державною скарбницею). До генеральної старшини певний час належав також писар *Генерального військового суду*, генеральний скарбник *Генеральної скарбової канцелярії* та ін. Спочатку посади генеральних старшин були виборними, пізніше їх призначав гетьман, а наприкінці існування *Гетьманщини* генеральну старшину призначав російський уряд. З 1722 р., коли влада в Україні перейшла до *Малоросійської колегії,* значення генеральної старшини підупало, 1764 р. ці ранги старшини перетворено на почесні звання. 1782 р. посади і звання генеральної старшини ліквідовано остаточно.

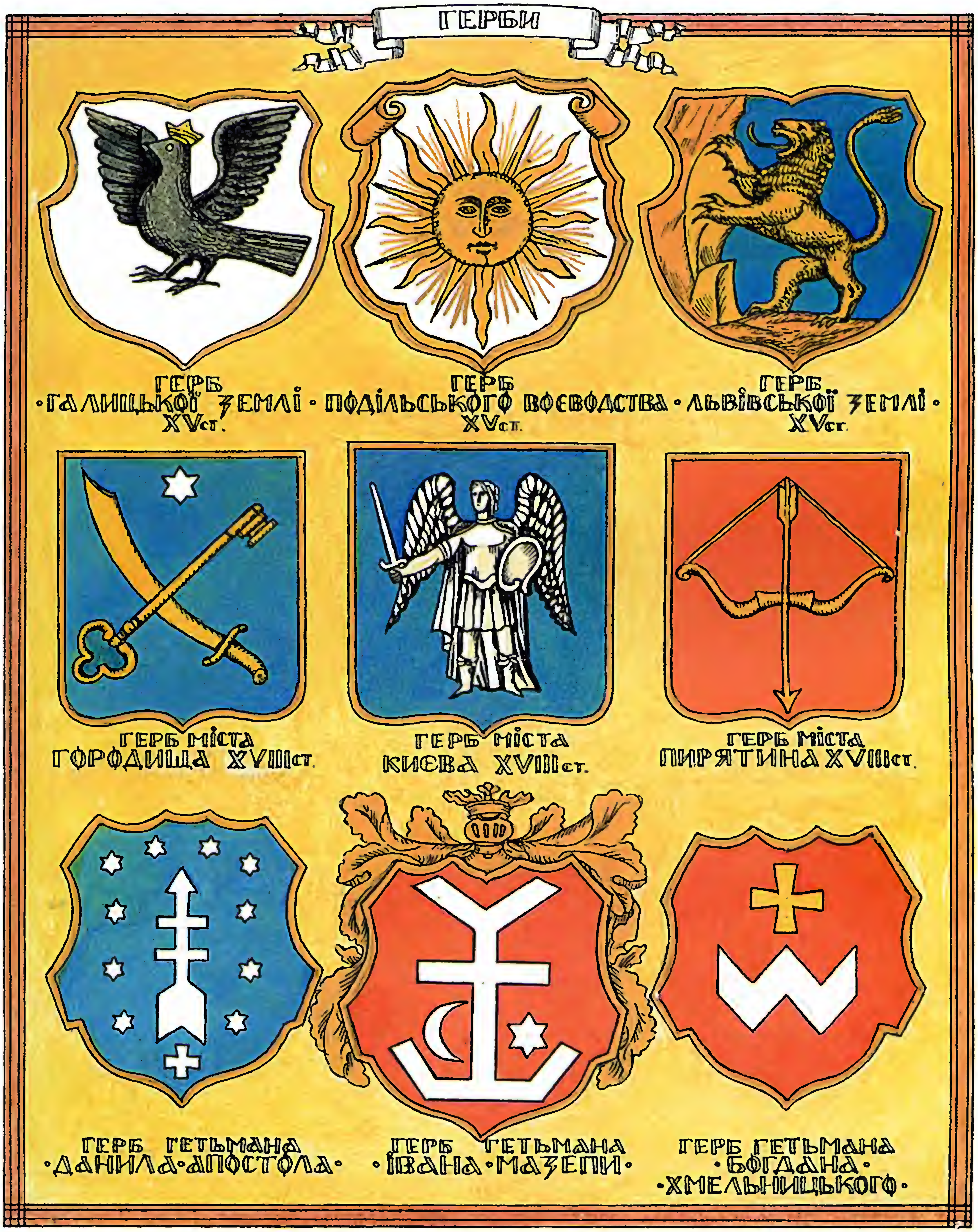
ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ СУД, Генеральний суд — найвищий судовий орган в Україні у 17—18 ст. Утворено 1648 р.; підпорядковувався *гетьманові* України. На чолі стояв генеральний суддя (певний час двоє), який входив до *генеральної старшини.* Генеральний суддя розглядав важливі судові справи, судив полковників, генеральних старшин. Генеральний суд виконував функції законотворчого органу, здійснював нагляд за дотриманням законодавства. 1782 р. Генеральний суд наказом російського уряду було розпущено, хоч і продовжував діяти до 1790 р.

ГЕРА́ЛЬДИКА (лат. — герольд, оповісник) — допоміжна історична наука, що вивчає герби, їх історію, правила їх створення та використання тощо. У середньовіччі герби окремих осіб вносили до спеціальних книг — гербовників, найраніший з яких створений у 14 ст. Відтоді геральдика почала формуватися як наука. В Україні перші геральдичні праці відомі з 17 ст.

ГЕРБ (з польс. та чес. мов, від нім. — спадщина) — символічний опізнавально-правовий знак, утворений за певними правилами. Служить постійною ознакою особі, роду, товариству, установі, місту, області, *державі*, міждержавним об'єднанням тощо. Герби в сучасному розумінні виникли у Західній *Європі* в 11—12 ст. В основі герба — одноколірний чи багатоколірний щит певної форми, на якому зображено геральдичні фігури: звірі, як справжні, так і фантастичні, *зброя* тощо. У *Київській державі* герби відомі з 10 ст., зокрема *тризуб* князя Володимира Великого. Герби зображалися на прапорах, печатках, *зброї* тощо.

ГЕРОДО́Т (між 490 і 480 — між 430 і 424 до н. е.) — античний історик. Брав участь у політичних подіях тогочасної *Греції*, багато подорожував, певний час перебував на території сучасної України. Автор 9-томної "Історії", що містить опис греко-перських війн 500—419 рр. до н. е. (загальний виклад доведено до 478 р. до н. е.), матеріали з історії, етнографії та географії Північного Причорномор'я, де описано життя і звичаї місцевих племен, зокрема *скіфів,* наведено розповідь про їх походження, боротьбу з персами та стосунки з греками.

ГЕ́ТЬМАН (через польс. з нім. — начальник) — військова чи військово-адміністративна посада. 1) В Україні у 16—18 ст. гетьманом називали кошового *отамана Запорозької Січі.* Реєстрові козаки свого старшого також вважали гетьманом, хоч польська влада називала його старшим реєстрового війська. З 1648 р. гетьман — виборний державець і воєначальник України з титулом "гетьман Війська Запорозького". З 1659 р. гетьмана України обирали за погодженням з московським урядом, а з 1708 р. його призначав цар. Посада гетьмана України остаточно ліквідована 1764 р. З 1663 по 1724 р. окремих гетьманів обирали на підросійській та підпольській (тут до 1707) Україні. Відповідно вони підлягали польській та російській владі. Після 1654 р. між гетьманом України та російськими царями укладалися угоди (статті),


ГЕРБИ
ГЕРБ ·ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ· XV ст.
ГЕРБ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА· XV ст.
ГЕРБ ·ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ· XV ст.
ГЕРБ МІСТА ГОРОДИЩА XVIII ст.
ГЕРБ МІСТА КИЄВА XVIII ст.
ГЕРБ МІСТА ПИРЯТИНА XVIII ст.
ГЕРБ ГЕТЬМАНА ·ДАНИЛА·АПОСТОЛА·
ГЕРБ ГЕТЬМАНА ·ІВАНА·МАЗЕПИ·
ГЕРБ ГЕТЬМАНА ·БОГДАНА· ·ХМЕЛЬНИЦЬКОГО·

що фактично були основним законом (конституцією) України, визначали рівень її автономії, права гетьмана. Гетьман очолював *генеральну старшину,* видавав універсали — законодавчі і розпорядчі державні акти, представляв *державу* у міжнародних стосунках. Символи гетьманської влади — *клейноди.* Резиденція гетьманів України і уряду послідовно знаходилася у *Чигирині, Гадячі, Батурині.* Обов'язки гетьмана у його відсутність чи за його наказом виконував *наказний гетьман.* 2) У *Польщі* в 15—18 ст. гетьманами називали військових начальників найманого війська, пізніше — воєначальників усього війська. У 16 ст. з'явилися посади коронного гетьмана та його заступника — польного гетьмана. Командиром придворного королівського війська був надвірний гетьман. 3) У *Литві* в 16—18 ст. гетьман — командувач литовським військом, який мав титул великого гетьмана литовського. 4) У Молдові в 17 ст. гетьманами називали командирів військових загонів.

ГЕТЬМА́НСЬКА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — військово-адміністративна установа в Україні у 18 ст. Створена 1751 р. гетьманом К. *Розумовським.* Вирішувала поточні державні справи, вела державну документацію, особисту документацію гетьмана. Проіснувала до 1764 р.

ГЕТЬМА́НЩИНА — напівофіційна назва території України під владою гетьманського уряду в 17—18 ст., після заключення "Вічного миру" 1686 р. — території *Лівобережної України* разом з Києвом у складі Росії. Поділилася на 10 полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський. Гетьманщина мала власне самоуправління, суд, скарбницю, військо. На чолі державної адміністрації стояв *гетьман,* якого затверджував царський уряд. 1782 р. з утворенням намісництв в імперії та введенням в Україні загальноімперського законодавства, полковий поділ і Гетьманщину було ліквідовано.

ГЛАГО́ЛИЦЯ (походження слова пов'язується зі словами "голос", "глас", "глаголити") — одна з найдавніших слов'янських абеток. Створена в 9 ст. разом із *кирилицею* просвітителями *Кирилом і Мефодієм.* Різниця між глаголицею і кирилицею полягає в накресленні літер, при майже повній спільності їх назв, вимови і кількості. Літери глаголиці переважно пов'язані з грецьким алфавітом. Однією з найдавніших глаголичних писемних пам'яток є так звані київські глаголичні листки 10 ст. Найбільше поширення глаголиця мала серед південних слов'ян. В Україні вона остаточно поступилася місцем кирилиці в 11 ст., хоча відомі й пізніші окремі її зразки.

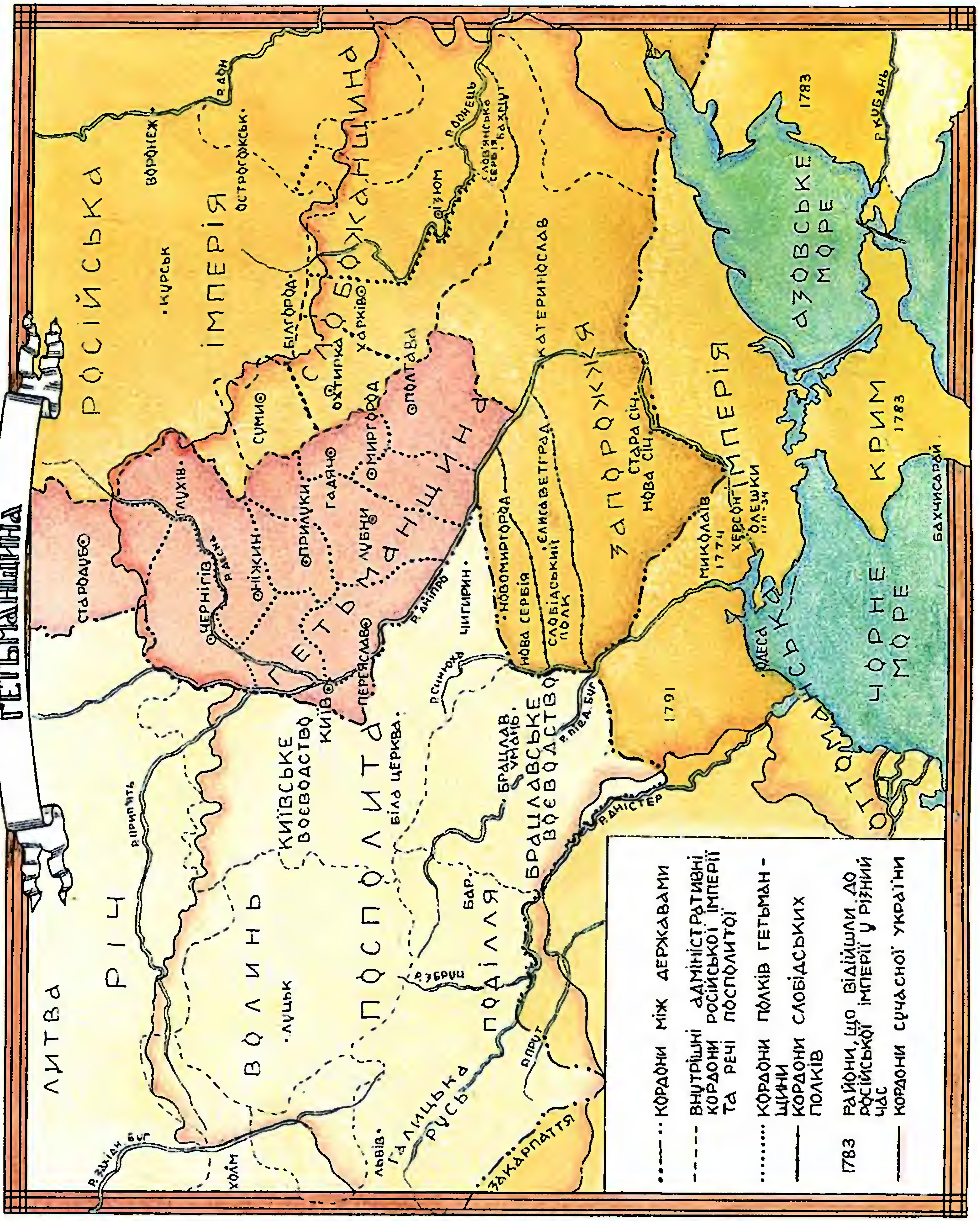
ГЛИ́НСЬКИЙ Миха́йло (р. нар. нев. — 1534) — державний діяч, князь. Освіту здобув у Німеччині, служив при дворах європейських володарів. 1499 р. повернувся в Україну, де 1507 р. обіймав посаду маршалка двору великого князя литовського. З часом об'єднав українських та білоруських шляхтичів, які, невдоволені литовським пануванням, намірилися відірвати українські та білоруські землі й утворити незалежну державу. 1508 р. очолив повстання, але зазнав невдачі і втік разом з кількома прихильниками до *Москви.* Московський князь прийняв Глинського на службу, надав йому маєтки неподалік Москви. Звинувачений у таємних стосунках з *Литвою,* він двічі був ув'язнений, під час другого ув'язнення помер.

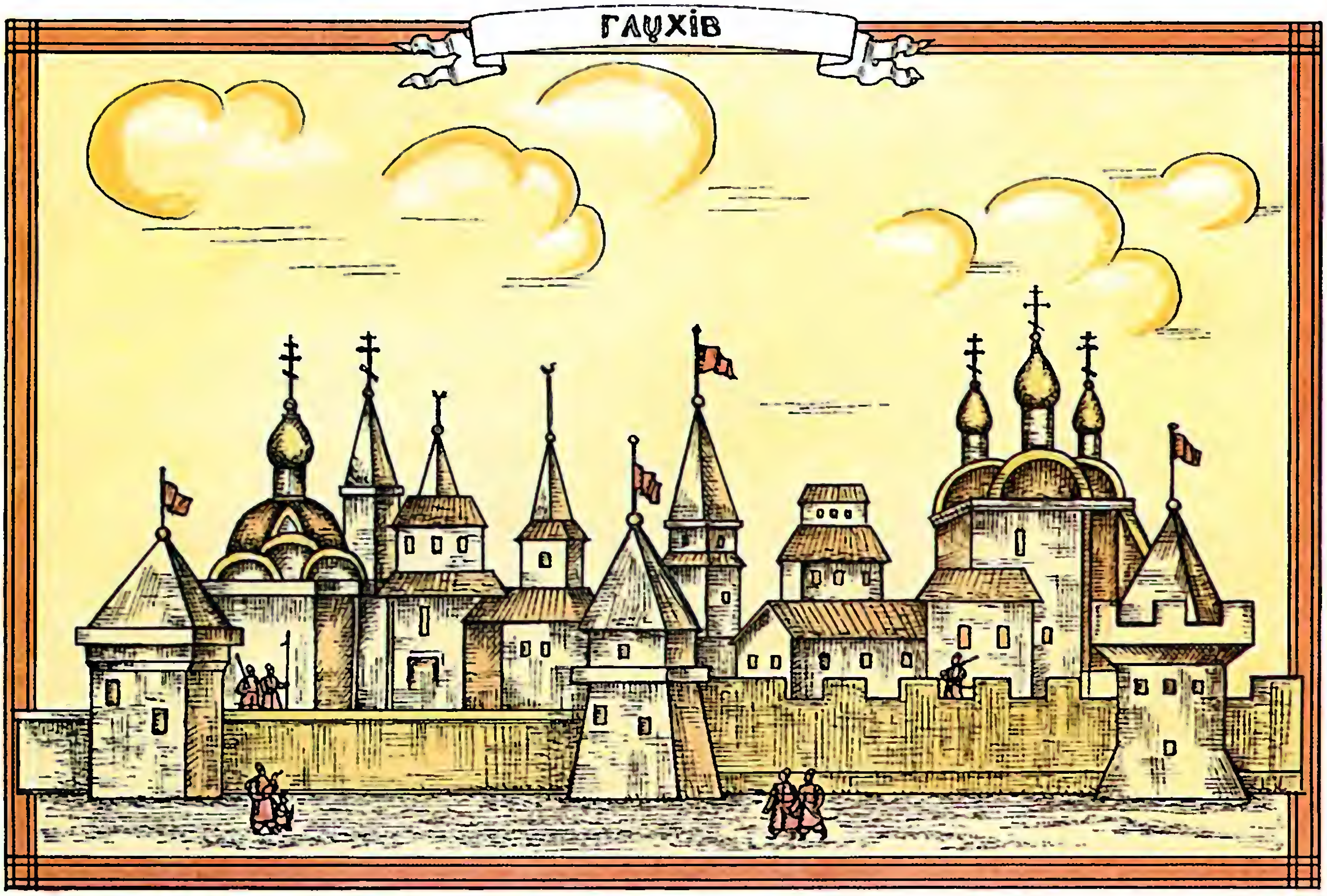
ГЛІБ. Див. *Борис і Гліб.*

ГЛУ́ХІВ — місто на р. Есмані (нині Сумська обл.), столиця гетьманської держави. Вперше згадується 1152 р. У 13—14 ст. — центр одноіменного удільного князівства. З середини 14 ст. у складі Великого князівства Литовського, у 1503—

Глаголиця — одна з найдавніших слов'янських абеток.

Літери	Звукове значення	Числове значення	Літери	Звукове значення	Числове значення
Ⰰ	а	1	Ⱆ	у	400
Ⰱ	б	2	Ⱇ	ф	500
Ⰲ	в	3	Ⱈ	х	600
Ⰳ	г проривне	4	Ⱉ	о	700
Ⰴ	д	5	Ⱋ	шт	800
Ⰵ	е	6	Ⱌ	ц	900
Ⰶ	ж	7	Ⱍ	ч	1000
Ⰷ	дз	8	Ⱎ	ш	
Ⰸ	з	9	Ⱏ	ъ	
Ⰹ,Ⰺ	і	10	ⰟⰉ,ⰟⰊ	и (—ы)	
Ⰻ	і	20	Ⱐ	ь	
Ⰼ	г м'яке	30	Ⱑ	ѣ, я	
Ⰽ	к	40	Ⱓ	ю	
Ⰾ	л	50	Ⱔ	е носове	
Ⰿ	м	60	Ⱘ	о носове	
Ⱀ	н	70	Ⱗ	е носове йотоване	
Ⱁ	о	80	Ⱙ	о носове йотоване	
Ⱂ	п	90	Ⱚ	т, ф	
Ⱃ	р	100	Ⱛ	і лабіаліз.	
Ⱄ	с	200			
Ⱅ	т	300			


ГЕТЬМАНЩИНА
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
РІЧ ПОСПОЛИТА
ЛИТВА
ВОЛИНЬ
ПОДІЛЛЯ
ГАЛИЦЬКА РУСЬ
ЗАКАРПАТТЯ
КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО
БРАЦЛАВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО
СЛОБОЖАНЩИНА
ГЕТЬМАНЩИНА
ЗАПОРОЖЖЯ
ОТТОМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
КРИМ
1783
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
ВОРОНЕЖ
КУРСЬК
ОСТРОГОЖСЬК
БІЛГОРОД
ХАРКІВ
СУМИ
ОХТИРКА
ІЗЮМ
СЛОВ'ЯНО-СЕРБІЯ
БАХМУТ
ПОЛТАВА
МИРГОРОД
ГАДЯЧ
ПРИЛУКИ
ЛУБНИ
ЛУХІВ
НІЖИН
ЧЕРНІГІВ
СТАРОДУБ
ПЕРЕЯСЛАВ
КИЇВ
БІЛА ЦЕРКВА
ЧИГИРИН
НОВОМИРГОРОД
НОВА СЕРБІЯ
ЄЛИСАВЕТГРАД
ЄЛИСАВЕТСЬКИЙ
СЛОБІДСЬКИЙ ПОЛК
КАТЕРИНОСЛАВ
СТАРА СІЧ
НОВА СІЧ
МИКОЛАЇВ
1774
ХЕРСОН
ОЛЕШКИ
1711-34
БАХЧИСАРАЙ
ОДЕСА
1791
БРАЦЛАВ
УМАНЬ
БАР
ЛУЦЬК
ЛЬВІВ
ХОЛМ
Р. ДОН
Р. ДОНЕЦЬ
Р. КУБАНЬ
Р. ДНІПРО
Р. ДЕСНА
Р. ПРИП'ЯТЬ
Р. ЗАХІДН. БУГ
Р. ЗБРУЧ
Р. ПРУТ
Р. ДНІСТЕР
Р. ПІВД. БУГ
Р. СИНЮХА
КОРДОНИ МІЖ ДЕРЖАВАМИ
ВНУТРІШНІ АДМІНІСТРАТИВНІ КОРДОНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
КОРДОНИ ПОЛКІВ ГЕТЬМАНЩИНИ
КОРДОНИ СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ
1783 РАЙОНИ, ЩО ВІДІЙШЛИ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РІЗНИЙ ЧАС
КОРДОНИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ



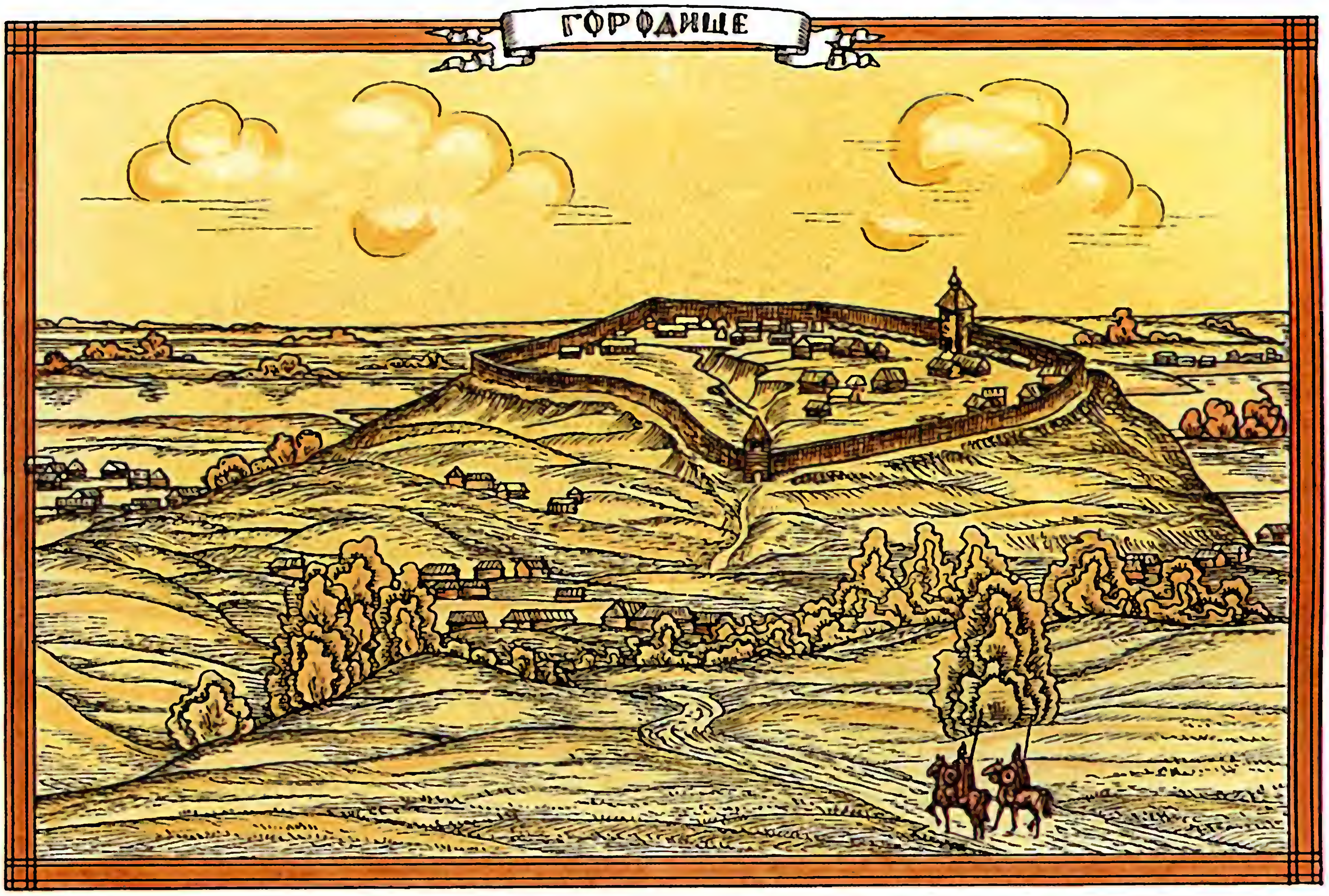
1618 рр. — російської держави, у 1618—1648 рр. — *Речі Посполитої.* З 1654 р. — сотенне місто. З 1663 р. — полковий центр Глухівського та Ніжинського полків. У 1708—1722 рр. та 1727—1734 рр. — резиденція гетьманів *Лівобережної України,* де знаходилися всі державні установи гетьманської адміністрації, перша (1722—1727) і друга (1764—1786) Малоросійські колегії. З 1782 р. — повітове місто.

ГЛУ́ХІВСЬКА КОЗА́ЦЬКА РА́ДА 1750 р. — старшинська рада в м. *Глухові*, на якій з дозволу російського уряду після 22-річної перерви обрано *гетьмана* підросійської України. Ним став Кирило *Розумовський,* котрий гетьманував до 1764 р.

ГЛУ́ХІВСЬКА СПІВА́ЦЬКА ШКО́ЛА — перший спеціальний музичний навчальний заклад в Україні. Створений з ініціативи гетьмана Д. *Апостола* у 1730 р. Навчання в школі тривало 1—2 роки. Крім співу, учні опановували гру на музичних інструментах, зокрема на скрипці, бандурі, цимбалах. Вихованці, як правило, потрапляли до кращих хорів та оркестрів України та Росії. Чимало випускників працювало у придворних капелах Петербурга. Є припущення, що в школі навчалися Г. *Сковорода,* композитори М. *Березовський* та Д. *Бортнянський.* Глухівська школа припинила існування у 60-х рр. 18 ст.

ГЛУ́ХІВСЬКІ СТАТТІ́ — угода між Україною і Московією, підписана у м. *Глухові* 10 березня 1669 р. Складалися з 27 основних та 12 додаткових пунктів, що стосувалися лише київських та ніжинських міщан. Глухівські статті підтвердили чинність *Березневих статей 1654 р.* (подані зі змінами на користь *Москви*). За ними *гетьман* України позбавлявся права дипломатичних відносин з іншими державами, обмежувався перехід козаків у селянство і навпаки — селян у козацтво. Організовано полк *компанійців*, який виконував поліційні функції. Глухівські статті дещо послаблювали централізаторську політику царизму в Україні. Російські залоги та воєводи залишалися лише в Києві, Ніжині, Острі, Переяславі і Чернігові, а з інших виводилися. До того ж воєводи мали вирішувати лише військові питання. Київ з округою залишався під владою гетьмана. Ці статті звільнили міщан Києва та Ніжина від сплати податків.

ГО́ЛУБ Оліфе́р (р. нар. нев. — 1628) — *гетьман* реєстрових козаків (1622—1623). Не раз ходив походами в *Крим* і Московську державу. Сподвижник



і наступник гетьмана *П. Сагайдачного,* один з організаторів морських походів козаків проти *Туреччини.* Продовжував політику попередника, намагався порозумітися з польською владою у питаннях функціонування козацького війська тощо. 1623 р. направив до *Варшави* козацьке посольство з вимогами виконати попередні домовленості щодо відновлення деяких прав козаків, православної церкви та міщан, досягнутих за П. Сагайдачного. Невдача посольства змусила О. Голуба скласти гетьманську *булаву.* 1625 р. брав участь у повстанні під проводом гетьмана М. *Жмайла* як *полковник* козацького війська. Під час походу 1628 р. козаків на Крим загинув у бою з *татарами.*

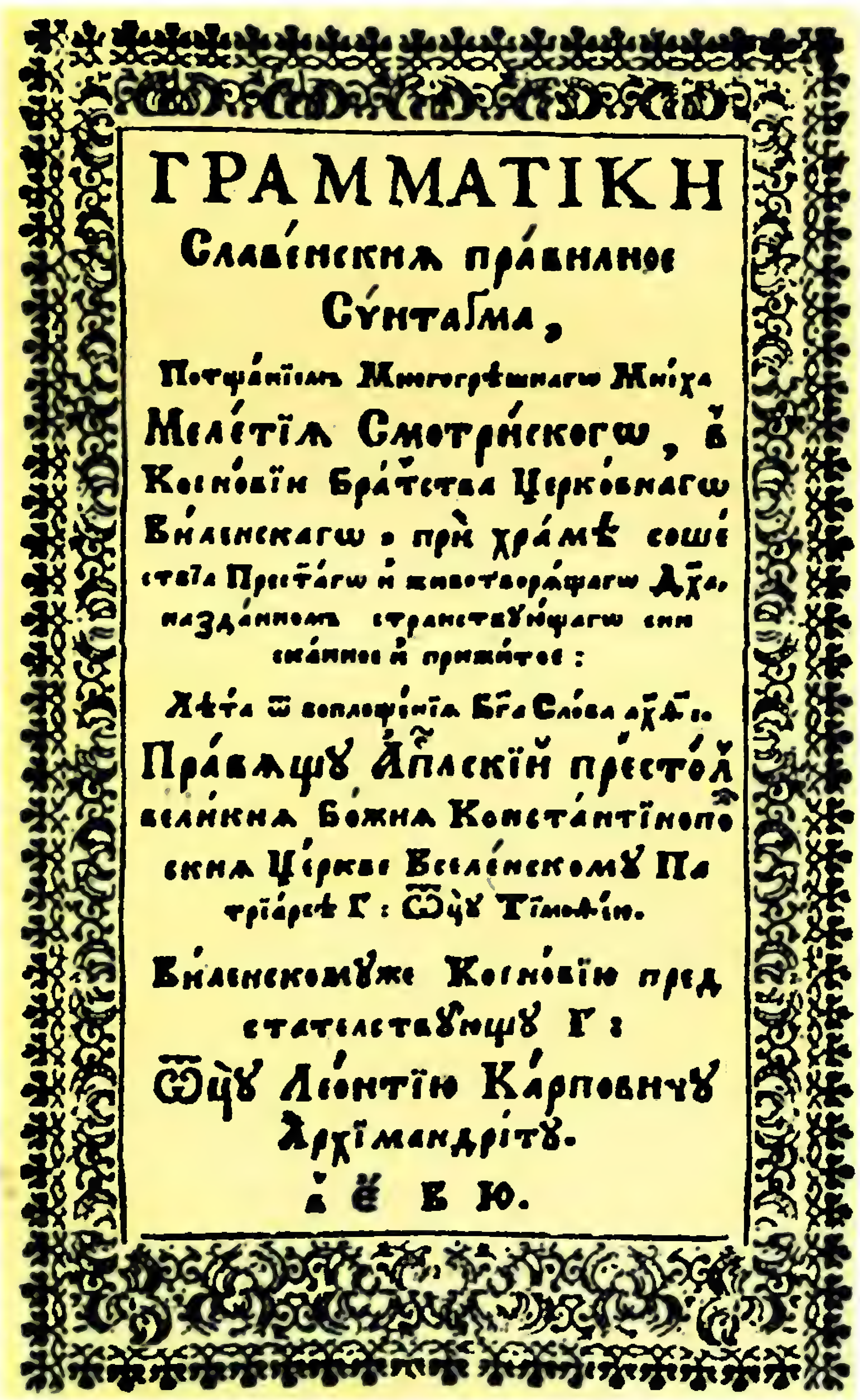
ГОРДІЄ́НКО Костянти́н (Кость; р. нар. нев. — 1733) — *кошовий отаман* Запорозької Січі. Освіту здобув у *Київській академії.* Був у опозиції до І. *Мазепи,* доки той провадив проросійську політику в Україні. Виступав за союз з *Кримом* і *Туреччиною.* В час антимосковського повстання *гетьмана* І. Мазепи К. Гордієнко на чолі 8 тисяч запорожців приєднався до повстанців. Після поразки у *Полтавській битві 1709 р.* забезпечував переправу шведського та українського війська через Дніпро, супроводжував короля Карла XII і гетьмана І. Мазепу в турецькі володіння. В наступні роки підтримував гетьмана *П. Орлика.* 1711 р. брав участь у його військових походах спільно з польським і татарським військом в Україну. К. Гордієнко заснував у турецьких володіннях *Олешківську Січ,* якою керував до 1728 р. Похований в Олешках поблизу р. Кам'янки на Херсонщині, де й донині стоїть кам'яний хрест на його могилі.

ГОРОДИ́ЩЕ — залишки стародавнього укріпленого поселення або міста (города), оточеного валами, ровами з використанням відповідних природних умов. Форми і розміри городищ дуже різноманітні, їх площа — від кількох сот квадратних метрів до кількох квадратних кілометрів. Найдавніші городища в Україні належать до кінця *бронзового віку.* На території України є великі городища 6—5 ст. до н. е. скіфів-землеробів (Більське, Немирівське). Найдавніші слов'янські городища в Україні датують другою половиною 1 тис. н. е. (Київське, кінець 5—6 ст.). Більшість виявлених городищ — це залишки міст з дитинцем, палацами тогочасних володарів та ремісничими посадами.

ГОРОДОВІ КОЗАКИ́ — офіційна назва козаків у *Лівобережній України від* другої половини 17 до початку 80-х рр. 18 ст. 1654 р. була визначена їх кількість у 60 тисяч, хоч фактично козаків було значно більше. Володіли землею, звільнялися від більшості податків. Поділялися на кінних, піших і тяглих. 1735 р. городові козаки були позбавлені частини привілеїв, а 1783 р. прирівняні до селян і отримали назву "малоросійські козаки".

ГРАБ'Я́НКА Григо́рій (початок 1670-х рр. — 1738) — гадяцький *полковник*, козацький історик-літописець. Належав до козацького старшинського роду, був полковим осавулом, обозним, суддею, з 1730 р. — полковником Гадяцького полку. Разом з козаками брав участь у війні Росії проти турків 1695—1696 рр., у війні зі Швецією — 1700—1721 рр. 1723 р. у складі української делегації на чолі з наказним гетьманом П. *Полуботком* їздив до Петербурга з метою домогтися відновлення посади гетьмана в Україні та ліквідації *Малоросійської колегії.* Делегацію було заарештовано і ув'язнено в Петропавловській фортеці. Граб'янку звільнено лише після смерті царя *Петра I* у 1725 р. Помер від смертельної рани, яку отримав у війні Росії з *Туреччиною.* Г. Граб'янка — автор козацького літопису, відомого під назвою "Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки" (опубліковано 1853).

Титульна сторінка граматики, написаної Мелетієм Смотрицьким. Вільно, 1619.

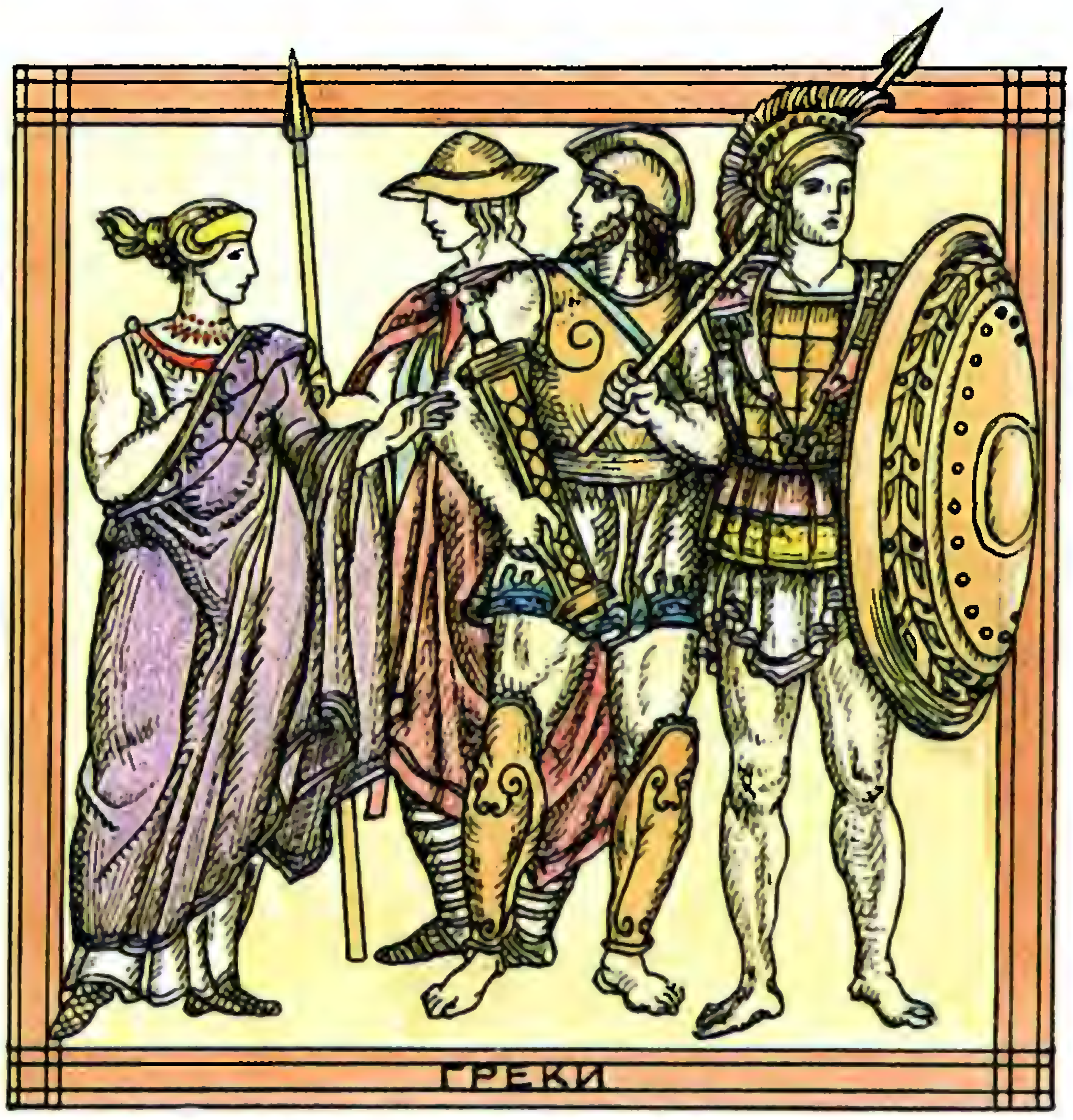

ГРАММАТІКИ
Славе́нскиѧ пра́вилное
Сѵ́нтагма,
Потща́нїемъ Многогрѣ́шнагѡ Мнı́ха
Мелетı́ѧ Смотрı́скогѡ, в
Кіновı́и Бра́тства Це́рковнагѡ
Виле́нскагѡ: при хра́мѣ соше́
ствїа Прес҃тагѡ и животворѧ́щагѡ Дх҃а,
Лѣ́та ѿ воплощенїа Бг҃а Сло́ва
Пра́вѧщꙋ А҆п҃лскїй престо́лъ
великиѧ Бо́жиѧ Конста́нтїнопо́
лскиѧ Це́ркве Вселе́нскомꙋ Па
трїа́рсѣ Г: ѿц҃ꙋ Тїмоѳе́ю.
Виле́нскомꙋже Кїновı́ю пред
стателствꙋ́ющꙋ Г:
ѿц҃ꙋ Леонтїю Ка́рповичꙋ
А҆рхїмандрітꙋ.

"ГРАММА́ТІКИ СЛАВЕ́НСКИЯ ПРА́ВИЛНОЕ СИ́НТАҐМА" — одна з перших друкованих наукових граматик в Україні. Укладена українським письменником, вченим, церковним та освітнім діячем Мелетієм *Смотрицьким* (бл. 1575—1633). Вийшла 1619 р. (м. Єв'є, неподалік Вільна). Перевидавалася в Москві — 1648 р. і 1721 р., в Румунії — 1699 р. і 1775 р. На її основі видано "Грамматіку..." у Кременці — 1638 р. Написана церковнослов'янською мовою в українській вимові. Поділяється на 4 частини: орфографія, етимологія (відповідає сучасному поняттю морфології), синтаксис і просодія (правила віршування). Фактично граматика усталила наукові норми старослов'янської мови, що побутувала в Україні, Росії, Сербії і Хорватії і не була дослідженням живої народної мови. В Росії граматика М. Смотрицького використовувалася як підручник аж до початку 19 ст.

ГРЕ́ЦІЯ — загальна назва групи стародавніх держав, що існували на Балканському півострові, островах Егейського моря, узбережжі Малої Азії, берегах Мармурового і Чорного морів та на півдні Апеннінського півострова. Греція заселена з найдавніших часів. Власне, грецькі племена тут відомі з початку 2 тис. до н. е. Найвищого розвитку Греція досягла в 5—3 ст. до н. е. В 3 ст. до н. е. внаслідок завоювань Олександра Македонського грецька *держава* простяглася від Індії до *Дунаю.* Після смерті царя держава розпалася. У 2 ст. до н. е. підкорена Римом і перетворена на провінції Римської імперії. З 4 ст. Греція склала головну частину території *Візантії* (Східної Римської імперії). На території сучасної України в *Криму* та на узбережжі *Чорного моря* у 7 ст. до н.е. — 4 ст. н. е. існували грецькі колонії. Див. *Античні держави Північного Причорномор'я.*

ГРЕ́ЦЬКИЙ ШЛЯХ (Гречник) — дніпровська частина водного шляху *"із варяг у греки".*

ГРИ́ВНА, гривня (від слова грива, тобто шия) — 1) Шийна прикраса із золота, срібла, бронзи чи заліза у формі обруча. Гривна, знак князівської (старшинської) гідності, правила за нагороду. Найдав-



ніші зразки відомі з бронзового віку. 2) Грошова одиниця *Київської держави* в 10—13 ст. Походить від шийної прикраси, виготовлялася у формі довгуватого відливка із срібла. Її вага в різний час коливалася від 140 г до понад 204 г. В обігу були київська, чернігівська, новгородська, литовська гривні, котрі певною мірою відрізнялися вагою і формою. У 14—15 ст. на території України гривні були в обігу одночасно з чеськими монетами, львівськими та київськими грóшами та півгрóшами. Гривня остаточно вийшла з обігу з 15 ст.

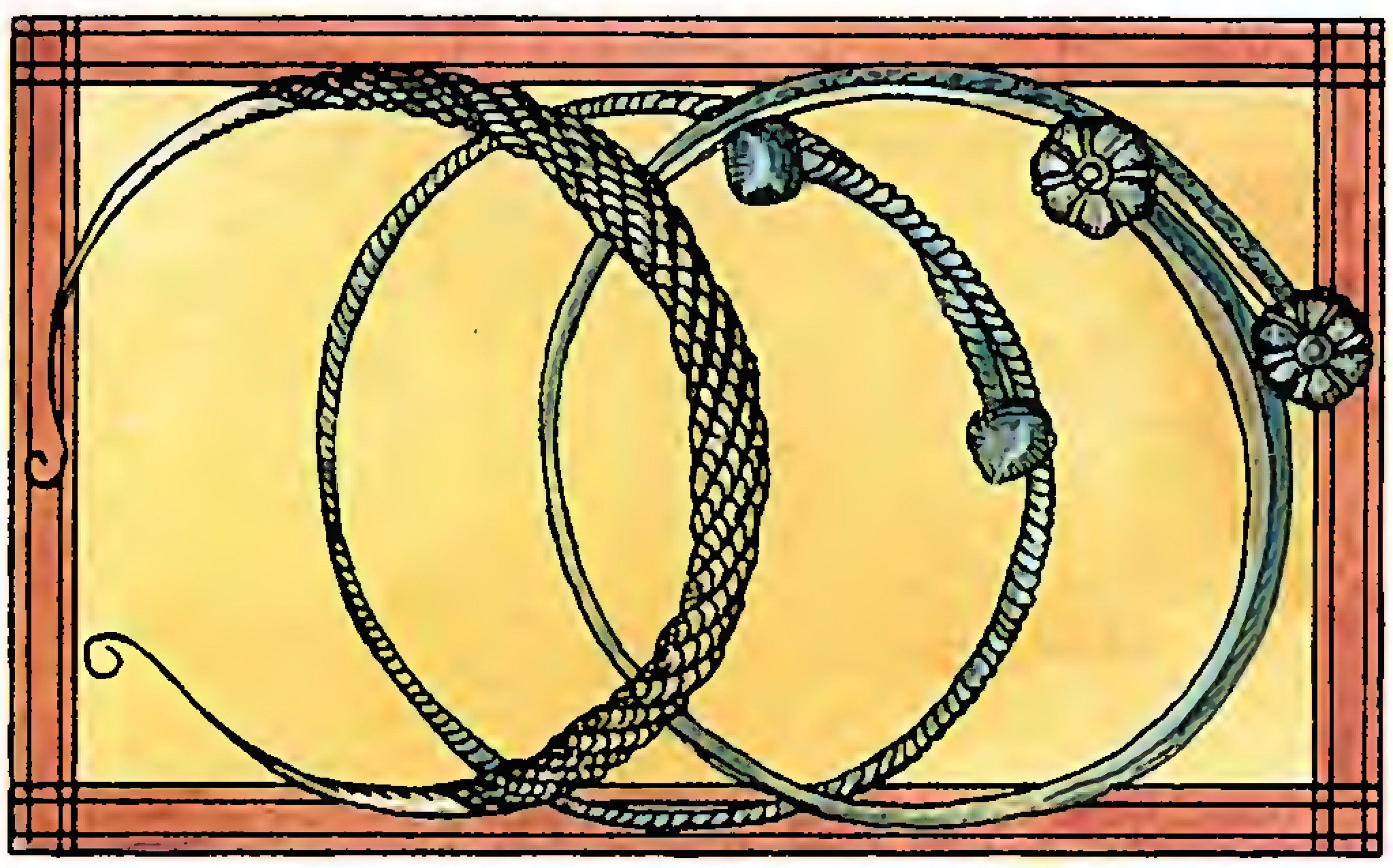
ГРОМÁДА (прасл., з давньоінд. — натовп, община) — група, товариство, людська спільнота, суспільство. В Україні (*Білорусі* і *Литві*) після 13 ст. — мешканці кільканадцяти сільських дворищ (кожні 5—10 хат-димів), що спільно володіли або користувалися землею, лісами, рибними водоймищами. Громада мала власну адміністрацію, спільно платила данину, податки, утримувала церкву і священика. На чолі громади стояв обраний старець (тивун, отаман). З часом громадою називали жителів одного села. У 15—18 ст. громади поступово втрачали право самоврядування, що було пов'язано з впровадженням *кріпосного права.* З 19 ст. діяльність громад обмежувалася переважно розподілом та збиранням податків, утриманням церкви тощо.

ГРЮНВÁЛЬДСЬКА БИ́ТВА — вирішальна битва у Великій війні 1409—1411 рр. Відбулася 15 липня 1410 р. поблизу с. Грюнвальд (нині на території *Польщі*) між об'єднаними польсько-литовськими військами (32 тис.) з військом Тевтонського ордену та його спільниками (27 тис). До складу польсько-литовських полків входили українські, білоруські та російські загони і зокрема "корогви" з Галичини, Поділля, Києва, Луцька, Стародуба, Смоленська, Брянська та інших міст. Тевтонці зазнали в цій битві нищівної поразки. Грюнвальдська битва підірвала міць Тевтонського ордену і зупинила його експансію на Схід.

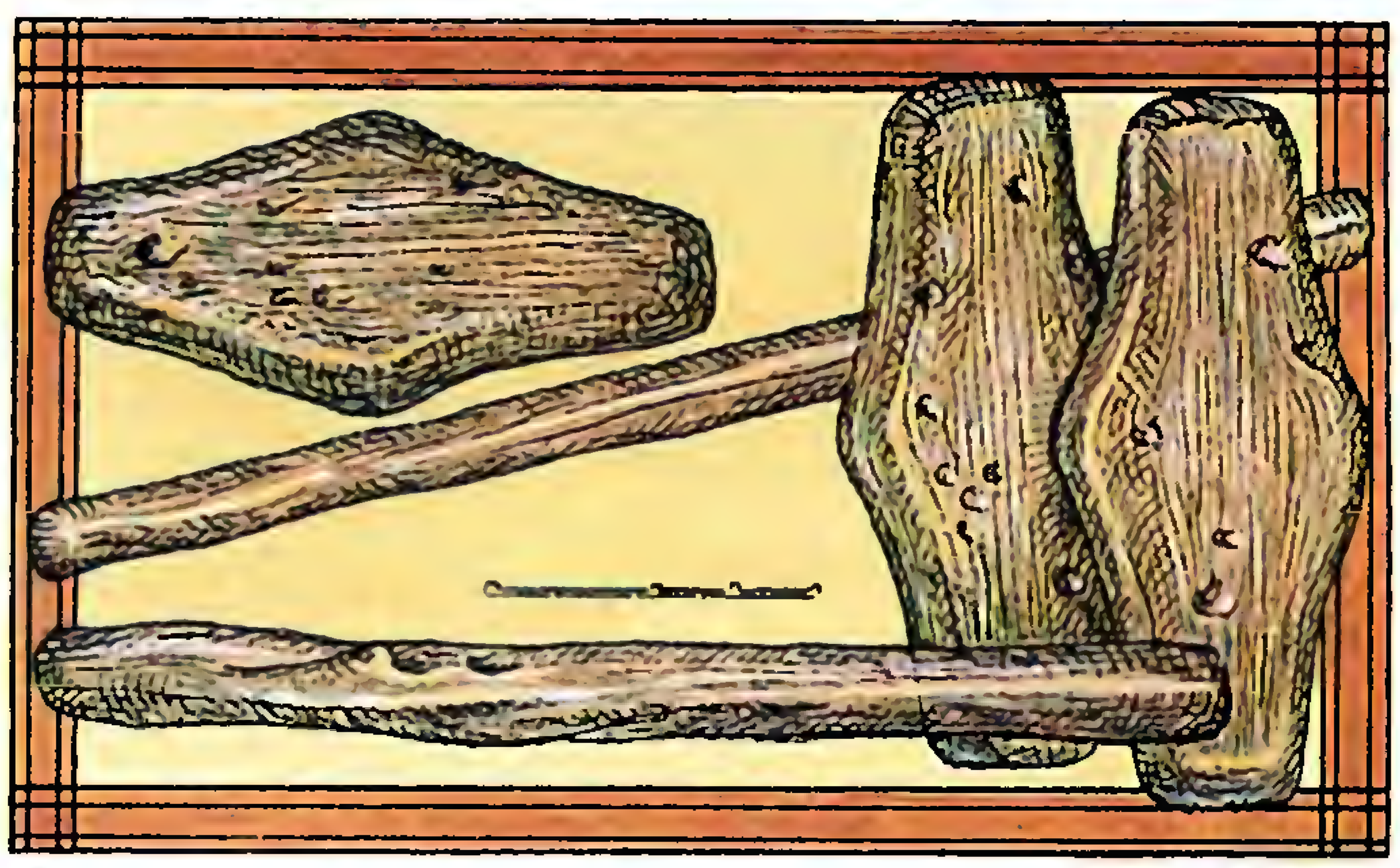
ГУБÉРНІЯ (через польс., з лат. — правитель) — адміністративно-територіальна одиниця Російської держави з 1708 р. Керувалася губернатором. Губернії поділялися на повіти. На території України в різний час було від 3 до 10 губерній. Зокрема Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська. Поділ на губернії в Україні проіснував до 1925 р.

ГУЛЕВИЧÍВНА Галшка (Лозка Єлизавета; бл. 1577—1642) — одна із засновниць київського Братського Богоявленського монастиря та школи при ньому. Походила з волинської шляхти. 1615 р. подарувала власну садибу в Києві на Подолі для заснування монастиря зі школою, шпиталем та готелем для прочан. Відтоді бере початок історія *Київської*

Гривна — металева нашийна прикраса.



Гривна — зливок срібла як вагова чи грошова одиниця.



академії. Останні роки Гулевичівна провела в Луцьку, де брала участь в діяльності місцевого братства. Там її й поховано.

ГУ́НИ — традиційна назва давніх племен, відомих на території України з початку 1 тис. н. е. Походження гунів достеменно не з'ясовано, існує кілька припущень, згідно з якими це племена азійського, слов'янського чи фінського походження. Власне, гунів уперше згадує грецький історик *Геродот* під 2 ст. н. е. На середину 4 ст. н. е. припадає завоювання ними земель аланів і *ґотів,* гуни виступають як союзники римлян у боротьбі з германськими племенами. З 445 р. гунський цар *Аттіла* провів низку завойовницьких походів, внаслідок чого гунська імперія простягнулася від Рейну до Волги. 447 р. він провів спустошливий похід на *Візантію,* дійшов до передмість *Константинополя.* 451 р. військо Аттіли зазнало поразки від римського об'єднаного війська на Каталаунських полях (нині на території Франції), однак вже 452 р. Аттіла здійснив похід на Апеннінський півострів і готувався до взяття Рима. Після смерті Аттіли його *держава* розпалася. Досить швидко гуни зійшли з історичного кону, а їх ім'ям ще довго називали кочові народи взагалі.

ГУ́НЯ Дмитро́ (р. нар. і см. нев.) — козацький *гетьман,* один з провідників козацьких повстань у 30-х рр. 17 ст. проти польсько-шляхетського гніту. Після поразок козаків у боях з поляками під Боровицею і Кумейками під проводом гетьмана *Павлюка,* йому та полковнику К. Скидану вдалося вивести рештки українського війська з оточення і перейти на Січ, де козаки обрали його гетьманом. Брав участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом К. Скидана та Я. *Острянина.* Після бою під Жовнином козаки відступили до гирла р. Сули, де збудували укріплений табір і відбили напади переважаючих сил ворога. Позбавлені допомоги зовні і потерпаючи від нестачі харчів, козаки змушені були припинити бойові дії і стати до переговорів з поляками. Частина на чолі з гетьманом Д. Гунею вирвалася з оточення, відступила у межі Московської держави й пристала до донських козаків. Востаннє Д. Гуня згадується як керівник донських і запорозьких козаків у поході проти *Туреччини* 1640 р.

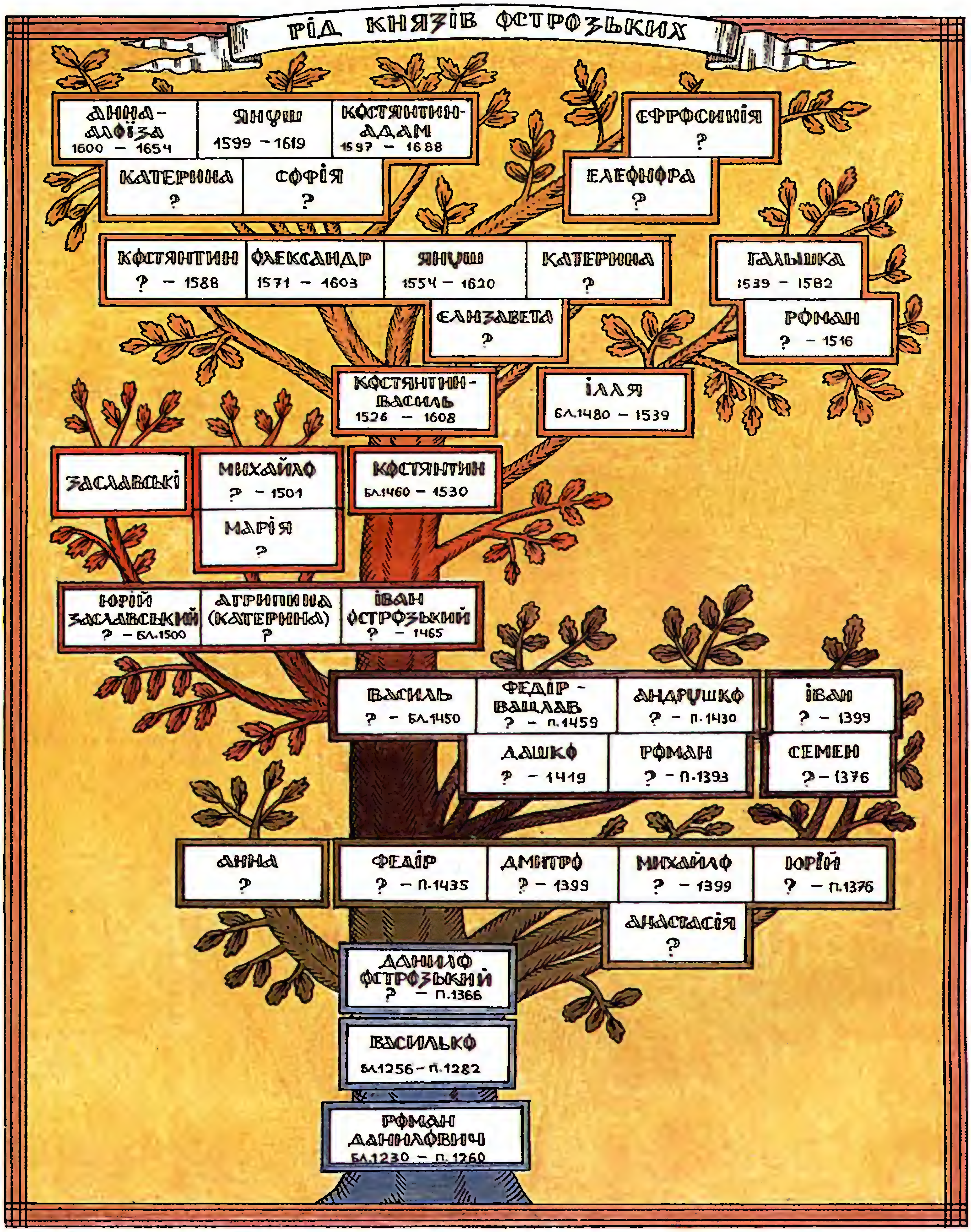
ГУСТИ́НСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — літопис початку 17 ст. Складений в Густинському монастирі (у с. Густині, нині Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). Автор невідомий, текст зберігся у копії 1670 р. Містить виклад історії з часу *Київської держави* до 1597 р. При складанні автор використав українські, польські, візантійські та інші відомі йому джерела. Закінчується трьома самостійними розділами: "Про походження козаків", "Про запровадження нового календаря", "Про початок унії". Написаний мовою, близькою до тогочасної української народної. Густинський літопис уперше видано 1845 р. у Санкт-Петербурзі в книзі "Полное собрание русских летописей".

ГУЦУ́ЛЬЩИНА (походження слова остаточно не з'ясовано) — історико-етнографічний регіон, що розташований в Карпатах та на їх схилах у межах Закарпатської, Чернівецької та Івано-Франківської областей, а також на Мараморщині в *Румунії.* Заселена гуцулами — етнографічною групою українців. Найдавніше населення відоме з часу *палеоліту.* В 10—12 ст. входила в сферу впливу *Київської держави,* потім до *Галицько-Волинської держави.* Вперше Гуцульщина згадується 1424 р. Тривалий час входила до складу Польської держави. Гуцули брали участь у багатьох повстаннях (під проводом Мухи, Л. Кобилиці та ін.). На Гуцульщині довго діяли опришки, зокрема О. *Довбуш.* Внаслідок трьох *поділів Польщі* Гуцульщина відійшла до Австрійської імперії.

ҐЕНЕАЛО́ҐІЯ (лат. — рід та наука) — історична наука, що вивчає походження родів, зокрема князів, окремих осіб, родинні зв'язки тощо. Використовує писемні, речові та усні матеріали. Найдавніші ґенеалогічні дослідження відомі з античного періоду історії. Як історична дисципліна ґенеалогія сформувалася у 17—18 ст. Іл. див. на стор. 59.

Ґ́ОНТА Іва́н (р. нар. нев. — 1768) — один з керівників гайдамацького повстання — Коліївщини. Походив з кріпацької родини з с. Розсипки на Черкащині. Служив *сотником* надвірного війська магната Потоцького в Умані (нині місто Черкаської обл.). 1768 р., коли гайдамацьке військо М. *Залізняка* підступило до Умані, перейшов на бік повстанців разом із загоном надвірних козаків. Після здобуття повстанцями міста його обрано уманським *полковником.* Невдовзі підступно захоплений у полон російськими військами, що прибули на допомогу полякам для придушення повстання. Переданий росіянами полякам, які після жорстоких тортур стратили його в с. Сербах неподалік Могилів-Подільського (нині місто Вінницької обл.). Образ І. Ґонти увічнив Т. Шевченко у поемі "Гайдамаки". Іл. див. на стор. 60.

Ґ́ОТИ — племена східних германців, які на початку н. е. жили на узбережжі *Балтійського моря* та в пониззі Вісли. Під тиском інших народів просувалися на південь. У 3 ст. н. е. осіли в При-


РІД КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ
АННА-АЛОЇЗА 1600 – 1654
ЯНУШ 1599 – 1619
КОСТЯНТИН-АДАМ 1597 – 1688
ЕФРОСИНІЯ ?
КАТЕРИНА ?
СОФІЯ ?
ЕЛЕОНОРА ?
КОСТЯНТИН ? – 1588
ОЛЕКСАНДР 1571 – 1603
ЯНУШ 1554 – 1620
КАТЕРИНА ?
ГАЛЬШКА 1539 – 1582
ЕЛИЗАВЕТА ?
РОМАН ? – 1516
КОСТЯНТИН-ВАСИЛЬ 1526 – 1608
ІЛЛЯ БЛ.1480 – 1539
ЗАСЛАВСЬКІ
МИХАЙЛО ? – 1501
КОСТЯНТИН БЛ.1460 – 1530
МАРІЯ ?
ЮРІЙ ЗАСЛАВСЬКИЙ ? – БЛ.1500
АГРИПИНА (КАТЕРИНА) ?
ІВАН ОСТРОЗЬКИЙ ? – 1465
ВАСИЛЬ ? – БЛ.1450
ФЕДІР-ВАЦЛАВ ? – П.1459
АНДРУШКО ? – П.1430
ІВАН ? – 1399
ДАШКО ? – 1419
РОМАН ? – П.1393
СЕМЕН ? – 1376
АННА ?
ФЕДІР ? – П.1435
ДМИТРО ? – 1399
МИХАЙЛО ? – 1399
ЮРІЙ ? – П.1376
АНАСТАСІЯ ?
ДАНИЛО ОСТРОЗЬКИЙ ? – П.1366
ВАСИЛЬКО БЛ.1256 – П.1282
РОМАН ДАНИЛОВИЧ БЛ.1230 – П.1260

чорномор'ї, де змішалися з місцевим населенням, переважно скіфо-сарматськими племенами, створили ґотське королівство. У спілці з сусідніми народами вели війни з Римською імперією, завоювали провінцію Дакію, деякі античні міста Причорномор'я, *Боспорське царство.* В цих війнах разом з ґотами брали активну участь слов'яни. Ґотські племена розділилися на остґотів, що жили в пониззі *Дніпра*, та вестґотів, які заселяли пониззя *Дністра.* У 4 ст. ґоти вели війни з *антами.* 375 р. ґотську державу підкорили *гуни*, основна частина ґотів змушена була покинути Причорномор'я, решта осіла в *Криму.*

ҐОТИ́ЧНИЙ СТИЛЬ, ґотика (іт. — буквально — ґотський) — стиль у мистецтві. Зародився у середині 12 ст. у Франції, прийшов на зміну *романському стилю.* В Україні вплив ґотики помітний у 14—16 ст. Провідне місце в ґотичному стилі займала *архітектура.* Для будівництва соборів було розроблено нові каркасні конструкції. Для ґотичних споруд характерна стрімкість, легкість. Для оздоблення використовувалися скульптура, розписи, вітражі. Водночас розвивалося містобудування — архітектура громадських і житлових будинків. Зберігаючи органічний зв'язок з релігійним світоглядом, розвивалися скульптура та живопис. Високого рівня досягло ужиткове мистецтво, книжкова мініатюра тощо. Елементи ґотики помітні в українській архітектурі — це фортеці Луцька, Хотина, Кам'янця-Подільського, Меджибожа, культових спорудах Львова, Дрогобича, Острога, Сутківців та ін. Найпізніші ґотичні риси виявлено в дерев'яній архітектурі Закарпаття 17—18 ст. Впливи стилю помітні в українському *іконописі,* на початковій стадії друкарства, в ужитковому мистецтві, особливо у металевих та ювелірних виробах 15—17 ст. ґотичний стиль заступило *бароко.*



ДАЖБО́Г, Даждьбог — персонаж слов'янської і, зокрема, української *міфології*, один з головних богів дохристиянської Русі. Ім'я походить від слова "давати", тобто "бог, що дає". Син бога *Сварога,* дід усіх людей, бог Сонця, світла, неба, покровитель багатства тощо. *"Слово про Ігорів похід" вказує,* що русичі походять від Дажбога, що вони є дажбожими онуками.

ДАНИ́ЛО ГА́ЛИЦЬКИЙ (1201—1264) — князь, володар *Галицько-Волинської держави,* король Русі-України. Син князя *Романа Мстиславича.* 1205 р., під час боярських заворушень, жив при дворі угорського короля. Потім княжив у дрібних удільних князівствах *Волині* (разом з братом Васильком). Брав участь і відзначився у битві русичів з *монголами* на р. Калці 1223 р. Неодноразово виступав проти польських та угорських завойовників, зосередив під своєю владою кілька удільних князівств, створив регулярне військо, оволодів Волинню (1229), *Галицьким князівством* (1238). Наступного року приєднав до своєї держави *Київську землю,* посадив у Києві воєводу — боярина Дмитра. Так утворилася Галицько-Волинська держава. 1238 р. розгромив рицарів-хрестоносців під Дорогичином (нині місто у Польщі). Вів боротьбу не лише із зовнішніми ворогами, поляками, німцями, *угорцями*, а й з внутрішньою опозицією — галицьким боярством. 1245 р. переміг об'єднане боярсько-угорське військо під Ярославом (нині місто у Польщі). Того ж року змушений був визнати зверхність *Золотої Орди,* але продовжував вести незалежну політику. З метою організації спільних дій проти монгольської загрози звернувся до правителів європейських країн та *Папи* Римського Інокентія IV. Папа Римський надіслав йому королівську корону, яку князь Данило прийняв і був коронований нею у Дорогичині 1253 р. Однак очікуваної допомоги та спільних дій проти монголів він не дочекався. Останні роки життя король Данило провів у боротьбі за цілісність своєї держави, проти Золотої Орди. Заснував кілька міст, зокрема Львів та Холм (нині м. Хелм у Польщі).

Помер і похований у Холмі. З його смертю Руське королівство, Галицько-Волинська держава — одна з наймогутніших держав тогочасної *Європи* — занепала.

ДАНИ́НА — найдавніша форма оподаткування населення княжої доби. Спочатку данину збирали раз чи двічі на рік. *Князь* з військовим загоном об'їжджав підвладні міста і поселення і збирав продукти харчування, ремісничі вироби, хутро тощо. Збирання данини, що сплачувалася з кожного члена *громади*, називалася "полюддям". Пізніше данина збиралася грішми з "двору", "диму", "рала" тощо. Згодом сплата данини перетворилася на систему державних податків, що сплачувалися грошима, товаром та виконанням певних робіт.

ДВОРЯ́НИ — 1) У 12—14 ст. слуги при князівських дворах. За несення військової чи адміністративної служби отримували земельні наділи. На українських землях в такому стані дворяни проіснували до 14 ст. 2) На російських землях у 13—15 ст. дрібні землевласники, які отримували наділи (помістя, звідки — поміщики) за несення військової чи адміністративної служби. Їхні права і привілеї узаконені у кінці 15 ст. спеціальними державними актами. Перетворилися на вищу *верству* російського суспільства. Після скасування *автономії* і *полкового устрою України* у кінці 18 ст. українська козацька старшина і частина *козаків* отримали статус російського дворянства.

ДВОРЯ́НСТВО. Див. *Шляхта.*

ДЕДЬКО́ (Детько, Дятько) Дмитро́ (р. нар. нев. — бл. 1349) — галицький *боярин.* В час князювання в *Галицько-Волинській державі* князя *Любарта* (1340—1349) польський король Казимир III робив чергові спроби приєднати *Галичину* до *Польщі.* Проте галичани на чолі з боярином Дедьком зуміли зі зброєю в руках відстояти незалежність. 1340 р. Дедько прийняв титул старости і правителя Руської землі і правив у Галичі, визнаючи верховну владу князя *Любарта.* 1349 р. поляки знову пішли війною на Галич. Під час одного з боїв з нападниками боярин Дедько загинув.

ДЕМОГРА́ФІЯ ІСТОРИ́ЧНА (гр. — народ і пишу) — допоміжна історична дисципліна, наука, що вивчає історичні закономірності і характер розвитку народонаселення на різних історичних відтинках розвитку людства, чисельність, територіальне розміщення, склад населення, його територіальні зміни, їх причини і наслідки. Підрахунки, облік населення ведуться з давніх давен, вони пов'язані зі збиранням податків. В Україні з княжих часів при зборі *данини* провадився певний підрахунок населення. Пізніше, з розвитком *держави*, усталився і спосіб та характеристики обліку. Як наука демографія виникла в другій половині 19 ст., історична демографія — у 20 ст.

ДЕРЕВЛЯ́НИ, древляни (від слова "дерево") — східнослов'янське плем'я (союз племен), яке у 6—12 ст. жило у Прип'ятському Поліссі вздовж річок Тетерева, Уші, Уборті, Свитязі — аж до Случі (тепер територія півночі Київської і частини Житомирської обл.). Головне місто — Іскоростень (Коростень). Деревляни мали власне *князівство*, яке 883 р. завоював київський князь *Олег,* проте їхня залежність від Києва значний час була нетривкою. Після придушення повстання деревлян 946 р. княгиня *Ольга* ліквідувала деревлянське князівство і приєднала його до Київського.

ДЕРЖА́ВА (від слова "держати"). Визначається територією в певних кордонах, заселених людністю, що живе за спільними правилами (законами). Обов'язковою умовою існування держави є загальнодержавні і місцеві органи управління, військо, грошова система, оподаткування тощо. Визначаються два головних типи держави: республіка і монархія. В республіканських державах влада належить обраним народом представникам, у монархіях влада належить одній особі — володарю. Переважну більшість населення окремих країн, як правило, складає один народ (*нація*), хоча існують держави, заселені кількома, а то і багатьма народами. Держава — явище історичне, у первісному суспільстві держав не існувало. Перші держави з'явилися у 4—3 тис. до н. е. в стародавньому Межиріччі та Єгипті. Початок української державності припадає на 6 ст. н. е.

ДЕСЯТИ́НА — 1) Десята частина різних прибутків, яка виділялася в Україні князем єпископові для потреб церкви в княжу і середньовічну добу. У *Київській державі* десятину запровадив у 10 ст. князь *Володимир Великий,* спочатку на користь храму Різдва Пресвятої Богородиці в Києві, який відтоді став називатися *Десятинною церквою,* а згодом для потреб усієї церкви в державі. У 14—18 ст. на підпольській Україні десятина збиралася у вигляді "снопової десятини", тобто десята частина врожаю йшла на потреби церкви, але одночасно збиралася і звичайна десятина. Поступово така форма оподаткування віджила, залишаючись у формі деяких оплат від громади й парафіян для духівництва. 2) Одиниця земельної площі в Україні. Відома з кінця 15 ст. Розмір її змінювався, з 18 ст. десятина дорівнювала близько 1 гектара. Вийшла з ужитку у 20-х рр. 20 ст.

ДЕСЯТИ́ННА ЦЕ́РКВА — народна назва храму Різдва Пресвятої Богородиці у Києві, першої мурованої церкви у *Київській державі.* Збудована



Десятинна церква у Києві. 996.

у 996 р. на десятину візантійськими та місцевими майстрами. Храм вирішений за візантійською архітектурною схемою як хрестовокупольний і шестистовпний. Усередині був прикрашений фресками, мозаїками, різьбленням, іконами. У Десятинній церкві ховали київських князів, зокрема *Володимира Великого,* княгиню *Ольгу.* 1240 р. під час оборони Києва від монгольських орд церква була зруйнована. У 17 ст. за ініціативою київського митрополита Петра *Могили* зведено новий, дерев'яний храм, у якому було використано рештки Десятинної церкви. У 1828—1842 рр. на фундаментах Десятинної церкви збудовано нову муровану церкву в так званому псевдовізантійському стилі. У 30-х рр. 20 ст. її було зруйновано. Донині від Десятинної церкви, збудованої за Володимира Великого, збереглися лише фундаменти.

ДЖЕРЕЛОЗНА́ВСТВО ІСТОРИ́ЧНЕ — допоміжна історична наука, що вивчає історичні джерела, розробляє методику їх дослідження. Метою цієї науки є виявлення, визначення походження і оригінальності джерел, їх опис тощо. До предмета вивчення належать такі джерела: письмові, усні, речові, народознавчі, мовні, фотокінодокументи, звукові та змішані. Джерелознавство як наука склалося у другій половині 19 ст.

ДЖУ́РА, чура (запозичення зі східних мов) — козацький слуга-товариш у 16—18 ст., зброєносець і помічник, який разом з козаками ходив у похід.

ДИДА́СКАЛ (гр. — навчитель) — первісно так називався вчитель у Стародавній *Греції* та *Візантії.* У 16—18 ст. — назва викладачів *братських шкіл* в Україні.

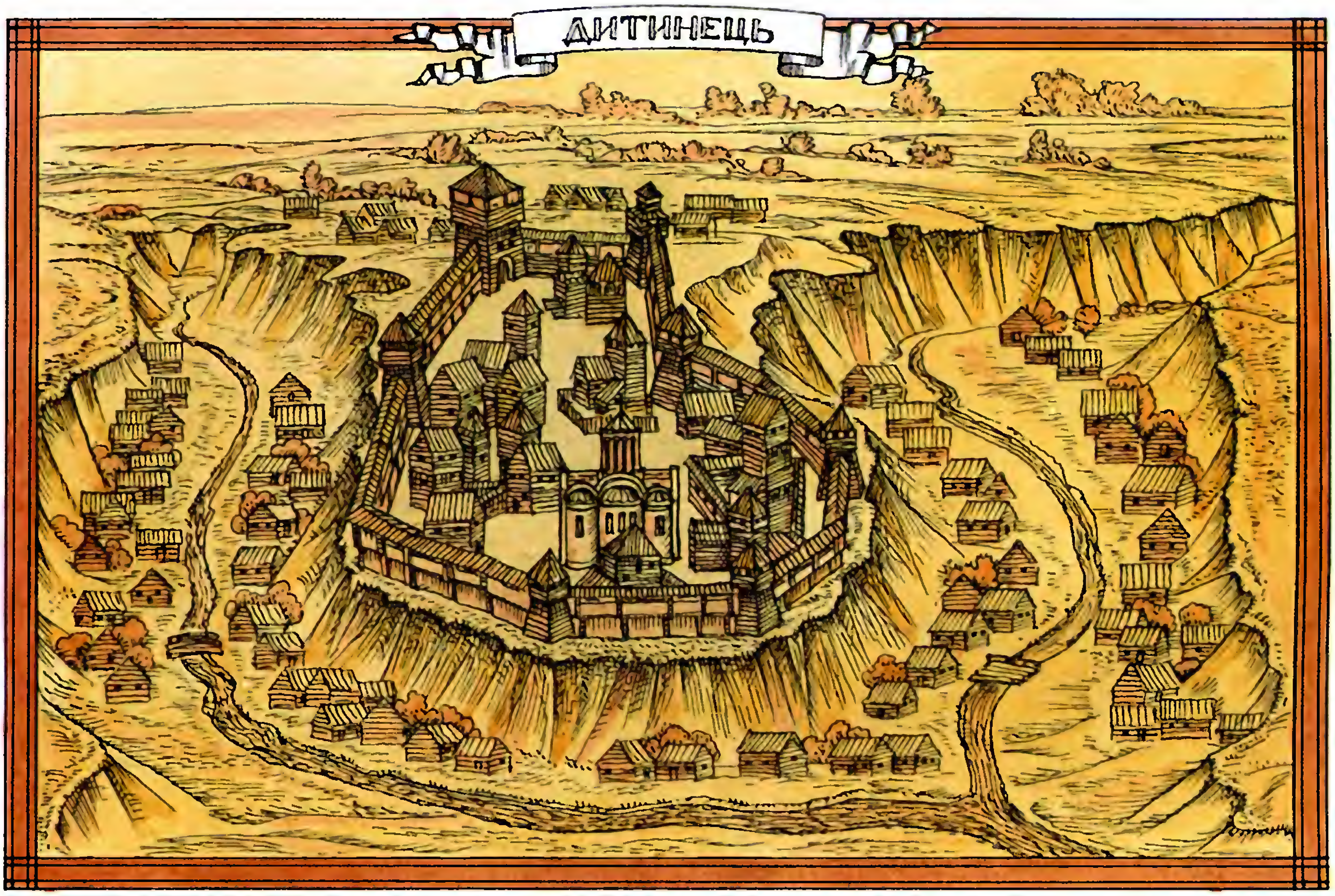
ДИНА́СТІЯ (з фр., через лат., від гр. — влада) — правителі, володарі держав з одного роду, влада яких передається у спадок його членам. Династії правителів виникли одночасно з першими державами. Поняття династії стосується також князівських, графських, баронських, герцогських та інших родів. Прикладами династичних родів можуть бути роди київських, галицьких, чернігівських та інших княжих родів *Київської держави,* а також князів Острозьких, Четвертинських тощо. Гетьмани України Б. *Хмельницький* та К. *Розумовський* робили спроби запровадити спадковість гетьманської влади в Україні. Поняття династії розповсюджується також на роди митців, друкарів, ремісників.

ДИПЛОМА́ТИКА (гр. — лист, документ) — допоміжна історична наука, яка вивчає походження, форму, зміст, побудову актових джерел, тобто офіційних документів, записів, протоколів, грамот тощо, виданих володарями держав, урядовими, громадськими, юридичними установами та закладами. Дипломатика зародилася в 15 ст., як наука відома з 17 ст.

ДИР. Див. *Аскольд і Дир.*

ДИТИ́НЕЦЬ — походить від слова "дитина". Внутрішня, центральна укріплена частина міста в Русі. Частіше дитинець розташовувався на узвишші, площа його території дорівнювала кільком гектарам, обводилася ровами, валами, стінами з баштами і брамами. В межах дитинця знаходилися резиденція князя, церква, помешкання дружинників, бояр, церковного владики тощо. Навколо стін дитинця селилися ремісники, купці. З 14 ст. дитинець став називатися "городом", "верхнім містом".

ДНІПРО́ — в літописах також Славутич, Славута. В античних джерелах відомі назви Данапр, Борисфен, Варух; у скандинавських — Непр. Дніпро бере початок на Валдайській височині (*Росія*), впадає в *Чорне море.* Довжина 2201 км, в межах України — 981 км. В Дніпро впадає велика кількість річок, найбільші з них: Березна, Прип'ять, Тетерів, Рось, Інгулець, Сож, Десна, Сула, Псьол, Ворскла, Оріль, Самара. Найбільші дніпрові острови: Варязький (навпроти гирла Трубежу, у 18 ст. називався Гусинець; нині затоплений Канівським водосховищем), *Хортиця* (Хортич-острів; нині о. Хортиця). Неподалік м. Орші (*Білорусь*) Дніпро перетинають Кобеляцькі пороги. На дільниці між теперішніми Дніпропетровськом і Запоріжжям до 30-х рр. 20 ст. було 9 порогів. На берегах Дніпра



розташовані міста Дорогобуж, Смоленськ (Росія), Орша, Могильов, Рогачов, Рєчиця (Білорусь), Київ, Канів, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон. Дніпром проходила частина водного шляху *"із варяг у греки"*.

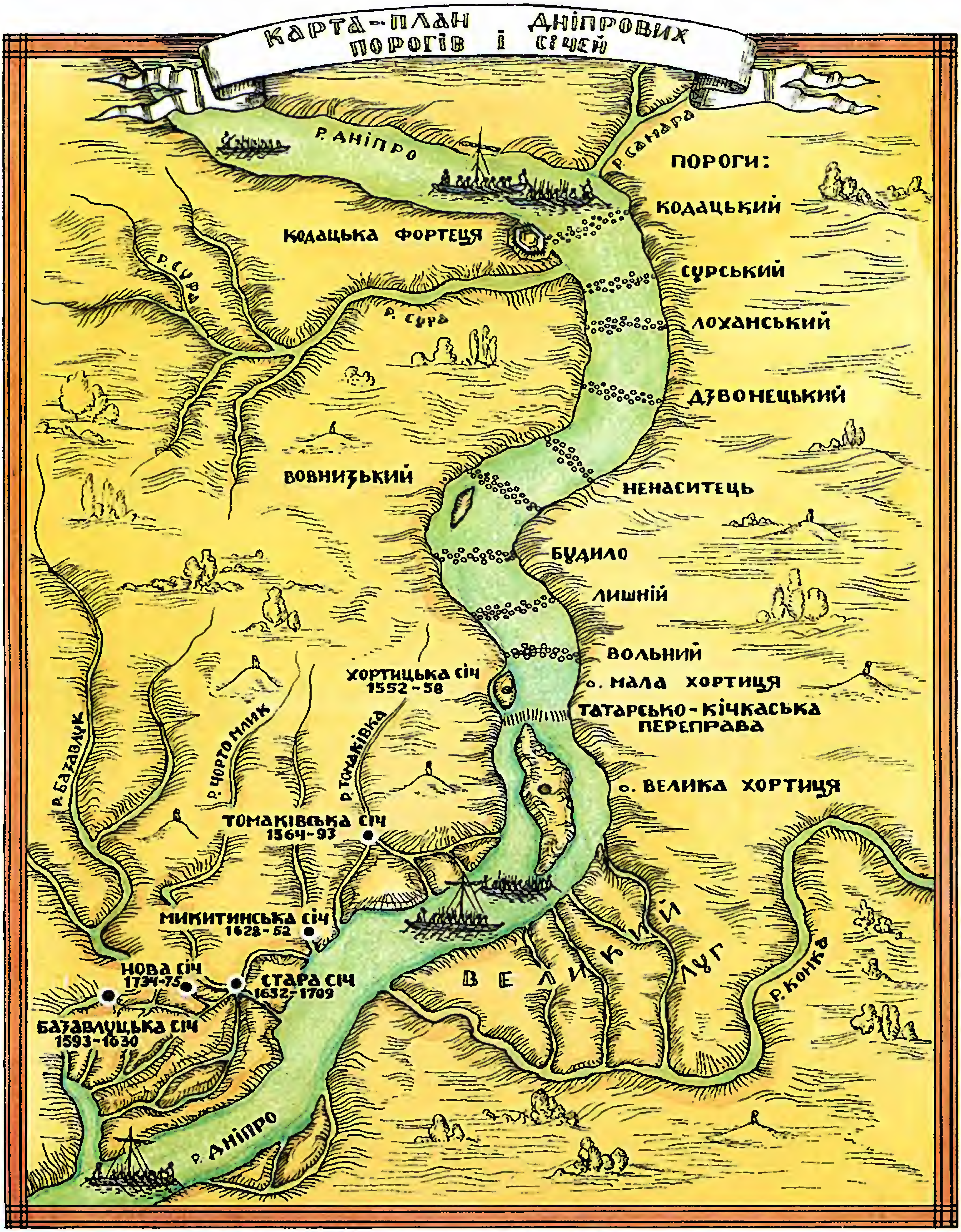
ДНІПРО́ВІ БРО́ДИ — мілкі місця річища *Дніпра*, якими користувалися для переправи. Нині вони всі під водою водосховищ. З княжих часів і до початку 20 ст. найвідомішими були такі броди: Зарубський (вище м. Канева), Татинець (поблизу притоки р. Золотоноші), Витичівський (поблизу гирла притоки р. Віти), Протолгів (вище с. Хортиці), Треполля (поблизу гирла притоки р. Маньки).

ДНІПРО́ВІ ПОРО́ГИ — кам'яні нагромадження в річищі *Дніпра* між містами Дніпропетровськ та Запоріжжя, що відзначаються стрімким спадом і великою швидкістю течії. Перший докладний опис порогів подав у 10 ст. візантійський імператор *Константин VII Багрянородний*. Довжина порожистої частини Дніпра 65 км. Пороги ускладнювали плавання по Дніпру, тому вже у 18 ст. почалися роботи по прокладанню штучного каналу руслом річки. Після будівництва у 30-х рр. 20 ст. греблі гідроелектростанції у Запоріжжі та Кременчуцького водосховища, пороги було затоплено.

Назви порогів:

Українські сучасні	Давньоруські (за Константином Багрянородним)	Скандинавські
Кодацький	Не спи	Нессупі (Не спи)
Сурський	Островний праг	Гольмфорс (Острів-поріг)
Лоханський	–	–
Дзвонецький	Дзвін порога	Гелаландур (Гулкий)
Ненаситець (Ревучий)	Ненаситець	Аеіфар (Лелека)
Вовнизький	Вольний праг	Варуфорс (Тихий поріг)
Будило	Виручий	Леант (Кипучий)
Лишній	Наперезуй (тобто розперезуй вітрила)	Струвун (Нав'язуй)
Вільний	–	–

Іл. див. на стор. 64.


КАРТА-ПЛАН ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ І СІЧЕЙ
р. Дніпро
р. Самара
ПОРОГИ:
КОДАЦЬКИЙ
КОДАЦЬКА ФОРТЕЦЯ
р. Сура
р. Сура
СУРСЬКИЙ
ЛОХАНСЬКИЙ
ДЗВОНЕЦЬКИЙ
ВОВНИЗЬКИЙ
НЕНАСИТЕЦЬ
БУДИЛО
ЛИШНІЙ
ВОЛЬНИЙ
о. МАЛА ХОРТИЦЯ
ХОРТИЦЬКА СІЧ
1552-58
ТАТАРСЬКО-КІЧКАСЬКА ПЕРЕПРАВА
о. ВЕЛИКА ХОРТИЦЯ
р. Базавлук
р. Чортомлик
р. Томаківка
ТОМАКІВСЬКА СІЧ
1564-93
МИКИТИНСЬКА СІЧ
1628-52
НОВА СІЧ
1734-75
СТАРА СІЧ
1652-1709
БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ
1593-1630
ВЕЛИКИЙ ЛУГ
р. Конка
р. Дніпро

ДНІСТЕ́Р — в античних джерелах Данастр, Трулл, Тірас. Річка, що бере початок в Українських *Карпатах*, впадає в *Чорне море*. Довжина 1362 км, в Україні – 705 км. Найбільші притоки: Стрий, Бистриця, Серет, Збруч, Смотрич, Мурафа. На Дністрі стоять міста Галич, Хотин, Могилів-Подільський (всі в Україні), Сороки, Бендери, Тирасполь (всі в *Молдові*).

ДО́ВБИШ, литаврник — виборний військовий службовець у козацьких українських структурах управління 15—18 ст. Відав військовими *литаврами*, якими скликав козаків на раду. Йому підпорядковувався піддовбиш. Інколи допомагав при страті злочинців, був присутнім при виконанні судових вироків, контролював сплату податків тощо.

ДО́ВБУШ Оле́кса (1700—1745) — ватажок карпатських *опришків*. Син селянина з с. Печеніжина. Як ватажок опришків вперше згадується 1738 р. Його загін кількістю 30—50 чоловік спочатку діяв на Коломийщині. Нападали опришки на польських панів, лихварів, шинкарів. Майно повстанці роздавали бідним, через що користувалися великою підтримкою серед народу. 1740 р. Довбуш з опришками відступив у *Карпати* на г. Чорногору, звідки здійснював рейди на *Галичину, Буковину* і *Поділля*. У 1744—1745 рр. опришки здобули фортецю Богородчани, нападали на Солотвин, Надвірну, Дрогобич, Рогатин та інші міста. Проти Довбуша та його ватаги діяли військові загони, чисельність яких досягала двох тисяч. Загинув у м. Космачі (нині Івано-Франківська обл.).

ДОКУМЕНТОЗНА́ВСТВО (лат. — взірець, доказ) — допоміжна історична наука, що розглядає закономірності утворення документів, вивчає історію розвитку способів створення документів, їх функціонування тощо. Документознавством є документ як матеріальний об'єкт, що несе в собі інформацію. Це, власне, документи, книги, твори мистецтва тощо. Становлення документознавства відбувалося в кінці 19 — на початку 20 ст.

ДОЛО́БСЬКИЙ З'ЇЗД 1103 р. — з'їзд князів удільних князівств *Київської держави* весною 1103 р. біля Долобського озера на лівому березі Дніпра, навпроти Києва; нині замість озера утворилася затока дніпрового рукава Чортория. Учасниками з'їзду були два князі: великий князь київський Святополк Ізяславич, переяславський князь *Володимир Мономах* та дружинники. Обговорювалися питання про спільний похід проти *половців*. Незважаючи на опір дружинників князя Святополка, князь Володимир Мономах переконав присутніх у його необхідності. Похід закінчився перемогою руського війська.

ДОРОШЕ́НКО Миха́йло (р. нар. нев. — 1628) — *гетьман* реєстрових козаків. Дід гетьмана П. *Дорошенка*. З 1618 р. — козацький *полковник*; брав участь у поході гетьмана П. *Сагайдачного* на Москву, у Хотинській битві 1621 р., у повстанні під проводом гетьмана М. *Жмайла,* після смерті якого 1625 р. М. Дорошенко був обраний гетьманом реєстрових козаків. Уклав з поляками угоду і виконував її умови, проводячи політику зменшення напруженості між козаками й польським урядом. Реорганізував реєстрове козацтво, створивши шість реєстрових полків на чолі з полковниками. За наказом польського уряду намагався захопити *Запорозьку Січ,* поставив залогу реєстровців на острові *Хортиця*. Водив козаків у походи на *Крим*. Загинув при облозі турецької фортеці Кафи (нині м. Феодосія).

ДОРОШЕ́НКО Петро́ (1627—1698) — *гетьман* України. Народився в козацькій родині в *Чигирині*, внук гетьмана М. *Дорошенка*. З 1648 р. — у складі гетьманської сотні Б. *Хмельницького*. Бере участь у бойових діях; як учасник дипломатичних посольств відвідує сусідні країни. З 1657 р. — прилуцький *полковник*. По смерті гетьмана Б. Хмельницького підтримував політику гетьмана І. *Виговського*. З 1660 р. — чигиринський *полковник*, з 1663 р. — генеральний осавул, а з 1665 р. —



черкаський полковник. 1665 р. на козацькій раді в Чигирині П. Дорошенка обрано гетьманом *Правобережної України.* Після смерті лівобережного гетьмана І. *Брюховецького* П. Дорошенка 1669 р. проголошено гетьманом усієї України. Гетьман розриває спілку з *Польщею* і шукає підтримки у боротьбі проти Московської держави в *Туреччині* і *Кримському ханстві.* Польща призначає власного гетьмана України на Правобережжі — М. *Ханенка.* Полки Ханенка було розгромлено, і на частині Правобережжя гетьман П. Дорошенко проголошує незалежну Українську державу під протекторатом Туреччини. Веде переговори з *Москвою* про об'єднання обох частин України під булавою одного гетьмана під захистом московського царя. Тим часом військо затвердженого царем лівобережного гетьмана І. *Самойловича* вступило на Правобережжя, і П. Дорошенко згоджується віддати владу на користь І. Самойловича заради об'єднання України. 1676 р. на козацькій раді в Чигирині він відмовляється від влади і оселяється в с. Сосниця на Чернігівщині. Незабаром його викликають до Москви і 1679 р. призначають в'ятським воєводою, яким він був до 1682 р. Решту життя провів у подарованому російським царем власному маєтку в с. Ярополчому під Москвою. Там його й поховано.

ДРЕВИ́НСЬКИЙ Лавре́нтій (р. нар. і см. нев.) — громадський діяч 16 ст. з Волині. Підтримував діяльність *братств*, належав, до *Луцького братства.* Брав участь у Берестейському соборі 1596 р. на боці противників об'єднання православної і католицької церков. 1620 р. виступав на засіданні польського сейму з палкою промовою на захист прав українського народу, православної церкви. У 30-х рр. 17 ст. Л. Древинський разом з іншими українськими шляхтичами заснував у Кременці Богоявленський монастир зі школою, друкарнею і шпиталем при ньому.

ДРЕГОВИЧІ́ (від дряговина, трясовина) — одне зі східнослов'янських племен (союзу племен), що жили між Прип'яттю і Західною Двіною. Дреговичі утворили своє князівство з центром у м. Турові, яке у 10 ст. увійшло до складу *Київської держави.* В час правління князя *Володимира Великого* більша частина земель дреговичів увійшла до Туровського князівства, решта — до Полоцького. Дреговичі належали до групи племен, з яких утворилася білоруська нація.

ДРОГО́БИЧ Юрій (справжнє прізвище Котермак; бл. 1450—1494) — вчений. Народився в м. Дрогобичі (нині Львівська обл.). Початкову освіту здобув в Україні. 1469 р. вступив до Краківського університету і вже наступного року отримав ступінь *бакалавра*, а через три роки — ступінь *магістра.* Потому Ю. Дрогобич їде до Італії, де в Болонському університеті 1478 р. складає іспит на звання доктора медицини і філософії й отримує місце професора астрономії та медицини. У 1481—1482 рр. — ректор університету. 1483 р. Ю. Дрогобич видав у Римі книгу "Прогностична оцінка поточного 1483 року", написану латинською мовою. Це своєрідний астрономічний календар, де подані різноманітні відомості з астрономії. Книга була першою друкованою працею українського автора. Перу Ю. Дрогобича належать також наукові праці з астрономії, які залишилися в рукописах. 1488 р. вчений повертається до Кракова і читає лекції в місцевому університеті. Гадають, що серед студентів професора був Миколай Коперник. Похований у Кракові.



ДРУЖИ́НА — 1) У первісному значенні — людська спільнота. 2) У 9—15 ст. — озброєний загін при *князі*, що охороняв його, двір, *дитинець* тощо. До складу дружини входили переважно представники боярства. Дружина давньоруських князів поділялася на старшу і молодшу. Старші дружинники належали до найближчого оточення князя, брали участь у обговоренні державних справ. На утримання дружинників князь надавав кожному з них землі з селянами. Дружини проіснували до

15 ст. Дружинники перетворилися на українську *шляхту* та землевласників.

ДУЛІ́БИ (походження слова не з'ясовано) — східнослов'янський союз племен, що жили в басейнах Західного Бугу і правих приток верхньої течії Прип'яті. В 6—7 ст. об'єднали групу племен, які в середині 7 ст. зазнали невдачі у війні з *аварами.* 911 р. військо дулібів брало участь у поході київського князя *Олега* на Константинополь. У 10 ст. дуліби як союз племен розпалися і увійшли до складу *Київської держави* під ім'ям *волинян* та бужан. Вважається, що їм належали землеробські поселення і могильники з матеріалами празької культури і культури Луки Райковецької.

ДУНА́Й (в античних джерелах Істр, Данубій) — річка в *Європі.* Довжина 2850 км. Бере початок в горах Шварцвальду, впадає у *Чорне море.* По нижній частині Дунаю проходить кордон України з *Румунією.* У його дельті влаштовано заповідник Дунайські плавні.

ЄМБЛЕМА́ТИКА (гр. — опукла прикраса) — допоміжна історична наука про емблеми. Під емблемою розуміється умовне зображення поняття, ідеї у вигляді рисунка, видимий образ, що містить у собі певний зміст. Емблеми — різноманітні предмети, зображення людей, тварин тощо — містилися на гербах, печатках, знаках власності, прапорах. Як знаки розрізнення емблеми відомі з початку людської цивілізації. Емблематика як наука формувалася поруч з іншими історичними дисциплінами. Відома з кінця 19 ст.

ЕПІГРА́ФІКА (гр. — напис) — допоміжна історична наука, що вивчає написи на різноманітних матеріалах. Об'єктом дослідження є написи і тексти від найдавніших часів до сьогодення. Як наука епіграфіка бере свій початок у 15 ст., остаточно сформувалася в кінці 18 — на початку 19 ст.

ЕПІСТОЛО́ГІЯ, епістолографія (гр. — напис) — допоміжна історична наука, що вивчає приватне листування. Службове, дипломатичне, комерційне листування епістологія не розглядає. Публікація і вивчення приватних листів відомі з античних часів, але як окрема наука епістологія завершила своє формування в 20 ст.

ЕТИКЕТОЗНА́ВСТВО (фр. — етикет, правила поведінки, церемоніал) — допоміжна історична наука, що вивчає загальні правила поведінки людини, форми і принципи етикету в її діяльності. Етикетознавство виділяє кілька видів етикету: дипломатичний, військовий, службовий, родинний тощо. Як наука етикетознавство остаточно склалося в першій половині 20 ст.

ЕТИМОЛО́ГІЯ (гр. — істина, наука) — 1) Розділ мовознавства, що вивчає історію слів, їх походження, розвиток тощо. 2) Первісна форма і значення окремого слова.

ЕТНОГРА́ФІЯ (гр. — народ і пишу) — наука, що вивчає походження народів, їх розселення, культуру і побут, процеси культурно-побутових взаємозв'язків. Головні завдання етнографічних досліджень — вивчення етнічного складу населення окремих держав і всього світу, матеріального і духовного життя народу, реконструкція давніх форм сімейного, громадського і культурного життя, звичаїв, традицій тощо. Остаточно етнографія як самостійна наука склалася в середині 19 ст.

ЕТНОНІ́МІКА (гр. — народ і ім'я, назва) — допоміжна історична дисципліна, розділ лексикології, наука, що вивчає власні імена народів як певної єдності, племен, народностей. Наука досліджує походження назв та самоназв народів та племен. Скажімо, назви могли походити від місця проживання (наприклад, *"поляни"*), країни (наприклад, *"українці"*). Становлення етноніміки припадає на другу половину 20 ст.

ЄВА́НГЕЛІЄ (гр. — добра звістка) — ранньохристиянські твори про життя Ісуса *Христа*, що їх християнська церква вважає священними. Євангелія (а їх є чотири) входять як головна частина до складу *Нового Заповіту* — частини *Біблії.* Містять розповіді про Христа, легенди про його життя, чудеса, пов'язані з ним. Авторами Євангелій вважаються Матфей, Марко, Лука та Іоанн. Час написання Євангелій точно не встановлений, ймовірно, друга половина 1 ст.— перша половина 2 ст. Іл. див. на стор. 68.

ЄВПРА́КСІЯ МСТИСЛА́ВНА (Зоя, Добродія; 1108—1172) — дочка київського великого князя Мстислава Володимировича, онука *Володимира Мономаха.* В юності почала вивчати народну медицину, лікувала хворих, за що отримала прізвисько Добродія. На основі власної практики та вивчення тогочасних медичних праць написала давньоруською мовою науковий трактат "Мазі" — першу українську медичну книгу, своєрідну енциклопедію лікарських знань. У цьому трактаті, що складається з 4 частин і 29 глав, висвітлено питання про користь повітря та рухів для здоров'я людини, подано поради щодо раціонального харчування, лікування деяких хвороб, шлюбних стосунків,

поведінки жінок під час вагітності та догляду за немовлятами. У 1122 р. Євпраксія стала дружиною візантійського царевича Олексія і прибрала ім'я Зоя.

ЄВРЕ́Ї, гебреї (інші назви — жиди, ізраїльтяни) — *нація*, що веде своє походження від давніх євреїв, а нині розселена у багатьох країнах світу, зокрема в *Україні.* Назва походить від гебрейського слова, яке означає "той, що прийшов з іншого берега річки" (Ханаану в Палестині). Має свою *державу* – Ізраїль. Стародавні євреї, які жили у власній державі на березі Середземного моря у Малій Азії, після 63 р. до н. е., по завоюванню їх Римською імперією, розселилися спочатку на землях імперії та сусідніх теренах. Пізніше вони переселилися в інші, дальні землі. Перші згадки про євреїв в Україні стосуються 1 ст. Значне переселення євреїв в Україну почалося у 15 ст. з країн Центральної *Європи*, переважно через *Польщу.*

Євангеліст Лука. Мідьорит Леонтія Тарасевича до "Нового Заповіту". Київ, Лаврська друкарня, 1703.





ЄВРО́ПА — частина світу, разом з Азією становить єдиний континент — Євразію. Площа — 10498 тисяч км^2. Назва походить від імені дочки фінікійського царя, героїні грецької *міфології* Європи. Географічний центр Європи розташований в українському *Закарпатті.*

ЖВА́НЕЦЬКА БИ́ТВА 1653 р. — битва між українським та союзним татарським військом з польським військом, що відбулася під м. Жванцем (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.). Влітку 1653 р. польське військо на чолі з королем *Яном II Казимиром* виступило в похід на Україну. У вересні воно було оточене українським військом на чолі з гетьманом Б. *Хмельницьким* та союзним татарським військом під проводом хана Ісламa-Гірея III. Облога польського табору тривала 2 місяці. Серед поляків почався голод, хвороби, над королем і військом нависла загроза полону. Король таємно вів переговори з ханом і за великі гроші умовив Ісламa-Гірея III розірвати спілку з Б. Хмельницьким. 15 грудня 1653 р. хан уклав з королем перемир'я. У Б. Хмельницького не вистачило сил для взяття польського табору чи продовження облоги, й військо було відведене від Жванця. Внаслідок переговорів було скасовано *Білоцерківський договір 1651 р.* та поновлено чинність невигідного для України *Зборівського договору 1649 р.* між Б. Хмельницьким та Яном II Казимиром.

ЖИДИ́ (лат. — *єврей*, що утворено від єврейського імені Іуда) — до початку 20 ст. назва євреїв серед деяких європейських народів, зокрема *Польщі* та України.

ЖМА́ЙЛО Маркó (р. нар. і см. нев.) — козацький *гетьман*. Брав участь у козацьких війнах з поляками у 30-х рр. 16 ст. Восени 1625 р., після обрання гетьманом, очолив загони запорозьких козаків, що виступили проти 30-тисячного польського війська на чолі з коронним гетьманом С. Конєцпольським під с. Таборищем (нині Кіровоградська обл.). До козаків приєдналися повсталі селяни, загальна кількість українського війська становила 20 тисяч. 26 вересня війська зустрілися біля гирла р. Цибульника (права притока Дніпра), і після запеклого бою, завдавши полякам великих втрат, військо гетьмана М. Жмайла відступило до Курукового озера й стало укріпленим табором. Після марних спроб узяти козацький табір поляки почали переговори з козаками 5 листопада 1625 р. Внаслідок зради частини козацької старшини М. Жмайла було скинуто з гетьманства і обрано замість нього М. *Дорошенка*. Укладена тоді між козаками й шляхтою *Куруківська угода 1625 р.* була для українців дуже невигідною. Подальша доля М. Жмайла невідома.

ЖОВТОВО́ДСЬКА БИ́ТВА 1648 р. — перша велика перемога українського козацького війська під керівництвом гетьмана Б. *Хмельницького* над польським військом у *Визвольній війні українського народу*. Відбулася у квітні — травні 1648 р. на березі р. Жовті Води (нині р. Жовта, права притока Дніпра). У квітні 5 тисяч козацького війська на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким виступили з Січі назустріч польським полкам, які вели Я. Шемберг та С. Потоцький. 29 квітня відбувся запеклий бій на березі р. Жовті Води між українським військом, до складу якого входив татарський загін, та поляками. Шляхта змушена була заховатися у таборі, укріпленому земляними валами. Обидва війська приготувалися до нових боїв. У ніч на 11 травня, підтягнувши ближче до польського табору артилерію, козаки розпочали його облогу. 14 травня на бік гетьмана Б. Хмельницького перейшли *реєстрові козаки*, що пливли Дніпром на допомогу полякам; так само перейшла на бік козаків частина реєстровців, що були в польському таборі. 15 травня розпочався вирішальний наступ, внаслідок якого поляки відступили в урочище Княжі Байраки. Там вони були оточені українським військом, яке 16 травня після короткого бою завдало їм повної поразки.

ЖУПА́Н — стародавній верхній одяг, переважно з сірого сукна. У 16—17 ст. жупани носили запорожці; у 19 ст. — *міщани*.

ЗАВИ́СНА Олéна (Мар'яна; р. нар. нев. — 1654) — героїня оборони Буші (нині місто Ямпільського р-ну Вінницької обл.), дружина сотника Зависного. В листопаді 1654 р. під час облоги *Буші* багатотисячним польським військом після загибелі сотника Олена Зависна очолила оборону міста. Коли поляки вдерлися до фортеці, сотничиха підпалила пороховий льох, від вибуху якого загинула сама разом з багатьма ворогами.

ЗАДУНА́ЙСЬКА СІЧ — військово-територіальна організація українських козаків у 1775—1828 рр. у гирлі *Дунаю*. Після ліквідації 1775 р. російською владою *Запорозької Січі* значна частина запорозьких козаків і ***посполитих*** селян перебралися у турецькі володіння, де вони 1778 р. формально визнали себе турецькими підданими. Спершу Задунайська Січ була заснована на лівому березі Дунаю в районі сучасного м. Вилкова (Одеська обл.). Вона відтворила січовий устрій, зокрема поділ на курені. *Росія* намагалася переманити задунайських козаків в Україну. Певна частина задунайців 1783 р. повернулася і приєдналася до новоствореного Війська вірних козаків чорноморських. А 8 тисяч задунайців з дозволу австрійської влади залишили 1785 р. турецькі землі і переселилися в *Банат*. Однак досить швидко більшість з них повернулася під владу султана і врешті-решт оселилася в гирлі Дунаю на його правому березі, витіснивши звідти російських козаків-утікачів, відомих під назвою некрасовців. Українські козаки заклали ще одну Січ і зажили звичним для себе життям. 1828 р. з початком нової російсько-турецької війни кошовий отаман Задунайської Січі Йосип Гладкий, після таємних переговорів із царем, перевів 1500 козаків на російську територію. Ці козаки взяли участь у війні з ***турками***, а по її закінченню були поселені на узбережжі Азовського моря як Азовське козацьке військо. У відповідь на перехід Гладкого з козаками турки зруйнували Задунайську Січ і ліквідували задунайське військо, помстившись на тих козаках, що залишилися в Січі.

ЗАКАРПА́ТТЯ — історико-етнографічний регіон у південно-західній Україні. Нинішня територія Закарпатської обл. Заселене праукраїнськими племенами, в 10—11 ст. входило до складу *Київської держави*, з 11 ст. — у складі *Угорщини*, з кінця 17 ст. — *Австрії*, з 1918 р. — у складі Угорщини. Нині у складі України.

ЗАЛІ́ЗНИЙ ВІК — відтинок історії людської цивілізації, що завершив історію первісного суспільства.

Настав після *бронзового віку*. Пов'язаний з поширенням виплавлення заліза з руди та виготовленням з нього різноманітних знарядь праці і зброї, від чого й походить назва. Термін запроваджено у середині 19 ст. Залізний вік почався з кінця 2 — початку 1 тис. до н. е. На українських землях — з 8 ст. до н. е. у *кіммерійців,* потім у *скіфів* та *сарматів*. В межах залізного віку існували *зарубинецька культура* та *черняхівська культура*.

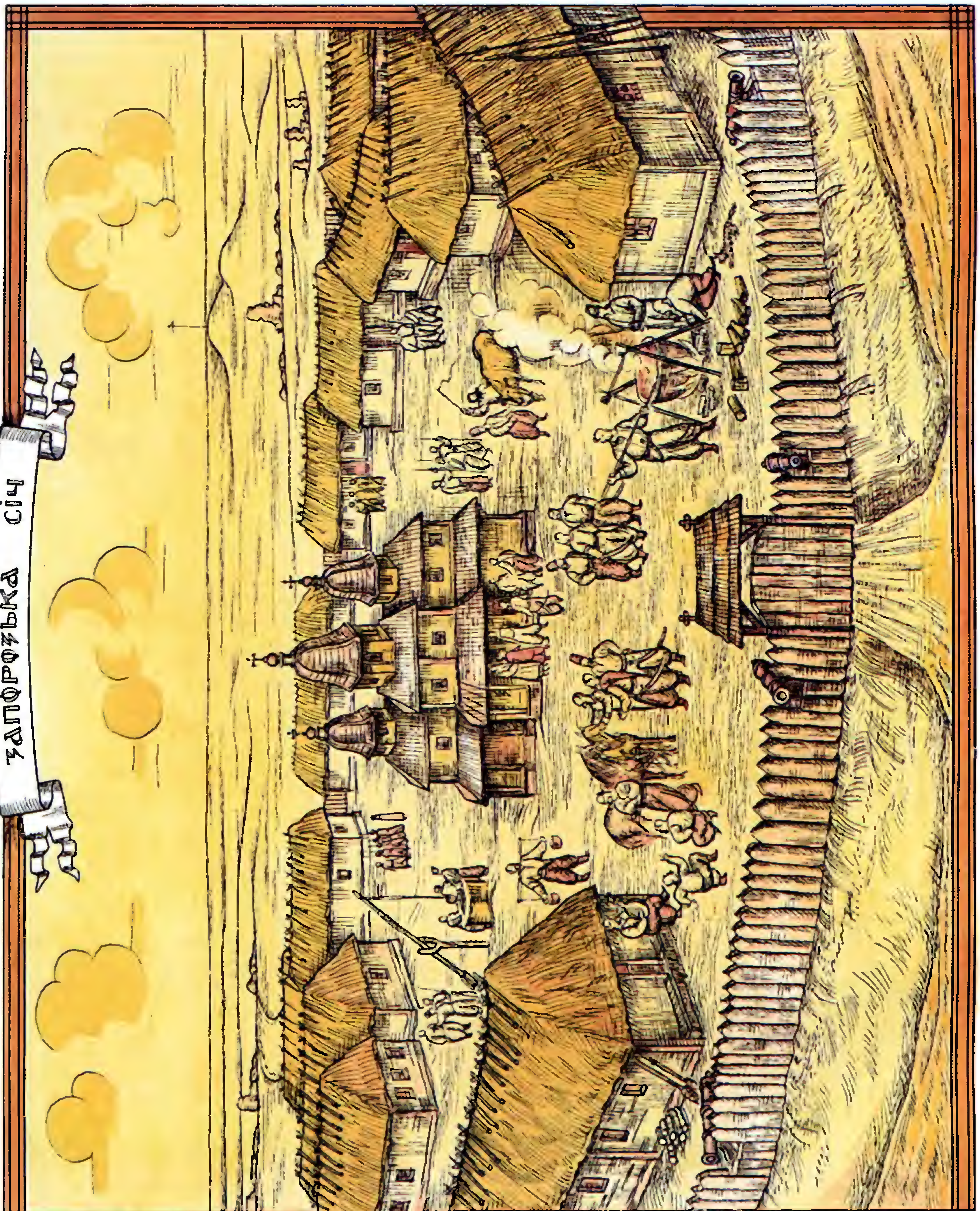
ЗАЛІЗНЯ́К Максим (1740 — ?) — керівник гайдамацького повстання, козацький *отаман*. Народився в селянській кріпацькій родині в містечку Медведівка на Чигиринщині. Після смерті батька 13-річним хлопцем подався на Запорожжя, де пробув 14 років. В березні 1768 р. разом із запорожцями та архімандритом Мотронинського монастиря (неподалік м. Сміли на Черкащині) Мельхіседеком *Значко-Яворським* почав підготовку до повстання проти польського панування. В травні відбулася велика козацька нарада в Холодному Яру (Смілянщина), що прийняла остаточне рішення про початок повстання, відомого під назвою Коліївщина. Повстанців очолив М. Залізняк, якого було обрано *полковником* гайдамацького війська. Він упорядковує повстанські загони, поділяє на сотні, призначає старшину, затверджує військові



клейноди тощо. У травні 1768 р. військо М. Залізняка взяло міста Жаботин, Смілу, Богуслав, Канів, Черкаси, Корсунь, Лебедин, Лисянку, Звенигородку. Залізняка обирають *гетьманом*, число гайдамацьких військ весь час збільшувалося, повстання поширилося на Київщину, Брацлавщину, *Волинь*, Полісся, *Галичину*. Російський уряд, наляканий небезпекою поширення повстання на Лівобережжя, висилає свої війська проти гайдамаків. 8 серпня 1768 р. М. Залізняка разом з іншими старшинами і гайдамаками (близько 900) підступно захопили в полон росіяни. М. Залізняка покарано батогами і заслано на довічну каторгу в Сибір на рудники у Нерчинську. Гадають, що там він і помер.

ЗАЛО́ЗНИЙ ШЛЯХ (ймовірно, походить від слова "залізо") — один з давніх торговельних шляхів, що йшов *Дніпром* від Києва до Канева, звідти до Азовського моря і Тмуторокані, далі в Малу Азію та країни Сходу. Вперше згадується в літописах під 1168 р.

ЗАПОРО́ЗЬКА СІЧ — 1) Військова, адміністративна, громадська і економічна організація українського козацтва 16—18 ст. в Середній і Нижній Наддніпрянщині — за *Дніпровими порогами*. Центр Запорожжя — місто-фортеця Січ, що неодноразово змінювало своє місцезнаходження. До складу запорозького козацтва належали вихідці з усієї України, які поділялися на січовиків та зимівних козаків. Перші весь час мешкали на Січі і складали осередок *Війська Запорозького* низового, а інші жили в зимівниках (хуторах) разом із сім'ями і за наказом виступали в похід разом із січовиками. Перебування в Січі жінок заборонялося. Вищим органом управління Запорозької Січі, її землями, військом, господарством була січова рада, що обирала щорічно уряд Січі — військову старшину, а також паланкову старшину. Військова старшина складала раду старшин, до якої входили: *кошовий отаман,* суддя, писар, осавул, обозний, булавничий, *хорунжий*, пернačий, а також старшина без посад для очолювання військових підрозділів під час бойових дій, похідна старшина на посадах полковників, писарів, осавулів. Призначалися військові служителі: пушкар, *довбиш,* тлумач (перекладач), кантаржій (наглядач за мірами ваги та збором податків), шафари перевозів (збирачі мита). Особливою повагою користувалися курінні отамани, яких обирали на курінній раді. На Січі було 38 куренів: Кущівський, Поповичівський, Васюринський, Іркліївський, Щербаківський, Титарівський, Шкуринський, Коренівський, Незамаївський, Рогівський,


Запорозька Січ

Корсунський, Калниболоцький, Уманський, Дерев'янківський, Нижчестеблїівський, Вищестеблїівський, Джереліївський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Минський, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнірівський, Пашківський, Батуринський, Канівський, Крилівський, Донський, Сергіївський, Коніловський, Іванівський та Кисляківський. На чолі куренів стояла курінна старшина, очолювана курінним *отаманом.* Землі Війська Запорозького поділялися на паланки, керовані паланковими радами з паланковими полковниками на чолі. Чисельність мешканців запорозьких земель, що підпорядковувалися січовій раді, в різний час була неоднаковою. Приміром, 1774 р. їх було близько 100 тисяч. Всього було 8 паланок. Запорозькі козаки займалися хліборобством, *скотарством*, *рибальством*, *мисливством*, городництвом і садівництвом. На широких засадах розвивалася торгівля з іншими українськими землями та сусідніми країнами, в якій велику роль відігравали чумаки. Кошти від військових походів, торгівлі, мита та податків складали прибутки запорозької адміністрації, до яких додавалася також платня запорожцям від польських королів та російських царів за несення військової та прикордонної служби. Важливе місце в житті запорожців посідала православна церква, центром якої на Запорожжі був Самарський Пустельно-Микільський монастир на острові між річкою Самарою та її притокою Самарчиком. Запорожці брали участь у боротьбі з *татарами*, *турками*, поляками, *росіянами*, а також у народних повстаннях К. Косинського, С. *Наливайка* та ін. Запорозькі козаки склали основу українського війська у *Визвольній війні українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького,* брали участь у антимосковському повстанні гетьмана І. *Мазепи.* 1775 р. Росія, посилюючи наступ на *автономію* України, ліквідувала Запорозьку Січ. Більшість козаків переселилася в турецькі володіння, де до 1828 р. проіснувала *Задунайська Січ.* 2) Назва міста-фортеці, військово-адміністративного центру війська і земель запорозького козацтва. Вважається, що перша Січ заснована першим козацьким гетьманом Д. *Вишневецьким* 1556 р. на о. Малій Хортиці нижче Дніпрових порогів (нині територія м. Запоріжжя). Вона проіснувала до 1563 р. З середини 60-х рр. 16 ст. до 1593 р. Січ знаходилася на о. Томаківці *(Томаківська Січ);* у 1593—1638 рр. — біля гирла правої притоки Дніпра р. Базавлуки (Базавлуцька Січ); у 1638—1652 рр. — на правому березі Дніпра, на мисі Микитиному Розі (Микитинська Січ); у 1652— 1709 рр. — на правому березі Дніпра біля гирла р. Чортомлики (*Чортомлицька Січ,* або Стара Січ); у 1709—1711 рр. — при впадінні в Дніпро його правої притоки — р. Кам'янки *(Кам'янська Січ);* у 1711—1734 рр. — неподалік м. Олешки, на лівому березі Дніпра, навпроти м. Херсона *(Олешківська Січ);* у 1734—1775 рр. — на правому березі правої притоки Дніпра р. Підпільної (Підпільненська, або *Нова Січ*); у 1775—1828 рр. (з перервами) — у пониззі Дунаю (Задунайська Січ).

ЗАРУБИНЕ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура* переважно слов'янських племен, що жили в середній і верхній частині Наддніпрянщини з 3 ст. до н. е. до середини 1 ст. н. е. Назва походить від назви с. Зарубинці (нині Монастирищанського р-ну Черкаської обл.), де 1899 р. археолог В. Хвойка розкопав і дослідив могильник, першу відому пам'ятку цієї археологічної культури. Територія заселення і носії зарубинецької культури пов'язуються з *венедами,* що відомі з праць античних авторів (Птолемей, Тацит, Пліній Старший). Для цієї культури характерні невеликі укріплені поселення, наземні і напівземлянкові житла з відкритим вогнищем. Головні заняття — *землеробство* і *скотарство,* а також *мисливство, рибальство* і *збиральництво.* Зарубинці володіли ремеслами, обробляли метали, вміли виготовляти скло, ювелірні вироби, знали гончарство і ткацтво. Торгували з *античними державами Північного Причорномор'я.* Для зарубинецької культури характерні тілопальні могильники з різноманітними речами (посудом, прикрасами), залишками ритуальних страв тощо.

ЗБИРА́ЛЬНИЦТВО — одна з ранніх форм господарювання людини, що полягала у збиранні дикорослих злаків, ягід, грибів, коріння, комах, яєць, молюсків тощо. Збиральництво забезпечувало харчування людини поруч із *мисливством* та *рибальством.* Передувало *землеробству.*

ЗБО́РІВСЬКА БИ́ТВА 1649 р. — відбулася між українським та польським військом неподалік Зборова (нині місто Тернопільської обл.) у серпні 1649 р. у ході *Визвольної війни українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького.* З початком літа в українські землі вступило польське військо. Воно було оточене в м. Збаражі українським військом; на допомогу полякам рушила підмога на чолі з королем *Яном II Казимиром.* Гетьман Б. Хмельницький виступив назустріч ворогові і атакував короля під Зборовом. Поляки звели укріплений табір, який кілька разів вдало атакували українці. Королю загрожував полон. Лише зрада союзника Б. Хмельницького, кримського хана Ісламa-Гірея, врятувала поляків від цілковитого розгрому. Погроза татарського хана, підкупленого польським королем, виступити проти

українців на боці поляків примусила гетьмана почати переговори і укласти з Польщею *Зборівський договір 1649 р.* Облогу Збаража було знято і припинено військові дії.

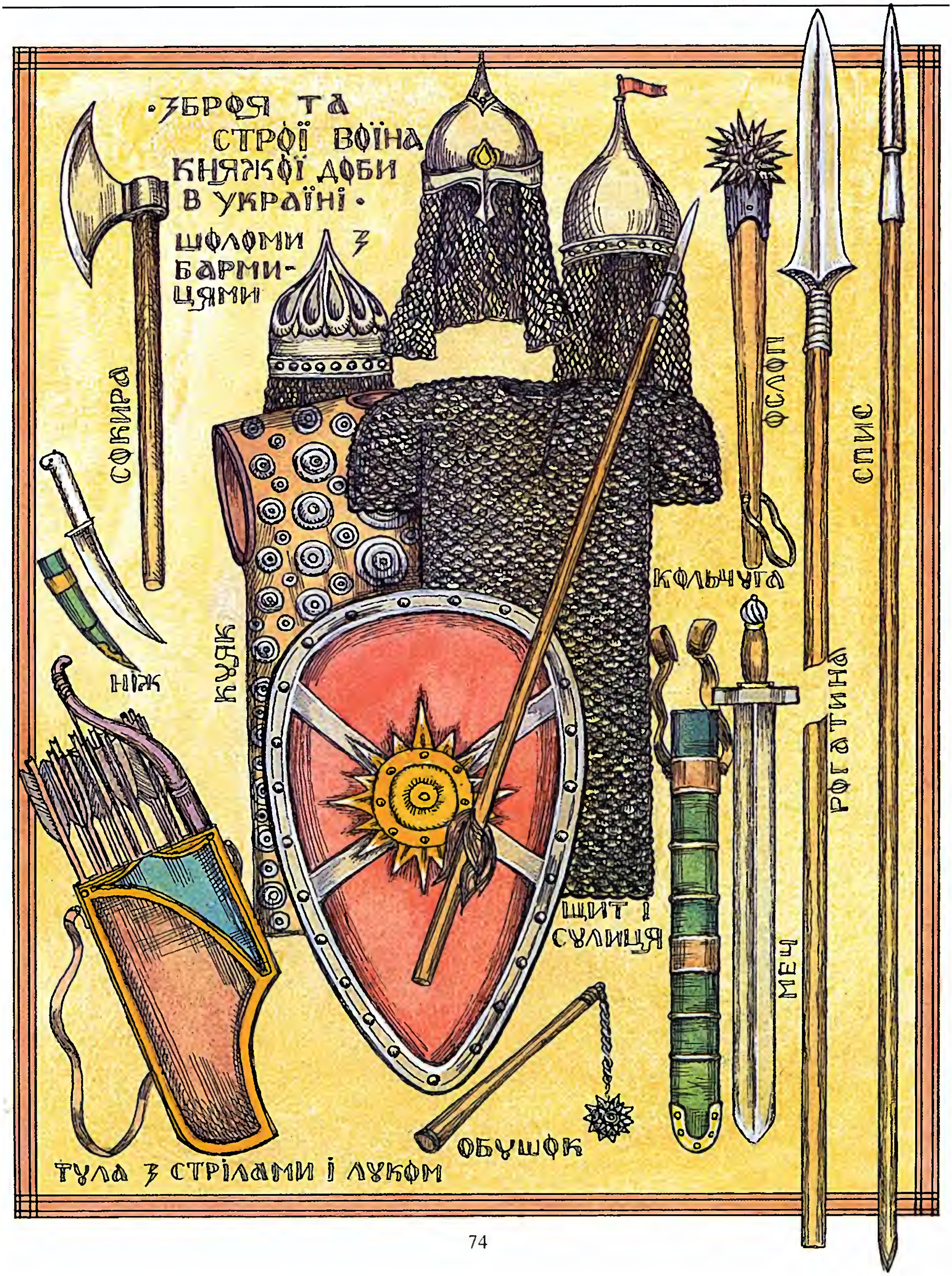
ЗБО́РІВСЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1649 р. — договір між Україною та *Польщею*, укладений у серпні 1649 р. після *Зборівської битви 1649 р.* у Зборові. Статті угоди передбачали скорочення реєстру до 40 тисяч, козацька держава визначалася у межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств з власною адміністрацією, судовою системою, основу якої складав полковий поділ. Польським військам заборонялося перебувати на цій території. *Волинь, Поділля*, Полісся залишалися за Польщею. *Гетьман* України у своє підпорядкування отримував м. *Чигирин.* Козакам поверталися усі їхні права і вольності, питання про ліквідацію уніатської церкви передавалося на вирішення польського сейму, православний митрополит Київський діставав місце в польському сенаті. Усім учасникам українсько-польської війни оголошувалося помилування. Селяни, що не потрапили до реєстру, мали повернутися в свої села, польським панам поверталися землі в Україні. Останнє викликало нову хвилю спротиву й повстань проти польської *шляхти.*

ЗБРОЄЗНА́ВСТВО — допоміжна історична наука, що вивчає історію розвитку *зброї*, військової техніки, її застосування, виробництво, а також способи і методи ведення військових дій за допомогою зброї. Ця наука розглядає зброю як історичне джерело. Зброєзнавство усталилося в другій половині 19 — на початку 20 ст.

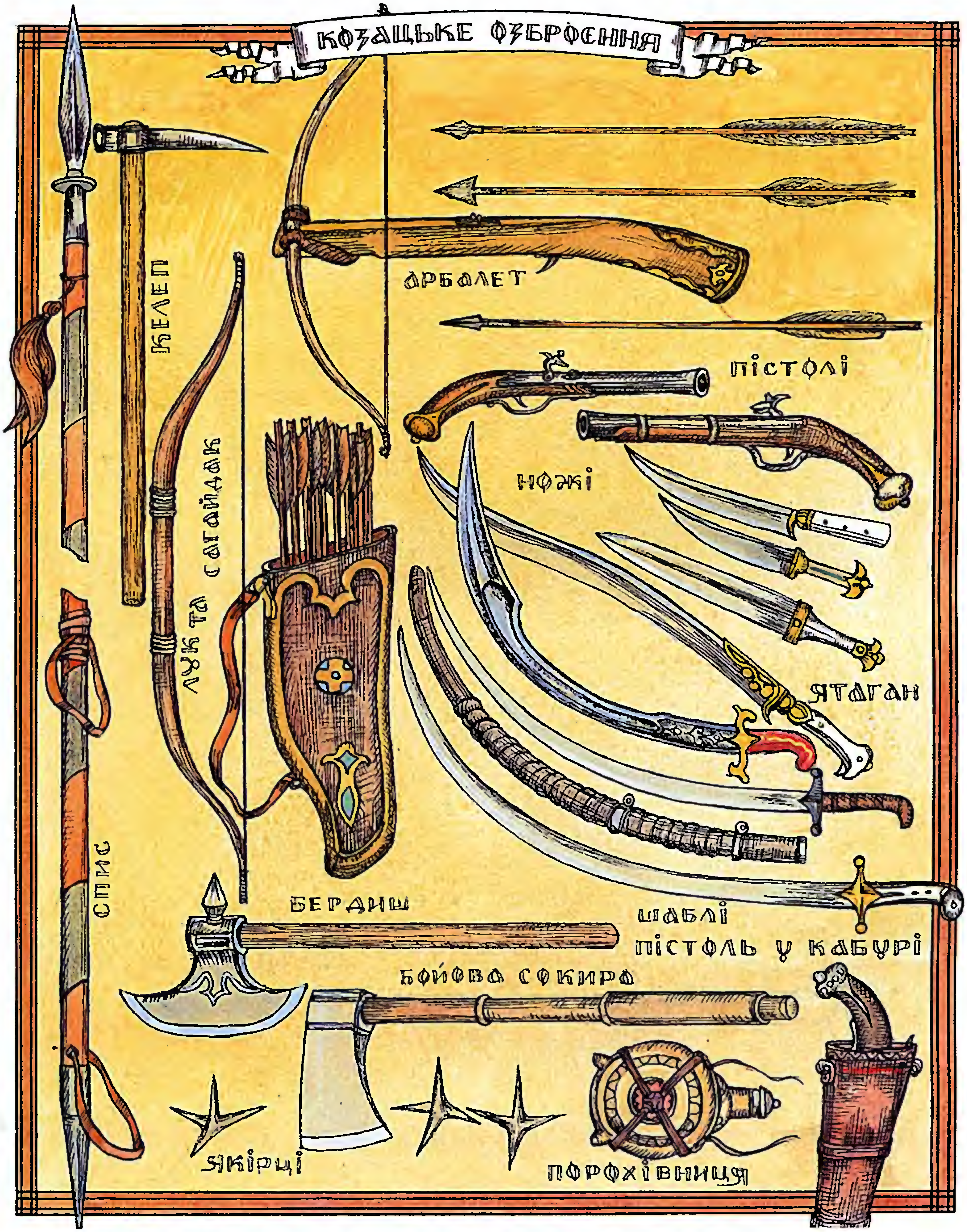
ЗБРО́Я (слово, ймовірно, запозичене з польс.; первісне значення — рубати) — загальна назва пристроїв, створених людиною для знищення, пошкодження об'єкта застосування — людини, тварини, техніки і споруд. Виникла у первісному суспільстві із знарядь праці для здобування їжі. З часом стала використовуватися для ведення збройної боротьби, війни. До первісних видів зброї належали: палиця, спис, камінь тощо. У *кам'яному віці* поширилися сокири, ножі з відповідно оброблених камінців та кісток, затим булави, списи з камінним вістрям, дротики, пращі, лук і стріли, списометалки. З освоєнням металів з'явилися мечі, панцери, щити, бойові молоти, списи і стріли з металевими навершями (вістрями). Розвиток оборонних споруд привів до появи метальних машин, таранів, катапульт. Удосконалювалася інша зброя, зокрема, з'явилися шаблі, алебарди, самостріли. *Візантія* використовувала так званий грецький вогонь — запалювальну суміш, виготовлену на основі нафти. У 12 ст. *араби* почали користуватися вогнепальною зброєю, з 14 ст. вона відома на території України. Перші зразки вогнепальної зброї — гармати швидко удосконалювалися, почалося виготовлення і використання рушниць. У 15 ст. вогнепальна зброя виділилася в окремий вид зброї, що складалася з артилерії і самопалів (рушниць). У 16—19 ст. вогнепальна зброя стала головним видом озброєння. Винайдено і впроваджено торпеди, міни, автоматичну зброю (кулемети, автомати), перші ракети.

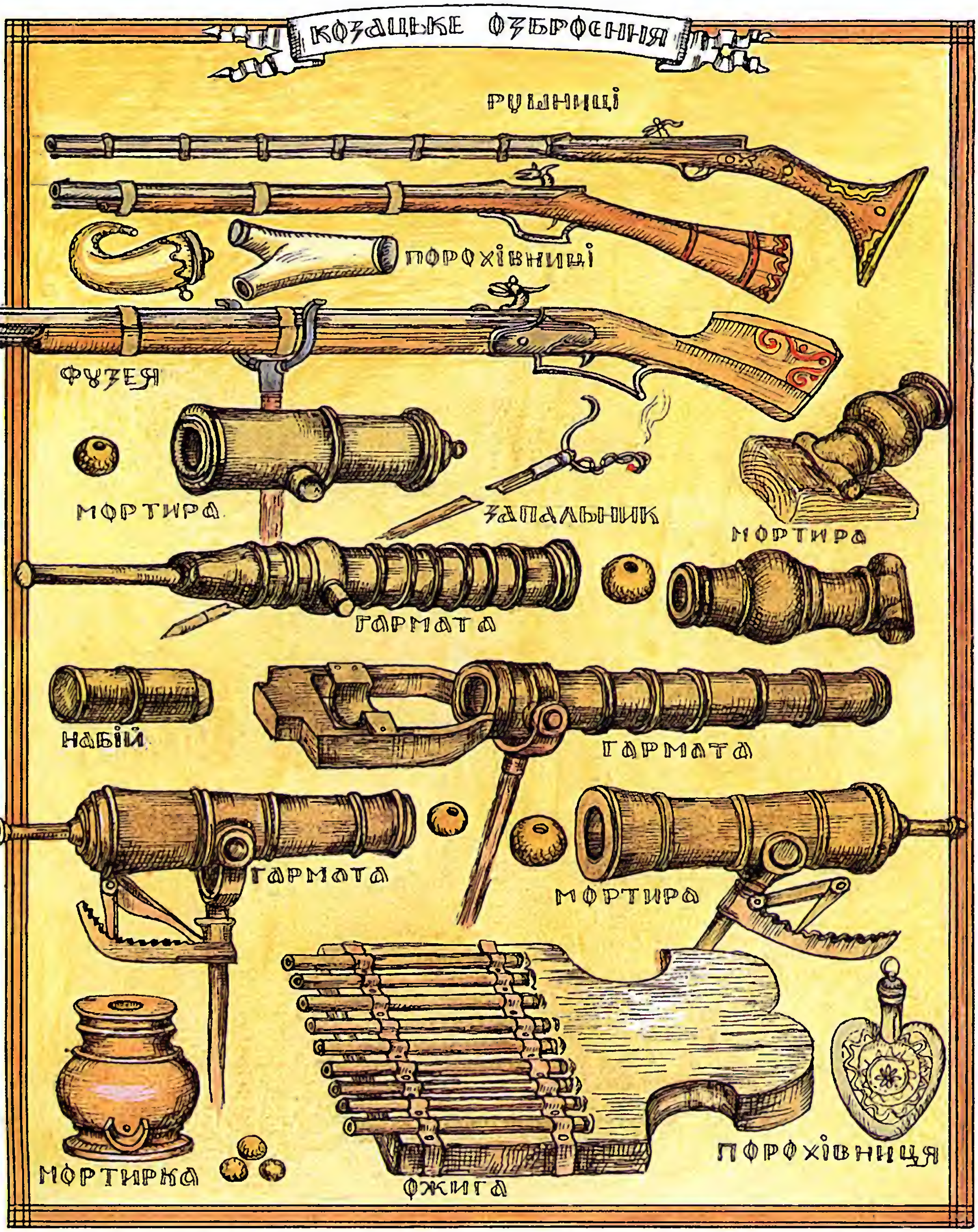
Княжа доба. У цей час зброя називалася “оружжем”. Основу її складала холодна зброя. Меч мав довжину близько 1 м, виготовляли його із заліза, носили в піхвах біля пояса. Меч був двосічним. Шабля прийшла до нас зі Сходу, її довжина трохи більша, ніж у меча, виробляли її зі сталі, вона мала вигнуту форму, носилася у піхвах, лезо було односічне. Спис називався “копієм”, “сулицею”, “осклепом” і був завдовжки від 1,5 до 2,5 м, мав дерев'яну ручку з металевим вістрям на кінці (крім “осклепа”). Рогатина — спис, що на кінці мав роздвоєння з металевими навершями (вістрями), інколи друге закінчення виробляли у формі гачка. Сокира (“топор”, “топір”) складалася з дерев'яного руків'я завдовжки близько 1 м з металевим плоским навершям різноманітної форми, інколи з двома лезами. Лук і стріли з сагайдаком (тулою) виготовляли з дерева, навершя стріл — з металу, тятиву — з жил тварин. Булава — дерев'яна палиця завдовжки понад 1 м з металевою кулею на кінці; інколи всю булаву робили з металу. На озброєнні були також кольчуги, які виготовляли з металевих кілець, металеві шоломи для голови, щити переважно круглої форми, подекуди краплеподібної. Виробляли щити з дерева, обтягували їх шкірою, оббивали металевими пластинами. Використовувалися також машини типу катапульт і таранів.

Козацька доба. У цей час на озброєнні в українського війська була вогнепальна та холодна зброя. Вогнепальна — артилерія і ручна, зокрема пістолі та рушниці. Перші гармати з'явилися в Україні у м. Львові 1394 р. Великі гармати використовувалися для оборони міст, а менші — у польових бойових діях. Більшість гармат була іноземного виробництва. Рушниці відомі в Україні з 1471 р. Побутували також інші назви рушниць, зокрема пищаль, самопал, гаківниця, півгаківниця, “яничарка”, фузія, ґульдинка тощо. Холодна зброя у козаків — це шабля з піхвою, спис, келеп (обух) чи бойовий молоток, ножі, кинджали, лук і стріли, куша (самостріл), сокири, булави. Панцирі і шоломи використовували лише старшини, і то дуже рідко, під час офіційних виступів. Іл. див. на стор. 74—76.



ЗБРОЯ ТА СТРОЇ ВОЇНА КНЯЖОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ
ШОЛОМИ З БАРМИЦЯМИ
СОКИРА
НІЖ
КУЯК
КОЛЬЧУГА
ОСЛОП
СПИС
РОГАТИНА
МЕЧ
ЩИТ І СУЛИЦЯ
ОБУШОК
ТУЛА З СТРІЛАМИ І ЛУКОМ


КОЗАЦЬКЕ ОЗБРОЄННЯ
КЕЛЕП
АРБАЛЕТ
ПІСТОЛІ
НОЖІ
ЛУК ТА САГАЙДАК
ЯТАГАН
СПИС
БЕРДИШ
ШАБЛІ
ПІСТОЛЬ У КАБУРІ
БОЙОВА СОКИРА
ЯКІРЦІ
ПОРОХІВНИЦЯ


КОЗАЦЬКЕ ОЗБРОЄННЯ
РУШНИЦІ
ПОРОХІВНИЦІ
ФУЗЕЯ
МОРТИРА
ЗАПАЛЬНИК
МОРТИРА
ГАРМАТА
НАБІЙ
ГАРМАТА
ГАРМАТА
МОРТИРА
МОРТИРКА
ОЖИГА
ПОРОХІВНИЦЯ

ЗВИЧАЄ́ВЕ ПРА́ВО — складова частина унормованих стосунків і звичаїв між людьми, у *державі*, суспільстві. У процесі розвитку людської цивілізації, окремих народів звичаї переростали в обов'язкові для виконання правила — закони. Спочатку вимоги і норми звичаєвого права існували в усній формі і передавалися з покоління в покоління через їх прилюдне виконання окремою спільнотою людей. Відповідність чи невідповідність норм звичаєвого права встановлювалися визначеними на те людьми (старійшини роду чи племені, *князі*), їх рішення були обов'язковими до виконання усіма членами спільноти, на яку поширювалися конкретні норми звичаєвого права. Пізніше, з появою писемності та становленням державності народів, норми звичаєвого права були записані. В Україні прикладом такого запису є *"Руська правда"*. В пізніші часи, незважаючи на вироблення державних законів, звичаєве право продовжувало існувати.

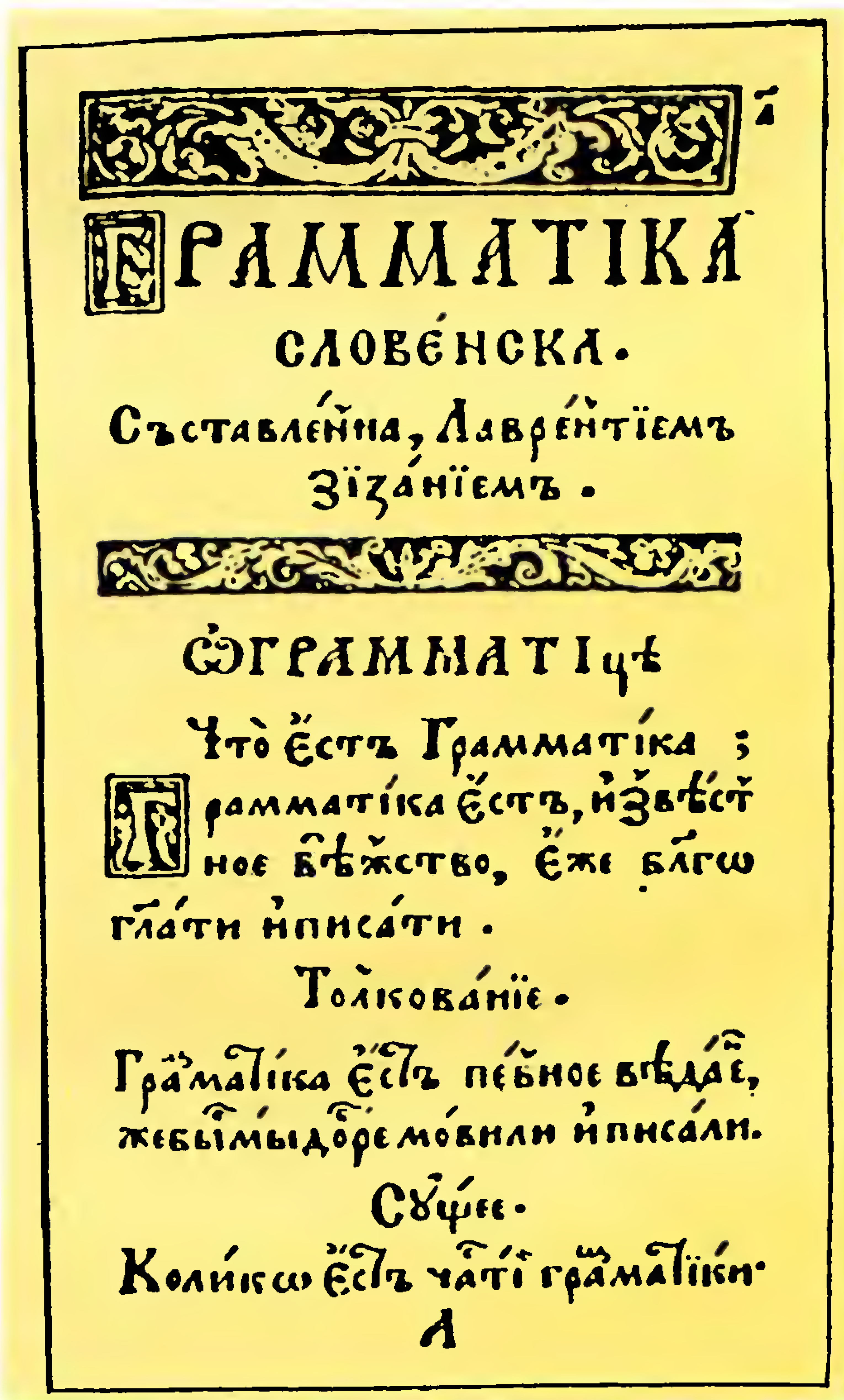
ЗВИ́ЧАЙ — правило поведінки, що виникло і діє між людьми. Спочатку — якась окрема дія чи вчинок, що згодом перетворилися на обов'язкові для окремої спільноти (родина, плем'я, народ тощо) правила. Нерідко первісне значення звичаю давно забулося, однак люди продовжують його дотримуватися. Інколи звичаї перетворювалися на обряди, а подекуди ставали нормою закону.

"ЗВІРИ́НИЙ СТИЛЬ" — умовна назва стилю стародавнього мистецтва, характерна риса якого — зображення тварин на різноманітних предметах. Найраніші зразки "звіриного стилю" належать до 3 тис. до н. е. (Єгипет, Месопотамія). На землях України "звіриний стиль" пов'язується з культурою *скіфів* і *сарматів* і найвищого розвитку досяг у 1 тис. до н. е. Ознаки "звіриного стилю" помітні також у мистецтві *Київської держави* та в народній творчості.

ЗЕМЛЕРО́БСТВО — обробіток землі з метою отримання продуктів харчування та сировини для ремісництва. Зародилося в *кам'яному віці*, заступило *збиральництво* і проіснувало поруч зі *скотарством,* ремісництвом, *рибальством* та деякими видами збиральництва (грибів, молюсків тощо). Найдавніше землеробство на території України відоме з 6—4 тис. до н. е. Спочатку було примітивним, землю розпушували мотиками (сапами), згодом навчилися орати дерев'яним ралом (попередник плуга). Вирощували ячмінь, пшеницю, жито, просо. З появою металевих знарядь праці для оранки використовували металеві рала. З удосконаленням способів обробітку землі (багатопілля, сівозміни тощо) збільшилися урожайність, кількість сортів збіжжя, вирощувалися окремі види овочів. До кінця 18 ст. технологія і техніка обробки землі принципово не змінилися. Лише з розвитком науки і появою спеціальних механізмів землеробство змогло помітно збільшити посівні площі при незмінній кількості робітників. Відтоді починається процес зменшення сільського населення і збільшення міського.

ЗИЗА́НІЙ Лавре́нтій (справжнє прізвище — Кукіль-Тустановський; 1560-ті рр. — після 1634) — вчений, церковний діяч, педагог, поет. Родом з Потелича (Львівщина). Замолоду опанував церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. До 1592 р. був викладачем *Львівської братської школи*, затим учителював у Берестейській та Віденській братських школах, був домашнім учителем князів Б. Соломирецького у Вільні та О. Острозького в Ярославі. З 1612 р. — священик у Корці. З 1619 р. працював у друкарні *Києво-Печерської*

Лаврентій Зизаній. "Грамматіка словєнска...". Титульна сторінка. Вільно, 1596.


Грамматіка
словенска.
Съставленна, Лаврентіемъ
Зіzаніемъ.
Ѡ грамматіцѣ
Что єсть Грамматіка;
Грамматіка єсть, извѣстное бѣжство, єже благоглати и писати.
Толкованіє.
Граматіка єсть пѣвное вѣдаіе, жебымы добре мовили и писали.
Колико єсть чатї граматіки.

лаври друкарем, редактором і перекладачем. З-поміж наукових та літературних праць — найвідоміші надруковані 1596 р. у Вільні — перший в Україні буквар зі словником "Наука ку читаню и розумєню писма словенскаго..." і "Грамматіка словєнска...", що мали велике значення для розвитку освіти східних та південних *слов'ян.*

ЗІНЬКІ́ВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1661 р. Полковий центр — м. Зіньків (нині Полтавська обл.). Утворений на території ліквідованого Гадяцького староства. 1661 р. мав 12 сотень. 1671 р. перейменований на Гадяцький полк з центром у Гадячі.

ЗМІЄ́ВІ ВАЛИ́ — стародавні земляні насипні оборонні споруди на території України та інших європейських держав. Назва пояснюється формою валів. Довжина їх на території України понад 2 тисячі км; майже половина з них розташована на Київщині. Всі вали орієнтовані в бік від *Києва.* Біля кожного з них йшов глибокий рів. Довжина окремих валів — від кількох десятків до кількох сотень км, ширина основи — 8—22 км, висота (сучасна) — до 10 м, а первісна, ймовірно, до 20 м. Поблизу валів часто розташовували круглі городища з довжиною кола близько 200 м. Значну частину Змієвих валів споруджено у 10—12 ст. — в часи правління *Володимира Великого* та його сина *Ярослава Мудрого.* Треба зауважити, що в літописах нема жодного повідомлення про їх спорудження чи використання. Деякі вчені відносять час будівництва Змієвих валів на період від 7 ст. до н. е. до 7 ст. н. е.

ЗНАЧКО́ВИЙ ТОВА́РИШ — ранг, почесне звання військових старшин в *Гетьманщині* з другої половини 17 ст. Надавалося особисто *гетьманом* України або *Генеральною військовою канцелярією.* Підпорядковувалися полковникам і перебували під *значком* – малим полковим прапором. Використовувалися для призначення наказними полковниками та провідниками окремих військових підрозділів чи загонів. До значкових товаришів зараховували тих військових старшин, які закінчували свій термін на обраних посадах. Значкові товариші належали до 9 рангу після *сотника* перед сотенним осавулом і сотенним хорунжим та дорівнювали посаді цивільного городового отамана. Ліквідовані 1782 р. царським указом одночасно з ліквідацією всіх українських посад і урядів.

ЗНАЧКО́-ЯВО́РСЬКИЙ Мельхіседе́к (1720—1809) — архімандрит (з 1783). Світське ім'я — Матвій. Родом із лубенських козаків. Навчався в *Київській академії.* 1745 р. прийняв чернечий постриг у Мотронинському монастирі (неподалік Чигирина). У 1753—1768 рр. — ігумен цього монастиря, з 1761 р. — одночасно управитель усіх монастирів *Гетьманщини.* Сприяв гайдамацькому рухові, деякі дослідники вважають його одним з керівників підготовки повстання. В Мотронинському монастирі відбувалися таємні наради і збори керівників Коліївщини. Після придушення Коліївщини 1768 р. заарештований, але суд не зміг довести причетності Значко-Яворського до повстання. У подальшому був настоятелем монастирів у Переяславі, *Києві*, Лубнах та *Глухові.*

ЗНАЧО́К — мала *корогва* (прапор), що його використовували в повсякденні замість клейнода чи *прапора* (великої корогви). Виносилася з місця зберігання лише у свята, на козацьку раду тощо. Значки додавалися до гетьманської, полкової та сотенної корогов. Полотнище значка здебільшого мало форму трикутника чи прямокутника з трикутним кінцем, а колір його відповідав кольорові великої корогви.

ЗОЛОТА́ ОРДА́ — *держава*, що утворилася на початку 40-х рр. 13 ст. в Нижньому Поволжі на території *Монгольської імперії* з улусу (князівства) роду Джучі. Заснував Золоту Орду хан *Батий.* Столиця — Сарай-Бату (поблизу м. Астрахані, *Росія*), а з початку 14 ст. — Сарай-Берке (поблизу м. Волгограда, Росія). До складу Золотої Орди входили завойовані монголами землі, заселені туркменами, волзькими булгарами, *половцями*, калпаками, вірменами, башкирами, огузами, черемисами (марі) та ін. Завойовники — монголи — мали нижчий рівень розвитку, ніж більшість підкорених ними народів. Основні джерела державних прибутків Золотої Орди складала *данина* та пограбування сусідніх народів. Золота Орда поділялася на військово-адміністративні одиниці — улуси, пізніше тумани, що, в свою чергу, поділялися на тисячі, сотні. У васальній залежності від Золотої Орди певний час перебували і українські землі. В другій половині 14 ст. повстання народів Золотої Орди призвели до її послаблення. Остаточно могутність *держави* підірвав середньоазійський володар Тімур, який 1394—1395 рр. завдав ряд відчутних поразок монголам. У 15 ст. Золота Орда розпалася, з неї виділилися дрібні держави, зокрема *Кримське ханство* (1449) на півдні України (Причорномор'я і Крим).

ЗОЛОТІ́ ВОРО́ТА — головна брама у системі оборонних споруд стародавнього Києва, збудована 1037 р. за *Ярослава Мудрого.* Зруйновані у 1240 р. монголо-татарами. 1982 р. над залишками споруджено павільйон-реконструкцію.

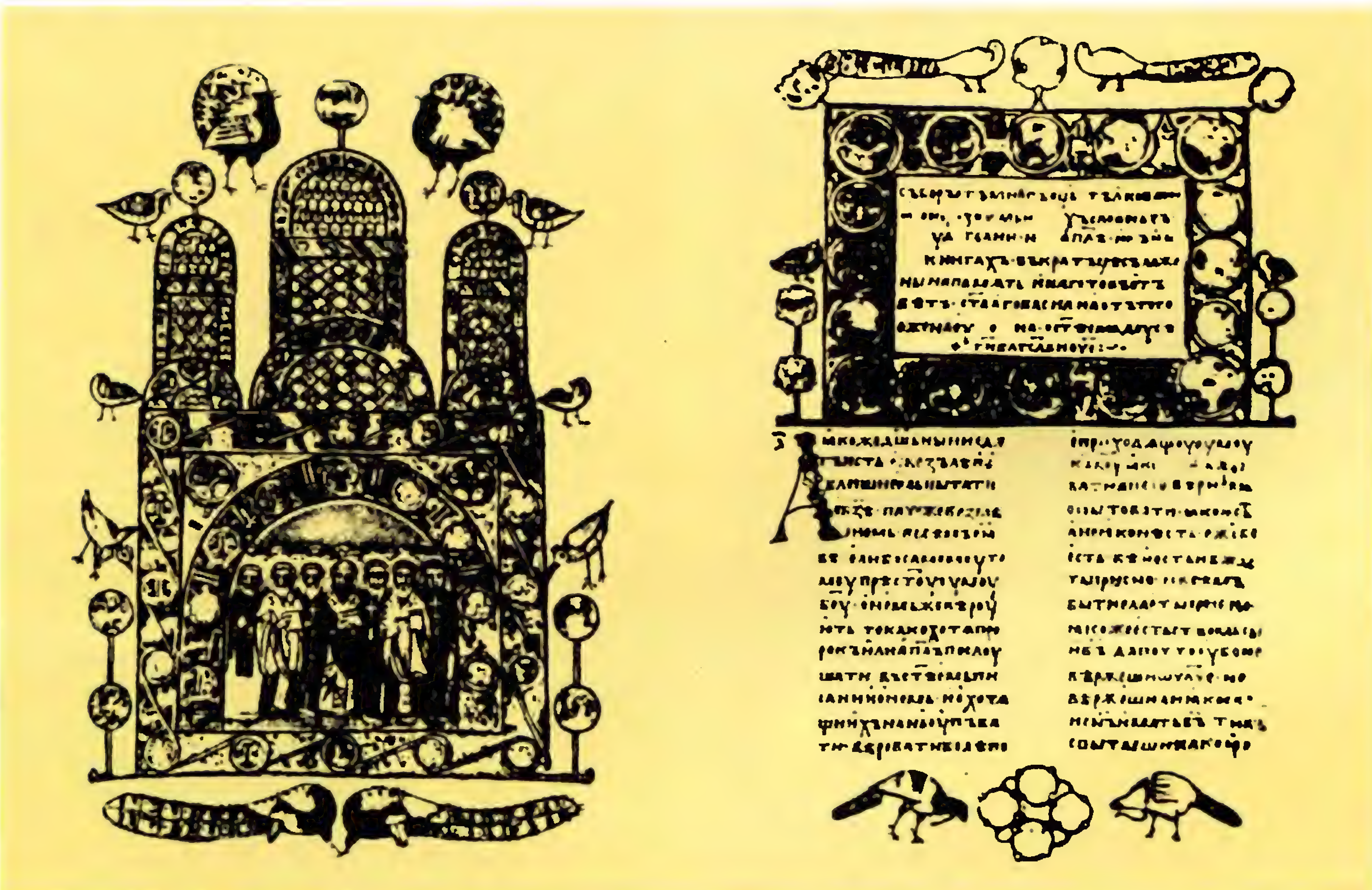
ІВАНЕ́НКО Петро́ (Петрик; друга половина 17 ст. — після 1712) — *гетьман* України. Родом із Полтавщини. Освіту здобув у *Київській академії*. Служив у *Генеральній військовій канцелярії*. 1691 р. кинув службу і втік на Січ, де обирався січовим військовим писарем. Вів переговори з *Кримом* про спільні дії запорожців і кримських татар проти *Росії* і гетьмана І. *Мазепи*. У травні 1692 р. від імені України підписав з кримським ханом угоду про військовий союз проти Московщини, якою *Лівобережна Україна* визначалася як незалежне (“удільне”) князівство. У червні того ж року за погодженням з ханом П. Іваненка обирають “ханським” козацьким гетьманом. Протягом 1692—1696 рр. з допомогою кримських татар вів боротьбу проти гетьмана І. Мазепи, відстоював незалежність України від Росії. З 1696 по 1712 р. жив на території *Кримського ханства* як гетьман території України між Дністром і Бугом, що перебувала у складі ханства.



Убивство київського князя Ігоря деревлянами. Малюнок з Родзивіллівського літопису. 15 ст.

ІГОР (р. нар. нев. — 944) — великий київський князь. Згідно з літописами — онук Рюрика (батько невідомий). Фактично став родоначальником другої після нащадків *Кия* династії київських князів — *Рюриковичів*. У 912 р. заступив князя *Олега* на київському столі. Підкорив *деревлян*, уличів та інші племена, що жили між *Дніпром* і *Дунаєм*. Перший з володарів *Київської держави* воював з *печенігами*, уклав з ними 915 р. мирну

Перші сторінки Ізборника Святослава. 1073. Ліворуч — мініатюра із зображенням Святослава та його оточення у християнському храмі.



угоду. Здійснив походи на *Візантію* у 941—944 рр. Після останнього з них уклав угоду з візантійським імператором, що визначала інтереси Київської держави на *Чорному морі.* Був убитий. під час збору *данини* у деревлян під Іскоростенем (нині м. Коростень Житомирської обл.).

ІЗБО́РНИКИ СВЯТОСЛА́ВА — дві пам'ятки давньоукраїнської культури. Створені у *Києві* у 1073 і 1076 рр. на замовлення князя *Святослава* Ярославича. Ізборник 1073 р. — список з оригіналу грецького походження, перекладений з болгарського оригіналу на тогочасну літературну мову. Містить відомості з багатьох галузей знань: богослів'я, філософії, логіки, поетики, граматики, ботаніки, зоології, медицини, мінералогії тощо. Рукопис виконаний на пергаменті (266 стор.), прикрашений різнобарвними заставками, ініціалами, малюнками, серед яких унікальне зображення князя Святослава з родиною. Ізборник 1076 р. містить релігійні та повчальні оповідання, частина з яких — переклади з грецької мови, решта — творчість вітчизняних авторів. Мова (у порівнянні з Ізборником 1073 р.) — ближча до тогочасної народної. Виконаний на пергаменті (276 стор.). Обидві пам'ятки у 18 ст. вивезені в *Росію,* де знаходяться і нині. Іл. див. на стор. 79.

"ІЗ ВАРЯ́Г У ГРЕ́КИ" — важливий водний торговельний шлях *Київської держави,* що з'єднував *Чорне море* і *Балтійське море* системою річкових шляхів та волоків (переходами суходолом суден між річками). Загальна довжина понад 3 тисячі км. Відомий з 9 ст.

ІЗЮ́МСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця *Слобідської України.* 1685 р. виділився з *Харківського полку.* Полковий центр — Ізюм (нині місто Харківської обл.). Ділився на сотні; 1732 р. складався з 17 сотень. Проіснував до 1765 р. Після ліквідації полкового поділу його територія увійшла до складу Ізюмської провінції *Слобідсько-Української губернії,* а з козаків утворено Ізюмський гусарський полк.

ІЗЮ́МСЬКИЙ ШЛЯХ — одне з розгалужень *Муравського шляху.* Назва походить від Ізюмського броду через р. Сіверський Донець, що ним проходив цей шлях. Ізюмським шляхом користувалися кримські і ногайські *татари* для походів в Україну у 16—18 ст. та козаки для походів на *Крим.* Починався у верхів'ях р. Орелі (ліва притока *Дніпра*), де відокремлювався від *Муравського шляху*, далі йшов через Ізюмський брід на північ, де знову з'єднувався з Муравським шляхом.

ІЗЯСЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії на території України. Утворене 1793 р. на землях колишнього Волинського та частини Київського воєводств. Адміністративний центр — Ізяслав (нині місто Хмельницької обл.). 1795 р. перейменоване на *Волинське намісництво,* адміністративний центр перенесено до м. Новограда-Волинського (нині Житомирська обл).

ІКО́НА (від гр. — образ, зображення) — малярське, мозаїчне, графічне або скульптурне зображення *Бога,* Ісуса *Христа,* Діви *Марії,* ангелів, святих і подій у християнській церкві. Найранішою іконою вважається зображення обличчя

Мапа шляху "із варяг у греки".

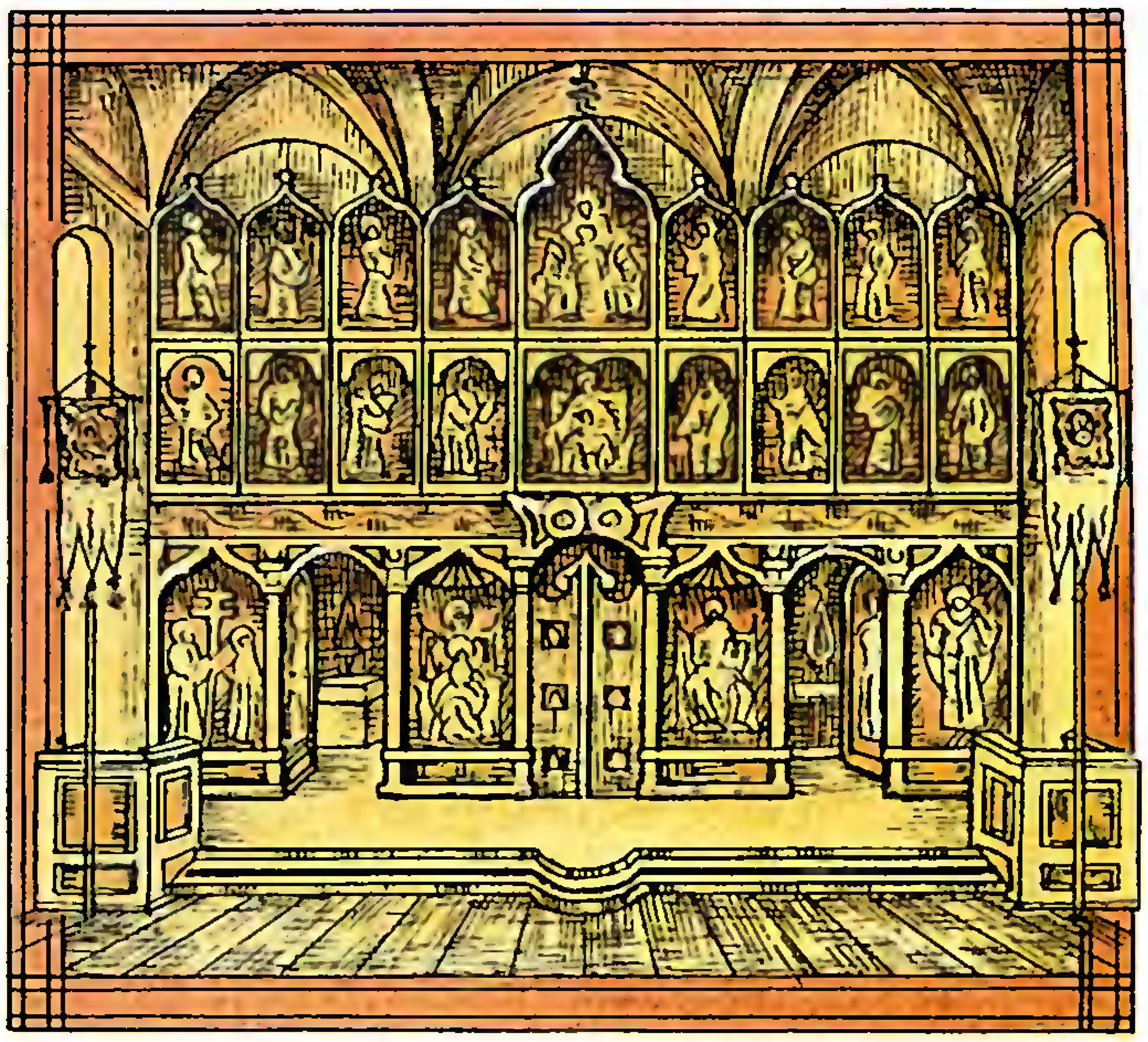


Ісуса Христа 33 р. н. е. на обрусі св. Вероніки (так званий плат Вероніки). Ікони набули значного поширення з 2 ст. н. е. В Україні з'явилися в час запровадження *християнства* на її території. Найвідоміші українські ікони — Вишгородська (Володимирська) Богоматір, Оранта в *Софіїському соборі у Києві* (княжа доба), Покрова Богородиці (козацькі часи), Микола-чудотворець та ін.

ІКОНОГРА́ФІЯ (гр. — образ і пишу) — 1) Перелік, опис і вивчення зображень певної особи, події, місцевості тощо. 2) Система правил, згідно з якими зображувалися біблійні персонажі, діячі церкви в усіх видах образотворчого мистецтва.

ІКОНО́ПИС — різновид релігійного мистецтва. З поширенням *християнства* набув тих особливостей, за якими відрізняється від світського мистецтва; усталилася його *іконографія*, коло зображуваних осіб, тем тощо. Найважливішим іконописним осередком у християнському світі тривалий час була *Візантія,* вплив візантійського іконопису добре помітний на *Балканах*, у *Київській державі.* Наприкінці 11 ст. в Києві склалася іконописна школа, центром якої був Печерський монастир (іконописці *Алімпій*, Григорій та ін.). Майстри, які отримали підготовку в Києві, започаткували осередки іконописання в інших містах Київської держави — Новгороді, Владимирі-на-Клязьмі, Ростові та ін. Не перериваючи традицій, український іконопис продовжував розвиватися і в наступні віки, особливо на *Волині* та в *Галичині.* Нового піднесення іконопис набув у козацьку добу, коли зводилося багато нових і відновлювалися старі церкви. Український іконопис існував у межах тих мистецьких стилів, що були поширені в Україні, зокрема, маємо чудові взірці, виконані в стилі *бароко* київської, львівської та жовківської шкіл. З 18 ст., після остаточної втрати Україною *автономії*, український іконопис продовжував існувати у межах вимог російської православної церкви, зберігаючи свої національні риси, особливо у народному малярстві. На початку 20 ст. український іконопис почав відроджуватися як складова частина національної культури. Традиційно *ікони* малювали на стінах храмів або на окремих дошках. Використовували різноманітні техніки — фрески, мозаїки; темперний та олійний живопис тощо.

ІКОНОСТА́С (гр. — зображення і місце стояння) — перегородка в християнському храмі, що відокремлює центральну частину від *вівтаря.* Має, як правило, декілька рядів, побудованих за усталеною системою. На царських вратах, що ведуть до вівтаря, містяться *ікона* "Благовіщення" і зображення євангелістів; праворуч — образ Спасителя, ліворуч — Богоматері з немовлям, поряд з якими образи архангелів, святителів тощо. Над царськими вратами — образ "Тайна вечеря", обабіч — ікони головних свят із зображенням подій з життя Ісуса *Христа* і Богородиці, у третьому ряді в центрі — Ісуса Христа у царському або архієрейському облаченні, з предстоячими в молитві Богоматір'ю та Іоанном Предтечею, апостолами обабіч. Четвертий ряд — ікони пророків. Увінчує іконостас зображення розп'ятого на хресті Ісуса Христа.



Іконостас православної церкви. За малюнком 19 ст.

ІЛАРІО́Н (р. нар. нев. — бл. 1088) — церковний діяч, письменник, історик і філософ 11 ст. Свідчень про його походження і життя до 50-х рр. 11 ст. не збереглося. Належав до найближчого оточення князя *Ярослава Мудрого,* був священиком церкви в с. Берестовому під Києвом, де знаходилася позаміська князівська резиденція. У 1051—1053 рр. — *митрополит* Київський. Був першим київським владикою з місцевого духівництва, до нього митрополитів Київських призначав Константинопольський патріарх з-поміж греків. Обрання його свідчило про усамостійнення давньоруської православної церкви. Іларіон був добрим проповідником, його перу належить славетне *"Слово про закон і благодать"* (бл. 1037 р.) — історичний і релігійно-філософський твір, у якому проповідуються мир і злагода між християнськими народами, прославляються київські князі *Володимир Великий* та Ярослав Мудрий. Закінчується "Слово..." молитвою за рідну землю. Дальша доля Іларіона невідома. Існує припущення, що він став ченцем Києво-Печерського монастиря з ім'ям Никон.

ІМПЕРА́ТОР (лат. — володар) — почесний титул полководців у Стародавньому Римі, пізніше титул глави *держави* у монархічних країнах, рангом вищий королівського та царського.

ІНДОЄВРОПЕ́ЙСЬКІ МО́ВИ — одна з мовних сімей, до якої належать слов'янські (українська, болгарська, польська, російська, білоруська, словенська, македонська та ін.), балтійські (литовська, латиська), германські (шведська, норвезька, датська, ісландська, англійська, німецька, ідиш та ін.), кельтські (бретонська, ірландська та ін.), італійські (всі мови цієї групи — мертві), романські (іспанська, португальська, французька, італійська, румунська та ін.), індійські (гінді, урду, циганська, бенгальська та ін), іранські (перська, таджицька, пушту, осетинська та ін.) мови. Окремі групи становлять грецька, вірменська, албанська мови. Індоєвропейські мови розвинулися з індоєвропейської прамови на території між Центральною *Європою* і Північним Причорномор'ям у період появи людини як такої. З часом деякі з-поміж них зникали — "вмирали", натомість з'являлися нові. Наприклад, до мертвих мов належать латинська, старогрецька, санскрит та ін.

ІНКУНА́БУЛИ (лат. — колиска, початок) — перші європейські книги, надруковані наборними літерами у 1440—1500 рр. До інкунабул належать першодруки, що вийшли з друкарень Ґутенберга у Майнці, а також міст Італії, Німеччини, Франції, Польщі та ін. До інкунабул належать українські першодруки, що з'явилися у Кракові в друкарні Ш. Фіоля 1491 р. — "Октоїх" і Часослов. Нині в українських бібліотеках і музеях зберігається близько 750 інкунабул.

ІНТЕЛІГЕ́НЦІЯ (лат. — розумний, мислячий) — частина суспільства, яка займається розумовою працею: діячі науки і мистецтва, лікарі, вчителі, правники, священики, інженери тощо.

ІНТЕРМЕ́ДІЯ (лат. — проміжний) — коротенькі сценки здебільшого гумористичного характеру. Ставилися в перервах між актами шкільних драм 17—18 ст.

ІСЛА́М (араб. — покірність (волі Аллаха); те саме, що і мусульманство, магометанство) — одна з трьох світових релігій поруч з *християнством* і буддизмом. Виник у Західній Аравії на початку 7 ст. н. е. Засновник — мешканець м. Мекки *Мухаммед* (Мохаммед, Магомет), який жив у 570—632 рр. Вчення ісламу викладене в священній книзі Коран, що її, згідно з волею Бога — Аллаха, записав пророк Мухаммед. Головні засади ісламу полягають у визнанні єдиного Бога — Аллаха, який володарює землею і небом та усім, що там є. Все у світі залежить від волі Аллаха — все, що було, є і буде, визначене ним наперед. Мусульмани поділяються на два головні різновиди — сунітів і шиїтів, які з'явилися ще у 7 ст. Скажімо, кримські *татари* в Україні належать до сунітів. Складна ісламська обрядовість зафіксована у зведенні законів і правил — шаріаті. Мусульманських священиків називають муллами, а храми — мечетями. В межах ісламу існують чернечі організації. Мова ісламу — арабська, нею написаний Коран та інші книги мусульман. Нині у світі нараховується близько 500 мільйонів мусульман.

ІСТОРІОГРА́ФІЯ (від гр. — розпитування, знання і пишу) — допоміжна історична наука, що вивчає історію розвитку історичних знань, історичної науки. В минулому історіографією називали, власне, історичну літературу, а істориків, авторів історичних праць — історіографами. Історіографія в сучасному розумінні сформувалася протягом 19 — початку 20 ст.

ІСТО́РІЯ (гр. — розпитування, знання) — 1) В ширшому розумінні — плин розвитку людської цивілізації, всесвіту, природи. 2) Як наука досліджує діяльність людей у всіх галузях життя протягом усього існування цивілізації. Історичні науки (історія) діляться на окремі розділи і галузі, допоміжні й суміжні історичні дисципліни. Такий розділ історичної науки, як світова історія, складається з історії первісного суспільства, стародавнього світу, середньовічної, нової та новітньої історії. За просторово-географічним принципом вивчається історія окремих регіонів, зокрема *Європи*, *Азії*, Ближнього і Середнього Сходу тощо, та окремих держав і народів — України, США, Франції, Китаю, греків, римлян, *євреїв*, *арабів* тощо. Дослідження окремих видів людської діяльності викликали появу історії науки, культури, політичної та економічної історії тощо. До числа допоміжних історичних дисциплін належать *археографія, хронологія, ґенеалогія, геральдика, нумізматика,* історична метрологія тощо. Окреме місце серед допоміжних дисциплін посідають *археологія* та *етнографія.* До суміжних дисциплін зараховують історію природознавства та окремих її розділів, а також історію техніки, правознавства, військового мистецтва тощо. Історію розвитку історичної науки вивчає *історіографія.* Історичні відомості у дописемний період розвитку людської цивілізації передавалися усно, а з появою писемності — на письмі. Найдавніші історичні праці — це хроніки подій Стародавнього Єгипту, Шумеру, Аккаду, Вавилона та ін. Помітного розвитку історія досягла в Стародавній Греції та Римі, зокрема, грецького історика *Геродота* називають

“батьком” історії. Історичні науки розвивалися і в інших країнах, переважно в арабських державах та *Візантії*. У *Київській державі* створювалися історичні праці — літописи, перший з яких, вважається, створено за правління князя *Аскольда*. Найвідоміший з літописів — *Літопис руський,* укладений у Києві. За козацької доби написано ряд історичних праць — *козацьких літописів*: Величка, Граб'янки, Самовидця та ін. Значний вплив на пожвавлення історичних досліджень справила анонімна праця *“Історія Русів”*.

“ІСТО́РІЯ РУ́СІВ” — історичний твір, написаний в кінці 18 або на початку 19 ст. Автор не встановлений, можна вважати, що він належав до новгород-сіверського українського кола, близького до князя О. *Безбородька*. Описуються події в Україні від найдавніших часів до 1769 р., головну увагу приділено козацькому періодові нашої історії. Автор виступає прихильником *автономії* України в складі Російської держави. Видана О. Бодянським 1846 р.

ІУДАЇЗМ — назва релігії, поширеної переважно серед *євреїв*. Виник у 1 тис. до н. е. на основі вірувань і обрядів єврейських племен. В 13 ст. до н. е. культи племінних богів замінено культом Ягве — бога племені Іуди (звідки і назва релігії). Вчення викладено в Старому Заповіті *Біблії* і Талмуді. Основу віри складає віра в єдиного бога Ягве, богообраність євреїв, безсмертя душі, майбутній прихід Спасителя світу (Месії). Характерними для іудаїзму є суворе виконання приписів і обмежень.

ІЧНЯ́НСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна та військова одиниця лівобережжя України. Утворено 1648 р. Полковий центр — Ічня (нині місто Чернігівської обл.). Проіснував до 1649 р., затим увійшов до складу *Прилуцького полку* як дві сотні.

ЙОРДА́Н (р. нар. і см. нев.) — готський історик 6 ст. н. е. Певний час був секретарем гданського воєначальника Гунтігіса Бази, пізніше, гадають, прийняв чернечий постриг. Автор праці “Про походження і діяння готів”, у якій подає важливі відомості про стародавніх слов'ян, *антів, венедів* та ін.

“ЙОСИФИ́НСЬКА МЕ́ТРИКА” — перший земельний реєстр *Галичини*, в якому відображалися економічні та суспільні відносини на західноукраїнських землях. Складена 1785 р.

КАГА́Н, хакан (від тюрк. — великий і кит. — володар) — найвищий титул у багатьох державах тюркомовних народів у середньовіччі, зокрема в сусідів Русі — *хозар, печенігів* та ін. У 8—9 ст. слов'янські князі, одержавши незалежність від хозар, носили титул кагана, зокрема й київський князь *Аскольд*.

КАЗИМИ́Р III ВЕЛИ́КИЙ (1310—1370) — польський король з династії Пястів. Правив у 1333—1370 рр. У час його правління посилилася польська експансія на українській землі. 1340 р. організував спільний похід польсько-угорських військ на *Галицько-Волинську державу*, але зазнав поразки від українського війська на чолі з воєводою Д. *Дедьком*. 1349 р. захопив і приєднав до Польщі *Галицьку землю*, 1366 р. — *Поділля*.

КАЛАМА́Р (лат. — скринька для письмового приладдя) — посудина для чорнила, чорнильниця. В Україні відомий з 16 ст. Виготовлявся з металу, скла, кераміки. В побуті носився на поясі. Належав також до козацьких *клейнодів* як символ генерального, полкового, сотенного чи паланкового писарів. Іл. див. на стор. 98.

КАЛЕНДА́Р (лат. — боргова книга) — система відліку днів у Стародавньому Римі, коли боржники сплачували відсотки позик у перші дні кожного місяця, тобто в дні календ. Система числення проміжків часу у днях, місяцях, роках заснована на спостереженнях повторюваності явищ природи, руху небесних світил. За найдавніших часів відлік вели за змінами дня і ночі, по пальцях на руках, охоплюючи незначні відтинки річного циклу. Згодом, на основі спостережень за фазами місяця, рухом сонця та зірок, відлік вівся в межах року. З розвитком цивілізації виробилося кілька календарних систем, в основу яких покладено спостереження за циклічним рухом місяця (місячний календар), циклічністю руху місяця та річного руху сонця (місячно-сонячний календар) та річного руху сонця (сонячний календар). Найбільшого поширення набув сонячний календар, рік якого складається з 12 місяців та 365 днів. Літочислення у всіх календарних системах, як правило, ведеться від якоїсь історичної чи міфічної події. Скажімо, відлік років у Стародавній Греції вівся від першої Олімпіади, а в Римі — від заснування міста. Нині ми користуємося календарем, який веде відлік від року народження Ісуса *Христа*. Сонячний календар складався з 365 днів, а в переступні роки — з 366 і відповідно з 12 місяців. Середня тривалість року на 11 хвилин і 14 секунд довша від дійсної. Цей календар називався юліанським — від імені римського імпера-

тора Юлія Цезаря, що його запровадив у 46 р. до н. е. У подальшому розбіжність між дійсним часом і календарем сягала кількох днів. Тому 1582 р., коли розбіжність дорівнювала 10 дням, Папа Григорій XIII провів реформу календаря, внаслідок чого відхилення від реального часу становило 26 секунд на добу. На підпольській Україні григоріанський календар впроваджено наприкінці 16 ст. Українська православна церква чинила опір запровадженню григоріанського календаря, вважаючи це нововведення спробою окатоличення. В підросійській Україні користувалися юліанським календарем до 1700 р. Поступово різниця між справжнім часом і григоріанським календарем наростала, так у 18 ст. вона становила 11, у 19 ст. — 12, у 20 ст. — 13 днів. Цю похибку в Україні виправлено у 1918 р. окремим рішенням Генерального секретаріату УНР. Відтоді обчислення за невиправленим календарем називається старим стилем, а за виправленим — новим.

КАЛНИШЕ́ВСЬКИЙ Петро́ (бл. 1690—1803) — останній кошовий отаман *Запорозької Січі* у 1762, 1765—1775 рр. Походив з української шляхти *Лубенського полку.* Відстоював права Запорожжя, задля чого неодноразово їздив з депутаціями до *Петербурга.* Намагався посилити свою владу і обмежував права старшини та козацької ради. Дбав про поширення хліборобства і торгівлі у запорозьких степах і тим самим перешкоджав планам Росії в колонізації причорноморських степів та посиленні російської присутності в Україні. Скориставшись тим, що *Військо Запорозьке* було на турецькому фронті, 1775 р. російські війська за наказом уряду оточили Січ. Не маючи сил боронитися, Калнишевський змушений був здати фортецю без бою. Разом із старшиною його було заарештовано і ув'язнено в Соловецькому монастирі. 1801 р., після звільнення, залишився ченцем у монастирі, де і помер на 113 році життя.

КА́ЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛК (Вінницький) — адміністративно-територіальна та військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — м. Кальник (нині село Іллінецького р-ну Вінницької обл.). 1649 р. складався з 19 сотень. 1653 р. полковим центром стало м. Вінниця, а *полк* отримав назву Вінницького. 1667 р. об'єднаний з *Брацлавським полком.*

КАМ'ЯНИ́Й ВІК — найдавніший період людської цивілізації, що тривав від появи людства до поширення обробки перших металів, тобто від 2 млн років до н. е. до 4 тис. до н. е. Поділяється на такі періоди: давній кам'яний вік (*палеоліт*), середній кам'яний вік (*мезоліт*), новий кам'яний вік (неоліт) та мідно-кам'яний вік (енеоліт). У різних частинах Землі тривалість періодів не збігається. За кам'яного віку сформувався сучасний тип людини, з'явилися людська мова, знаряддя праці, початки мистецтва, закладено основи первісних релігій та вірувань, відбувся перехід до осідлості, люди навчилися будувати житло, видобувати вогонь, приручати тварин, розвинулося *скотарство*, *землеробство*, *рибальство.* На українських землях найдавніша людина з'явилася мільйон років тому, розселення йшло із Західної Європи та Кавказу одночасно.

КА́М'ЯНСЬКА СІЧ — територіально-військова організація українського козацтва. Заснована 1709 р. при впадінні р. Кам'янки в Дніпро (нині Херсонська обл.) після зруйнування *Чортомлицької Січі.* Перебувала у володінні *Кримського ханства.* 1711 р. козаки переселилися в *Олешківську Січ*, у 1730 р. повернулися в Кам'янську Січ. 1734 р. запорожці заснували *Нову Січ.*

КА́НІВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Заснований 1648 р. Полковий центр — м. Канів (нині Черкаська обл.). Спочатку поділявся на 16 сотень. З перервами проіснував до 1712 р., коли *Правобережна Україна* перейшла під владу *Польщі*, а полк було ліквідовано.

КАНО́Н (гр. — буквально палиця, переносно — правило, закон) — 1) Правило (догмат) у віровченні, обрядовості. 2) Назва книг, визнаних християнською церквою богонатхненними, тобто такими, що їх через записи певних осіб передав *Бог.* Ці книги використовуються у відправах. Зокрема, це Старий Заповіт і *Новий Заповіт.* 3) Жанр християнських урочистих піснеспівів.

КАНТАРЖІ́Й (гр. — одиниця ваги) — військовий служитель на *Запорозькій Січі,* зберігач зразків мір ваги та об'єму. Здійснював нагляд за зборами коштів до січової скарбниці та дотриманням правил торгівлі на Січі.

КАНЦЕЛЯРИ́СТ (через польс. від лат. — воротар) — службовець канцелярії; в Україні у 16—18 ст. — генеральної, полкової чи сотенної. Канцеляристи вели щоденникові записи, книги реєстрації документів, готували листи, грамоти та універсали. Їх посилали у складі дипломатичних та військових місій до інших країн для ведення переговорів. Канцеляристи Генеральної канцелярії у ранговому поділі стояли нижче від полкового писаря та військового перекладача, поруч з сотниками і перед значковими товаришами.

КАНЦЕЛЯ́РІЯ (через польс. з лат. — воротар) — установа чи її відділ, що ведуть листування, оформлюють і готують поточну документацію. В Україні



у 16—18 ст. канцелярії виконували функцію виконавчих і розпорядчих органів. Існували *Генеральна військова канцелярія, Генеральна похідна канцелярія, Генеральна скарбова канцелярія,* полкові канцелярії, сотенні канцелярії, *канцелярія Малоросійського генерал-губернаторства* та ін.

КАНЦЕЛЯ́РІЯ МАЛОРОСІ́ЙСЬКОГО ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНАТОРСТВА — державна установа російської адміністрації на *Лівобережній Україні* в другій половині 18 ст. Утворена 1764 р. Керувала діяльністю *Малоросійської колегії,* полкових, сотенних канцелярій, а також повітовими і місцевими судами. Фактичним керівником був генерал-губернатор. Проіснувала до 1796 р.

КАНЦЕЛЯ́РІЯ МІНІСТЕ́РСЬКОГО ПРАВЛІ́ННЯ — державна установа російської адміністрації 18 ст., орган управління Україною. Створена 1734 р., підпорядковувалася Канцелярії малоросійських справ, що входила до складу сенату *Росії.* Проіснувала до 1750 р.

КА́ПИЩЕ (старосл. — видиво, ідол, образ) — культова споруда часів дохристиянських вірувань. Робилося, як правило, з дерева, каменю, глини тощо. За допомогою капищ *слов'яни* здійснювали відправи своїм богам, приносили жертви, проводили зібрання перед початком важливих подій. Головними в дохристиянській Україні були капища у Києві, виявлені археологами 1908, 1975 рр.

КА́РЛ XII (1682—1718) — король Швеції (1697—1718). Під час Північної війни (1700—1721) налагодив стосунки з *гетьманом* України Іваном *Мазепою* і уклав українсько-шведський союз. 1708 р. шведські війська, ведучи бойові дії, вступили в Україну. Карл XII зазнав поразки у *Полтавській битві 1709 р.* і з частиною війська та українськими союзниками відступив до *Туреччини.* 1715 р. повернувся до Швеції. Підтримував зв'язки з українською політичною еміграцією на чолі з гетьманом Пилипом *Орликом.* Загинув під час походу в Норвегію.

КАРПА́ТИ — система гір на півдні *Європи,* частина яких розташована в Україні (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська та Чернівецька обл.). Загальна довжина — майже 1500 км, в Україні — 280 км. Найвища гора українських Карпат — Говерла, висота якої — 2061 м над рівнем моря.

В українських Карпатах беруть початок р. *Дністер* з численними притоками та інші річки.

КАРПІ́НІ Джова́нні да Пла́но (1182—1252) — італійський мандрівник, чернець-францисканець. У 1245—1247 рр. очолював папську дипломатичну місію до Монголії, шлях якої пролягав з Ліона через *Україну*, зокрема через *Київ*. Зустрічався з королем *Данилом Галицьким* та українськими князями. Звіт про свою подорож Карпіні виклав у окремій праці, що містить важливі відомості про *монголів* та інші народи і країни, які він відвідав, а також про Україну та Київ.

КАРТОГРА́ФІЯ ІСТОРИ́ЧНА (від гр. — аркуш папірусу і пишу) — допоміжна історична наука, що розробляє, складає, вивчає і використовує історичні карти та атласи. Найпростіші картографічні рисунки відомі з найдавніших часів. Вони виникли з практики людської діяльності. Найбільшого розвитку картографія досягла в стародавньому світі, а пізніше — в середньовічній *Європі* та арабському світі. Перше зображення території сучасної *України* на карті Птолемея стосується 2 ст. н. е. Початок вивчення стародавніх карт в Україні припадає на кінець 18 ст.

КАТЕРИ́НА (р. нар. нев. — 307) — свята християнської церкви. Походила з Александрії Єгипетської. Мала добру освіту. Уславилася як ревна християнка. Відома своїм наверненням 50 грецьких філософів у *християнство*. Заарештована за віру і після страшних тортур померла. Покровителька філософів, студентів тощо. Шанована в Україні, на її честь названо багато церков і монастирів. День поминання — 24 листопада.

КАТЕРИ́НА II (Софія-Фредеріка Августа; 1729—1796) — російська імператриця (1762—1796). Походила з роду німецьких князів. Політика її правління була гостро централістською. За її наказом 1764 р. було скасовано гетьманство в Україні, 1765 р. ліквідовано слобідські полки, 1775 р. зруйновано *Запорозьку Січ*, а 1781 р. полкову та сотенну адміністрацію і остаточно ліквідовано *автономію* України, запроваджено загальноімперську систему управління. Внаслідок трьох *поділів Польщі* підпольська Україна перейшла до складу Російської імперії. В українських православних монастирів було відібрано землі і маєтності, нещадно переслідувано уніатську церкву. 1783 р. було розформовано лівобережне козацьке військо, рядових козаків перетворено на державних селян. Таким чином, Катерина затвердила *кріпацтво* як юридичну норму Російської імперії в Україні. Дії імператриці були також спрямовані на русифікацію українського народу.



Свята Катерина. Дереворит Никодима Зубрицького. 1688.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця в підросійській *Україні*. Створена 1802 р. До її складу включено частину *Новоросійської губернії*. Центр — м. Катеринослав (нині Дніпропетровськ). Проіснувала до 1925 р.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — військово-територіальне формування на українських землях у складі Російської держави. Створене 1787 р. у межиріччі Інгулу та Південного Бугу у зв'язку із загрозою нападу *Туреччини*. Складалося з військових поселенців та корпусу передової сторожі катеринославських козацьких полків (Бузький, Малоросійський і Конвойний), з яких утворено 10 полків Катеринославського війська в кількості 50 тисяч козаків. Розформовані 1796 р. 9 полків перетворено на регулярні частини російської армії, а Бузький полк став основою *Бузького козацького війська*. 1802 р. населення колишньої території Катеринославського козацького війська переселено на *Кубань*.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Російської держави. Створене

1783 р. з центром спочатку у м. Кременчуці, з 1789 р. — у м. Катеринославі. 1792 р. до намісництва приєднано землі між Південним Бугом і Дністром, відвойовані у *турків*. 1796 р. намісництво ліквідоване, територія увійшла до складу *Новоросійської губернії*.

КАТОЛИЦИ́ЗМ. Див. *Християнство*.

КАШТЕЛЯ́Н (лат. — той, що живе у фортеці) — у часи середньовіччя управитель фортеці, начальник замку. В *Речі Посполитій* і, зокрема, в підпольській Україні у 15—18 ст. каштелян призначався королем. З часом — це почесний титул членів польського сенату (верхня палата сейму).

КВАРЦЯ́НЕ ВІ́ЙСЬКО (польс. — податок з королівських маєтностей, четверту частину, кварту, яких призначали для утримання королівського війська) — військові формування 16—18 ст. у *Польщі*, що складалися з найманців. Використовувалися для охорони кордонів та підтримання спокою у *державі*. Брали участь у придушенні народних повстань в *Україні*.

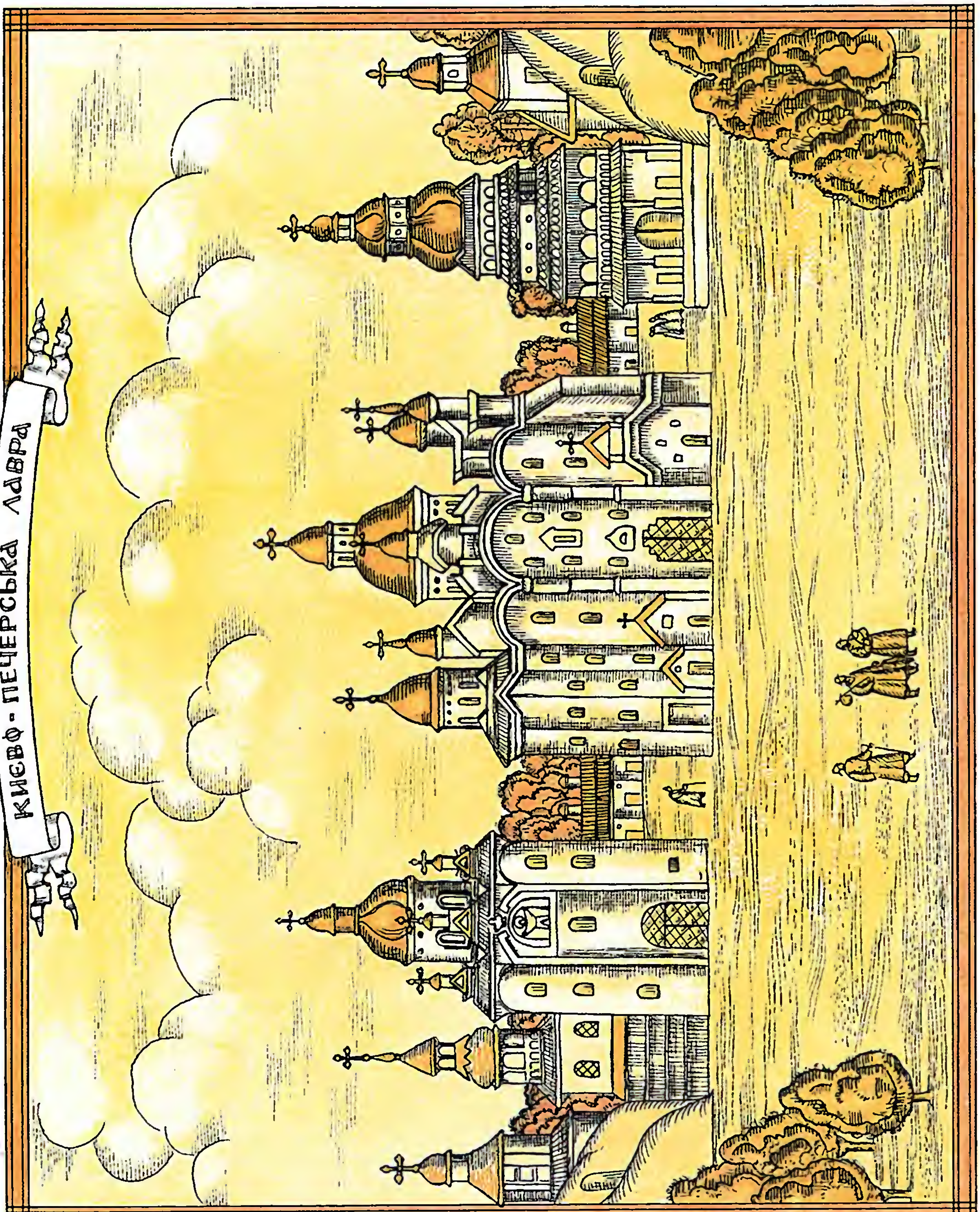
КИЄ́ВИЧІ — династія правителів *Київської держави* з другої половини 5 ст. до 882 р. Засновник — князь *Кий*. Останній з династії — князь *Аскольд*. Династію князів *Києвичів* змінила династія *Рюриковичів*.

КИ́ЄВО-БРА́ТСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — православний монастир Київського братства, заснований 1615 р. на землі, яку подарувала для потреб освіти Галшка *Гулевичівна*. До ансамблю монастиря входила соборна церква Богоявлення, закладена 1620 р. гетьманом П. *Сагайдачним* і відбудована у бароковому стилі гетьманом І. *Мазепою* 1693 р. Ліворуч від соборної церкви містився корпус *Київської академії*, у глибині двору стояли трапезна і церква Святого Духа, сонячний годинник, келії та господарські приміщення. 1758 р. на території монастиря було зведено дзвіницю (майстер С. Ковнір), 1825 р. — новий корпус академії (архітектор Л. Шарлемань). 1620 р. Києво-Братський монастир одержав від Єрусалимського патріарха право ставропігії — незалежність від місцевої церковної влади. На території Києво-Братського монастиря були поховані гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та вчений-мандрівник Василь Григорович-Барський. Після приходу більшовиків до Києва Братський монастир було закрито. У його спорудах деякий час містилася поліклініка. 1935 р. Богоявленську церкву та дзвіницю монастиря було знищено. Тепер на території монастиря міститься Національний університет "Києво-Могилянська академія".

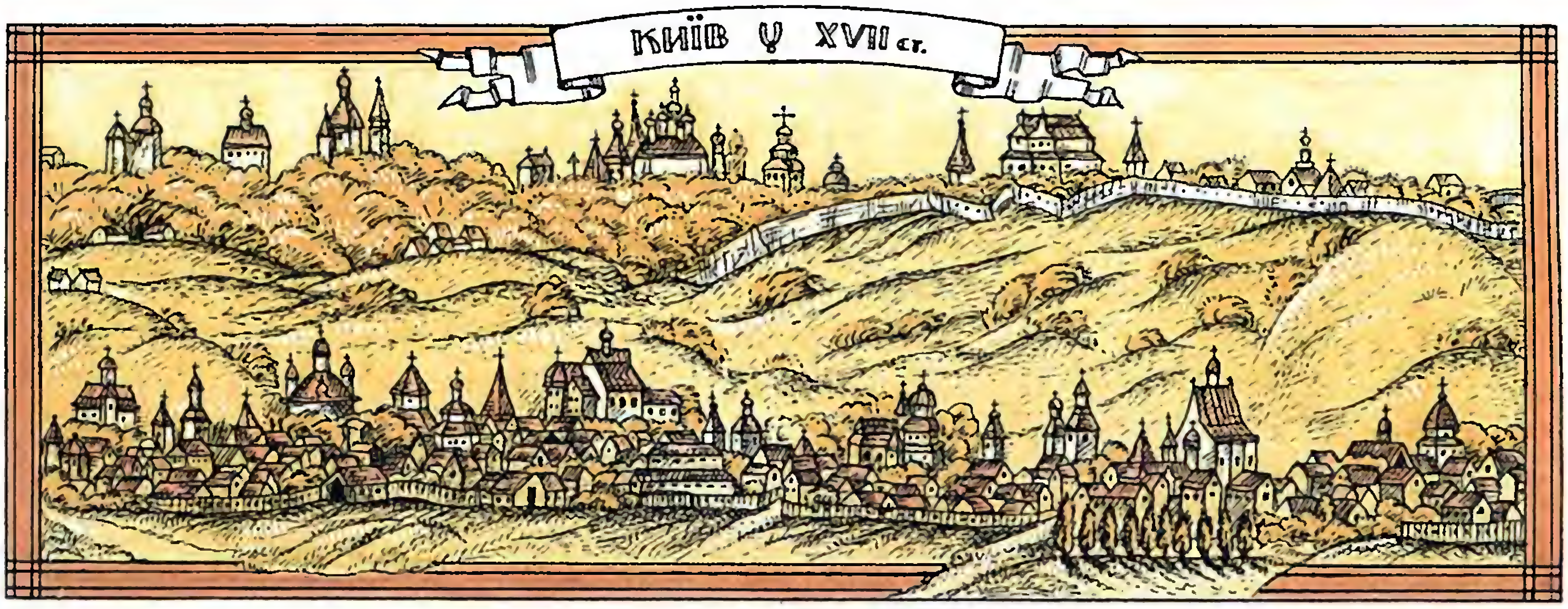
КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ЛА́ВРА — православний чоловічий *монастир* у Києві. Заснований 1051 р. *Антонієм Печерським* неподалік позаміської княжої резиденції у с. Берестовому на правому березі Дніпра. Первісно монастир знаходився у природних та викопаних печерах, поряд з якими стояла дерев'яна церква. 1073—1078 рр. побудовано Успенський собор, що став головним храмом монастиря, який у 12 ст. одержав статус Лаври — великого монастиря. Невдовзі монастир перетворився на важливий центр духовного життя *Київської держави*. В ньому жили й працювали видатні церковні діячі, іконописці, діяла переписувальна майстерня, створювалися літописи, церковні та світські твори красного письменства, перекладалися з інших мов богослужбові та інші книги. За деякими джерелами, у Лаврі вже в другій половині 16 ст. діяли друкарня, хоч перша відома книга з Лаврської друкарні датована 1616 р. При друкарні в різний час працювали відомі українські письменники, друкарі, художники. Лавра була місцем поховання князів, духівництва. З часом архітектурний комплекс Києво-Печерської лаври об'єднав у собі Верхню лавру та ансамблі Ближніх та Дальніх печер, куди увійшли Успенський собор, Велика дзвіниця, Микільська церква, надбрамні церкви (Троїцька і Всіх Святих), Ковнірівський корпус, друкарня, келії, фортечні мури, церкви Різдва Богородиці, Аннозачатіївська, Хрестоздвиженська, дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах, самі печери з 6 підземними церквами та келіями. Остаточно архітектурний ансамбль Лаври склався на початку 20 ст. Іл. див. на стор. 88.

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — комплекс фортифікаційних споруд навколо Печерського монастиря. Будівництво її почалося в часи *Київської Русі*. З 1679 р. за наказом гетьмана І. *Самойловича* її було зміцнено валами та ровами, зведено мури заввишки 6 м. З 1706 р. по 1723 р. територія фортеці значно збільшилася за рахунок поселень Печерська. Протягом 18 ст. її кілька разів реконструйовували, в ній з'явилися Київська (не збереглася), Васильківська та Московська брами, через які заїжджали по мостах, перекинутих через рів. З 1711 р. в фортеці містилися головні військові та адміністративні установи царської влади у Києві, зокрема будинок генерал-губернатора.

"КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКИЙ ПАТЕРИ́К" — пам'ятка давньоруського письменства початку 13 ст., що містить життєписи "батьків" (від лат. pater, звідки й назва) *Києво-Печерської лаври* та інші оповіді. Найдавніші рукописні збірки датуються 15 ст. Вперше надрукований 1661 р. в друкарні Києво-Печерської лаври, пізніше неодноразово



Києво-Печерська Лавра



Панорама Подолу та Верхнього Києва. За малюнком голландського художника А. ван Вестерфельда, 1651.

перевидавався. Патріотичне спрямування "...Патерика", цікавий і дохідливий зміст зумовили значне поширення його серед українського народу.

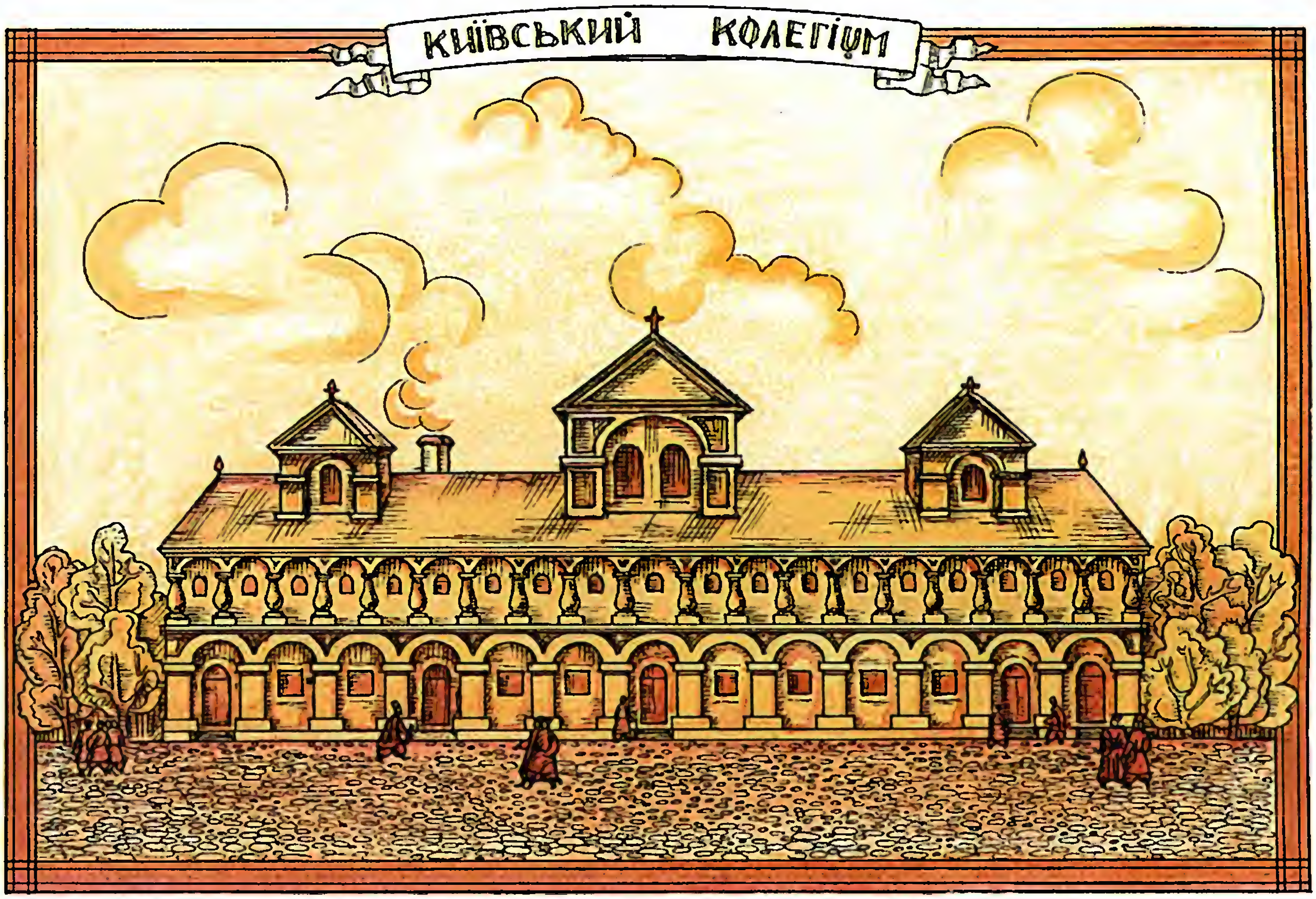
КИ́ЇВ — столиця держави *Україна.* Заселення сучасної території міста почалося у пізньому *палеоліті*, а саме місто виникло наприкінці 5 ст. За літописом, його заснував князь *Кий.* Протягом 6—13 ст. — головне місто полянського князівства, *Київського князівства, Київської держави.* З 1362 р. — у складі Великого князівства Литовського, до 1394 р. — центр князівства. У 1394—1440 рр. — центр одноіменного *воєводства.* У 1440—1470 рр. — знову столиця Київського князівства, а з 1471 р. — Київського воєводства. У 1569—1648 рр. — у складі *Речі Посполитої.* 1648 р. стає полковим містом *Київського полку.* З 1708 р. — губернський центр *Київської губернії.* У 1781—1795 рр. — центр *Київського намісництва*, а у 1796—1925 рр. — Київської губернії. У 1917—1919 рр. — столиця Української Народної Республіки. У 1919—1925 рр. — губернське місто УСРР; у 1925—1934 рр. — центр Київського округу. З 1934 по 1991 р. — столиця УРСР. У період нацистської окупації під час Другої світової війни — центр округу в складі генерал-губернаторства України. З 1991 р. Київ — столиця незалежної української держави. Іл. див. на стор. 90.

КИ́ЇВСЬКА АКАДЕ́МІЯ — вищий навчальний заклад в Україні. Початок її покладено 1615 р., коли на землі, відписаній Галшкою *Гулевичівною* у Києві на Подолі, було засновано Богоявленський монастир зі школою при ньому. Засновником і організатором школи був Ісайя Копинський. 1616 р. опіку над школою перебрало Богоявленське братство, і вона стала називатися Братською. 1632 р. до Братської школи приєднано *Лаврську школу*, засновану Петром *Могилою*, і утворено Києво-Могилянський колегіум.

Титульна сторінка "Києво-Печерського патерика", виданого Інокентієм Гізелем. Київ, Лаврська друкарня, 1661.







Гадяцькою угодою 1658 р. колегіум визнано академією. 1701 р. цей статус підтвердив російський уряд. 1817 р. академію переформовано на духовну семінарію. 1819 р. надано статус духовної академії, що проіснувала до 1919 р. Спершу після заснування під школу використовували наявні приміщення двору Галшки Гулевичівни, а з часом (1693) зведено Богоявленський собор, келії, навчальний корпус (так званий мазепинський корпус із церквою, над яким згодом надбудовано другий поверх). За змістом і організацією навчання академія прирівнювалась до інших академій на території *Польщі.* Основу навчального процесу у Братській школі складали "сім вільних наук": граматика, риторика (або поетика), діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Велике значення надавалося вивченню мов, зокрема грецької. Навчання тривало 8 років, а з 1869 р. — 12. Вивчали, крім "семи вільних наук", українську літературну, церковнослов'янську, латинську, грецьку, а з 18 ст. — староєврейську, німецьку, французьку мови; філософію, історію, географію, вищу математику, економіку, медицину тощо. Навчання було безкоштовним. Кількість слухачів у 18 ст. досягала 2 тисяч. Очолював навчальний заклад ректор, посада якого була виборною. Ректорами у різний час були: Іов *Борецький*, Мелетій *Смотрицький,* Касіян Сакович, Лазар *Баранович,* Іоаникій Галятовський, Феофан Прокопович, Іоасаф Кроковський та ін. Серед випускників і слухачів були І. *Виговський,* І. *Самойлович,* Дмитро Туптало (*Ростовський*), П. *Орлик,* П. *Полуботок,* С. *Палій*, С. *Величко,* Г. *Сковорода,* М. *Бантиш-Каменський,* М. Берлинський, М. Маркевич, П. Гулак-Артемовський, М. *Березовський,* І. Зарудний, брати І. та В. Григоровичі-Барські та ін. Іл. див. на стор. 92.

КИЇ́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця України у складі Російської імперії. Утворена 1708 р. з центром у *Києві.* До складу губернії входили частини територій Київщини, Чернігівщини, Орловщини, Курщини та Брянщини. 1781 р. у зв'язку з утворенням *Київського намісництва* ліквідована, затим відновле-

◁ *План Києва із зображенням Києво-Печерської лаври, Верхнього міста, Печерська та частини Подолу. З книги Афанасія Кальнофойського "Тератургіма". Дереворит майстра Л.Т. Київ, Лаврська друкарня, 1638.*





на 1796 р. На початку 20 ст. мала 12 повітів. Проіснувала до 1925 р.

КИ́ЇВСЬКА ДЕРЖА́ВА — українська феодальна *держава* у 9 ст. — 30-х рр. 13 ст. Літописна назва — Руська земля, *Русь,* Руське князівство. Початок утворення держави покладено у 6 ст. після консолідації земель у Середній Наддніпрянщині силами племені *полян* та заснування міста *Києва.* Поступово її територія збільшилася і в час розквіту простяглася від *Балтійського моря* і *Карпат* до *Чорного моря* та Волго-Окського вододілу. Населення — здебільшого слов'янські та інші племена й народи. На чолі держави стояв *князь.* 882 р. династію князів *Києвичів* змінила династія *Рюриковичів,* що правила державою до остаточного її розпаду. Протягом майже всього існування державі доводилося боротися з кочовими племенами (*печеніги*, *половці*), які приходили з глибин *Азії.* За князя *Володимира Великого* Київська держава стала однією з наймогутніших у *Європі,* досягла значного економічного розвитку. Прийняття *християнства* у кінці 10 ст. спричинило нове піднесення культури, мистецтва, освіти. Найвищої могутності держава досягла у першій половині 11 ст. за *Ярослава Мудрого.* Після його смерті почався період занепаду з відцентровими тенденціями, появою *удільних князівств.* Хоч на певний час київським князям вдавалося досягти певної стабілізації, однак значення Києва підупало. У цей період міцніла *Галицько-Волинська держава,* володарі якої змогли ненадовго встановити свій контроль над значною частиною українських земель, зокрема, 1239 р. король *Данило Галицький* посадив свого намісника воєводу в *Києві.* Після монгольської навали у 1239—1240 рр. Київська держава перестала існувати.

КИ́ЇВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — історична назва території України на правому березі Дніпра у 9—15 ст. з центром *у Києві.* Займала територію по річках Случі і Горині на заході. Від Росі і верхів'їв Південного Бугу — на півдні та до Прип'яті — на півночі. У 9—13 ст. входила до складу *Київської держави,* з середини 12 ст. складала основу удільного *Київського князівства,* певний час була у складі *Галицько-Волинської держави.* З 1362 р. — у Великому князівстві Литовському. З ліквідацією у 1470 р. Київського князівства назва "Київська земля" не згадується в історичних документах.

КИ́ЇВСЬКА РУСЬ — умовна назва давньоукраїнської феодальної *Київської держави* (з центром у м. *Києві*) у 9 — на початку 13 ст. Охоплювала

Викладачі Київської академії — письменник Іоаникій Галятовський та митрополит Іоасаф Кроковський.


КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА
ШВЕЦІЯ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ФІНСЬКА ЗАТОКА
ОЗ. ЛАДОЗЬКЕ
ОЗ. ОНЕЗЬКЕ
БІЛЕ ОЗ.
НОВГОРОДСЬКЕ КНЯЗ.
ОЗ. ЧУДСЬКЕ
НОВГОРОД
ОЗ. ІЛЬМЕНЬ
ЮР'ЕВ
ПСКОВСЬКЕ КНЯЗ.
РОСТОВСЬКО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗ.
РОСТОВ
СУЗДАЛЬ
ВЛАДИМИР
Р. ВОЛГА
Р. КЛЯЗЬМА
Р. КАМА
БУЛГАР
Р. ЗАХ. ДВІНА
ПОЛОЦЬК
СМОЛЕНСЬКЕ КНЯЗ.
СМОЛЕНСЬК
ПОЛОЦЬКЕ КНЯЗ.
Р. НІМАН
Р. ДНІПРО
Р. ОКА
РЯЗАНЬ
Р. ВІСЛА
Р. ЗАХ. БУГ
ПОЛЬЩА
КИЇВСЬКЕ КНЯЗ.
ПІНСЬК
ТУРОВ
Р. ПРИП'ЯТЬ
ВОЛОДИМИР
ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗ.
НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ
ЛЮБЕЧ
ЧЕРНІГІВ
Р. ДЕСНА
КИЇВ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗ.
ПЕРЕЯСЛАВ
Р. РОСЬ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗ.
ГАЛИЧ
КАРПАТСЬКІ ГОРИ
УГОРЩИНА
Р. ПРУТ
Р. ДНІСТЕР
Р. ПІВД. БУГ
Р. ДНІПРО
Р. ДОН
Р. ДОНЕЦЬ
Р. ВОЛГА
САРКЕЛ (БІЛА ВЕЖА)
ІТІЛЬ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Р. КУБАНЬ
ТМУТОРОКАНЬ
ПЕРЕЯСЛАВЕЦЬ
Р. ДУНАЙ
ХЕРСОНЕС
ЧОРНЕ МОРЕ
ПРЕСЛАВ
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
КОНСТАНТИНОПОЛЬ
КОРДОНИ МІЖ ДЕРЖАВАМИ
КОРДОНИ МІЖ КНЯЗІВСТВАМИ
КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА БЛИЗЬКО 750 р.
КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ПІСЛЯ 1054 р.
ЗЕМЛІ, ЗАЛЕЖНІ ВІД КИЄВА У X – XII ст.
КОРДОНИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

територію від *Балтійського моря* до *Чорного моря* і від *Закарпаття* до Волго-Окського межиріччя.

КИ́ЇВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адміністративно-територіальна одиниця України в складі Великого князівства Литовського та *Речі Посполитої у* 15— 18 ст. з центром у *Києві.* Утворене 1471 р. після скасування *Київського князівства* як частини Великого князівства Литовського. Згідно з *Люблінською унією 1569 р.* перейшло до складу *Польщі.* Поділялося на повіти та староства. Існували довший час повіти Київський, Житомирський, Овруцький, Наддніпрянський, Звенигородський; староства Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське, Чигиринське. До середини 17 ст. до Київського воєводства входила також частина території на лівому березі Дніпра. Після 1648 р. Овруцький, Житомирський і Київський повіти певний час були підпорядковані *гетьманові* України. 1667 р. за *Андрусівською угодою* між Росією і Польщею Київське воєводство (без Києва) складалося лише з правобережних староств і повітів (центр — м. Житомир). Внаслідок другого поділу Польщі 1793 р. Київське воєводство увійшло до складу Російської імперії, його територія була поділена між *Волинським намісництвом* і *Київським намісництвом.*

КИ́ЇВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — удільне князівство з центром у *Києві,* що утворилося з середини 12 ст. після послаблення і розпаду *Київської держави.* До князівства входили сучасні Київщина, Східна *Волинь,* Переяславщина, Черкащина, Кіровоградщина, частина білоруських земель. Певний час перебувало у залежності від *Галицько-Волинської держави, Золотої Орди* та північно-східних князівств. 1362 р. увійшло до складу Великого князівства Литовського як васальне князівство, і влада у Києві перейшла до княжого литовського роду Гедиміновичів. У 1394—1440 pp. Київським князівством правив не *князь,* а литовські *воєводи.* 1440 р. князівську владу поновлено, а 1470 р. остаточно скасовано. Князівство перетворено на *Київське воєводство.*

КИ́ЇВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця України у складі Російської імперії з центром у *Києві.* Утворене 1781 р. До Київського намісництва входила частина території колишніх Київського, Лубенського, Миргородського та Переяславського полків. Поділялося на 11 повітів. 1791 р. до намісництва приєднано Зіньківський, Галицький і частину Лохвицького повітів, 1796 р. — землі з містами Канів, Корсунь, Богуслав, Димер. У кінці 1797 р., в зв'язку з ліквідацією намісництва, територія Київського намісництва увійшла до новостворених *Київської губернії* та *Малоросійської губернії.*

КИ́ЇВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — *Київ* (з початку 18 ст. полкова *канцелярія* перебувала в сотенному м. Козельці (нині Чернігівська обл.). Спершу поділявся на 17 сотень. 1667 р. правобережна частина земель полку, крім Києва з околицями, перейшла до *Польщі.* 1669 р. до Київського полку увійшли частини *Переяславського полку* та *Ніжинського полку.* У середині 18 ст. полк мав 11 сотень. 1781 р. як адміністративно-територіальну одиницю полк ліквідовано, його територія увійшла до новоствореного *Київського намісництва.* 1783 р. з козаків полку утворено карабінерський полк російської армії.

КИ́ЇВСЬКИЙ ПСАЛТИ́Р — збірник християнських пісень і гімнів, переписаних київським протодияконом Спиридоном 1397 р. на замовлення смоленського єпископа Михайла. Видатна пам'ятка української культури. Псалтир написаний на 228 пергаментних аркушах, оздоблений 293 кольоровими мініатюрами, що містять не лише канонічні християнські, а й історичні, батальні, побутові та анімалістичні сюжети, краєвиди. У 19 ст. Київський псалтир вивезений з України в Росію.

КИЙ (р. нар. і см. нев.) — полянський *князь* 6 ст., засновник династії київських князів *Києвичів.* Походив з племені *полян,* разом з яким, ймовірно, під тиском *аварів* переселився на територію сучасної Хорватії. З дозволу візантійського імператора після 534 р. переселився на *Дунай,* де заснував

Фрагмент мініатюри з Київського псалтиря. 1397.





Заснування Києва трьома братами — Києм, Щеком та Хоривом. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

місто Києвець, рештки якого збереглися до 12 ст. Непорозуміння з місцевим населенням змусили його покинути Придунав'я і повернутися на терени розселення полян над *Дніпром,* де він збудував городище, що стало початком *Києва.* Літописна легенда пов'язує Кия з його братами *Щеком* та *Хоривом* і сестрою *Либіддю.*

КИЙ, ЩЕК, ХОРИ́В І СЕСТРА́ ЇХ ЛИ́БІДЬ — напівлегендарні брати і сестра князівського роду, ймовірно з *полян.* У *Літописі руському* розповідається про заснування *Києва* та подаються деякі відомості про кожного з них. Зокрема, сказано, що іменем Щека та Хорива названі київські пагорби (Щекавиця, Хоривиця), іменем сестри — притоку Дніпра. Див. *Кий, Щек, Хорив, Либідь.*

КИРИ́ЛИЦЯ — давня слов'янська абетка, побудована на основі грецької. Назва її пов'язується з ім'ям *Кирила* (Константина), хоч достеменно не відомо, хто є автором цієї абетки — *Кирило і Мефодій* чи їхні послідовники. Ймовірно, що створено кирилицю у другій половині 9 ст. Для відтворення слов'янської мови на письмі використано грецькі літери, для деяких звуків створено додаткові літери. Кирилиця використовувалася також для позначення чисел. Найдавніший кириличний текст походить з *Болгарії* і датується 10 ст. Кількість літер абетки у різних текстах коливається, їх число інколи сягає понад 40. Зафіксований в Україні точно датований перший кириличний текст — *Остромирове Євангеліє,* написане у Києві у 1056—1057 рр. З розвитком писемності на основі кирилиці інші способи письма в Україні були витиснуті. У кириличному письмі вироблено так звані устав, півустав і скоропис. Системи накреслення літер — різні. Абетка, що нею ми користуємося нині, є спрощеною і дещо зміненою кирилицею, що складається з 33 знаків. Кирилицею з певними відмінами, пристосованими до тієї чи іншої мови, користуються й інші, переважно слов'янські народи.

КИРИ́ЛО (Константин) (826—869) **І МЕФО́ДІЙ** (820—885) — церковні і культурні діячі. Походили з *Греції.* Кирило здійснив кілька подорожей з метою поширення *християнства,* зокрема в землі *хозар.* Мефодій тривалий час посідав державні посади, потім постригся у ченці. 863 р. на запрошення моравських слов'ян Кирило і Мефодій прибули до Моравії зі створеною ними слов'янською абеткою і правописом. Переклали з грецької на мову моравських слов'ян церковні книги. Після кількох років перебування в Моравії виїхали до Рима. Невдовзі від хвороби помер Кирило, а Мефодій отримав сан архієпископа і повернувся до Моравії. Створена братами абетка за традицією ва-

Кирилична абетка.

Літери	Назва літер	Числове значення	Літери грецького алфавіту 10-12 ст.	Літери	Назва літер	Числове значення	Літери грецького алфавіту 10-12 ст.
А	азъ	1	α	Х	хѣръ	600	χ
Б	боукы			Ѡ	отъ	800	ω
В	вѣди	2	β	Ц	ци	900	
Г	глаголи	3	γ	Ч	чрьвь	90	
Д	добро	4	δ	Ш	ша		
Є	єсть	5	ε	Щ	шта		
Ж	живѣте			Ъ	єръ		
Ѕ	ѕѣло	6	ϛ	Ы	єры		
З	землꙗ	7	ζ	Ь	єрь		
И	иже	8	η	Ѣ	ꙗть		
І	и	10	ι	Ю	ю		
К	како	20	κ	Ꙗ	(н)ꙗ		
Л	людиє	30	λ	Ѥ	(н)є		
М	мыслите	40	μ	Ѧ	юсъ малыи		
N	нашь	50	ν	Ѩ	—		
О	онъ	70	ο	Ѫ	юсъ большии		
П	покои	80	π				
Р	рьци	100	ρ	Ѭ	—		
С	слово	200	σ	Ѯ	кси	60	ξ
Т	тврьдо	300	τ	Ѱ	пси	700	ψ
ОУ	оукъ	400	ου	Ѳ	ѳита	9	θ
Ф	фрьтъ	500	φ	Ѵ	ижица		υ



Кирило та Мефодій перекладають Святе Письмо. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

жається *кирилицею*, тоді як *глаголиця* приписується Мефодію, хоч точно не відомо, хто саме автор тієї чи іншої абетки. Православна церква визнає їх святими і рівноапостольними. День пам'яті Кирила — 14 лютого, Мефодія — 6 квітня, обох разом — 11 травня.

КИРИ́ЛО ЛУКА́РІАС (1572—1638) — православний патріарх, церковний і культурний діяч. За походженням грек, освіту здобув в Італії. З 1594 р. як спеціальний посланець Константинопольського патріарха жив в *Україні*. Певний час перебував в Острозі, викладав в Острозькій школі. Брав участь у Берестейському соборі 1596 р. на боці противників унії. На початку 1598 р. перебував у європейських країнах, де продовжував навчання в університетах. 1602—1621 рр. — Александрійський, 1621—1638 рр. — Константинопольський патріарх. Підтримував зв'язки з Україною, затвердив статут *Луцького братства*.

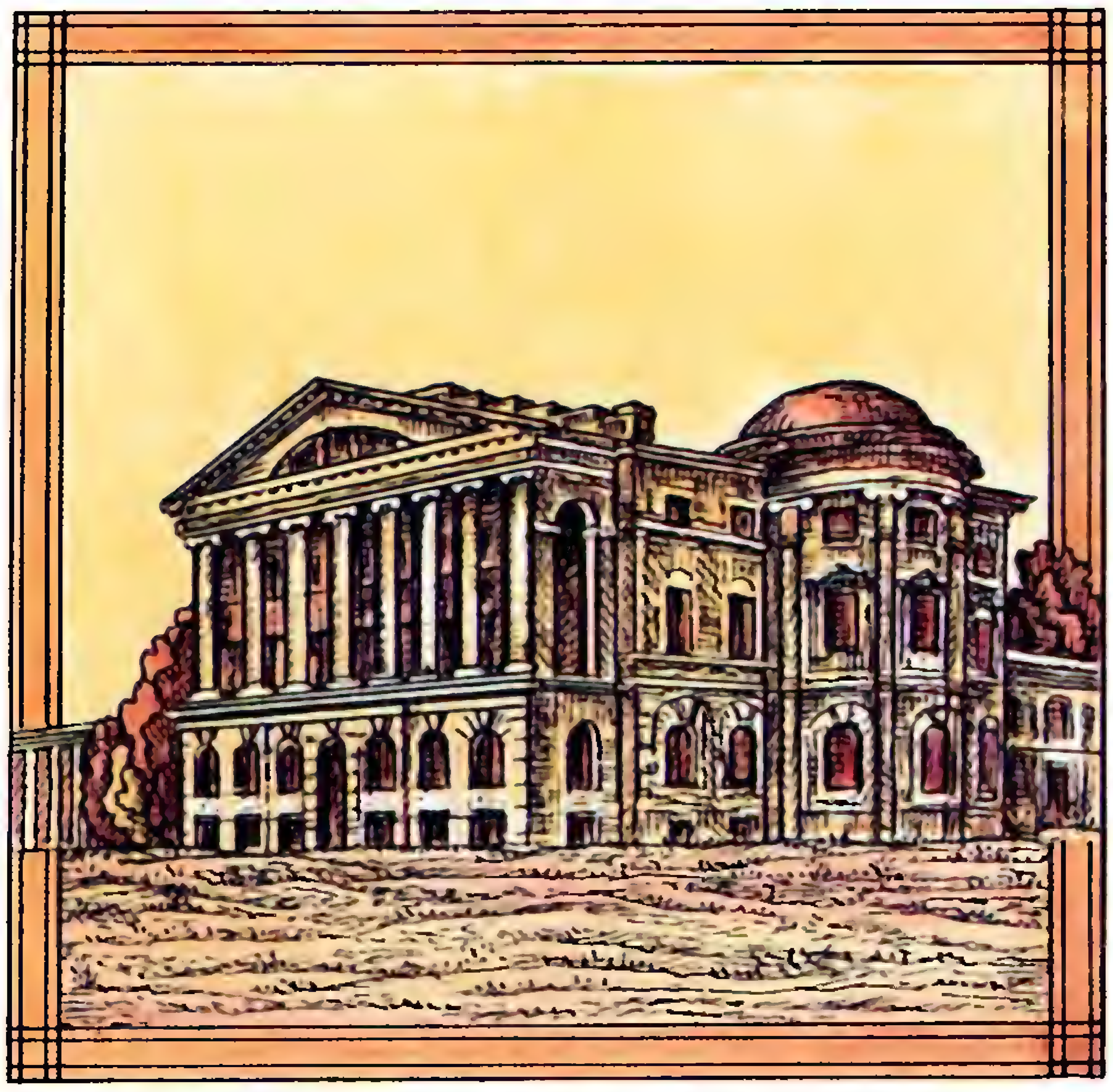
КИСІ́ЛЬ Ада́м (1580—1653) — державний діяч, дипломат. Походив зі старого волинського шляхетського роду. Освіту здобував у *Львові* та у Замойській академії. Брав участь у бойових діях проти *татар*, *турків* та московитів. Був підкоморієм чернігівським, старостою носівським та комісаром польського уряду при військовому козацькому уряді. Намагався сприяти порозумінню між козацтвом та польською владою, запобігти кровопролиттю, був активним діячем українських братств, захищав права української православної церкви. 1641 р. став єдиним православним сенатором польського сейму. Того самого року його призначено чернігівським *каштеляном*, 1646 р. — київським каштеляном. Очолював польське посольство в Москву. На початку *Визвольної війни українського народу* його призначають королівським комісаром для переговорів між *Польщею* і *Україною*. Як комісар брав участь у підготовці *Зборівського договору 1649 р.* та *Білоцерківського договору 1651 р.* У 1651—1652 рр. — київський *воєвода*. Похований у родовому с. Низкиничах (нині Іваницький р-н Волинської обл.).

КІММЕРІ́ЙЦІ (гр., пов'язане з фрак. — чорноморські) — найдавніші з-поміж відомих племен, що жили на території України. Відомості про них стосуються 8—5 ст. до н. е. і походять з античних джерел. Заселяли Керченський і Таманський півострови, займалися *скотарством* та *землеробством*. Сучасна наука ототожнює кіммерійців із зрубною *археологічною культурою*. Мова кіммерійців споріднена з мовою давніх іранців. У 7 ст. до н. е. під тиском *скіфів* переселилися в Передню Азію. З початку 6 ст. до н. е. в писемних джерелах кіммерійці більше не згадуються.

КІНОФОТОЗНА́ВСТВО — допоміжна історична наука, що вивчає кіно-, фото-, відеодокументи як історичні джерела. Перебуває у стані остаточного формування, що почалося у 60-х рр. 20 ст.

КІ́ШКА Самі́йло (р. нар. нев. — 1602) — козацький *гетьман*. Походив із шляхетського роду з Брацлавщини. Учасник багатьох козацьких походів і боїв з *татарами* й *турками*. У 70-х рр. 16 ст. потрапив у турецький полон, де перебував майже 25 років. 1599 р. підняв повстання на турецькій галері і разом з іншими невільниками повернувся в Україну. 1600 р. обраний гетьманом реєстрових козаків. 1602 р. брав участь у військовому поході 2 тисяч козаків у складі польського війська до Лівонії, під час якого й загинув. Повстання невільників на чолі з Кішкою оспіване у народній думі.

КЛАСИЦИ́ЗМ (лат. — зразковий) — стиль у мистецтві 17 — початку 19 ст., прийшов на зміну *бароко* і рококо. Виник в Італії, остаточно сформувався у Франції. В Україні набирає поширення у другій половині 18 ст. Для класицизму ідеальним зразком було античне мистецтво. В *архітектурі* стилю притаманні звернення до форм античної архітектури, підкреслена строгість і геометризм. В плануванні міст переважала ансамблевість та геометричність планування (Миколаїв, Херсон, Одеса, реконструкція Києва, Полтави, Чернігова). До найкращих зразків стилю належать палаци в Батурині, Качанівці, Сокиринцях, парки "Софіївка" в Умані, "Олександрія" в Білій Церкві. В церковному та міському будівництві класицизм утвердився в 19 ст. Для класицизму характерне широке використання скульптури і живопису в інтер'єрах, що також тяжіли до античних зразків. У літературі класицизм досяг найвищого розвитку в драматургії. Елементи



Палац останнього гетьмана України Кирила Розумовського у Батурині, вирішений у стилі класицизму (архітектор Чарлз Камерон, 1799–1803).

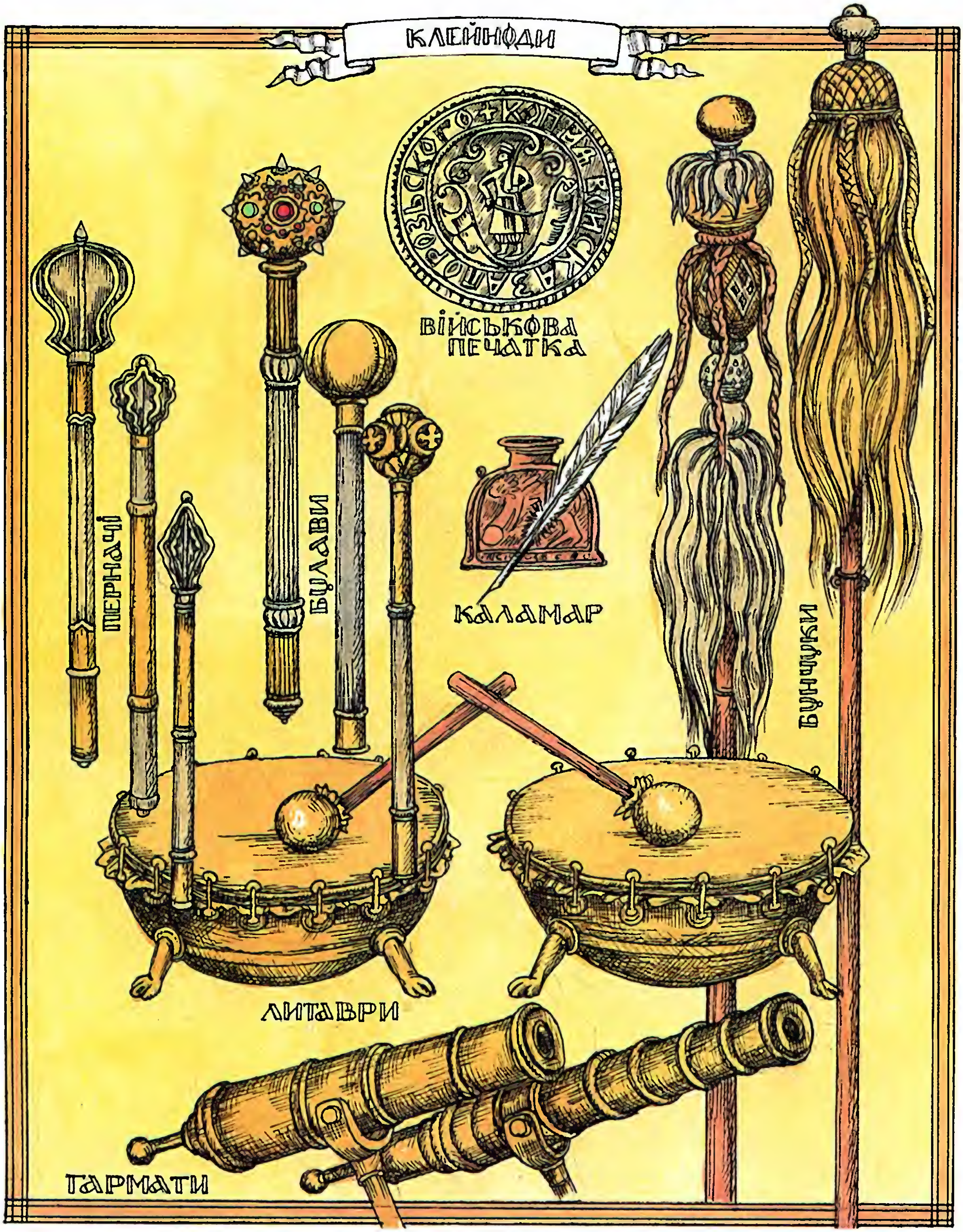
стилю помітні в шкільному театрі, поезії, драмах Ф. Прокоповича, творчості І. Котляревського.

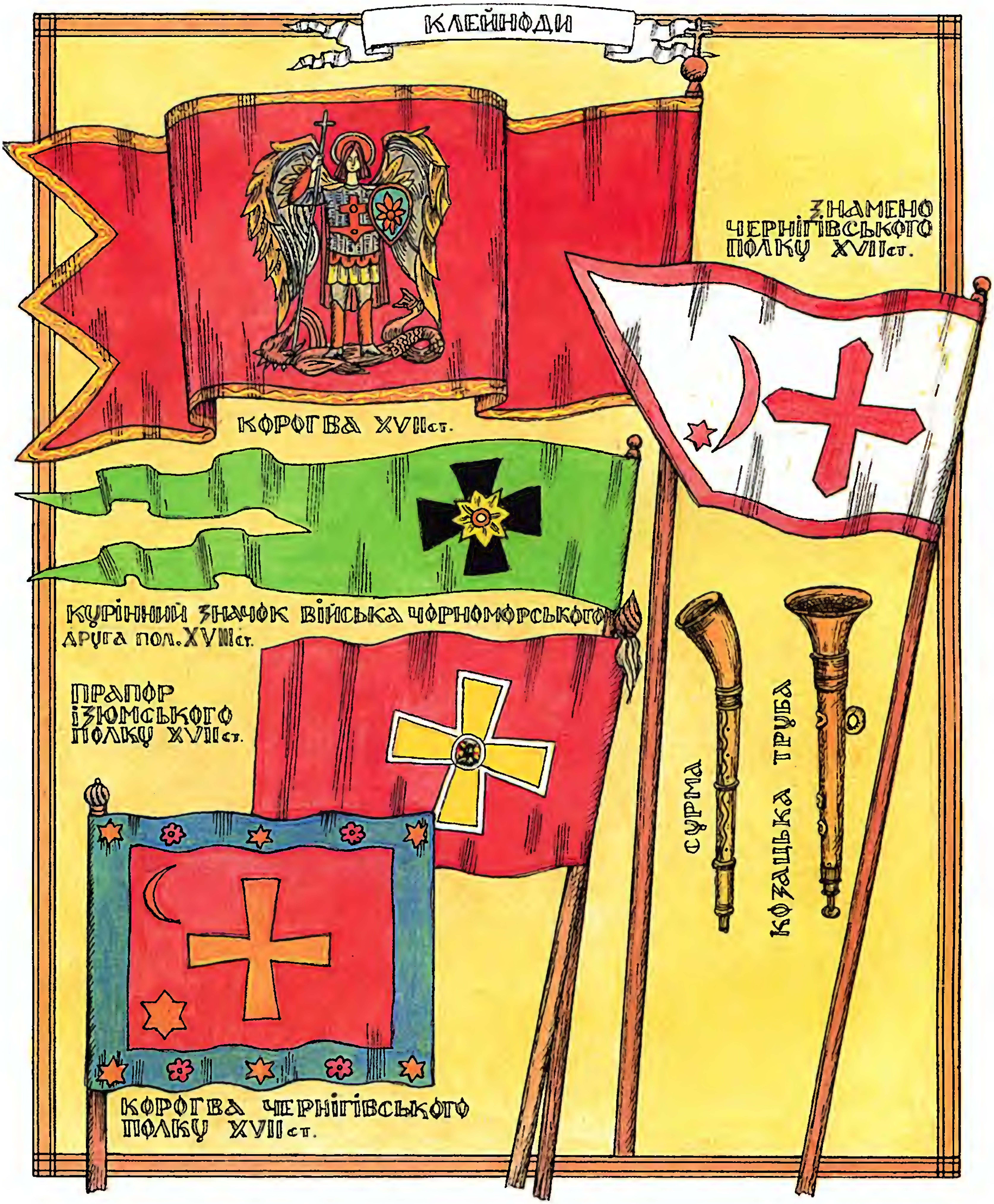
КЛЕЙНО́ДИ (нім. — дрібний, малий) — відзнака, атрибути і символи військової та цивільної влади й окремих військових і цивільних урядів в Україні у 15—18 ст. Клейноди були військові (державні), січові, полкові, паланкові, сотенні, курінні тощо. Військові (державні) клейноди належали усьому війську (державі) і вручалися обраній на відповідну військову (державну) посаду старшині. Так само січові, полкові та інші клейноди належали тому чи іншому утворенню і вручалися обраній військовій і цивільній старшині. По закінченні терміну клейноди передавалися новообраній старшині або зберігалися до обрання у Генеральній канцелярії, січовій церкві, скарбниці тощо. Окремі клейноди: *булава* — відзнака гетьманської влади та *кошового отамана* на Січі; *бунчук* — відзнака *гетьмана* і кошового, що знаходилася у бунчукового; *корогва* — військова відзнака, що знаходилася у *хорунжого*; *печатка* — військова, січова, полкова або сотенна — зберігалася у генерального чи полкового судді, а сотенна — у *сотника*; *литаври* — військові клейноди, що знаходилися у *довбиша*; гармати — загальновійськові клейноди, що були у віданні генерального чи полкового обозного, а на Січі — у пушкаря; сурми — військовий, полковий та січовий клейноди під віданням сурмача; *пернач*, або шестопер, — відзнака *полковника* полку і *паланки*; *значок* — заступав у будні корогву військову та полкову, відзнака сотні куреня; тростина, або комишина, іноді ліска — первісно відзнака козацьких гетьманів, січових отаманів, а пізніше — відзнака генерального чи полкового судді. Іл. див. на стор. 98—99.

КМЕТЬ (лат. — товариш володаря, вождя) — 1) Назва вершників у княжій *дружині* часів *Київської держави.* 2) У 14—16 ст. так називали, зокрема, частину українських вільних селян, які мали власну землю і сплачували лише державний податок.

КНИГОДРУКУВА́ННЯ — процес багаторазового відтворення текстів і зображень на папері чи іншому матеріалі. Попередником сучасного книгодрукування в *Європі* (подібні осередки виникали і в інших частинах світу) був однобічний друк з дощок, на яких вирізано окремі сторінки тексту і зображень. Перші спроби книгодрукування набірними літерами зробив у першій половині 15 ст. голландець Лауренс Костер, трохи пізніше німець Йоганн Ґутенберг винайшов прилад для відливання металевих літер, з яких складався текст для друку. Перша датована книга з друкарні Ґутенберга, Біблія, вийшла у 1455—1456 рр. Протягом 15 ст. книгодрукування поширилося по всій Європі. Першою друкованою книгою українського автора є “Прогностична оцінка поточного 1483 року”, що написана латинською мовою Юрієм *Дрогобичем* (Котермаком) (побачила світ 1483 р. у Римі). Перша кирилична книга для України видрукувана у Кракові 1491 р. в друкарні Швайпольта Фіоля. За деякими джерелами, перша друкарня в Україні закладена ще 1460 р. у Львові, однак перші точно датовані українські книги відомі під 1574 р. і з’явилися у Львові, в друкарні Івана *Федоровича* (Федорова) — *Апостол* і “Буквар”. 1578 р. почала діяти друкарня в Острозі, з якої вийшла одна з найкращих стародрукованих книг України — *Острозька Біблія.* У першій половині 17 ст. в Україні було 25 кириличних друкарень і значна кількість таких, що друкували латинкою та іншими мовами. При друкарнях формувалися гуртки вчених, письменників, граверів. У 18—19 ст. книгодрукування зазнало значних змін, замість примітивних друкарських верстатів-пресів винайдено швидкісні друкарські машини. Зокрема український вчений-винахідник Й. Лівчак у кінці 19 ст. розробив, а на початку 20 ст. удосконалив і втілив проект машини для виготовлення друкарських форм, що дозволило принципово спростити і прискорити процес друкування.

КНИГОЗНА́ВСТВО — допоміжна історична наука, що вивчає твори книгодрукування, процеси


КЛЕЙНОДИ
ВІЙСЬКОВА ПЕЧАТКА
ПЕРНАЧІ
БУЛАВИ
КАЛАМАР
БУНЧУКИ
ЛИТАВРИ
ГАРМАТИ


КЛЕЙНОДИ
КОРОГВА XVII ст.
ЗНАМЕНО ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ XVII ст.
КУРІННИЙ ЗНАЧОК ВІЙСЬКА ЧОРНОМОРСЬКОГО ДРУГА ПОЛ. XVIII ст.
ПРАПОР ІЗЮМСЬКОГО ПОЛКУ XVII ст.
СУРМА
КОЗАЦЬКА ТРУБА
КОРОГВА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ XVII ст.

створення, зберігання, розповсюдження і використання книг. Як наука сформувалася у 18 ст.

КНЯЗІ́ВСТВО — назва державного утворення і території, що перебуває під владою *князя.* Відомі у нашій історії з 9 ст. Назви князівств, як правило, походили від назви головного міста (столиці): Київське, Галицьке, Краківське, Туровське тощо. Великі держави-князівства, що складалися з дрібніших (удільних), пізніше називалися Великими — Велике Київське князівство, Велике князівство Литовське тощо. На території України до кінця 15 ст. не залишилося жодного князівства, останнє з них — Київське — 1471 р. перетворене на *воєводство* Великого князівства Литовського. Згідно з *Гадяцькою угодою 1658 р.* Україна мала б стати Великим князівством Руським у складі *Речі Посполитої.* Подібний проект надання статусу князівства Україні розробляв гетьман І. *Мазепа* у час антимосковського повстання 1709 р.

КНЯЗЬ (від прасл. — рід, що споріднене з давньоінд., яке означає "народжувати") — первісно у давніх слов'ян старший; *вождь* племені. Пізніше титул спадкового володаря *князівства.* Вважається, що титул князя в Русі почав вживатися після 882 р., тобто з часу укняження в *Києві* династії *Рюриковичів.* Володарі держав, що складалися з окремих князівств, нерідко приймали титул великого князя, зокрема київський, литовський та московський князі. Деякі князі здобували королівський титул, як, приміром, галицько-волинський князь *Данило Галицький*, який 1253 р. прийняв титул короля Русі. З 14 ст. титул князя носили представники окремих старшинських родів



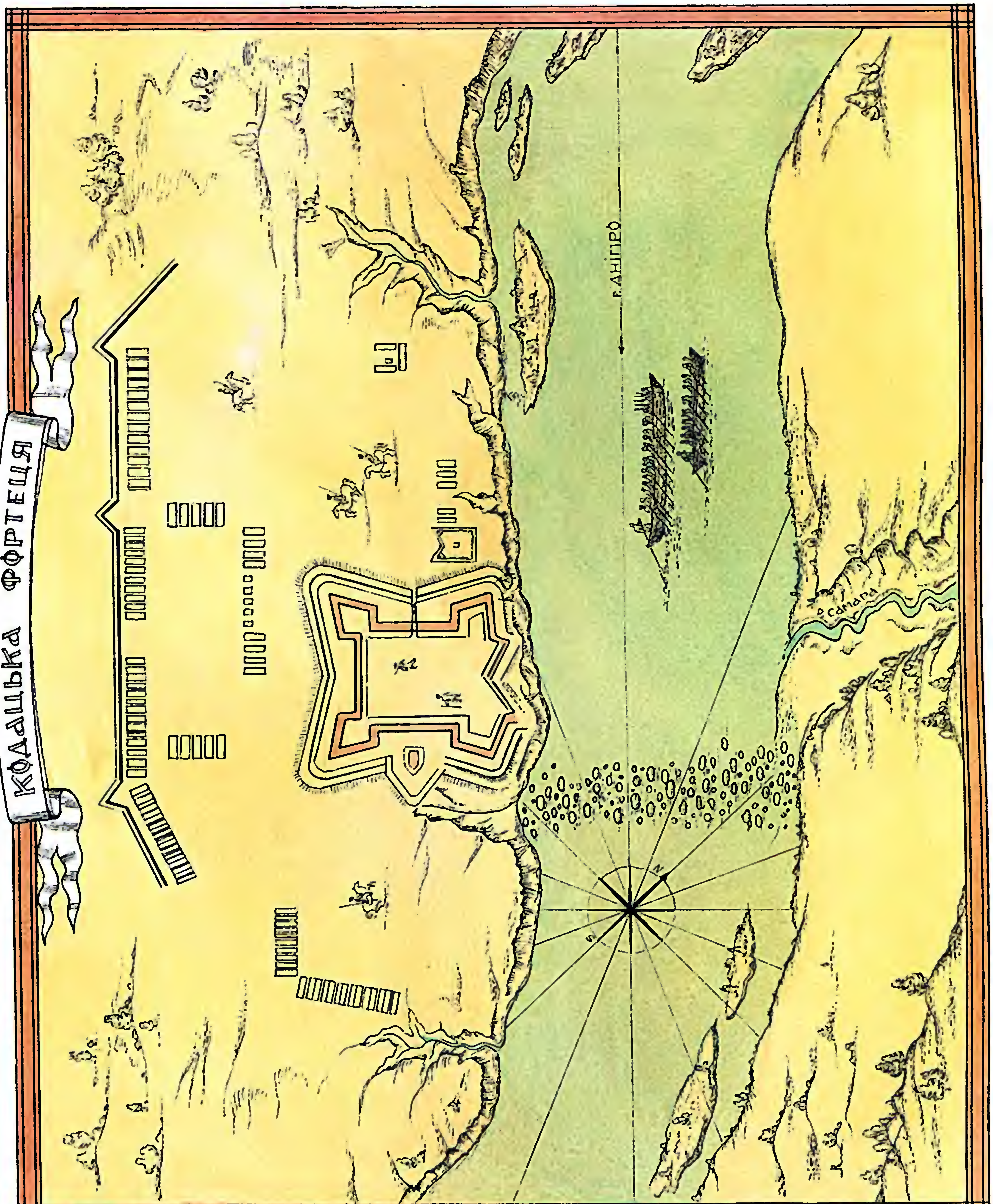
(Острозькі, Сангушки, Вишневецькі, Корецькі та ін.), котрі не були правителями окремих держав, а власниками певних маєтностей і земель у складі централізованої держави. Цей титул також передавався у спадок. За *Гадяцькою угодою 1658 р.* титул князя Великого князівства Руського передбачалося надати *гетьманові* України. Певний час гетьман України Юрій *Хмельницький* титулувався "сарматським князем Малої Росії". У 18—19 ст. титул князя перетворився фактично на почесне родове звання.

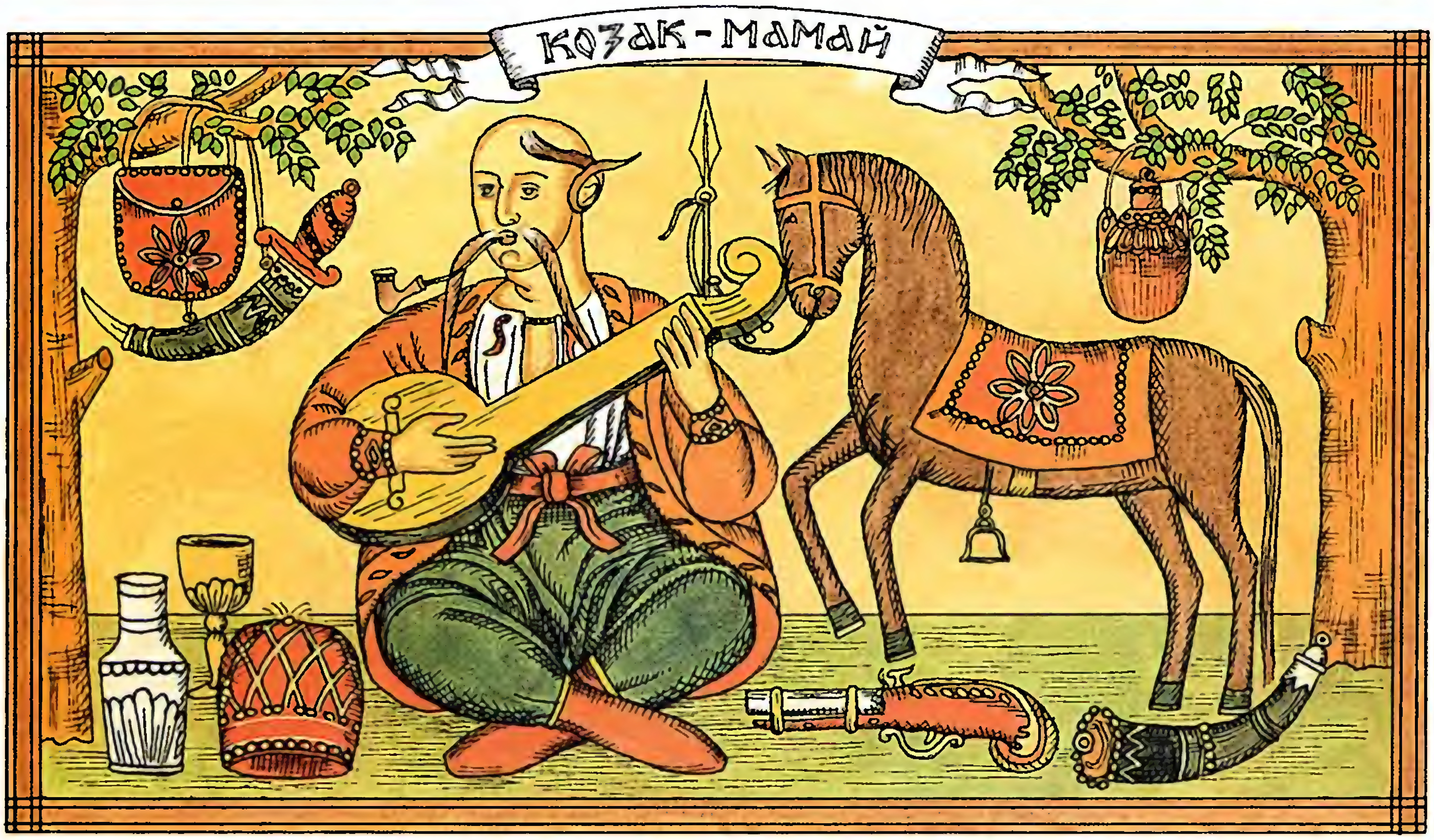
КО́БЗА (тюрк. — кабиз, кобиз, кобоз; татар. — кобиз) — музичний щипковий струнний інструмент. Кобзоподібні інструменти відомі в Україні ще з часів *Київської держави,* що підтверджується зображенням на фресці *Софійського собору у Києві.* Кобза найчастіше складається з круглого або довгастого корпусу з опуклим дном, короткого грифа завдовжки 50—60 см. Як правило, кобза має 6—8 струн і таку ж саму кількість приструнків. Грали на інструменті, тримаючи його в руках, звуки видобували плектором або пальцями. Кобза в Україні проіснувала до 18 ст., коли її витіснила більш досконала *бандура,* котру також почасти називають кобзою. Іл. див. на стор. 15.

КОБЗА́Р — народний співець і музика, виконавець пісень, що супроводить свій спів грою на *кобзі;* також виконавець суто музичних творів для цього інструмента. Нерідко ним ставали незрячі люди. Науку гри і співу, як правило, проходили у старших кобзарів, окремі з них удосконалювали своє мистецтво за кордоном (переважно у *Польщі*). Перші відомості про кобзарів з України подають польські джерела 15 ст., які згадують про запрошення їх до польського королівського двору. Особливо популярні кобзарі були у козацькі часи, вони супроводжували козаків у походах, складали думи і пісні про тогочасні події, закликали народ до боротьби. Зустрічалися кобзарі і серед гайдамаків. Деякі кобзарі у 18 ст. працювали при російському імператорському дворі.

КОВУ́Ї, коуї — кочові племена тюркського походження. В літописах згадуються також як частина племені *чорних клобуків;* ймовірно, що це відособлена орда *половців,* що була під владою київських та інших руських князів і жила в південно-східних землях по Росі, Трубежу, Дніпру (нині південь Київщини, частково Вінниччини, Черкащини і Чернігівщини). Згадки про них припадають на 1151—1185 рр.

КОДА́ЦЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — оборонна споруда на правому березі Дніпра навпроти Кодацького


Кодацька фортеця
р. Дніпро
р. Самара
N
S



порога. Споруджена за наказом польського уряду французьким інженером Г.-Л. де *Бопланом* 1635 р. з метою посилення контролю над запорозькими козаками. Того ж року військо гетьмана І. *Сулими* захопило Кодацьку фортецю і зруйнувало її. 1639 р. фортецю було відбудовано. 1648 р. її здобуло військо гетьмана Б. *Хмельницького.* 1711 р. фортецю розібрали. На її місці виникла слобода Кодак, що стала центром Кодацької паланки. У кінці 18 ст. Кодак перейменували на с. Старі Кайдаки (нині в межах Дніпропетровська).

КОДИФІКОЛО́ГІЯ (від лат. — книга і гр. — вчення, знання) — допоміжна історична наука, що вивчає рукописні книги. Предметом дослідження є сама книга, історія її створення, розповсюдження, використання тощо. Термін запроваджено 1949 р. Відтоді кодифікологія почала оформлюватися в окрему науку.

КОЗА́К, козацтво (тюрк. — ходити, блукати, мандрувати) — первісно вільна, незалежна озброєна людина. Вперше українські козаки згадуються наприкінці 15 ст., коли вони почали оселятися на українських землях у Наддніпрянщині, нижче *Дніпрових порогів.* Козацтво поповнювалося за рахунок утікачів з різних земель України (хоч були серед них і представники інших народів), які з тих чи інших причин залишали місця свого проживання. Певний час козаки жили за рахунок воєнної здобичі у боротьбі з *турками* і *татарами.* У першій половині 16 ст. кількість їх ставала все більшою, і з напіввійськового промислу козацтво перетворювалося на окремий стан тогочасного українського суспільства. Вироблялися і усталювалися військова організація, адміністративний устрій, закони і звичаї. Не раз козацтво починало народні повстання проти національного та релігійного гніту шляхетської *Польщі.* Зі свого боку Польща намагалася використовувати козаків як військову силу для захисту від нападів татар і турків, задля чого з козаків було утворено реєстрові полки, що перебували на військовій службі у польської *держави.* Реєстровики залучалися також до військових дій у війнах зі шведами, московитами, *німцями.* У 16 ст. українське козацтво утворило свій центр — *Запорозьку Січ,* що була столицею значною мірою незалежної військової республіки. У 17 ст. козацтво запорозьке, реєстрове, городове вже утворило провідну *верству* українського народу і склало основу української держави, що постала 1648 р. з початком *Визвольної війни українського народу* під проводом гетьмана України Б. *Хмельницького.* Козацький адміністративно-військовий устрій був поширений на значну частину України. З козацької старшини утворилася нова українська аристократія. Новий устрій проіснував до кінця 18 ст., а військові козацькі формування — до першої половини 19 ст. Іл. див. на стор. 104—105.

“КОЗА́К-МАМА́Й” — традиційна назва сюжету народної картини. Ім’я Мамай не пов’язане з конкретною особою, а є назвиськом *козака* взагалі. Найраніші зразки датуються 16 ст. Традиційною схемою цих творів є зображення козака, який сидить з підібганими по-східному ногами і грає на *бандурі* (*кобзі*). Обов’язковими є також люлька, шабля, спис, кінь. Інколи поруч з козаком зображували постаті інших персонажів. Нерідко картини містять віршовані тексти-пояснення.

КОЗА́ЦЬКІ ЛІТО́ПИСИ — історико-літературні твори 17—18 ст., що виникли в середовищі козацької старшини. Поруч з історичними відомостями в них подано легенди, перекази, народні пісні тощо. Найвідоміші з-поміж них: *Літопис Самовидця*, *Літопис Величка*, літопис Г. Граб’янки, “Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік”, “Хроніка Мотронинського монастиря” та ін.

КОЛОНІЗА́ЦІЯ (фр.) — процес заселення і господарського освоєння певних територій. Колонізація може бути внутрішньою, коли цей процес стосується земель в межах кордонів *держави*, і зовнішньою, тобто за межами держави. Нерідко зовнішня колонізація пов’язана з військовим, економічним і політичним поневоленням іншою країною нових земель і перетворенням їх на власні колонії.

КОЛО́НІЇ АНТИ́ЧНІ — поселення греків і римлян в чужих землях, Існували на узбережжях Середземного і Чорного морів. Найбільшого розвитку античні колонії набули у 9—8 ст. до н. е. На території сучасної України існували грецькі колонії Херсонес, Пантікапей, Ольвія, Тіра та ін. Римських колоній на українських землях не було. Див. *Античні держави Північного Причорномор’я*.

КОЛО́НІЯ (лат. — обробляю [землю], вирощую, проживаю, населяю) — 1) Країна чи її частина, що загарбана іншою *державою* і управляється за допомогою спеціальних режимів та законів. 2) Поселення переселенців з інших країн.

КОЛТ — жіноча прикраса 11—13 ст. у *Київській державі.* Має вигляд порожнистої металевої підвіски, що прикріплювалася до головного убору. Виготовлялася з золота, срібла та інших металів, часто з використанням складних ювелірних технік.

КОЛЯДА́ (походження назви остаточно не з’ясовано) — персонаж слов’янської і, зокрема, української *міфології*, ймовірно, *бог* Сонця, що народжується. Свято Коляди припадає на *Різдво* Христове, коли починає збільшуватися тривалість дня. Пов’язане з величанням і прославлянням сонця, замовляннями нового урожаю тощо. Супроводжується співом величальних пісень-колядок, обрядовими дійствами, *вертепом* та ін.

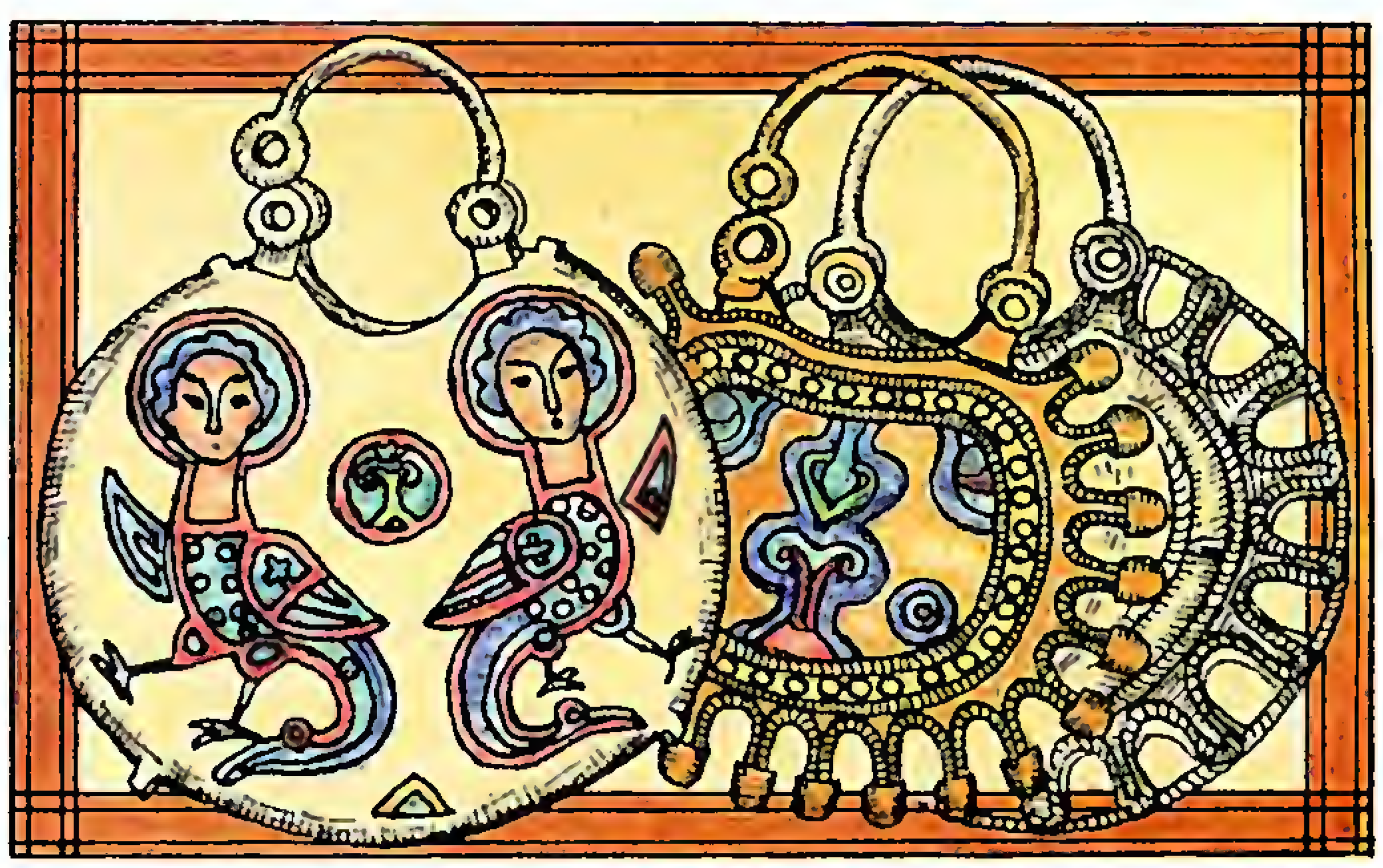
КОМПАНІ́ЙЦІ, компанійські полки — наймані кінні полки в *Лівобережній Україні.* Сформовані 1668 р. *гетьманом* Д. *Многогрішним* з найманих добровольців (“охотників”), військові відділи (“компанії”) яких склали окремі кінні полки. Виконували сторожову і охоронну службу. Кожний з полків мав 500—600 козаків, поділявся на сотні, сотні — на курені. На чолі стояли *полковник,* обозний, писар, осавул, *хорунжий.* Сотнями керували *сотники*, або ротмістри. Компанійці виконували обов’язки жандармерії, підтримували порядок у містах і селах, придушували заворушення, несли службу на кордонах. 1672 р. компанійські полки було скасовано, але 1687 р. знову відновлено як “охочекомонні” та “охочепіхотні”. У часи І. *Мазепи* було 5 кінних і 5 піхотних компанійських полків. Проіснували до 70-х рр. 18 ст.

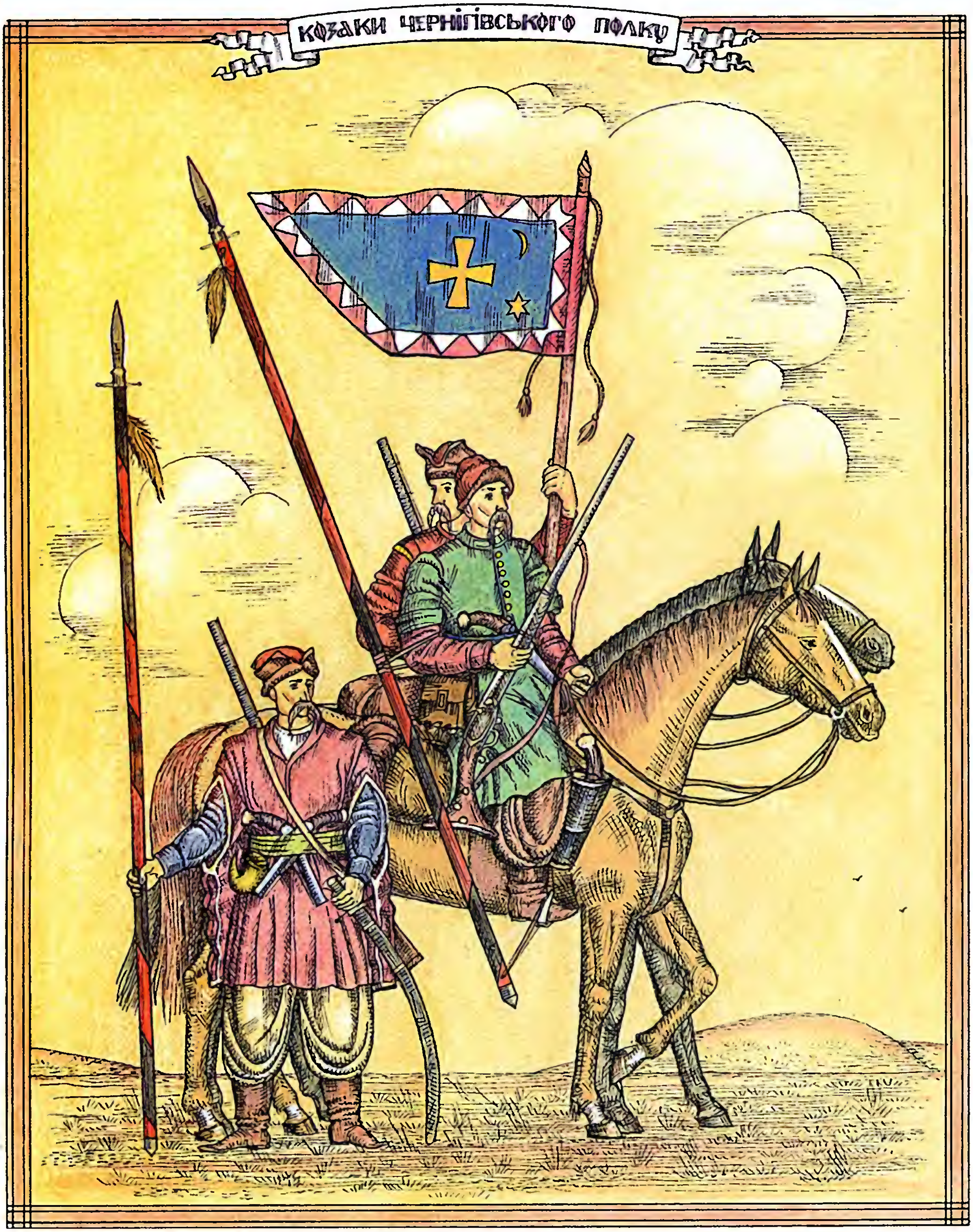
КО́МПУТ (лат. — обчислювати) — юридичний документ української адміністрації, що виник після 1648 р. як реєстр козаків з відомостями про походження військової служби, майновий стан тощо. Вели компути полкові *канцелярії.* Скасовані на *Слобожанщині* 1765 р., а на *Гетьманщині* у 80-х рр. 18 ст.

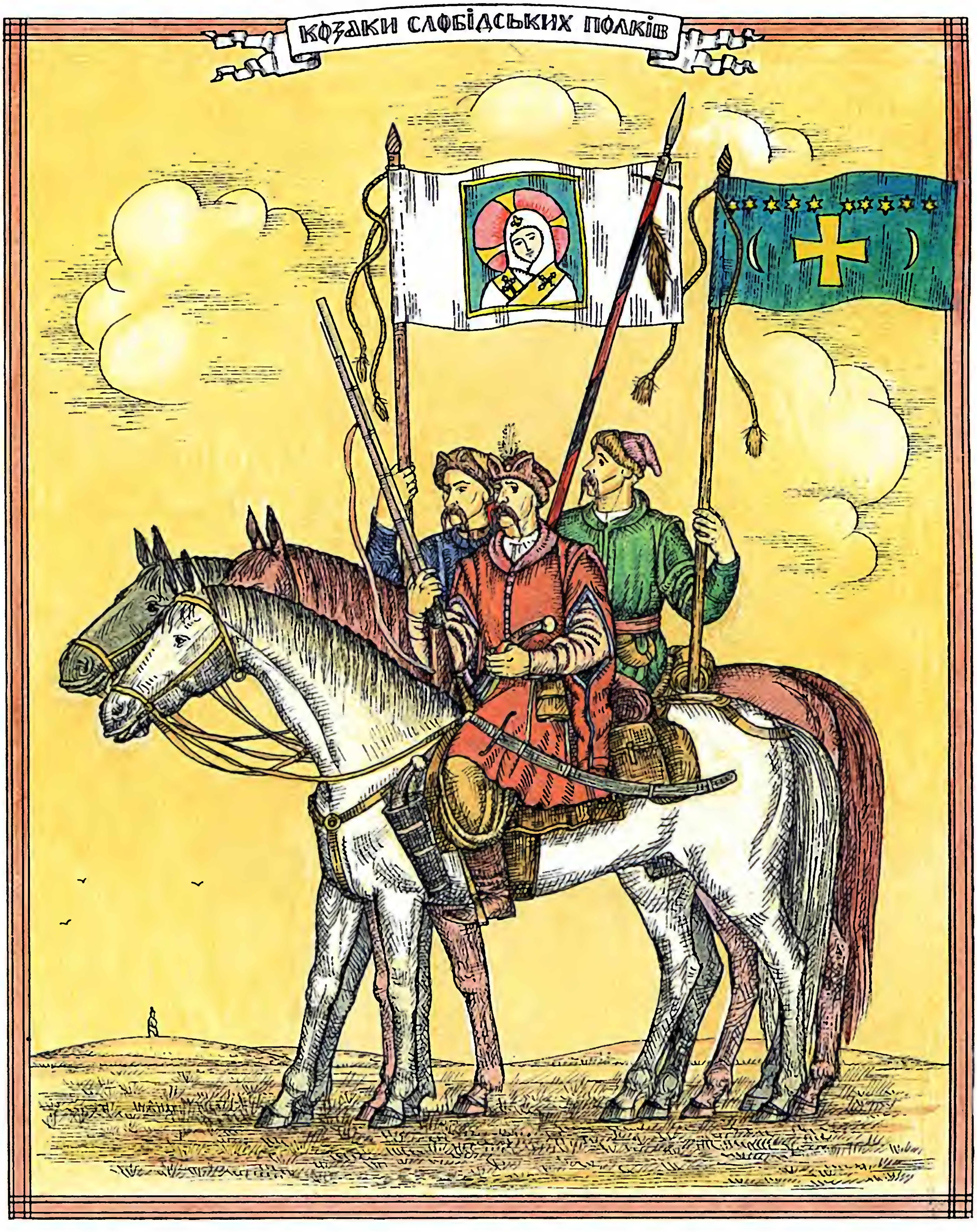
КОНАШЕ́ВИЧ-САГАЙДА́ЧНИЙ. Див. *Сагайдачний* П.

КОНИ́СЬКИЙ Георгій (1717—1795) — церковний і культурний діяч, письменник. Родом із м. Ніжина. Світське ім’я — Григорій. Навчався у *Київській академії,* по закінченні 1743 р. навчання викладав у ній поетику, риторику, філософію; у 1752—1754 рр. був ректором. З 1775 р. — єпископ, з 1783 р. — архієпископ Мстиславський,

Колти — давньоруські золоті, вкриті емалями жіночі прикраси.




КОЗАКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ


Козаки слобідських полків



Оршанський і Могильовський. Автор кількох курсів філософії, історичних праць, проповідей, драматичних творів, поезій. Гіпотетичний автор *"Історії Русів"*.

КОНСТАНТИ́Н VII Багряно́родний, Порфиро́дний (905—959) — візантійський *імператор* (з 913), що походив з македонської династії, письменник. За його правління внаслідок походів київського князя *Ігоря* у 941 і 944 рр. на *Константинополь* було укладено торговельну угоду між *Київською державою* і *Візантією*. Київська княгиня *Ольга* 957 р. відвідала двір Константина у Царгороді, про що зберігся докладний опис, зроблений імператором. Константин VII керував укладанням кількох збірників типу енциклопедії та компілятивних і оригінальних творів. В одному з них — трактаті "Про управління імперією" є чимало важливих відомостей про народи Причорномор'я, зокрема про *слов'ян, печенігів* та ін.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬ (гр. — константинове місто; інша назва — Візантій; в літописах — Царгород) — столиця Римської, потім Візантійської імперії. Засноване у 324—330 рр. на місці *колонії* Візантій *імператором* Константаном І Великим. Розташований на європейському та малоазійському берегах протоки *Босфор*. У 9—10 ст. на Константинополь ходили походами війська київських князів *Олега* та *Ігоря*. 957 р. місто відвідала київська княгиня *Ольга*. Відомі описи міста, зроблені руськими мандрівниками, зокрема чернігівським ігуменом Данилом у творі "Життя і ходіння Данила" (1106—1108). 1204 р. Константинополь захопили хрестоносці і утворили з частини земель Візантії Латинську імперію зі столицею Константинополем. 1261 р. візантійці відвоювали місто, а 1453 р. його захопили *турки*. Константинополь став столицею *Османської імперії* і отримав назву Стамбул.

КО́ПНИЙ СУД (від копи — зібрання громади) — судочинство сільської *громади* або *волості* в *Україні*, а також у *Білорусі* та *Литві* у 14—18 ст. В окремих місцевостях, на *Волині* і *Поділлі*, копні суди проіснували до 20 ст. Судочинство провадилося за *звичаєвим правом*, але з певним впливом *«Руської правди» та Литовського статуту*. Копний суд здійснювали так звані копні мужі, яких обирало населення копного округу. Збиралися у певному місці — копищі. Суд розглядав позови, суперечки, кримінальні справи і присуджував штрафи, відшкодування збитків, тілесні покарання, смертну кару, умовні покарання. З часом копний суд заступив вотчинний суд, тобто суд пана-землевласника над селянами своєї волості.

КОРО́ГВА, хоругва (очевидно, від прасл. korggy — прапор) — 1) Військовий *прапор*, військовий *клейнод* в Україні 15—18 ст., символ влади *гетьмана* України, *кошового отамана* Запорозької Січі, *полковника*, *сотника*. Має вигляд полотнища (переважно прямокутного) з держаком-корогвищем, інколи з навершям у вигляді хреста або кулі. На полотнищах різноманітного забарвлення зображувалися Ісус *Христос*, святі, геральдичні символи. Корогва Запорозької Січі найчастіше мала червоний колір, білий хрест посередині та сонце, місяць, зірки в кутах. Різнобарвні корогви полків і сотень мали відповідні геральдичні зображення, часто пов'язані з гербами міст. 2) Церковний прапор з біблійними зображеннями. Складається з полотнища і держака-корогвища з навершям у вигляді хреста. Інколи церковні корогви виготовлялися з тонкої металевої бляхи, прикрашеної малюнком. 3) Назва військового кінного підрозділу у польсько-литовському та козацькому військах 16—18 ст. 4) Прапор міський, цеховий 16—18 ст. Іл. див. на стор. 99.

КОРО́ЛЬ (слово виникло на основі власного імені короля франків Карла Великого) — титул володарів держав, рангом вищий від великого *князя* і нижчий від *імператора*. В українській історії королями були *Данило Галицький* та його наступники: Юрій І (1301—1308), Юрій II (Болеслав; 1324—1340).

КОРО́ТКИЙ КИ́ЇВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — складова частина *Супрасльського літопису*. Складений в

кінці 15 — на початку 16 ст. в *Білорусі* на основі попередніх українських літописів. Висвітлює події від 862 по 1515 р. Знайдений у Супрасльському монастирі в Білорусі. Вперше опублікований 1836 р.

КО́РСУНСЬКА БИ́ТВА 1630 р. — битва козацького війська на чолі з *гетьманом* Т. *Федоровичем* з польським військом в Корсуні (нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) під час повстання в Правобережній Україні. Захопивши у березні місто Черкаси, запорожці та повсталі селяни оточили Корсунь, де перебувала польська залога та частина *реєстрових козаків.* У місті почалося повстання проти поляків, більшість реєстровиків перейшла на бік повстанців. Бій закінчився поразкою поляків, які втекли до м. Бар на Вінниччину.

КО́РСУНСЬКА БИ́ТВА 1648 р. — битва українського війська під проводом гетьмана Б. *Хмельницького* з польським військом під Корсунем на початку *Визвольної війни українського народу.* Після поразки у *Жовтоводській битві 1648 р.* польське військо зосередилося неподалік Корсуня в укріпленому таборі, до якого 24 травня підійшло українське військо і татарський загін Тугай-бея. Не бажаючи вступати в бій, поляки вирішили відступити через Білу Церкву до Паволочі. Тим часом військо Б. Хмельницького зайшло їм у тил і влаштувало засідку. 26 травня в урочищі Гороховій Діброві неподалік Корсуня поляки, що покинули табір, були оточені, відбувся запеклий бій, який закінчився повним розгромом шляхти. Козаки взяли в полон польських полководців М. Потоцького і М. Калиновського, понад вісім з половиною тисяч жовнірів, офіцерів та знатної шляхти, великий обоз і 41 гармату. Іл. див. на стор. 108.

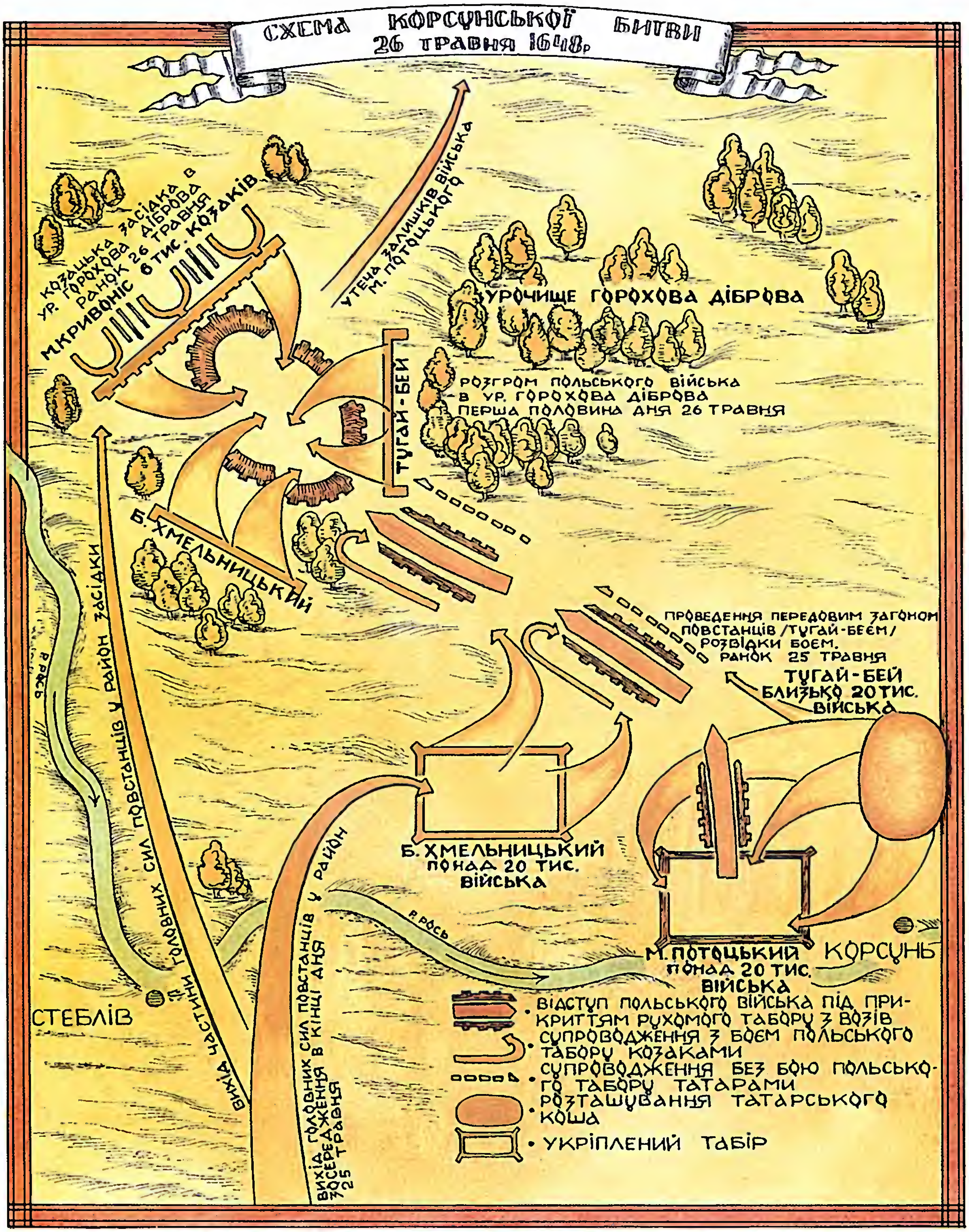
КО́РСУНСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. з центром у Корсуні (нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). На 1649 р. складався з 19 сотень. Проіснував до 1712 р. Територія полку перейшла до *Польщі.*

КОСИ́НСЬКИЙ Кри́штоф (р. нар. нев. — 1593) — *гетьман* українського реєстрового козацтва. Походив з української шляхти *Підляшшя.* Належав до козацької верхівки. Брав участь у боротьбі з *татарами.* 1591 р. очолив повстання козаків та селян проти *поляків* на Київщині, *Волині*, Брацлавщині та *Поділлі.* Загинув у травні 1593 р. в бою під Черкасами (за іншими даними, вбитий слугами черкаського старости князя О. Вишневецького).

КОСИ́НСЬКОГО ПОВСТА́ННЯ 1591—1593 рр. — велике повстання селян та козаків проти польської *шляхти.* Спалахнуло через суперечку козаків з князями Острозькими. 1591 р. польський король віддав козакам у володіння за військові заслуги землі над Россю, котрі Острозькі вважали своєю власністю. Суперечка закінчилася збройним виступом *реєстрових козаків* на чолі з К. *Косинським,* якого вони обрали *гетьманом.* У грудні 1591 р. повстанці захопили Білу Церкву — резиденцію білоцерківського старости князя Я. Острозького, який захопив маєток К. Косинського. 1592 р. повстання поширилося на територію Київського, Брацлавського, Волинського і Подільського воєводств. Повстанці захоплювали маєтки, міста та містечка, оволоділи Трипіллям, Переяславом, напали на Київ. У січні 1593 р. під П'яткою (нині село Чуднівського р-ну Житомирської обл.) відбувся бій повстанців із шляхтою, внаслідок якого обидві сторони зазнали відчутних втрат, що змусило їх розпочати переговори. Було укладено угоду між гетьманом К. Косинським і князем В. *Острозьким* про припинення бойових дій, після чого козаки відійшли на Січ, щоб підготуватися до нового походу. Навесні повстання продовжилося. У травні 1593 р. повстанці взяли в облогу Черкаси, в ході якої поляки підступно захопили гетьмана К. Косинського в полон і стратили. Одначе облога міста тривала до кінця літа. Восени того ж року повстанці пробували здобути київський замок, але з огляду на напад татар на Січ зняли облогу. У кінці 1593 р. поляки придушили повстання.

КОЧІВНИ́ЦТВО — спосіб життя, при якому групи людей, племена, народи постійно пересуваються з місця на місце. Протилежне осідлому способу життя. Кочівництво найчастіше пов'язане зі *скотарством.* Виникло наприкінці 2 — на початку 1 тис. до н. е. Складало основу життя багатьох народів світу, а подекуди збереглося донині. Форми громадського і державного життя кочовиків досліджені недостатньо. В процесі розвитку такі народи виробили власні культури, системи вірувань тощо. Інколи кочовики об'єднувалися в союз племен (народів), утворюючи так звані імперії кочовиків, що нерідко при завоюванні осідлих народів перетворювалися на могутні *держави.* Як приклад — *Монгольська імперія.* Окремі кочові народи впливали на історію України, зокрема *печеніги, половці, монголи, татари* та ін. Іл. див. на стор. 110—111.

КОШОВИ́Й ОТАМА́Н — найвища виборна військово-адміністративна посада *Запорозької Січі* у 16—18 ст. Обирався козацькою радою переважною більшістю голосів, як правило, на 1 рік. Йому належала найвища влада на Січі. У 16—17 ст. часто називався *гетьманом* Війська Запорозького. В час військових дій повноваження його значно розширювалися. Символ влади кошового — *булава.*


СХЕМА КОРСУНСЬКОЇ БИТВИ
26 ТРАВНЯ 1648 р.
Козацька засідка в ур. Горохова Діброва ранок 26 травня
М. КРИВОНІС 6 ТИС. КОЗАКІВ
Утеча залишків війська М. Потоцького
УРОЧИЩЕ ГОРОХОВА ДІБРОВА
ТУГАЙ-БЕЙ
Розгром польського війська в ур. Горохова Діброва перша половина дня 26 травня
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Проведення передовим загоном повстанців /Тугай-беєм/ розвідки боєм. Ранок 25 травня
ТУГАЙ-БЕЙ БЛИЗЬКО 20 ТИС. ВІЙСЬКА
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ понад 20 тис. війська
М. ПОТОЦЬКИЙ понад 20 тис. війська
КОРСУНЬ
р. Рось
р. Рось
СТЕБЛІВ
Вихід частини головних сил повстанців у район засідки
Вихід головних сил повстанців у район Корсуня в кінці дня 25 травня
Вихід головних сил повстанців у район Корсуня посередині дня 25 травня
• Відступ польського війська під прикриттям рухомого табору з возів
• Супроводження з боєм польського табору козаками
• Супроводження без бою польського табору татарами
• Розташування татарського коша
• Укріплений табір

Останнім кошовим отаманом Запорозької Січі (до 1775 р.) був П. *Калнишевський*. У *Чорноморському козацькому війську* посада кошового отамана проіснувала до 1797 р.

КРАЄЗНА́ВСТВО — допоміжна історична наука, що вивчає історію, природу, економіку, культуру, побут та звичаї певної території (краю). Сформувалася в середині 19 ст., хоч сам термін запроваджено у 20 ст.

КРА́КІВ — місто на півдні *Польщі*, розташоване на річці Віслі. Виникло у 8 ст. У 1320—1596 рр. — столиця Польської держави, потім центр *воєводства*. У 1795—1809 рр. — у складі земель Австро-Угорської імперії, у 1809—1815 рр. — столиця Варшавського герцогства. 1815—1846 рр. — центр Краківської республіки, з 1846 по 1918 р. — у складі Австро-Угорської імперії. Нині — центр воєводства Республіки Польща.

КРЕ́ВСЬКА У́НІЯ 1385 р. — угода, укладена між Польським королівством і Великим князівством Литовським у литовському замку Крево (нині місто на території Білорусі). Згідно з *унією* обидві держави мали об'єднатися, а великий князь литовський Ягайло — вступити в шлюб з польською королевою Ядвігою і отримати титул польського *короля*. Фактично об'єднання не відбулося через виступ української, литовської та білоруської *шляхти* на чолі з литовським князем Вітовтом.

КРИВИЧІ́ — слов'янське *плем'я* (союз племен). Згадки про них в літописах припадають на 6—9 ст. Жили у верхній течії *Дніпра*, Західної Двіни, *Волги* та в південній частині басейну Чудського озера. Головні міста: Смоленськ, Полоцьк, Ізборськ та ін. В 9 ст. входили до складу *Київської держави*. Востаннє згадуються під 1162 р. Разом з іншими племенами з часом утворили білоруський народ.

КРИВОНІ́С (Перебийніс, Вільшанський) Макси́м (р. нар. нев. — 1648) — черкаський *полковник*. Ймовірно, що родом із Черкащини. Уславився у 30—40 рр. 17 ст. походами на *Крим* і турецькі володіння. З початком *Визвольної війни українського народу* очолив селянські загони повстанців у перших битвах з *поляками*. 1648 р. призначений черкаським полковником. Брав участь у поході українців у *Галичину,* керував військом, що взяло Високий Замок у *Львові* у вересні—жовтні 1648 р. Помер від чуми під час облоги Замостя українським військом у листопаді 1648 р.

КРИМ, *Тавріда*, Тавріка, Таврія (походження назви остаточно не з'ясовано) — півострів на півдні України, омивається *Чорним морем* та *Азовським морем*. Заселений з часу *палеоліту*. На півострові жили *кіммерійці, скіфи, сармати*. У 5 ст. до н. е. з'явилися перші грецькі колонії, частина з них пізніше входила до *Боспорського царства;* у 1 ст. до н. е. більша частина півострова перебувала під контролем Риму. У 3 ст. в Крим вторглися *готи*, у 4 ст. — *гуни*, у 6 ст. південь півострова контролювала *Візантія,* потім його захопили *хозари*. У кінці 10 ст. Крим частково входив до *Київської держави* у складі Тмутороканського князівства. З 13 ст. — улус *Золотої Орди*, з 15 ст. — основна територія *Кримського ханства,* васала *Туреччини,* з 1783 р. — у складі Російської імперії. У 17—18 ст. значну частину населення Криму становили *українці*.

КРИ́МСЬКЕ ХА́НСТВО — *держава* на півострові *Крим* та частині Північного Причорномор'я у 15—18 ст. З 13 ст. Кримський півострів перебував під владою монгольських завойовників. 1449 р. після розпаду *Золотої Орди* утворено незалежне Кримське ханство, яким правили хани з династії Гіреїв. Столиця — *Бахчисарай*. 1475 р. Кримське ханство визнало свою залежність від *Османської імперії*. Кримські *татари* тривалий час нападали на українські, польські та московські землі, захоплювали здобич і бранців, яких продавали у рабство. Південні степи України використовувалися татарами Криму для випасу коней. У час *Визвольної війни українського народу* ханство виступало союзником *козаків*. Як залежне від турецького султана ханство воювало з країнами *Європи* на боці *турків*. 1774 р. внаслідок російсько-турецької війни Кримське ханство стало незалежним від Османської імперії, хоч фактично потрапило під вплив і контроль *Росії*. 1783 р. Росія приєднала територію Кримського ханства до своїх володінь, останній хан Криму зрікся влади і виїхав до *Туреччини*.

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Миха́йло-Станіслав (р. нар. нев. — 1649) — київський *полковник*. Походив з української *шляхти*. 1643 р. його призначено польським урядом чигиринським полковником *реєстрових козаків*. 1647 р. він узяв на поруки засудженого поляками Б. *Хмельницького*. 1648 р. перейшов на бік *гетьмана* Б. Хмельницького. 1649 р. Кричевського призначено київським полковником. Того ж року виступив на чолі 30-тисячного українського війська на захист західного кордону від литовського війська. У битві під м. Лоєвим потрапив у полон, де й помер.

КРІПА́К — селянин, на якого поширюються норми *кріпосного права*.

КРІПА́ЦТВО — система господарювання, що ґрунтується на нормах *кріпосного права*.


ОБЛОГА МІСТА КОЧІВНИКАМИ



КРІПОСНЕ́ ПРА́ВО — система правових норм, що визначають залежність селян від феодала. У різних країнах і в різний час багато чим відрізнялося. Вища ступінь залежності селянина від феодала, тобто вища ступінь *кріпацтва*, передбачала право феодала володіти самим селянином, продавати його, судити, карати (окрім кари смертю), перебирати право спадкоємця майна селянина тощо. Кріпосне право в Україні існувало від часів *Київської Русі*, у 14—15 ст. почалося закріплення селян за земельною ділянкою, встановлено заборону без дозволу феодала переселятися тощо. У середині 17 ст. в Україні феодал мав право зігнати селянина з його землі, продати його або членів родини, розпорядитися майном своїх кріпаків. Селяни не мали права самостійно виступати в суді, за них виступав пан, їм заборонялося скаржитися на свого володаря. Вони були зобов'язані кілька днів на тиждень працювати у панському господарстві. Податки селян сплачував пан. Після 1648 р. кріпосне право в Україні було фактично скасовано. У *Гетьманщині* з часом воно почало відновлюватися, але у найпростіших формах. З кінця 18 ст., після знищення автономного ладу в підросійській Україні та на *Слобожанщині,* введено норми кріпосного права, вироблені в Росії, що практично відповідали вищому ступеневі кріпацтва. На частині українських земель, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, кріпосне право скасоване 1848 р, а у підросійській Україні — 1861 р.

КРОПИ́ВНЯНСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — Кропивна (нині село Золотоніського р-ну Черкаської обл.). Певний час складався з 14 сотень. Проіснував до 1658 р., коли його територію було розподілено між *Лубенським полком* та *Переяславським полком.*

КУБА́НСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — військово-територіальне утворення у 18—20 ст. Склалося з потомків переселеного 1792 р. *Чорноморського козацького війська,* донських козаків, а також переселених пізніше дунайських, чернігівських, полтавських козаків на територію Північного Кавказу по р. Кубані та її притоках у межах Російської імперії. Офіційна назва існує з 1860 р. Проіснувало до 1920 р.

КУБА́НЬ (від назви р. Кубані) — історико-географічна область, що розташована на північному сході Кавказьких гір на березі *Азовського моря* і *Чорного моря.* Нині у складі Російської Федерації. Заселена з часу *палеоліту.* На її території жили *кіммерійці, скіфи,* племена синдів, меотів, на узбережжі існували грецькі колонії. У 4 ст. до н. е. більшість території входила до *Боспорського царства,* у 1 ст. н. е. була недовго під контролем Риму. Потім з'явилися *сармати,* за ними алани, а у 4 ст. після навали *гунів* на Кубані перемішалися різні народи. У 7 ст. на Кубань розповсюдилася влада *Хозарського каганату.* З 9 ст. починається українська колонізація, частина цих земель входила до Тмутороканського князівства у складі *Київської держави,* з 13 ст. контроль над Кубанню перебрали *половці*, а за ними *монголи.* У 15 ст. ці землі після розпаду *Золотої Орди* входили до *Ногайської Орди*, що підпорядковувалася *Кримському ханству* у складі *Османської імперії.* 1783 р. Кубань завойована Російською імперією. Після цього сюди переселилося близько 30 тисяч запорозьких козаків з сім'ями, утворили *Чорноморське козацьке військо* і заснували 40 курінних селищ. Пізніше на Кубань переселилося ще кілька десятків тисяч українських козаків.

КУЛЬТ (лат. — поклоніння, шанування) — в широкому розумінні — система вшанування і поклоніння комусь або чомусь (богам, духам, окремим особам тощо) — 1) Культ релігійний — це сукупність обрядових дій, що виконуються згідно з відповідними правилами, традиціями, звичаями у певний час (доби, року) у відповідних місцях чи приміщеннях. Виникнення релігійних культів пов'язують з первісними віруваннями у духів предків, обожнюванням явищ природи, природних об'єктів, небесних світил тощо. Певні рухи, слова, що супроводжували поклоніння, набрали стійких форм обряду. Заклинання, ворожіння, ритуальні танці мали забезпечити сприяння у війні, полюванні, виганяли хвороби. Різноманітні обряди були пов'язані з працею, господарською діяльністю, родиною тощо. Культові відправи викликали появу окремих людей, що були "посередниками" між людьми і об'єктами культів, а також окремих споруд, приміщень, атрибутів і предметів (різноманітні палиці, посуд, відповідне вбрання). З розвитком системи культових відправ утвердилися стійкі системи богослужіння. 2) Під словом "культ" часто розуміють, власне, *релігію,* віросповідання. Див. також *Бог, звичай, обряд.*

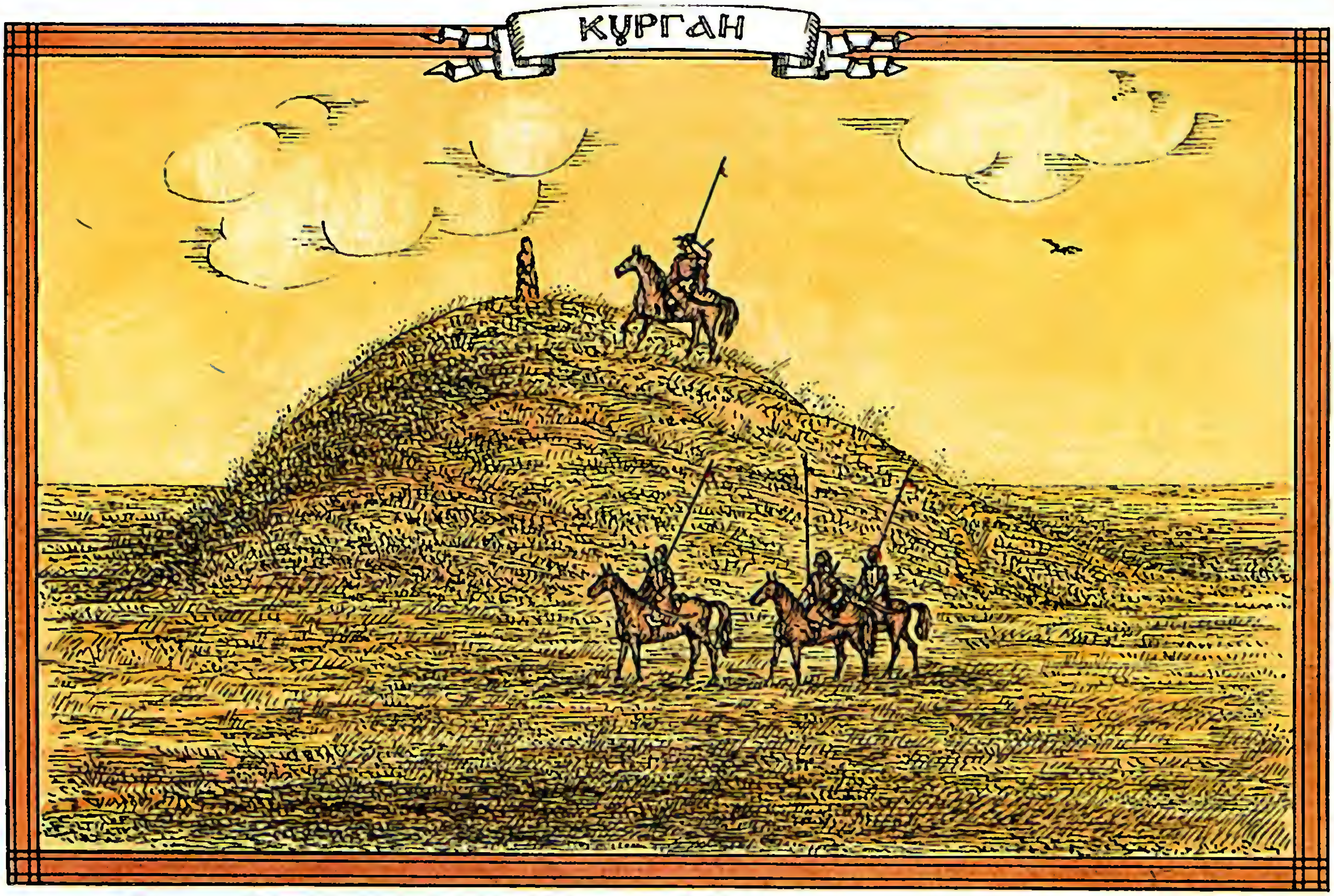
КУЛЬТ ПРЕ́ДКІВ — поклоніння душам померлих предків, які вважалися опікунами живих. Належить до первісних культів. В Україні після прийняття *християнства* і його поширення поступово втратив своє окреме значення, зберігаючись лише в деяких ритуалах, святах тощо.

КУЛЬТУ́РА (запозичення з нім., від лат. — обробіток, піклування) — у широкому розумінні — сукупність усіх надбаних людством протягом усієї



його історії духовних і матеріальних цінностей. У вужчому розумінні — духовне життя суспільства, що охоплює, власне, творчу діяльність людей включно з системою освіти і виховання. Водночас під культурою розуміють рівень виховання і освіченості окремої людини, володіння знаннями, творчі прояви її у мистецтві, науці тощо.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ Ю́рій Франц (1640—1692) — герой оборони Відня 1683 р. під час війни з *турками*. Походив з галицької української *шляхти*. Ймовірно, певний час був пов'язаний з козаками, перебував у турецькій неволі. 1683 р. під час облоги турками столиці *Австрії* Відня, ризикуючи життям, пробрався з міста через турецький



табір і сповістив про облогу польського короля Яна III Собеського, військо якого (включало в себе козацькі загони) підоспіло на допомогу обложеним і разом з австрійцями завдало удару туркам. Облогу Відня було знято. Вдячні австрійці щедро винагородили Ю. Кульчицького — подарували запаси кави з турецького обозу. Його вважають власником першої кав'ярні у Відні, завдяки йому кава набула поширення спочатку у місті, а згодом у багатьох країнах. Іменем Кульчицького названо вулицю у Відні, а 1885 р. йому споруджено там пам'ятник.

КУМА́НИ, комани — тюркські кочові і напівосілі племена, що кочували у південно-західній частині сучасної України між *Дніпром* і Західним Бугом у 11—12 ст. Увійшли до етнічного об'єднання, що відоме як *половці.*

КУМЕ́ЙКІВСЬКИЙ БІЙ 1637 р. — бій, що відбувся під час антипольського повстання у грудні 1637 р. біля с. Кумейок (нині Черкаського р-ну Черкаської обл.) між українським козацьким військом на чолі з П. *Павлюком* та польським військом на чолі з польним *гетьманом* М. Потоцьким. Після цілоденних атак козаки змушені були відступити до с. Боровиці (нині Чигиринського р-ну Черкаської обл.), де бій завершився перемогою поляків. П. Павлюк з кількома українськими старшинами потрапив у полон і був страчений. Внаслідок поразки під тиском поляків було укладено козацько-польську угоду, що значною мірою обмежувала права козаків.

КУ́НА (від слова куниця, в практиці — хутро куниці) — загальна назва грошей, одиниця лічби та назва грошової одиниці у грошовій системі *Київської держави.* В різний час і в різних частинах *Русі* її вартість, співвідношення з *гривнею* і золотим еквівалентом були різними. У 10—11 ст. одна куна дорівнювала 1/25 частині гривні, у 12 ст. — 1/50. Куни поділялися на резани. Кунами в значенні грошей узагалі називали срібні монети інших держав, що потрапляли в Русь, зокрема західноєвропейські денарії та арабські диргеми.

КУПА́ЛО — персонаж слов'янської і, зокрема, української *міфології.* Назва пов'язується, очевидно, з першим у новому році ритуальним купанням. *Бог* земних плодів, родючості тощо. Свято Купала спрадавна відзначалося *слов'янами* на початку жнив, пізніше встановився точний термін — ніч з 6 на 7 липня.

КУПЕ́ЦТВО (давньосл., від ґот. — крамар) — прошарок суспільства, що виконував роль посередника між виробником і споживачем товару. Купець — одна з найдавніших професій. У нашій історії відома з 9 ст. Купці — це торгівці, що збували свій товар у межах свого краю; ті, що торгували з іншими землями, називалися “гостями”. Поруч з торгівлею купці практикували *лихварство.* З розвитком суспільства купецтво об’єднувалося в окремі організації, користувалося нормами *маґдебурзького права.* У великих містах (*Київ*, *Львів*, Ніжин, Кам’янець та ін.) склалися великі іноземні купецькі колонії-поселення: грецькі, вірменські, єврейські, італійські тощо. У всіх містах і багатьох селах провадилися у визначені дні ярмарки.

КУРГА́Н (полов., від тюрк. — споруджувати, укріпляти, зміцнювати) — поховання людини з високим земляним насипом. Кургани відомі з пізнього неоліту, тобто з 4—3 тис. до н. е. На території України найдавніші кургани належать до 3 — початку 2 тис. до н. е. Висота курганів досягала 20 метрів. Могили під ними влаштовувалися по-різному, інколи з використанням каменю, дерева тощо. Зовні кургани нерідко внизу обкладалися камінням. Окремі народи, зокрема *скіфи* і *половці,* насипали особливо високі кургани, ставили на них скульптурні зображення. Скіфські кургани вирізнялися значною кількістю предметів у похованнях, а у царів до того ж виготовлених із золота. В Україні звичай — насипати кургани над могилами — припинився з прийняттям *християнства.* У козацькому середовищі також практикувалося насипання курганів над могилами козаків.

КУРЕ́МСА, Курумші, Хурумші (р. нар. і см. нев.) — монгольський військовий діяч. Син хана Джучі. У 1253—1254 рр. здійснив невдалий похід у володіння короля *Данила Галицького* на *Волинь.*

КУРІ́НЬ (від тюрк. — оточувати) — 1) Військово-територіальна одиниця у *Запорозькій Січі* в 16—18 ст. Число козаків у курені в різні часи було різним — від кількох десятків до сотні. На Січі налічувалося до 38 куренів. Первісно вони формувалися за принципом земляцтва і вели спільне господарство. Назви куренів пов’язані з назвами окремих населених пунктів України (Батуринський, Ірклїівський, Полтавський, Переяславський та ін.). На чолі куреня стояв виборний курінний *отаман.* 2) Нижча військово-територіальна одиниця в Україні 1648—1781 рр. Курінь входив до складу *сотні.* Попередником куреня у війську був десяток. Курінь складався з 10—30 козаків. Очолював його виборний отаман. 3) Військові підрозділи, на які поділялися сотні полків *компанійців.* 4) Житлове приміщення козаків на Січі, у якому жили козаки одного куреня. Споруджували курені з дерева, глини. У плані, як правило, це була продовгувата одноповерхова будівля. Всередині курінь мав піч, лежаки, шафи, лави тощо.

КУРУ́КІВСЬКА УГО́ДА 1625 р. — угода, укладена коронним *гетьманом* С. Конєцпольським і козацькою делегацією на чолі з гетьманом України М. *Дорошенком* 5 листопада 1625 р. в урочищі Медвежі Лози біля Курукового озера (неподалік сучасного м. Кременчука) під час повстання М. *Жмайла.* Згідно з угодою козацький *реєстр* збільшувався з 3 до 6 тисяч, підвищувалася платня реєстровцям, оголошувалася амністія учасникам повстання, за реєстровцями зберігалося право обирати старшого (гетьмана), але його мав затверджувати *король* чи коронний гетьман *Польщі.* Козацькі привілеї були чинними лише на державних (коронних) землях і не діяли в маєтках та церковних землях. Козакам заборонялося вступати в зносини з іноземними державами, робити походи у татарські і турецькі володіння. Козаки, що не потрапили до нового реєстру (“випищики”), мали повернутися у попередній стан (селянський чи міщанський). Чинність угоди припинено внаслідок козацько-селянського повстання на чолі з гетьманом Т. *Федоровичем* 1630 р.

ЛА́ВНИЙ СУД (від лава — довгий стілець) — виборний судовий орган в містах України, що користувалися *маґдебурзьким правом* з 15 ст. Очолював лавний суд війт. До складу суду входили лавники (судді), кількість яких у різних містах і судах в різні часи була неоднаковою. Суд розглядав цивільні і кримінальні справи громадян, що підпорядковувалися міському урядові. Проіснував до кінця 18 ст., а в окремих містах України — до другої половини 19 ст.

ЛА́ВРА (гр. — вулиця, провулок або цілий квартал, огороджений муром) — особливий титул великих православних чоловічих монастирів, що підпорядковувалися вищій церковній владі (патріарху, митрополитові). Відомі з 4 ст. в *Греції*, Палестині. Титул лаври в Україні мають *Києво-Печерська лавра* (з 12 ст.), *Почаївська лавра* (з 1833 р., м. Почаїв, Тернопільська обл.) та Свято-Успенська Святогорська (з 2004 р., Донеччина).

ЛАВРЕ́НТІЇВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — список літописного зведення 1305 р., складений 1377 р. переписувачем Печерського монастиря у Нижньому Новгороді (нині місто в Росії) під керівництвом ченця Лаврентія. Фактично — це список *“Повісті минулих літ”* з додатком окремих ранніх руських



Перша сторінка Лаврентіївського літопису. 1377.

літописів, події в яких доведені до 1305 р. До Лаврентіївського літопису включено також *"Повчання"* Володимира Мономаха.

ЛА́ВРСЬКА ШКО́ЛА — середній навчальний заклад, що діяв у 1631—1632 рр. при *Києво-Печерській лаврі.* Заснована архімандритом Петром *Могилою.* Знаходилася в Свято-Троїцькому лікарняному монастирі лаври. Єдиним ректором був Ісайя Трофимович-Козловський. Навчання в школі велося за програмою, близькою до програм європейських академій. В ній вивчалися граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика, теологія, кілька іноземних мов. Під тиском київських міщан, козаків і митрополита Ісайї Копинського 1632 р. Лаврську школу об'єднано з Братською школою і утворено Київський колегіум, на основі якого постала *Київська академія.*

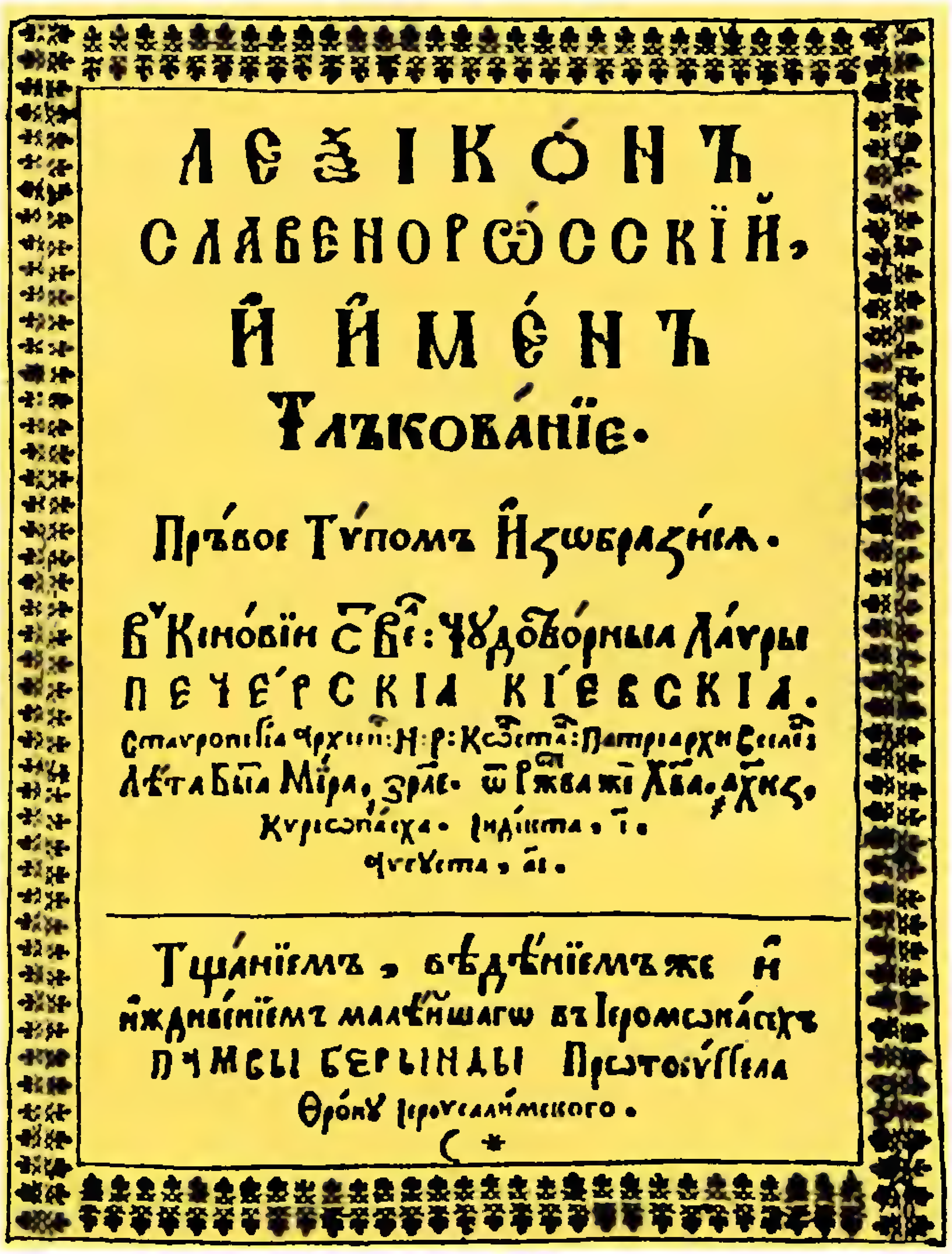
ЛА́ДА, Рада — у *міфології* більшості *слов'ян,* зокрема українців, — богиня Сонця, любові, материнства, добробуту. Лада — жіноча паралель бога *Ладо.* Згадки про неї збереглися в усній народній творчості, у творах християнських часів, зокрема в *"Синопсисі",* виданому І. Гізелем, де вона стоїть поруч з іншими богами пантеону київського князя *Володимира Великого.*

ЛА́ДО, Лад, Рад — у *міфології* слов'ян, зокрема українців, бог Сонця, злагоди, любові й достатку. В деяких племен західних слов'ян також бог війни. Згадки про нього зберегли майже всі слов'янські народи. Особливо його шанували жінки і дівчата. Як синонім коханого чоловіка слово "ладо" вжито в *"Слові про Ігорів похід".* Ладо мав жіночу паралель — богиню *Ладу.*

ЛАТИ́НСЬКА МО́ВА — одна з найдавніших *індоєвропейських* мов. Належить до так званих мертвих мов. За походженням є мовою племен латинів. Розвинулася як писемна, починаючи з 6 ст. до н. е., найвищого розвитку досягла на межі нашої ери. На основі латинської з 7 ст. н. е. формувалися романські мови (італійська, іспанська, португальська, румунська та ін.). У середньовіччі латинська мова була мовою науки, освіти, письменства, нею розмовляли і писали в середовищі римо-католицького духівництва, вчених, дипломатів, лікарів тощо. До 20 ст. виконувала роль міжнародної наукової мови. В Україні у 16—18 ст. латинську мову вивчали у вищих і середніх навчальних закладах, нею викладали окремі науки (філософію, логіку та ін.), писали прозові та поетичні твори українські автори (Л. *Баранович,* Ю. *Дрогобич,* С. Косів, Г. *Сковорода,* М. *Смотрицький,* Ф. Прокопович та багато інших). Так само, як і в Європі, в Україні латинська мова використовується й досі в науковому середовищі і медицині.

ЛЕВ І ДАНИ́ЛОВИЧ (бл. 1225 — бл. 1300) — *король* Русі, син короля *Данила Галицького.* Після смерті батька (1264) успадкував Перемишльське князівство і м. *Львів,* після смерті брата *Шварна Даниловича* (1269 р.) успадкував Белзьке, Холмське, Дорогичинське князівства і м. Галич. 1272 р. переніс столицю з Галича до Львова. У зовнішній політиці підтримував добрі стосунки з *Угорщиною* і Чехією. Одружився з дочкою угорського короля Бели IV — Констанцією. 1279 р. спробував приєднати до своєї держави частину *Польщі,* зокрема м. *Краків.* Близько 1280 р. повернув під свою владу українське *Закарпаття,* а близько 1292 р. приєднав Люблінську землю. За ім'ям Лева Даниловича (1269) названо м. Львів.

ЛЕВ ДІА́КОН (нар. до 950 — бл. 1000) — візантійський історик, чернець у сані диякона, перебував при імператорському дворі у *Константинополі.* Близько 990 р. написав "Історію" у 10 книгах, де охоплено події 959—976 рр. під час правління *імператора* Василія II. "Історія" містить також матеріали про війни Візантії з болгарами та *Київською державою,* зокрема про походи київського князя *Святослава* на Балкани.


ЛЕѮІКѠНЪ
СЛАВЕНОРѠССКІЙ,
И ИМЕНЪ
ТЛЪКОВАНІЕ.
Прьвое Тѵпомъ Изѡбраженіе.
в Кіновіи Ст҃ыѧ: Чудотворныѧ Лаврꙑ
ПЕЧЕРСКІѦ КІЕВСКІѦ.
Трꙋдомъ, вѣденіемъ же и
иждивеніемъ малѣйшагѡ въ Іеромонасѣхъ
ПАМВЫ БЕРЫНДЫ Прѡтоѵпогела
Ѳрѡнꙋ Іерꙋсалимского.

Титульна сторінка “Лексикону...” Памва Беринди. Київ, Лаврська друкарня, 1627.

“ЛЕКСІКО́НЪ СЛАВЕНОРО́ССКІЙ И ИМЕ́НЪ ТЛЪКОВА́НІЄ” — церковнослов’янсько-український і тлумачний словник, укладений Памвом *Бериндою* у першій половині 17 ст. і виданий 1627 р. У словнику подано близько 7 тисяч слів: 5 тисяч церковнослов’янських, 600 іншомовних, 1400 географічних назв і імен людей. Протягом 17—18 ст. використовувався в навчальному процесі для вивчення церковнослов’янської мови в Україні.

ЛЕ́МКИ (назва утворена від поширеного у лемків слова “лем” — тільки, лише) — етнографічна група *українців*, що здавна жили в регіоні Карпатських гір. Особливості мови, культури, побуту лемків зумовлені певною відособленістю, спричиненою природними умовами та взаємовпливами з сусідніми народами (поляками, *словаками, угорцями*). Мова лемків українська, належить до південно-західної говірки.

ЛЕ́МКІВЩИНА (від поширеного серед лемків слова “лем” — тільки, лише) — історико-етнографічний регіон, що розташований на західних схилах *Карпат,* найзахідніша українська етнографічна територія, частина якої нині в складі *Польщі* та *Словаччини*, менша частина — у складі Закарпатської обл. Заселена *лемками* — етнографічною групою *українців*. Найдавніше населення відоме з часу *палеоліту*. В 10—11 ст. входила в сферу впливу *Київської держави*. Пізніше частина входила до *Галицько-Волинської держави,* а частина — до *Угорщини*. У 1340—1772 рр. — під владою *Польщі*, затим — Австрійської імперії.

ЛЕХ — міфічний прабатько лехітів, ляхів (поляків). У народних легендах, зафіксованих у середньовічних хроніках, виступає поруч з Русом (прабатьком русів) та Чехом (прабатьком чехів).

ЛИ́БІДЬ (походження не з’ясовано) — напівлегендарна сестра князів *Кия, Щека* і *Хорива*. Очевидно, жила у другій половині 5 — першій третині 6 ст. Згідно з *Літописом руським,* померла у *Києві*. Її ім’ям названо річку в Києві.

ЛИ́БІДЬ — річка на території сучасного Києва, права притока *Дніпра*. Названа ім’ям Либеді, сестри князів *Кия, Щека, Хорива*. В давнину через неї був брід. В середньовіччі й пізніше на Либеді стояли водяні млини. Сучасна довжина дорівнює 14 км.

ЛИЗОГУ́БІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — козацький *літопис* першої половини 18 ст. Повна назва — “Літописець, або Опис короткий найзнатніших дійств і випадків, що у якому році діялося в Україні Малоросійській обох сторін Дніпра і хто саме коли гетьманом був козацьким”. Складений близько 1742 р. Автором вважають генерального обозного Якова Лизогуба (1675—1749). Літопис охоплює події з початку 16 ст. до 1737 р. Складений на основі *козацьких літописів* та родинних матеріалів Лизогубів.

ЛИ́СЯНСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України у 17 ст. Утворений, ймовірно, 1648 р. з частини *Корсунського полку*. Полковий центр — Лисянка (нині селище Черкаської обл.). Проіснував до 1657 р., коли був розділений між сусідніми полками.

ЛИТА́ВРИ (гр. — багато і бичача шкіра) — ударний мембранний музичний інструмент. Складається з казаноподібного металевого корпуса, верх якого затягнуто шкірою. В Україні з кінця 15 ст. відомі під назвою “тулумбаси” і використовувалися як сигнальний інструмент. У 16—18 ст. належали до військових *клейнодів,* за які відповідали политаврники. Іл. див. на стор. 98.

ЛИТВА́ — сучасна *держава*, що розташована на східному узбережжі *Балтійського моря*. Межує з



Латвією, *Білоруссю, Польщею* і Російською Федерацією. Безпосереднього кордону з Україною не має. Столиця — м. *Вільнюс.* Територія Литви заселена з кінця *палеоліту.* Починаючи з 9 ст., з племен аукштайтів, жемайтів та інших, споріднених з ними, почала формуватися литовська *нація.* У першій половині 13 ст. утворилася єдина литовська держава — Велике князівство Литовське. Недовго у 13 ст. великим князем литовським був син короля Данила Галицького *Шварно Данилович.* У 14 ст. до складу Великого князівства Литовського увійшла значна частина українських земель. Певний час ця держава називалася Великим князівством Литовським, Жмойським і Руським. За *Люблінською унією 1569 р.* Литва і Польща об'єдналися в одну державу — *Річ Посполиту.* 1795 р. більша частина Литви після третього поділу Польщі увійшла до складу Російської імперії. 1917 р. відновила свою державну незалежність, з 1940 р. окупована СРСР. 1991 р. знову стала самостійною державою — Литовською Республікою.

ЛИТО́ВСЬКА МЕ́ТРИКА — назва архіву державної канцелярії Великого князівства Литовського, що охоплює документи 14—18 ст. Складається з понад 550 томів, містить державні документи, пов'язані з політикою, військовими справами, господарством, судочинством тощо, які стосуються *Литви*, *України*, *Білорусі*, *Польщі* та інших країн. Документи 15—16 ст. написані переважно староукраїнською та старобілоруською мовами, пізніші документи — польською з використанням *латинської мови.* Нині — у *Москві.*

ЛИТО́ВСЬКИЙ СТАТУ́Т — збірник правових актів і документів Великого князівства Литовського. Відомі три Литовські статути: "Старий" (1529), "Волинський" (1566) і "Новий" (1588). Всі вони написані староукраїнською та старобілоруською мовами. Містять правові документи переважно державного, земельного, кримінального, процесуального права. Найдосконаліший статут 1588 р. Джерелами для укладачів статутів слугували давньоукраїнське (руське) право, зокрема *«Руська правда»,* а також місцеві правові акти, римське, польське та німецьке право. Чинність Литовських статутів поширювалася на всі землі (включно з українськими), що входили до Великого князівства Литовського. В *Україні* статути діяли впродовж кількох століть, на підпольській частині — до 1781 р., на підросійській — до 1840 р.

ЛИТО́ВЦІ (самоназва — лєтувяй) — *нація*, основне населення держави *Литва.* Мова — литовська.

ЛИХВА́РСТВО (від лихва, з ґот. — позика) — надання позики грошима або товаром при умові повернення її зі сплатою відповідного відсотка понад суму позики, тобто лихви. Часто лихварство поєднувалося з торгівлею товарами. Лихварство відоме з найдавніших часів, в Україні — з часів *Київської держави.* Розмір відсотка (лихви) залежав від суми позики і терміну надання її. Надуживання лихварів інколи призводили до народних повстань, як то було у Києві 1113 р. *"Руська правда"* забороняла брати лихву, що перевищує 50%. У пізніші часи лихварський капітал сприяв розвитку виробництва і торгівлі.

ЛИ́ЦАРСТВО, рицарство — військово-землевласницька *верства* у країнах *Європи* у 8—17 ст. Основним заняттям лицарів була військова служба у володарів феодальних держав, за яку вони отримували земельні володіння. Лицарі об'єднувалися в ордени — військово-духовні організації. Значення і роль лицарства зросли у час хрестових походів. В організації одного з них (нездійсненого) брав участь король Русі *Данило Галицький.* Лицарські ордени робили спроби захопити слов'янські землі, зокрема українські. 1238 р. король Данило розгромив під Дорогичином лицарське військо і зупинив їх просування на землі України. В останні століття існування лицарі перетворювалися на землевласників, а в окремих державах вони склали основу національної аристократії. Запорожжя у 15—17 ст. було також своєрідною організацією, в якій козаки називали себе "лицарями", "лицарством". Козацька старшина з часом утворила українську аристократію. Іл. див. на стор. 120.

ЛІВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НА, Гетьманщина — історико-географічна частина українських земель,



що за *Андрусівською угодою* 1667 р. відійшли до складу Російської держави на правах *автономії.* До кінця 18 ст. ці землі мали офіційну назву Мала Росія, *Малоросія,* і напівофіційну — *Гетьманщина.* До неї належали територія сучасної Чернігівщини, Полтавщини, західні райони Сумської і східні райони Київської та Черкаської областей. У 1793 р. возз'єднана з Правобережною Україною.

ЛІ́РА (запозичення з гр.) — музичний інструмент, відомий у народів Середземномор'я найдавніших часів. У стародавніх греків це струнний щипковий інструмент, зображення якого з часом стало емблемою музики. В *Україні*, крім окремих видів європейської ліри, з 10 ст. поширився як струнний смичковий інструмент з такою ж назвою (в Європі подібний інструмент називався оркестріоном), але іншої конструкції. Корпус її має форму, як у лютні чи гітари, з дуже короткою шийкою. Число струн — від 3 до 6. Смичком слугує натерте каніфоллю коліщатко, ручку осі якого крутить виконавець. Усі струни такої ліри звучать одночасно. Для зміни звука на верхній деці є клавіші. Ліра цієї конструкції набула поширення в Україні, *Білорусі* та інших слов'янських країнах. Нині удосконалена ліра використовується в народних оркестрах та окремими виконавцями. Іл. див. на стор. 15.

ЛІ́РНИК — співак і музика, що супроводжує свій спів грою на *лірі.* В Україні відомі з 10 ст., найбільшого поширення набули з 15 ст. Репертуар лірників складався переважно з кантів і псалмів, народних і авторських пісень, дум тощо. Лірники разом з кобзарями і бандуристами входили до складу *цехів* і *братств.* В окремих селах України існували лірницькі школи.

ЛІТЕРАТУРОЗНА́ВСТВО — наука про літературу, її походження, історію, закономірності розвитку, особливості окремих літературних стилів, творчість окремих авторів. Основи літературознавства як науки почали формуватися ще в країнах стародавнього світу. Складові частини літературознавства — історія і теорія літератури. Це допоміжні дисципліни, що існують у тісному зв'язку з джерелознавством, *історіографією*, *літописознавством*, *бібліографією історичною* тощо.

ЛІТО́ПИС — історичний твір, що описує події у хронологічній послідовності. Починалися літописи із фрази "в літо", від чого й дістали свою назву. У вітчизняній *історіографії* відомі у 9—18 ст. В європейських країнах їх називали хроніками й анналами. Літописи виникли на основі усних переказів та окремих записів. Вітчизняне літописання розпочалося в *Київській державі* напри-


РИЦАРСЬКІ СТРОЇ ТА ОЗБРОЄННЯ
ВІЙСЬКОВЕ СІДЛО
СКАНДИНАВІЯ XIII–XIV ст.
ФРАНЦІЯ XV ст.
АНГЛІЯ XIII–XVI ст.
НІМЕЧЧИНА XV ст.
ФРАНЦІЯ XIV ст.

кінці 9 ст. Найдавніші з відомих українських літописів збереглися в пізніших копіях (списках) у складі літописних зведень: Київського (1037), Києво-Печерського (1073), Новгородського (1079). На основі зведень створено *"Повість минулих літ"* (1113), автором якої вважають ченця Києво-Печерського монастиря *Нестора Літописця.* На початку 14 ст. укладено *Літопис руський,* що увібрав більшість попередніх літописів. Літописання велося при княжих дворах, монастирях, церквах, єпископських обителях. Ранні українські літописи склали основу білоруського, російського і частково литовського літописання. З 16 ст. з'явилися літописи, що приділяли більшу увагу місцевим подіям: *Густинський літопис* та *Львівський літопис, "Острозький літописець"* та ін. З 17 ст. поширилися *козацькі літописи*: *Літопис Самовидця,* літопис Г. Граб'янки, *Літопис Величка* та ін. Літописи зберегли чимало історичних документів, починаючи від угод Київської держави з *Візантією* до універсалів і листів гетьманів України.

ЛІТО́ПИС ВЕЛИ́ЧКА — назва історичних праць Самійла *Величка,* написаних на початку 18 ст. Належить до *козацьких літописів.* Складається з двох частин. Перша — "Сказання про війну козацьку з поляками..." — охоплює події 1648—1659 рр., друга — "Повість літописна про малоросійські та частково інші події..." — присвячена подіям 1660—1700 рр. В основу літопису лягли інші козацькі літописи, іноземні хроніки, документи *Генеральної військової канцелярії,* власні спостереження та ін. Написаний тогочасною літературною українською мовою. Опублікований у 1848—1864 рр.

"ЛІТОПИ́СЕЦЬ, ЩО СЯ В РУ́СЬКИХ І ПО́ЛЬСЬКИХ СТОРОНА́Х ДІ́ЯЛО І Я́КОГО РО́КУ" (інша назва — "Чернігівський літопис за новим списком") — історична хроніка невідомого автора кінця 17 — середини 18 ст. Відомі три варіанти (списки). У першому описані події 1587—1652 рр., у другому — 1587—1750 рр., у третьому — 1587—1725 рр. Містить важливі відомості про селянсько-козацькі повстання кінця 16 — початку 17 ст., *Визвольну війну українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького*, боротьбу з польською шляхтою і *Туреччиною* в другій половині 17 — на початку 18 ст. тощо.

ЛІТОПИСОЗНА́ВСТВО — допоміжна історична наука, що вивчає літописи як історичні джерела. Сформувалася в середині 19 ст.

"ЛІТО́ПИС ПОДІ́Й У ПІВДЕ́ННІЙ РУСІ..." — історична хроніка початку 18 ст. Написаний *латинською* мовою за наказом львівського католицького архієпископа Костянтина Зелінського. Автор — львівський канонік (член єпископської ради) Ян Юзефович. Охоплює події в Україні у 1614—1700 рр. Складається з розділів, що називаються іменами львівських католицьких ієрархів. Значне місце в літописі займає опис другої облоги Львова військом Б. *Хмельницького* 1655 р.

ЛІТО́ПИС РУ́СЬКИЙ — літописне зведення, складене в Україні в кінці 14 — на початку 15 ст. Зберігся у кількох списках (копіях), найдавніший з-поміж яких Іпатіївський (назва від Іпатіївського монастиря, м. Кострома, Росія), переписаний близько 1425 р. Складається з трьох частин (літописів): *"Повість минулих літ"* (дійшла редакція 1118 р.); Київський літопис (1118—1199); *Галицько-Волинський літопис* (від початку 13 ст. до 1291).

Титульна сторінка першого тому літопису Самійла Величка. 1720.


ОВОИНѢ
КОZАЦКОИ ZПОЛЯКАМИ.
УРЕZЪ
SЫНОВИМ БОГДАНА ХМЕЛНИЦКОГО
ГЕТМАНА ВОИСКЪ ЗАПОРОЖСКИХЪ
АКОЮ WНЪ ХМЕЛНИЦКІИ
АЛЕѮІЯ МІХАИЛОВІЧА
WАВТОРОВЪ
ОУЕZДУ ПОЛТАВСКОГО РОКУ 1720

В літописі близько 2 тисяч дійових осіб. Включено 570 документів-ілюстрацій. Має 614 сторінок. Мова давньоруська літературна.

ЛІТÓПИС САМОВИ́ДЦЯ — історичний твір 17 ст., що належить до українських *козацьких літописів.* Написаний, ймовірно, генеральним підскарбієм при гетьмані Івановi *Брюховецькому* Романом Ракушкою-Романовським. Охоплює події 1648—1702 рр. Найбільше уваги приділено висвітленню *Визвольної війни українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького.* Містить також чимало народних оповідань, приказок тощо. Написаний тогочасною українською літературною мовою.

"ЛІТОПИ́СЦІ ВОЛИ́НІ І УКРАЇ́НИ" — історичний твір невідомого автора, написаний у першій половині 17 ст. Висвітлює переважно зовнішньополітичні події, пов'язані з історією України. Складається з 12 окремих збірок записів, що ґрунтуються на значній кількості українських, білоруських, польських літописів, хронік. Перша, найбільша частина, називається "Київською збіркою". Виклад доведено до 1621 р. Написаний тогочасною українською літературною мовою.

ЛІТУРГІ́Я (гр. — громадська повинність, державна служба, служіння) — головна церковна відправа (богослужіння) у християнських церквах, під час якої відбуваються обряди, пов'язані з таїнством причастя (євхаристія). Літургія відома з 2 ст. під назвою "причастя". До неї входять молитви, співи псалмів, читання Святого Письма, проповіді та інші обрядові дії, в яких беруть участь священики та миряни. Згідно з християнським вченням, літургію встановив за свого земного життя Ісус *Христос* під час Тайної вечері. Перші літургії складені *апостолами* Іаковом та Марком.

ЛОБОДÁ Григóрій (р. нар. нев. — 1596) — козацький *гетьман* між 1593—1596 рр. Родом з Київщини. У 1594—1596 рр. брав участь разом з С. *Наливайком* у походах в *Молдову* проти *турків* і *татар* як союзник австрійського імператора Рудольфа II. Під час повстання на чолі з С. Наливайком (1594—1596) — один з керівників повстанських загонів, здійснив похід у *Білорусь*, виступив проти польського війська. Під час облоги польським військом повстанського табору в урочищі Солониця, поблизу Лубен, вступив у переговори з поляками, був звинувачений повстанцями у зраді і вбитий ними.

ЛУБÉНСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна й військова одиниця України у 17—18 ст. Створений 1648 р. Полковий центр — м. Лубни. 1649 р. приєднаний до *Миргородського полку.* Відновлений 1658 р. Складався з 7 сотень Миргородського, 4 сотень Кропивнянського та 2 сотень Полтавського полків. Кількість сотень змінювалася від 13 (1658) до 23 у 18 ст. За списком 1723 р. в полку було 2687 піших і 3968 кінних козаків. Ліквідований 1781 р. Територія полку ввійшла до складу Київського та Чернігівського намісництв.

ЛУ́ПУ (Лупул) Васíліу (Василь; р. нар. нев. — 1661) — молдовський господар. За його багаторічне правління (1634—1653) Молдова пережила розквіт, було відкрито першу академію, друкарню тощо. В час козацьких війн з поляками Лупу займав пропольську позицію. Внаслідок двох походів українських військ у *Молдову* (1650, 1652) уклав з Україною військову угоду, віддав свою дочку Розанду (Роксанду) за сина гетьмана Б. *Хмельницького* Тимоша. 1652 р. був усунений від влади. Решту життя провів у турецькій в'язниці.

ЛУ́ЦЬКЕ БРÁТСТВО (Братство Здвиження Чесного Хреста Господнього) — національно-релігійна і громадська організація православних у Луцьку в 17—18 ст. Засноване 1617 р. До нього входили православні *міщани*, *шляхта*, духовенство міста і околиць, а також деякі старшини *Війська Запорозького.* У 17 ст. братство відкрило школу, друкарню, шпиталь, збудувало церкву. Припинило свою діяльність у кінці 18 ст. Іл. див. на стор. 27.

ЛЬВІВ — місто на річці Полтві (притока Бугу). Засноване в середині 13 ст. королем Русі *Данилом Галицьким.* Назване в честь його сина Лева. Засноване на Княжій горі, де стояв замок князя. Вперше згадується в літописах під 1256 р. У 1349 і 1387 рр. був захоплений поляками. 1356 р. місту надано *магдебурзьке право.* Після першого поділу Польщі 1772 р. — під владою *Австрії* у складі *Галичини і Лодомерії Королівства.* 1918 р. — столиця Західноукраїнської Народної Республіки, затим у складі *Польщі.* З 1939 р. відійшов до України. Нині центр Львівської області.

ЛЬВІ́ВСЬКА БРÁТСЬКА ДРУКÁРНЯ — утворена при *Львівському братстві* 1585 р. Основою її стало обладнання друкарні Івана *Федоровича* (Федорова). Протягом 16—18 ст. видрукувала понад 160 тисяч примірників церковних та світських книг. Знаходилася в будинку, зведеному 1590 р. Пізніше кілька разів міняла своє місцезнаходження. Утримувалася коштом братства та на пожертвування. Перше відоме видання — окремі листівки 1591 р. з відозвами православних владик. Затим видано збірник віршів учнів братської школи "Просфонема" та граматику грецької мови "Адельфотес". Проіснувала до 1788 р.

ЛЬВІ́ВСЬКА БРÁТСЬКА ШКÓЛА — перша братська школа в Україні. Заснована близько

1585 р. Її фундаторами були члени *Львівського братства,* зокрема Ю. Рогатинець, І. Рогатинець, І. Красовський. Знаходилася неподалік Свято-Успенської церкви. Навчання велося українською мовою. У перші роки учні вивчали грамоту, початки арифметики тощо. У старших класах вивчали українську, слов'янську, польську, грецьку, латинську мови, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, філософію, богослів'я, музику. У різний час ректорами школи були А. Елласонський, І. *Борецький,* С. Зизаній, викладали також І. Копинський, З. Копистенський, П. *Беринда* та ін. Підтримку школі надавали князі Острозькі, гетьман П. *Сагайдачний* та ін. Проти школи уперту боротьбу вели офіційні кола *Речі Посполитої.* Припинила існування в кінці 18 ст.

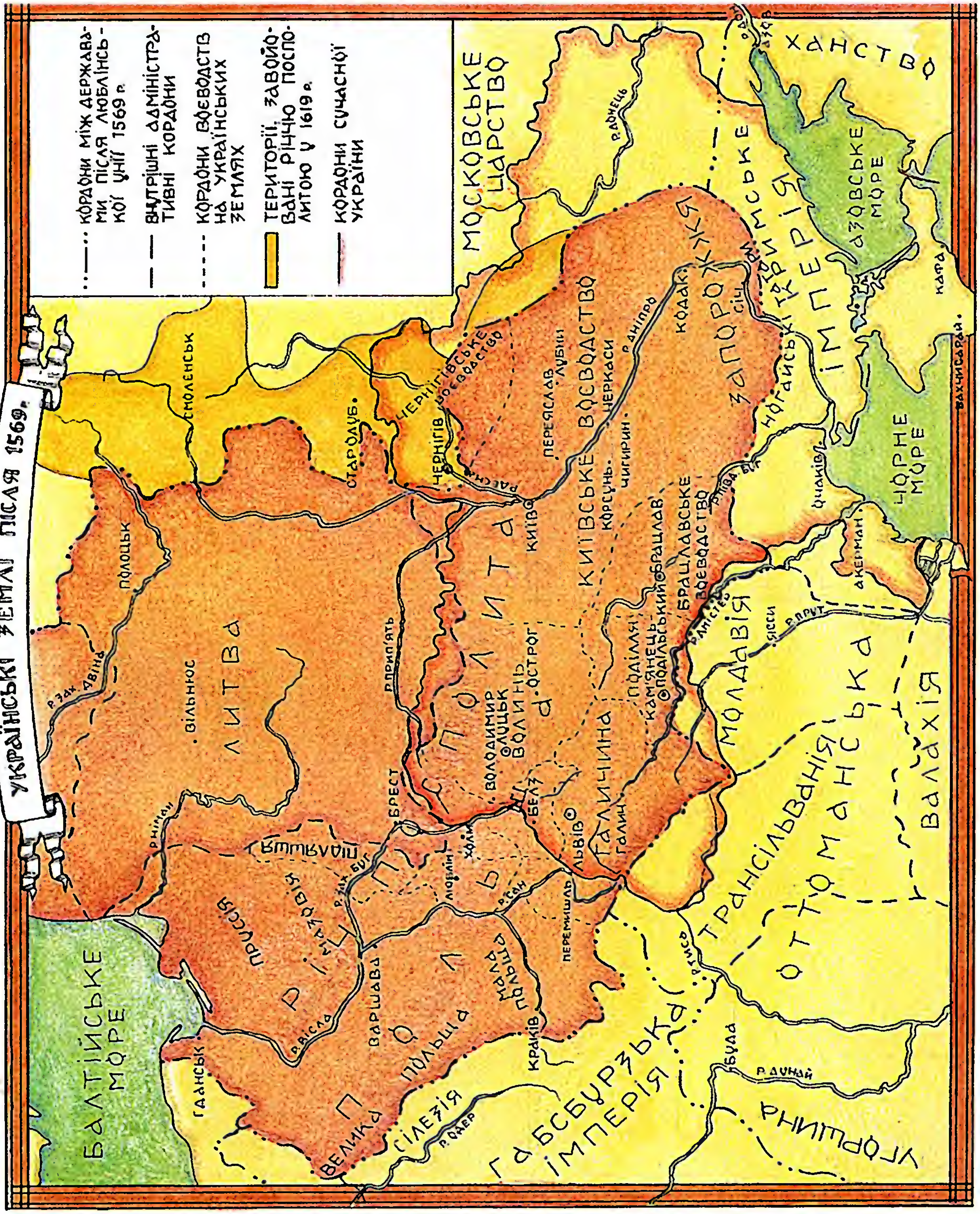
ЛЬВІ́ВСЬКЕ БРА́ТСТВО (Свято-Успенське ставропігійне, Львівська ставропігія) — національно-релігійна і громадська організація 16—18 ст. Засноване, ймовірно, у 80-х рр. 16 ст. Статут братства затверджений 1586 р. антіохійським патріархом Іоакимом V, який відвідав *Львів.* Визнавалося старшим над іншими українськими братствами, його статут був зразком для братств *України, Білорусі* і *Литви.* Було ставропігійним, тобто прямо підпорядковувалося патріархові, а не місцевому єпископові, через що виникали часті суперечки між братчиками та єпископом. Виступало як активний противник унії православної і католицької церков та рішень Берестейського собору 1596 р. До братства входили козацькі гетьмани Б. Ружинський, І. *Виговський,* П. *Тетеря* та ін. При ньому діяли школа, друкарня, бібліотека, музей. На кошти братства у 1591—1631 рр. збудовано Свято-Успенську церкву у Львові. 1708 р. Львівське братство перейшло до греко-католицької церкви. 1788 р. австрійський уряд ліквідував його. Спадкоємцем братства був Ставропігійний інститут у Львові.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — історичний твір невідомого автора першої половини 17 ст. під назвою "Іcписаніє літом от Рождества Христова...". Охоплює події 1498—1649 рр. Найдетальніше описано події 1630—1648 рр., свідком і учасником яких був автор. Чимало уваги в літописі відведено козацьким війнам 30-х рр. 17 ст., *Визвольній війні українського народу* під проводом Б. *Хмельницького,* зовнішньополітичному і економічному становищу України. Написаний тогочасною літературною українською мовою. Вперше виданий 1839 р.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад у м. Львові. Заснований як польський університет 1661 р. Первісно складався з філософського, юридичного, медичного і теологічного факультетів. Протягом 1805—1817 рр. діяв як Львівський ліцей, у 1787—1809 рр. при університеті функціонував Український інститут для греко-католицьких богословів *(Студіум Рутеніум)*, де навчання велося тогочасною літературною українською мовою. З часом українці домоглися відкриття при університеті кількох українських кафедр з історії та філології. В університеті викладали Я. Головацький, О. Огоновський, М. Грушевський та ін. З 1939 р. перетворений на Львівський університет імені І. Франка, викладання більшості дисциплін переведено на українську мову.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці Свято-Успенського братства у Львові (архітектори: П. Римлянин, А. Прихильний, В. Капинос, 1591—1631).




Українські землі після 1569.
кордони між державами після люблінської унії 1569 р.
внутрішні адміністративні кордони
кордони воєводств на українських землях
території, завойовані Річчю Посполитою у 1619 р.
кордони сучасної України
Московське царство
Литва
Річ Посполита
Київське воєводство
Брацлавське воєводство
Чернігівське воєводство
Запорожжя
Кримське ханство
Ногайські
Оттоманська імперія
Габсбурзька імперія
Молдавія
Трансільванія
Валахія
Угорщина
Балтійське море
Азовське море
Чорне море
Пруссія
Мазовія
Мала Польща
Велика Польща
Сілезія
Галичина
Поділля
Волинь
Смоленськ
Стародуб
Чернігів
Київ
Переяслав
Лубни
Черкаси
Корсунь
Чигирин
Кодак
Січ
Полоцьк
Вільнюс
Брест
Острог
Луцьк
Володимир
Белз
Львів
Галич
Холм
Люблін
Перемишль
Краків
Варшава
Гданськ
Кам'янець-Подільський
Брацлав
Ясси
Акерман
Очаків
Бахчисарай
Кафа
Азов
Буда

ЛЮ́БАРТ (р. нар. нев. — бл. 1385) — *князь* галицький та володимиро-волинський. Син великого князя литовського *Гедиміна.* Обраний галицьким князем після смерті короля Русі Юрія II Болеслава 1340 р. Прийняв православ'я під іменем Димитрія. Вів боротьбу з *Польщею* та *Угорщиною.* За допомогою брата Кейстутіса, на той час великого князя литовського, заволодів Волинським, Холмським і Белзьким князівствами. 1349 р. поляки загарбали частину володінь Любарта, за ним залишилося лише Волинське князівство з містами Володимиром-Волинським та Луцьком. Збудував фортецю в Луцьку — так званий замок Любарта.

ЛЮ́БЕЦЬКИЙ З'ЇЗД 1097 р. — з'їзд руських князів у м. Любечі (нині селище Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). У з'їзді брали участь великий князь київський Святополк Ізяславич, переяславський князь *Володимир Мономах,* смоленський князь Давид Святославич, володимиро-волинський князь Давид Ігорович, теребовльський князь Василько Ростиславич, чернігівський князь Давид Святославич, новгород-сіверський князь Олег Святославич. На з'їзді князі домовилися про припинення міжусобиць і об'єднання сил у боротьбі з *половцями.* Узгоджено принцип наслідування князями володінь своїх батьків і ухвалено не зазіхати на володіння інших. Проте досягнуті домовленості не виконувалися, тому було скликано *Витичівський з'їзд 1100 р.*, що розглядав ці ж питання.

ЛЮ́БЛІНСЬКА У́НІЯ 1569 р. — міждержавна угода про об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину державу — *Річ Посполиту.* Статті угоди, розглянуті на спільному польсько-литовському сеймі у м. Любліні (нині на території *Польщі*), затверджені депутатами Польщі і *Литви.* Люблінська унія завершила започатковане *Кревською унією 1385 р.* об'єднання двох *держав.* Згідно з угодою на чолі об'єднаної держави ставав обраний *король,* вводився один спільний сейм і сенат. Литва зберігала власне судочинство, адміністрацію, окреме військо, скарбницю та офіційну "руську" мову. Одночасно Волинське, Київське, Брацлавське та Підляське воєводства відійшли від Великого князівства Литовського до складу Польщі.

ЛЮСТРА́ЦІЯ (через польс. від лат. — оглядати, освітлювати) — періодичний опис державного майна з метою визначення його прибутковості. Документи люстрацій називалися також люстраціями, або описами. Провадилися в *Литві*, *Польщі* (потім *Речі Посполитій)* з 1562 р. і в підросійській Україні у 1778—1876 рр. Під час люстрацій визначалася чисельність населення, яке обкладалося податками, майновий стан, якість земель, розмір і продуктивність земельних ділянок тощо.

ЛЯНЦКОРО́НСЬКИЙ Предсла́в (р. нар. нев. — 1531) — козацький *гетьман.* Обирався у 1506—1512 рр. Один з перших польських урядовців, що почав використовувати козацтво України як окрему військову силу. Відомо, що Лянцкоронський очолював козацькі походи на Акерман (1516) і Очаків (1528), разом з Є. Дашкевичем відбивав напади *татар* на українські землі. 1518 р. польський *король* надав козакам деякі права і вольності, а П. Лянцкоронського офіційно титулував гетьманом. З 1520 р. П. Лянцкоронський посідав Хмельницьке староство.

ЛЯСО́ТА Е́ріх (бл. 1550—1616) — дипломат, військовий діяч. Народився в Сілезії, навчався у Лейпцизькому та Падуанському університетах. Воював як найманець в іспанському війську. 1594 р. брав участь в посольстві австрійського імператора Рудольфа II в Україну на *Запорозьку Січ* з метою запросити козацьке військо на імператорську службу для участі у війні проти *турків.* Написав "Щоденник" (охоплює події 1573—1594 рр.), у якому докладно описав своє перебування в Україні, зокрема в Києві, Львові, Луцьку та інших містах, описав політичне життя, побут і звичаї Запорозької Січі. "Щоденник" Е. Лясоти перекладений багатьма мовами й неодноразово перевиданий.

МАГІ́СТР (через гр. запозичено з лат. — начальник, учитель, керівник) — 1) У Стародавньому Римі — назва державного службовця високого рангу, переважно військового. 2) У Візантійській імперії — високий придворний титул, що надавався переважно членам імператорської родини, зрідка правителям інших держав. 3) У середньовічній *Європі* — назва вищої посадової особи у цивільних та церковних організаціях. Зокрема, так називався керівник лицарського ордену, який обирався пожиттєво. 4) Викладач "семи вільних наук" у середньовічних учбових закладах, згодом науковий ступінь, що надавався випускникам філософських факультетів університетів. 5) У Російській імперії з 18 ст. — перший вчений ступінь, що присвоювався випускникам університетів після написання наукової праці на його здобуття.

МАГІСТРА́Т (через польс. і нім. запозичено з лат. — державна влада, управління) — виборний орган міського самоврядування у містах, що ко-

ристувалися *маґдебурзьким правом* у 14—19 ст. До його компетенції входили адміністративні, господарські, поліційні та фінансові справи. Складався з голови магістрату — війта, а також бурмистрів (помічників), райців (радників), лавників (засідателів). Кількість урядовців залежала від чисельності населення міста та інших умов. На заході *України* магістрати відомі з 14 ст., а в решті земель — з 15 ст. На *Слобожанщині* встановлені 1724 р. У полкових містах компетенція магістратів була звужена з огляду на діяльність полкових канцелярій. У деяких містах поруч з магістратами діяли інші уряди, влада яких поширювалася на ту частину населення, що перебувало під їх юрисдикцією,— влада воєвод, єпископів, монастирів тощо. 1782 р. в підросійській Україні внаслідок реформи адміністративно-судової системи за магістратами залишилися, головним чином, поліційні та судові функції. Вони отримали назву городових магістратів. Одночасно створено губернські магістрати у Києві, Новгороді-Сіверському та Чернігові, що займалися адміністративно-судовими та фінансовими справами вказаних міст як центрів намісництв та повітів. Це вже були органи Російської імперії, що діяли за російськими законами. Більшість губернських магістратів ліквідовано 1785 р., а городових — після реформ 60-х рр. 19 ст.

МАГНА́Т (запозичення через посередництво польс. з лат. — великий) — назва великих землевласників в *Україні*. Така назва побутувала також у більшості країн *Європи*.

МАҐДЕБУ́РЗЬКЕ ПРА́ВО — середньовічне право, на якому ґрунтувалося самоврядування міст. Складалося в 13 ст. у німецькому місті Магдебурзі. Надавалося містам з дозволу *короля* чи іншого володаря. У наступні століття поширилося в Чехію, *Угорщину*, *Польщу*, *Литву*, *Білорусь* і *Україну*. Московська, пізніше російська *держава* не користувалася цим правом. Першим українським містом, що отримало 1339 р. маґдебурзьке право, було м. Санок у *Галичині*. В основі маґдебурзького права лежало так зване “Саксонське зерцало”, що містило надані місцевим архієпископом привілеї м. Маґдебургу. Цим документом визначалися система міського самоврядування, права і обов’язки купців, міщан, ремісників тощо, встановлювався порядок обрання і компетенція вищого органу самоврядування — *магістрату*, а також суду, регулювалися питання податків, торгівлі, діяльність *цехів*, *братств*, купецьких об’єднань, встановлювалася система успадкування майна, визначалися покарання за різні види злочинів тощо. Для вирішення спірних питань для міст *Речі Посполитої,* що користувалися магдебурзьким правом, у *Кракові* з 1365 р. діяв спеціальний суд. Магдебурзьке право в українських містах частково відрізнялося від права, що застосовувалося в Західній *Європі*. Скажімо, керівник магістрату в Україні — війт, на відміну від урядовців східноєвропейських міст, був одночасно і головою міського суду. У 15—17 ст. більшість українських міст дістало маґдебурзьке право: *Львів* — 1356 р., Луцьк — 1432 р., *Київ* — 1494 р., Чернігів — 1623 р., *Батурин* — 1654 р., Прилуки — 1683 р. Чинність магдебурзького права в підросійській Україні припинено 1781 р. з введенням загальноімперського порядку. На певній частині України магдебурзьке право залишалося чинним до 1831 р., а у Києві — до 1835 р. Деякі установи і посади, утворені на основі магдебурзького права, продовжували існувати в українських містах у середині 60-х рр. 19 ст. У містах, що входили до складу Австро-Угорської імперії, протягом 19 ст. було запроваджено новіші форми самоуправління, але магдебурзьке право використовувалося до початку 20 ст.

МАЗЕ́ПА Іва́н (1639—1709) — *гетьман* України. Народився в с. Мазепинцях на Київщині в шляхетській родині. Певний час навчався в Київському колегіумі. У 1659—1663 рр. служив при дворі польського короля Яна Казимира в *Польщі*. Завершив освіту в кількох європейських університетах, знав декілька іноземних мов. З 1669 р. служив у гетьмана України П. *Дорошенка*. З 1674 р. на службі у гетьмана України І. *Самойловича*. Брав участь у походах проти *татар* і *турків*, неодноразово виконував дипломатичні місії. 1687 р. призначений генеральним осавулом в уряді гетьмана І. Самойловича. 1687 р. обраний гетьманом України. Українське військо під керівництвом І. Мазепи брало участь у багатьох походах російської армії проти татар і турків. Приділяв багато уваги церкві, освіті та культурі. Його коштом зведено ряд церков у багатьох містах, окремі споруди *Київської академії,* Чернігівського колегіуму тощо. Під час повстання на Правобережжі під проводом фастівського полковника С. *Палія* гетьманові вдалося фактично об’єднати більшість українських земель. І. Мазепа тривалий час вів лояльну щодо російського уряду політику, але посилення тиску *Москви* на українську *автономію* примусило гетьмана стати до рішучої оборони прав і вольностей України. З початком війни Росії зі Швецією гетьман таємно втілює свої антимосковські плани. Він укладає угоди з польським та шведським королями про спільні дії проти Росії. Угодою зі Швецією передбачалося, що Україна стане незалежною державою під її протекторатом. Невдача шведського та козацького війська у *Полтавській битві 1709 р.* зруйнувала плани І. Мазепи і змусила його відступити разом з королем



Карлом XII на турецьку територію. Того ж року у с. Варниці під Бендерами (нині територія *Румунії*) І. Мазепа помер. Поховання не збереглося.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у часи Російської імперії. Створена 1796 р. До її складу увійшли Новгород-Сіверське і Чернігівське намісництва та 10 повітів Київського і 3 повіти Катеринославського намісництв. Адміністративний центр — м. Чернігів. Очолював губернію генерал-губернатор. На території Малоросійської губернії *Малоросійський генеральний суд,* земські та підкоморські суди певною мірою відповідали давнім українським судам. Малоросійська губернія проіснувала до 1802 р., натомість з цих земель утворено Полтавську та Чернігівську губернії.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центральний орган державного управління Російської імперії у справах *Гетьманщини.* Наказом царя *Петра І* 1722 р. було заборонено вибори *гетьмана* України, а натомість утворено Малоросійську колегію (першу) з центром у столиці Гетьманщини *Глухові,* в приміщенні гетьманської резиденції. Колегія замінила *Малоросійський приказ* у Москві з метою обмеження влади української *Генеральної військової канцелярії* та нагляду за діяльністю *генеральної старшини.* Малоросійська колегія складалася з 6 російських офіцерів на чолі з президентом колегії генералом С. Вельяміновим та прокурора. У цивільних справах підпорядковувалася російському сенатові, у військових — головнокомандувачу російськими військами в Україні М. Голіцину. Колегія забезпечувала стягнення податків, утримання російської армії в *Україні* тощо. Всі питання життя український уряд мав погоджувати з Малоросійською колегією. З відновленням посади гетьмана України і обранням його 1727 р. Малоросійська колегія (перша) перестала існувати. Відновлено її 1764 р. після остаточного скасування гетьманства в Україні. Президентом Малоросійської колегії (другої) призначено П. Рум'янцева. Підпорядковувалася канцелярії російського генерал-губернатора. Складалася з 4 українських старшин і 4 російських урядовців та прокурора. Основним завданням другої Малоросійської колегії було приведення державного устрою України до загальних імперських норм. Проіснувала до 1786 р.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СУД — судовий орган підросійської України. Введений 1797 р. Складався з двох департаментів — кримінальних та цивільних справ. Розглядав невирішені справи вищих судів. Підпорядковувався генерал-губернаторові *Малоросійської губернії.* Проіснував до 1831 р.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ ПРИКА́З, Приказ Малої Росії (*Малоросії*) — центральний орган управління у справах України Московської держави, затим Російської імперії. Знаходився в Москві. Створений 1662 р. з окремої канцелярії при Посольському приказі (міністерстві закордонних справ), що відала справами *України.* Фактично керували ним російські царі, формально — Посольський приказ. Складався з 4 дячків і 15—40 піддячих. Малоросійський приказ призначав своїх воєвод в Україну, керував їх діяльністю, затверджував претендентів на посаду *гетьмана* України та *генеральну старшину*, контролював внутрішню і зовнішню політику України, розглядав судові справи щодо державних злочинців, російських воєвод, козацької старшини тощо, керував розміщенням російських військ в Україні, будуванням нових фортець, мостів. Проіснував до 1722 р. Більшість його функцій перебрала *Малоросійська колегія.*

МАЛОРО́СІЯ — офіційна назва *України* в документах Російської держави у 17—20 ст.

МАРГІНАЛІ́СТИКА (лат. — край, межа) — допоміжна історична наука, об'єктом вивчення якої є написи на вільних від основного тексту арку-

шах рукописів, рукописних книг, що з'явилися після написання тексту чи видання книги. Це написи, зроблені авторами, читачами, власниками, дарувальниками тощо. Хоча вивчення маргіналій ведеться давно, маргіналістика як наука виділилася в другій половині 20 ст.

МАРЕ́НА (походження слова остаточно не з'ясовано) — у *міфології* східних *слов'ян* і, зокрема, праукраїнців богиня весни і води. Жіноча паралель *Купалові.* Під час купальських свят солом'яну чи дерев'яну ляльку-опудало, що зображувала Марену, спалювали або закопували в землю.

МАРІ́Я (через гр. від євр. — Богоматір, Богородиця, Діва Марія). У *християнстві* — земна мати Ісуса *Христа.* Батьки — Іоаким та Анна. Померла у 48 р. н. е. Богородиця Марія — заступниця і покровителька українських козаків, які день Покрови Пресвятої Богородиці (1 жовтня) вважали своїм найбільшим святом.

МАСУ́ДІ (аль-Масуді) Абу́-ль-Гаса́н Алі́ ібн аль-Гусе́йн (р. нар. нев. — 956 або 957) — арабський історик і мандрівник. Більшу частину життя провів у подорожах. Побував у багатьох країнах *Азії.* Автор кількох праць, серед них — "Промивальні золота та копальні самоцвітів" (943), де подав відомості про народи Східної *Європи*, зокрема й *Україну.*

МАТРІАРХА́Т (від лат. і гр. — мати і влада) — одна з найраніших стадій розвитку суспільства, якій передували спільноти у вигляді людських стад. Охоплює тривалий період людської цивілізації — від кінця *палеоліту* до середини неоліту. Основу його устрою становила материнська сім'я — велика група кровних родичів по жіночій лінії, що вели спільне господарство. Сім'ї разом складали *рід*, на чолі якого була найстарша жінка старшої в роді сім'ї. Чоловіки відігравали незначну суспільну роль, переважно виконували роботи, пов'язані з використанням їх фізичної сили. В час матріархату людство перейшло від *збиральництва*, що існувало поруч з *мисливством* і *рибальством*, до початків рільництва. Колективне володіння виробленим чи здобутим заступає поява індивідуальної власності, що поступово накопичувалася здебільшого у чоловіків. Одночасно закріплювалися індивідуальні шлюби на відміну від спільних, що мали місце в часи матріархату, утворювалися стійкі родини, основу яких становили вже чоловіки, до яких поступово переходила влада у сім'ях і родах. Це спричинило занепад матріархату як форми організації суспільства і утвердження *патріархату.*

МЕДА́ЛЬ (лат. — метал) — металевий знак переважно круглої форми з рельєфним зображенням з одного або двох боків, виготовлений з нагоди певної події або на честь видатної особи. Медалі бувають пам'ятні, державні нагороди, нагороди у певних галузях людської діяльності, художні медалі. З'явилися у Стародавній *Греції* та Лідії в час появи монет у 8—7 ст. до н. е. Зародження українських медалей пов'язане з впровадженням монет у *Київській державі* у 10 ст.

МЕДАЛЬЄ́РИКА — допоміжна історична наука, предметом вивчення якої є історія *медалі*, медальєрне мистецтво. Медальєрика виділилася з *нумізматики* у першій половині 20 ст.

МЕЗОЛІ́Т (гр. — середній, проміжний і камінь) — період *кам'яного віку*, що був перехідним між *палеолітом* і неолітом. Датується у *Європі* 10—6 ст. до н. е. В час мезоліту винайдено лук і стріли, одомашнено деяких тварин, зокрема собаку. Наприкінці мезоліту з'явився глиняний посуд. За житло людям правили напівземлянки та курені. Основні види діяльності — *мисливство*, *рибальство*, *збиральництво.*

МЕМУА́РИ істори́чні (через з фр. від лат. — пам'ять) — спогади окремих осіб про події, учасниками або свідками яких вони були. Чітке розмежовування між мемуарами та іншими творами особистісного походження встановити важко. Мемуари відомі з *античності.* Вітчизняні мемуари беруть початок з *Київської держави,* до них, зокрема, належать *"Повчання"* князя *Володимира Мономаха,* частини літописів тощо. Чимало спогадів збереглося з минулих часів, які належать українцям та чужинцям. Велика кількість мемуарів розповідають про *Визвольну війну українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького.* Ще більше історичних мемуарів належать до 18—19 ст.

МЕМУАРИ́СТИКА (через з фр. від лат. — пам'ять) — допоміжна історична наука, що вивчає сукупність писемних джерел особистісного походження як історичні документи. До об'єктів дослідження належать спогади, щоденники, автобіографії, приватне листування тощо. Мемуаристика перетинається з іншими історичними дисциплінами. Як наука сформувалася в 20 ст.

МЕТРОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА (гр. — міра і вчення) — допоміжна історична наука, що вивчає системи мір в їх історичному розвиткові. Сформувалася у 19 ст.

Почаївська Богородиця Марія. Гравюра 18 ст. ▷



МЕФО́ДІЙ. Див. *Кирило і Мефодій.*

МЕХМЕ́Д IV, Махмуд (1642—1692) — султан *Османської імперії* у 1648—1687 рр. За його правління *Туреччина* намагалася поширити свій вплив на Україну. Турецькі васали — кримські *татари* — допомагали їй у війнах з *Польщею.* 1669 р. Мехмед IV уклав угоду з гетьманом П. *Дорошенком* про перехід Правобережної України під владу Туреччини. Внаслідок війни з *Польщею* у 1672— 1676 рр. *турки* захопили українське *Поділля.* Султан підтримував гетьмана Ю. *Хмельницького* і двічі (1677, 1678) допомагав йому військом у боротьбі за владу в Україні. 1687 р. *яничари* усунули султана від влади.

МИКО́ЛА, Миколай, Чудотворець Мірлікійський (р. нар. і см. нев.) — святий християнської *церкви*, якого особливо шанують в Україні. Жив у 4 ст., був архієпископом у м. Мірі в Лікії (область Малої *Азії*, звідки і Мірлікійський), учасник Першого вселенського собору християнської церкви 335 р. Вважається помічником бідних, убогих, сиріт, заступником тих, що плавають морем, покровитель торгівлі та землеробства. Численні церкви й монастирі України носять його ім'я, надзвичайно шануються *ікони* з його зображенням. Дні відзначення святого в українській церкві — 9 травня (Миколи Теплого) та 6 грудня.

Святий Микола. Ілюстрація до збірника церковних текстів "Анфологіон". Київ, Лаврська друкарня, 1619.



З останньою датою пов'язано багато народних звичаїв.

МИКОШИ́НСЬКИЙ Богда́н (р. нар. і см. нев.) — козацький *отаман* у 1586—1594 рр. Очолював козацькі походи проти *турків* і *татар.* За його гетьманування *Польща*, *Австрія* та *Московія* намагалися залучити українських козаків до спільних військових дій проти татарсько-турецької загрози.

МИ́РГОРОДСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — м. Миргород (нині місто Полтавської обл.). 1649 р. до нього приєднано територію *Лубенського полку.* 1658 р. частина полку відійшла до відновленого Лубенського полку. 1672 р. до полку приєднано кілька сотень *Чигиринського полку.* Ліквідований 1781 р. Територія полку увійшла до складу *Київського намісництва.*

МИСЛИ́ВСТВО — поруч із *збиральництвом* один з найдавніших видів господарської діяльності людей. Відоме з часів раннього *палеоліту.* Первісно було одним із найголовніших засобів людського існування, давало хутро і шкіру для одягу, м'ясо для харчування та кістки для виробництва знарядь праці, зброї, будівництва житла. З появою і розвитком рільництва значення мисливства стало меншим.

МИ́ТО — плата, податок від торгових операцій при продажу, перевезенні, вивезенні та завезенні товарів у межах *держави* чи за її межами. Відоме з найдавніших часів. У *Київській державі* збиралося при купівлі-продажу, на торгових шляхах, мостах, на межах *удільних князівств*, державних кордонах тощо. У пізніші часи були вироблені документи, що регулювали митні збори, які йшли на користь державних скарбниць, окремих адміністративно-територіальних одиниць, міст тощо. Кожне мито мало свою назву: водяне, возове, горілчане, мостове, подорожнє, соляне, чопове, ярмаркове тощо.

МИТРОПОЛИ́Т (гр. — столиця, митрополія) — один з найвищих титулів у християнських церквах. Другий після *патріарха* сан в українській православній церкві. Є також в греко-католицькій та римо-католицькій церквах.

МИТРОПО́ЛІЯ (гр. — столиця) — одиниця адміністративно-територіального устрою у християнській *церкві* на чолі з *митрополитом.* У православній церкві митрополії входили до складу патріархатів. Назва митрополії, як правило, утворюється від назви міста-центру митрополії. В Україні перша митрополія православної церкви Константино-



польського *патріархату* з центром у м. *Києві* утворена 990 р. одразу після впровадження *християнства*. Першим митрополитом Київським був грек Феофілакт. У літописах є відомості про митрополита Переяславського кінця 11 — початку 12 ст., що був ним лише номінально, оскільки такої адміністративно-територіальної одиниці, як Переяславська митрополія, не існувало. До кінця 13 ст. митрополитів за винятком *Іларіона* та Смолятича, призначав Константинопольський *патріарх.* 1303 р. з Київської митрополії, що охоплювала всі землі *Київської держави*, виділялася Галицька митрополія з центром у м. Галичі (нині місто Івано-Франківської обл.). До неї увійшло 6 єпархій. Першим митрополитом був владика Ніфонт. З початку 14 ст. резиденції київських митрополитів знаходилися поза Києвом — у Суздалі, Владимирі-на-Клязьмі, *Москві*, але вони продовжували титулуватися як київські. У тому ж 14 ст. митрополит у складі Великого князівства Литовського титулувався також Київським. Перший митрополит Литовський з'явився в Києві 1355 р. З перервами Литовська митрополія в Києві проіснувала до 1419 р. Так само недовго проіснувала і Галицька митрополія, територія якої ще 1391 р. повернулася під владу митрополита Київського. З середини 15 ст. митрополит Київський у Москві почав титулуватися Московським. Після Берестейського собору 1596 р., коли відбулося об'єднання частини української православної церкви з римо-католицькою, православних київських митрополитів не було до 1620 р. З Берестейського собору бере початок Київська митрополія греко-католицької (уніатської) церкви. 1620 р. відновлено Київську православну митрополію. 1685 р. Київська православна митрополія перейшла з-під влади Константинопольського патріарха під владу Московського патріарха. У 1722 р. Київська митрополія понижена до архієпископії, 1742 р. поновлена, але без права додавати до титулу митрополита Київського титул "Малої Росії". 1795 р. на підросійській Україні ліквідовано Київську митрополію греко-католицької церкви. Відновлення греко-католицької церкви та рух української православної церкви до автокефалії та патріаршого устрою відноситься до 20 ст.

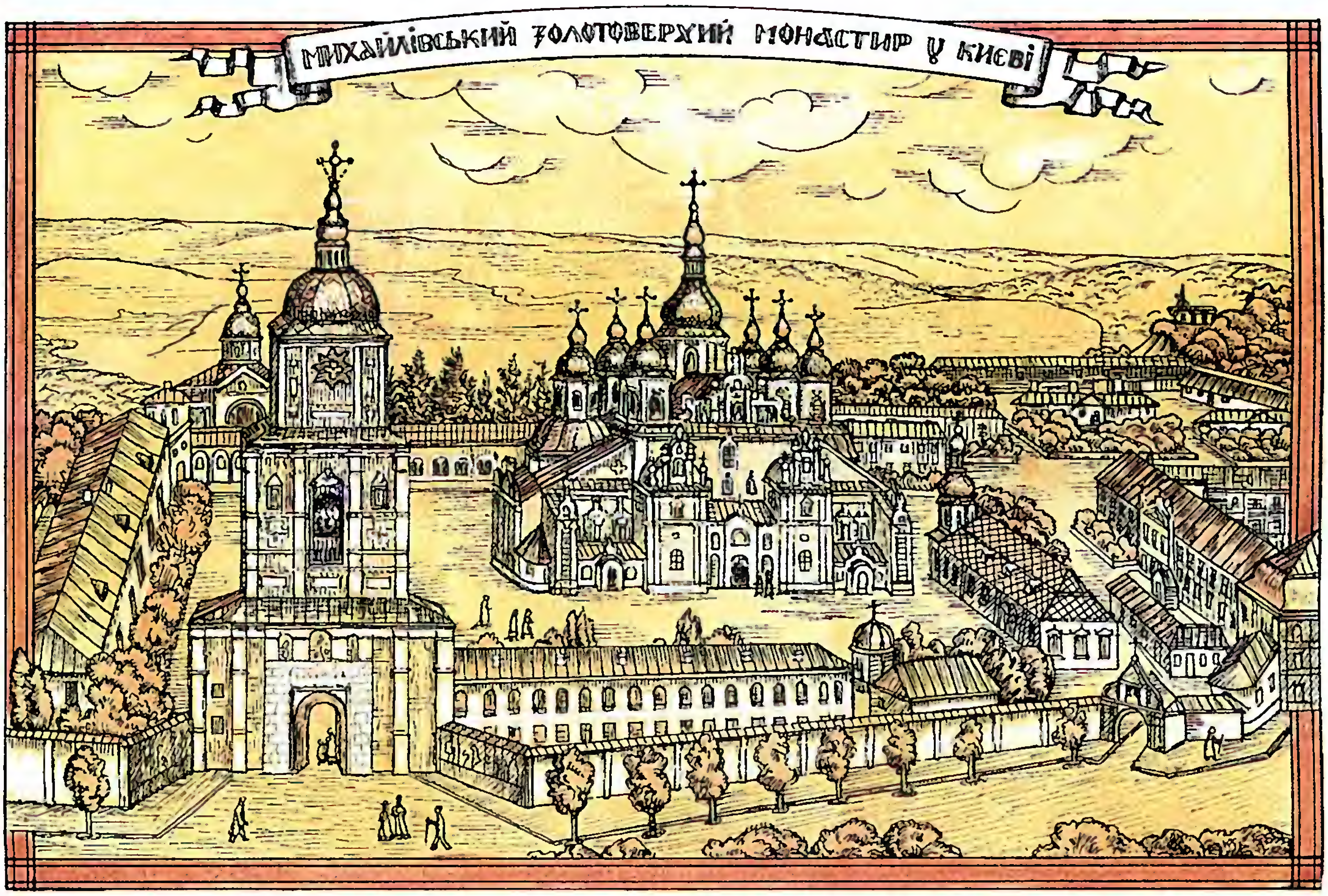
МИХАЇ́Л АРХА́НГЕЛ, архістратиг — у *християнстві* один з архангелів, начальник небесного воїнства, охоронець Божої Церкви, перший охоронець людей, заступник і покровитель *Києва.* Особливо шанований в Україні. На його честь зведено багато храмів, монастирів. Зображується у людській подобі з крилами, вогненним мечем та щитом. День архангела Михаїла святкують 8 листопада. Іл. див. на стор. 132.

МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕ́РХИЙ СОБО́Р у Києві — головна споруда чоловічого Михайлівського Золотоверхого *монастиря.* Збудований у 1108—1113 рр. великим київським князем Святополком Ізяславичем на місці Димитрівського монастиря. Всередині був прикрашений мозаїками і фресками київських майстрів. Під час монгольської навали зазнав руйнувань. У 16 ст. діяльність монастиря відновлено, собор відремонтовано. Наприкінці 17 ст. його оновлено в стилі *бароко*, бані позолочено, звідки і назва — Золотоверхий. Собор був місцем поховань Святополка Ізяславича та його дружини. В ньому тривалий час зберігалися мощі *Варвари Великомучениці.* Висаджений у повітря за часів комуністичної влади у 1937 р. У 1999 р. собор відбудовано, мистецьке оформлення завершено 2001 р. Іл. див. на стор. 133.

МІ́ДНИЙ ВІК (енеоліт) — період історії, що передував *бронзовому вікові.* Характеризувався розвитком обробки міді (звідси й назва). В різних частинах людського розселення не збігається у часі. В *Європі* тривав з 5 по 2 тис. до н. е. В Україні певною мірою збігається з часом існування *трипільської культури*, яку вчені-археологи датують 4 — серединою 3 тис. до н. е.

МІ́РА — одиниця вимірювання, що належить до певної системи мір. Визнається і побутує в межах певної людської спільноти. З розвитком цивілізації окремі міри, їх величини і системи зазнавали змін, взаємовпливів. Вітчизняні міри відомі


АРХАНГЕЛ
МИХАЇЛ



з *Київської держави,* коли робилися спроби усталити системи мір, зробити їх єдиними для усієї *Русі.* Для подальшого часу характерним є регіональне урізноманітнення мір, їх величин і значень. Одночасно використовувалися різні системи вимірювання ваги, довжини, шляху, об'єму (рідких і сипучих), збіжжя (зернових, хмелю, коноплі тощо), аркушів паперу, коштовностей, будівельні міри, аптекарські та ін. У 18—19 ст. через системи мір Російської та Австро-Угорської імперій Україна засвоїла, поруч із вітчизняними, метричну систему. Традиційні міри побутували переважно на селі до другої половини 20 ст. (Подані нижче міри не є вичерпними).

Міри ваги. У Київській державі найбільшою одиницею був берковець — 100—200 кг, камінь — 10—20 кг, гривня — близько 200 г, золотник — 2—7 г. У 14—17 ст. старі міри поступилися місцем новим, але окремі з них існували далі. Відомі: шифунт — 120—200 кг, центнер — 60—100 кг, камінь (відповідав пуду) — 12—20 кг, безмін — 3—4 кг, гривня (відповідала фунтові) — близько 400 г, гривенка — близько 200 г, для зважування коштовних металів і коштовностей — лот — 12—15 г. Сіль вимірювалася одиницею толпа, що дорівнювала близько 60—80 г. На час введення метричної системи основними одиницями ваги (маси) були: пуд — 16,38 кг, берковець — 10 пудів, фунт — 409,5 г, золотник — 4,2 г.

Міри довжини та шляху. Найдавніші міри: день їзди — 50—70 км, день ходьби — 25—30 км, верста (поприще) — близько 1,5 км, верження (кидок камінця) — 40—60 м, перестріл — 60—80 м. Наступні кілька мір мали антропометричне походження: сажень проста (відстань між кінчиками великих пальців, витягнутих горизонтально рук) — близько 152 см, мірна сажень (відстань між кінцями середніх пальців випростаних рук) — близько 176 см, махова сажень (відстань між кінчиками пальців ніг до кінчиків пальців випростаної по діагоналі руки вгору) — близько 248 см. Лікоть дорівнював 36—46 см, п'ядь (відстань між випростаними великим пальцем і вказівним або мізинцем руки) — 19—23 см, стопа — 19—25 см. У пізніші часи такі міри, як перестріл, верження відійшли, а натомість з'явилися миля — близько 8,5 км, фут — близько 30 см, дюйм — близько 2,5 см та ще деякі. У такому вигляді міри довжини

◁ *Архангел Михаїл. З ікони 16 ст.*

склалися у передчасі введення метричної системи мір.

Об'єми рідких та сипучих тіл. Київська держава знала такі міри рідини: бочка, що вміщувала 30—50 відер, відро — 10—20 л, корчага — 2—5 л. У подальшому розвитку одиниць вимірювання рідини з'явилися: спуст — вміщав 3 бочки і 3600—7200 л, кадь — 40—80 л, корець — 80—128 л, ґарнець — близько 4 л, кварта — близько 1 л. Сипучі тіла мали інші міри. У князівські часи це кадь — 220—270 лкг, половник — 110—135 лкг, четверть — 55—75 лкг, осьмина — 26—34 лкг. Були ще уборок та лукно, величина яких не встановлена. З часом сипучі тіла вимірювали так: бочка — 140—500 л, колода — 80—100 л, солянка — 80—100 л (таку кількість літрів містили також маца, мідниця), ґарнець — близько 4 л, кварта — 1л. Для вимірювання деяких видів рідин та сипучих тіл чи близьких до них виробів сільського господарства й ремесла існували окремі міри. Горілку, пиво, вино міряли переважно так: вар — 3 бочки і відповідне число літрів, приблизно такою ж була і міра, що називалася спуст; білець був близьким до кварти і вміщав близько 1 л. Солод, що використовувався для виробництва горілки, вимірювався у мірках солодових. Вершкове масло міряли, крім іншого, окремою міркою — фаскою — близько 30 л. Хміль як сировина горілчаного виробництва вимірювався вантухами (лантухами), тобто великими мішками. Такі міри об'єму склалися протягом часу, що передував уведенню метричної системи.

Міри площі. Були найменш упорядковані аж до 18 ст. У Київській державі відомі такі міри площі, як село і плуг, де село дорівнювало 2 плугам, а плуг пізніше став рівним 5—8 десятинам. Інколи одиниця площі землі визначалася кількістю зерна, посіяного на ній (четверть, кадь тощо). З часом головною одиницею стала десятина, що наближалася до 2 га.

Окремі міри. Штучні товари вимірювалися своїми мірами. Так, наприклад, тканина у сувоях вимірювалася у 14—18 ст. у поставах, метраж якого коливався від 10 до 100 м, міряли тканину також косяками, штуками. Папір вимірювався ліброю, що складала 24—25 аркушів відповідного розміру, 20 лібер складали різу паперу. У рільництві урожай вимірювався копами з 60 снопів, півкопами (відповідно 30 снопів). На тахери, що дорівнювали 10, рахували дрібний штучний крам, фаскою називалася міра товару у пачках, пакунках, низках, що складалися з 12 бунтів, тобто з 180 штук обліку, відповідно бунт дорівнював 15 одиницям лічби. Захцик (міра німецького походження) використовувався при підрахунках кількості деревини і дорівнював 60.

МІСЬКА́ ДУ́МА — виборний розпорядчий орган міського управління в містах Російської імперії, зокрема в містах підросійської України. Створено 1785 р. На Правобережжі запроваджено 1793 р. Міські думи заступили українські органи самоврядування. Члени думи обиралися згідно з відповідними правилами від усіх верств жителів міста з обов'язковим урахуванням майнового, вікового та інших станів. На чолі думи стояв міський голова. У компетенцію думи входили благоустрій міста, нагляд за торгівлею та місцями торгівлі, піклування про охорону здоров'я міщан тощо. Діяльність дум контролювалася державними урядовцями. Проіснували до 1917 р.

МІСЬКИ́Й У́РЯД — орган самоврядування міст України у 14—19 ст. Обирався населенням міст згідно з *маґдебурзьким правом.* Їх число, обов'язки, права протягом часу змінювалися. До міського уряду входили: війт (очолював виборчий орган самоуправління — *магістрат, ратушу*), бурмистр (помічник війта), райці чи радці (відали цивільним судочинством, наглядали за торгівлею), лавники (члени *лавного суду*), писар магістратський чи ратушний (керував веденням ділової документації міста).

МІСЬКІ́ СЛУЖИ́ТЕЛІ — виконавці рішень і розпоряджень міських урядів у містах України у 14—19 ст. Їх кількість, обов'язки і права протягом часу змінювалися. До числа служителів належали: городничий (здійснював нагляд за дотриманням порядку в місті), осавульчик і соцький (виконували поточні доручення), возний (посильний у судових справах), ратушний господар (відав ратушним господарством), ключник (помічник ратушного господаря). У деяких містах були також шафери (керували збором окремих податків), дзиґармистр (годинникар міського годинника), барабанщик, довбиш, коваль, кат, кликун, баштові, брамні та поштові служителі, сторож та ін.

МІФ (гр. — слово, розповідь) — легенда, сказання про уявлення давніх народів про світ, його походження, про богів, духів, героїв, надприродні сили. Серед науковців немає єдиної точки зору на походження міфів, зокрема, вони визначають міф як спосіб донаукового мислення, як релігійну свідомість тощо. Найвідоміші міфи належать стародавнім грекам, римлянам, народам доколумбової Америки та ін.

МІФОЛО́ГІЯ (гр. — розповідь) — у первісному значенні — усна народна творчість стародавніх народів. У сучасному розумінні — це наука, що вивчає міфи та відповідні їм оповіді різних народів. Уже в Стародавній *Греції* філософи нама-

галися дати своє тлумачення міфам, що поклало початок міфології як науці. Значного піднесення міфологія досягла у 19—20 ст., коли було обгрунтовано кілька теорій походження міфів і створено кілька наукових шкіл. Українська міфологія своїм корінням сягає індоєвропейського періоду розвитку людської цивілізації і має спільні риси з міфологіями багатьох народів. Про давність української міфології свідчать перекази про походження світу і людини, про окремих богів тощо. Найраніші записи українських міфів збереглися у літописах та християнських творах, спрямованих проти дохристиянських вірувань і культів.

МІЩА́НИ — верства жителів українських, литовських і білоруських міст, починаючи з 14 ст., що володіли нерухомістю на їх території, сплачували податки, підпорядковувалися міській владі. Права і обов'язки міщан визначалися відповідними документами і затверджувалися польським *королем* чи литовським *князем.* Наприкінці 18 ст. під певним впливом норм і практики життя міщан в підросійській Україні унормовано права і обов'язки міщан російських міст, що були визнані як окремий стан. У 1917 р. всі стани, зокрема й міщанський, було скасовано.

МНОГОГРІ́ШНИЙ Дем'я́н (1621—1703) — *гетьман* України. Походив з селянської родини з Чернігівщини. Військову службу розпочав у Б. *Хмельницького.* *У* 1663—1668 рр. — чернігівський *полковник.* 1668 р. обраний гетьманом *Лівобережної України.* Його влада поширювалася на територію *Гетьманщини.* Противник укладення мирного договору в Андрусові 1667 р. між *Польщею* і Московською державою. Підтримав антимосковський виступ І. *Брюховецького* у 1668 р. Укладені ним *Глухівські статті* (1669) чіткіше визначали *автономію* України у складі Московської держави. 1672 р. звинувачений у зв'язках з П. *Дорошенком* і *турками*, скинутий з гетьманування і ув'язнений царським урядом в іркутській та селенгинській в'язницях. По звільненні 1682 р. перебував на військовій службі в Сибіру. 1696 р. залишив службу і постригся в ченці. Похований біля селенгинського Спаського собору.

МОГИ́ЛА Андрі́й (р. нар. нев. — 1689) — *гетьман* українських земель під владою *Польщі.* Походив з козацького роду. У складі козацьких полків брав участь у походах польського війська проти *турків* і *татар* у *Молдову.* 1684 р. призначений гетьманом українських козаків, що перебували під владою Польщі. Вів листування з Папою Римським Інокентієм XI з питань боротьби з турецькою експансією. 1689 р. страчений козаками, невдоволеними розподілом їм королівської платні.



МОГИ́ЛА Петро́ (1596—1647) — церковний і культурний діяч, письменник. Народився в *Молдові*, син господаря Волощини та Молдови. Навчався у *Львівській братській школі*, можливо, в європейських університетах. У молодості служив у польському війську. 1627 р. висвячений на архімандрита *Києво-Печерської лаври.* З 1632 р. *митрополит* Київський і Галицький. Заснував *Лаврську школу*, яку об'єднав з Братською і утворив колегіум — *Київську академію.* Під його керівництвом діяв гурток вчених та письменників. Видав кілька богослужбових книг: "Православне сповідання віри" (1640), "Служебник" (1629, 1639), "Требник" (1646). Автор великого полемічного твору "Літос, або Камінь..." (1644), спрямованого на захист православ'я. Зміцнив і упорядкував українську православну *церкву*, працював над проектом утворення Київського *патріархату*, відбудував ряд київських церков, дбав про розвиток друкарства. Помер у Києві, похований в Свято-Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Іл. див. на стор. 136.

МОГИЛІ́ВСЬКИЙ ПОЛК, Подільський, або Придністровський — адміністративно-територіальна військова одиниця України в другій половині 17 ст. Утворений 1648 р. Полковий центр — м. Могилів (нині м. Могилів-Подільський Вінницької обл.). 1649 р. розформований, а територію приєднано до *Брацлавського полку.* 1657 р.





відновлений як Подільський полк для захисту від нападів Білгородської орди. 1667 р. за *Андрусівською угодою* між *Польщею* і *Росією* територія відійшла до Польщі. Частина козаків Могилівського полку переселилася на північну Київщину в район Іванкова і Димера.

МО́КОШ, Макош (давньоінд. — багатий, шляхетний демон) — у *міфології* більшості східних *слов'ян* і, зокрема, *українців* — богиня води і відповідно плодючості й родючості. Покровителька породілей, жіночої праці, жіночої долі. Відомо, що серед богів, скульптурні зображення яких стояли на київському *капищі* перед запровадженням *християнства*, була і Мокош. Ототожнювалася з богинею *Мареною.*

МОЛДО́ВА — держава на сході *Європи*, межує з *Україною* і *Румунією.* Територія Молдови заселена з часів *палеоліту.* Певний час ці землі входили до складу держави *скіфів,* затим даків і гетів. Внаслідок контактів місцевого населення зі *слов'янами* до 9 ст. сформувалася народність — волохи, найближчі предки *молдован.* 1359 р. утворено першу самостійну державу — Молдовське князівство. З 1487 р. Молдова потрапляє у залежність від *турків.* У боротьбі з ними певне значення мали спільні дії молдован з поляками і українськими козаками у 16—17 ст. Внаслідок російсько-турецької війни 1812 р. Молдова була приєднана до Російської імперії. 1917 р. на частині молдовських земель утворено незалежну *державу*, а 1918 р. Молдова об'єдналася з Румунією. 1920 р. на молдовських землях, що перебували у складі України, утворено автономну республіку Молдову. 1940 р. війська СРСР зайняли підрумунську частину Молдови, і з усіх молдовських земель утворено Молдавську республіку у складі Радянського Союзу. Нині незалежна держава.

МОЛДОВА́НИ (самоназва — молдовень) — *нація*, основне населення Республіки *Молдова.* Як народ остаточно сформувався у 14 ст. з нащадків гетів і даків під римським та слов'янським впливом. Здебільшого православні. Мова — молдовська.

МОЛДО́ВСЬКА МО́ВА — мова *молдован.* Належить до романських мов. Як літературна почала складатися з 16 ст.

МОЛДО́ВСЬКІ ПОХО́ДИ УКРАЇ́НСЬКОГО ВІ́ЙСЬКА 1650 І 1652 рр. — походи під проводом *гетьмана* Б. *Хмельницького* проти союзника *Польщі* — Молдовського князівства. Внаслідок першого походу 1650 р. між *Україною* і *Молдовою* укладено військово-політичну угоду про спільні дії проти Польщі, скріплену династичним шлюбом між гетьмановим сином Тимошем і дочкою молдовського господаря В. *Лупу* — Розандою. 1652 р. відбувся другий похід, що виник через порушення Молдовою попередньої угоди. Поляки намагалися перешкодити походу українського війська, але зазнали поразки у *Батозькій*



битві 1652 р. Молдовський господар Лупу змушений був виконати взяті зобов'язання.

МОЛИ́ТВА (індоєвр. — говорити ритуальні слова) — звертання людини до *Бога*, частина релігійних культів, зокрема *літургії* у православній і греко-католицькій церквах.

МОНАСТИ́Р (гр. — помешкання самітника) — основна форма організації релігійного життя *чернецтва* в християнських та інших релігіях. Відомі з 1 тис. до н. е. в Єгипті. Буддистські монастирі виникли в 6—5 ст. до н. е., християнські — у 3—4 ст. н. е., мусульманські — у 8—9 ст. В *Україні* християнські монастирі засновані в 11 ст., перший — *Києво-Печерська лавра.* Життя їх регламентувалося спеціальними, спільними для всіх монастирів статутами, що містили правила і настанови духовного життя, побуту, поведінки тощо. Монастирі були визначними центрами духовного і культурного, а нерідко і політичного життя України.

МОНА́ХИ. Див. *Чернецтво.*

МОНГО́ЛИ (самоназва — монгол) — загальна назва народів, що розмовляють монгольськими мовами (монголи, буряти, калмики, моголи Афганістану, баоань, дунсян, дахури і могори). Так з 13 ст. називалися усі об'єднані *Чингіс-ханом* племена. Предки монголів населяли сучасні території південно-східного Китаю та Монголії. Внаслідок завоювань Чингіс-хана, з 13 ст. стала складатися монгольська етнічна єдність з племен і народів, порівняно близьких своїм розвитком і походженням. Промонголи розселилися на завойованих територіях Середньої *Азії*, Китаю, частини Східної *Європи.* Формування монголів завершилося у 16—17 ст. після розпаду *Монгольської імперії* та утвердження у їх середовищі ламаїзму (різновид буддизму).

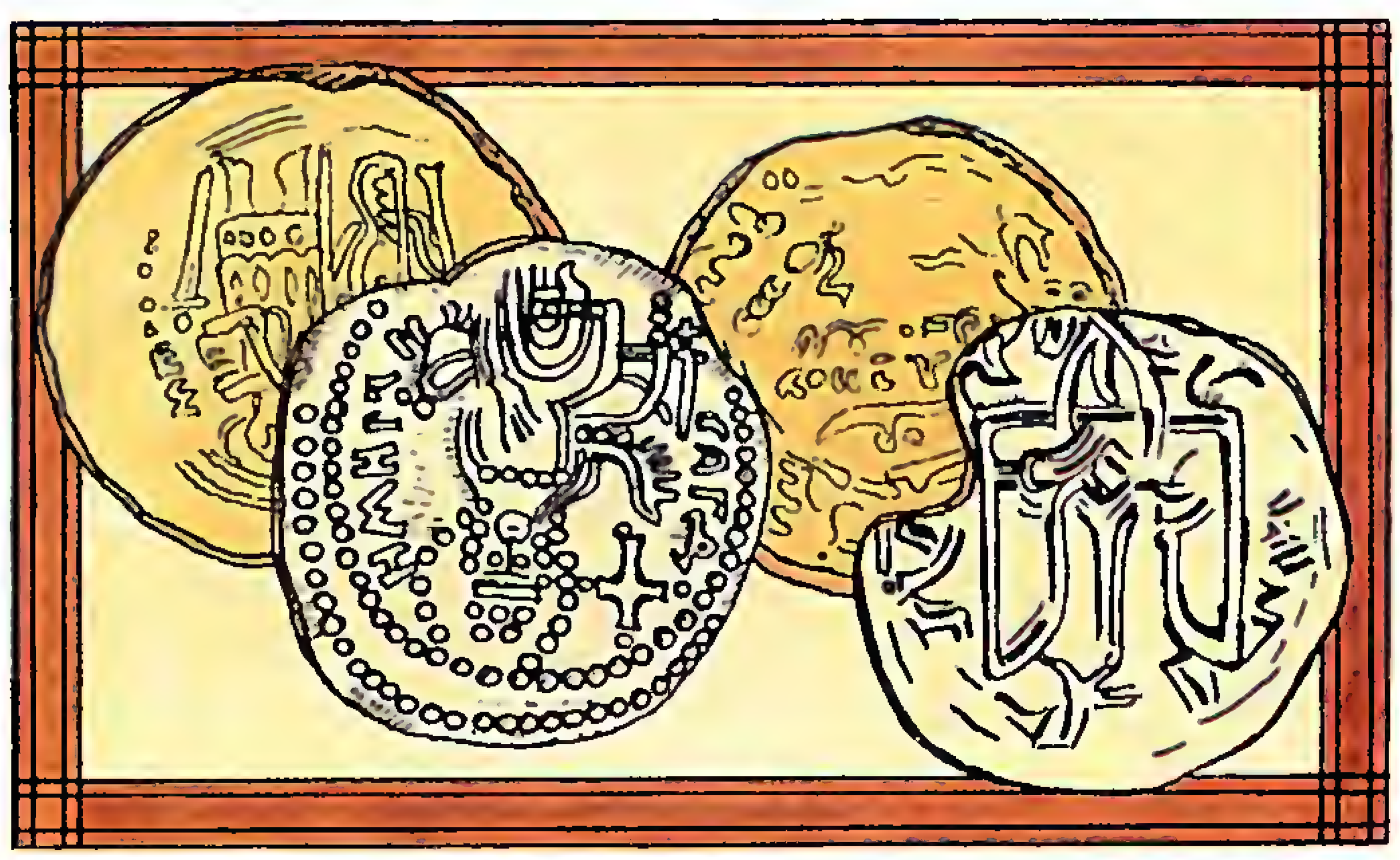
МОНГО́ЛЬСЬКА ІМПЕ́РІЯ — назва *держави*, що утворилася у першій половині 13 ст. внаслідок війн *Чингіс-хана* і його наступників. Включала в себе Монголію, північний Китай, Корею, Центральну і Середню *Азію*, Закавказзя, Іран, Афганістан, частково теперішні російські та українські землі. Не маючи внутрішньої єдності, виснажена війною, Монгольська імперія наприкінці першої половини 13 ст. почала розпадатися. Спочатку відокремилася *Золота Орда,* потім інші частини, і у другій половині 13 ст. імперія як єдине ціле перестала існувати.

МОНЕ́ТА (лат. — монета, гроші) — походить від одного з імен богині Юнони — Монети, оскільки монетний двір у Римі знаходився при храмі цієї богині. Пов'язується також з ґотською назвою Місяця. Це металева пластина, частіше круглої форми, що є засобом платежу, умовним еквівалентом вартості. Найраніші монети, ймовірно, виготовлені у Китаї в 12 ст. до н. е. Монети, з якими пов'язується європейська традиція, з'явилися в державах Малої *Азії* на початку 7 ст. до н. е. Типова форма монети — круг з двобічним зображенням. Значного розвитку монетна справа і грошова система на основі монет досягли у Стародавній Греції та Римі. В *Україні* перші монети власного карбування (гривні, златники, срібляники) з'явилися з 10 ст. у *Києві.* У подальшому монети карбували і в інших містах. У 14 ст. карбування українських монет було зосереджено у *Львові* та Києві. Водночас в обігу ходили монети ранішого часу з різних країн. За гетьманування





Монети часів Київської держави.







Б. *Хмельницького* робилася спроба карбування власної української монети, про що є звістки у вітчизняних та іноземних джерелах, але жодної такої монети поки не виявлено. Робилися спроби карбування власної монети гетьманом І. *Виговським.*

МОСКВÁ (ймовірно, утворено від назви р. Москви) — столиця *Росії.* Розташована на р. Москві у басейні *Волги.* Заснована наприкінці 11 ст. у землях східнослов'янського племені в'ятичів на території с. Кучково, що належало бояринові С. Кучці. Великий київський князь Юрій Володимирович (Долгорукий) захопив Кучково, розширив його межі, звів укріплення. Нове поселення, що отримало назву Москва, вперше згадується в літописах під 1147 р. З 12 ст. — під владою *монголів.* З другої половини 13 ст. — центр удільного Московського князівства. Після 1480 р. головне місто незалежного князівства Московського, пізніше Великого князівства Московського, Російського царства. З 1712 р., після перенесення столиці Росії до *Петербурга,*— провінційне місто. З 1918 р. столиця Російської Федерації, затим СРСР, а після 1991 р. — Російської Федерації.

МОСКÓВІЯ — назва російської *держави* у неросійських, переважно європейських джерелах, що використовувалися у 14—18 ст. Населення Московії називали московитами.

МУЗЕЄЗНÁВСТВО — допоміжна історична дисципліна, що вивчає історію розвитку музеїв, їх функції, процеси і способи збирання, зберігання і використання пам'яток історії, культури, природи з метою зробити їх приступними широкому загалові. Як наука музеєзнавство сформувалося на початку 20 ст.

МУЗÉЙ (нім. або фр. — храм муз) — державні, громадські, приватні заклади для зберігання, вивчення і показу пам'яток культури, мистецтва, науки тощо. Основні форми діяльності музею — експозиція та виставка. В Україні найперші збірки та колекції музейного рівня виникли в часи *Київської держави.* Музеї в сучасному розумінні в Україні з'явилися на початку 19 ст. Перший серед них — Миколаївське чорноморське депо— відкритий 1803 р. в Миколаєві.

МУРÁВСЬКИЙ ШЛЯХ — один з головних шляхів, яким кримські й ногайські *татари* у 16—17 ст. користувалися під час походів в Україну і далі, на землі *Московії.* Йшов "муравою" (травою, тобто степом). Починався з Перекопського перешийка, затим ішов на північ, між верхів'ями річок Молочні Води і Кінські Води, перетинав річки Вовчі Води, Самару та Орель і далі, через територію Харківського та Охтирського полків, до російського міста Тули. У 18 ст. перетворився на торговий шлях.

МУРЗÁ (через тюрк. від перс. — князівський син) — титул старшини у *татар,* зокрема у *Кримському ханстві, Ногайській Орді.*

МУСУЛЬМÁНСТВО. Див. *Іслам.*

МУХÁММЕД, Мухаммад, Мохаммед, Магомет (бл. 570—632) — засновник *ісламу.* Походив з бідної родини, був пастухом, купцем. З 610 р. розпочав проповіді ісламу. У 622 р. переселився з Мекки до Ятріба, котре стало називатися Медіною ("місто пророка"). У 630—631 рр. війська Мухаммеда оволоділи Меккою, і він став правителем нової держави в Аравії, більшість громадян якої визнали іслам. Мухаммед склав священну книгу мусульман — Коран.

МУ́ХИ ПОВСТА́ННЯ 1490—1492 рр. — повстання селян *Галичини* проти національного та релігійного гноблення польською *шляхтою.* Поширилося на частину *Буковини.* Очолив повстання Муха (ім'я невідоме). Основу повстанців складали українські і молдовські селяни. До повстанців приєдналися і очолили їх представники української шляхти. Повстанське військо здобуло ряд українських міст — Снятин, Коломию, Галич та ін. Дорогою на Львів під Рогатином повстанці вступили у бій з польським військом, зазнали поразки і змушені були відступити на територію *Молдови.* 1491 р. повстання продовжилося вже під керівництвом А. Борулі (вважають, що під цим ім'ям виступав сам Муха). 1492 р. Муха знову з'явився на *Покутті*, щоб підняти повстання, але був схоплений поляками і ув'язнений у *Кракові*, де згодом і помер. Після арешту Мухи повстання було швидко придушене поляками.

НАДВІ́РНА КОРО́ГВА — військове формування в Україні у 18 ст., що складалося з досвідчених козаків і старшин. Несла охорону *гетьмана* України, його резиденції, виконувала також представницькі функції. Підпорядковувалася гетьманові. Утримувалася за рахунок прибутків з окремих гетьманських земель.

НАДВІ́РНЕ ВІ́ЙСЬКО — військові формування в *Україні*, *Польщі*, *Литві* у 16—18 ст. Утримувалися при дворах магнатів. Складалися з надвірних козаків, які набиралися переважно з підвладних селян та найманої старшини. Виконували охоронні та представницькі функції. Окремі надвірні війська (князів Острозьких, Вишневецьких та ін.) налічували кілька тисяч. З надвірних козаків, зокрема, походив І. *Гонта.*

НАКАЗНИ́Й ГЕ́ТЬМАН — військовий старшина, який тимчасово виконував обов'язки *гетьмана* України у 17—18 ст. Призначався гетьманом України для керівництва військом під час бойових дій або походів у випадку, коли гетьман не міг брати у них участь. Наказним гетьманом призначався або обирався хтось з *генеральної старшини* здебільшого генеральний обозний, після смерті гетьмана або складення ним *булави* до обрання наступного гетьмана України.

НАКАЗНИ́Й ПОЛКО́ВНИК — полковий старшина, що тимчасово виконував обов'язки *полковника* у 17—18 ст. Призначався полковником, *полковою старшиною* чи *гетьманом* України для керівництва полком під час бойових дій або походу на період відсутності постійного полковника, також у випадку звільнення полковника до обрання нового.

НАЛИВА́ЙКА ПОВСТА́ННЯ 1594—1596 рр. — повстання селян, козаків та *міщан* проти польсько-литовського поневолення. Розпочалося незабаром після придушення *Косинського повстання 1591—1593 рр.* С. *Наливайко* з допомогою князя К. Острозького здійснив похід козаків і селян проти *татар* і переміг їх. Затим закликав запорожців з Січі виступити разом проти *Польщі.* Загін козаків на чолі з гетьманом Г. *Лободою* об'єднався з повсталими Брацлавщини, розгромив у вересні 1594 р. польське військо, що збиралося для придушення повстання на р. Південному Бузі. Навесні 1595 р. частина повстанців на чолі з Г. Лободою та М. *Шаулою* вирушила на *Білорусь* через Луцьк. Повстання охоплювало щодалі більшу територію. На придушення його навесні 1596 р. в Україну прибуло королівське військо. Після кількох боїв з поляками загін С. Наливайка приєднався до повстанців під Білою Церквою, разом вони розгромили передовий польський загін і відступили до Дніпра. Замість тяжко пораненого М. Шаули козаки обрали гетьманом С. Наливайка. З боями повстанці відступили до Переяслава, а звідти на Лубенщину, де отаборилися в урочищі Солониця неподалік Лубен. Майже два тижні тривала оборона табору. Г. Лобода наполягав на необхідності переговорів і почав таємно вести їх з поляками, про що стало відомо, і він був страчений. А 28 травня прибічники Г. Лободи віроломно схопили С. Наливайка, М. Шаулу та інших провідників і видали їх полякам. Під час цих подій поляки несподівано напали на козацький табір, де загинуло кілька тисяч повстанців. Частині повстанців все ж вдалося вирватися, і вони відійшли на Запорожжя.

НАЛИВА́ЙКО Дем'я́н (р. нар. нев. — 1627) — церковний і культурний діяч, письменник. Старший брат С. *Наливайка.* Походив з ремісничої (за іншими джерелами — шляхетської) родини з *Галичини.* Навчався в *Острозькій академії.* Брав участь у повстанні С. Наливайка. Висвятившись на священика, жив в Острозі. Належав до літературного гуртка викладачів Острозької школи, працював у друкарнях Острога та Дермані. Автор поезій, передмов до деяких видань. Був особистим духівником князя К. Острозького. Похований в Острозі.

НАЛИВА́ЙКО Севери́н (р. нар. нев. — 1597) — козацький *гетьман.* Походив з ремісничої (за іншими джерелами — шляхетської) родини з *Галичини.* У складі козацького війська брав участь у походах проти *турків* і *татар.* Служив *сотником* надвірного війська князя К. Острозького. 1594 р.



залишив службу у князя і організував на Брацлавщині загін нереєстрових козаків, щоб підняти повстання проти шляхетських загарбників. Пізніше приєднався до запорожців *гетьмана* Г. *Лободи*. 1596 р. Наливайка обрали гетьманом, і він провів кілька вдалих боїв з польським військом С. Жолкєвського, що намагалося придушити повстання. Під час облоги повстанського табору в урочищі Солониця частина старшин, аби виправдатися перед польським урядом, організувала змову й віддала Наливайка полякам. У квітні 1597 р. після жорстоких катувань його було страчено у Варшаві.

НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Російської держави наприкінці 18 ст. У 1775 р. після ліквідації *автономії* України та полкового поділу утворено Брацлавське, Волинське, Катеринославське, Київське, Новгород-Сіверське, Подільське, Харківське та Чернігівське намісництва. Вища влада в намісництві належала намісникові, який був головою адміністрації, керував поліцією, окупаційними військами, здійснював нагляд над судами. Проіснували до 1796 р., коли було запроваджено поділ на губернії.

НА́ЦІЯ (лат. — *плем'я*, народ) — історична спільнота людей, що живуть на одній території або в різних місцях, мають спільну історію, протягом якої сформувалася їхня державність, культура, мова, традиції, звичаї, побут тощо. За час розвитку і формування проходить кілька етапів: плем'я — народність — народ — нація. Первісно вичленені з людського загалу племена, що утворилися з окремих родів, об'єднувалися з близькими їм за походженням племенами чи, підкорюючи інші племена, складали народність, яка розуміла себе як одне ціле, тобто мала зародки національної свідомості й ідентифікувала себе через самоназву. З плином часу становлення народності в межах територіальної, культурної, духовної та економічної спільності привело до утворення народу, який, зі становленням нового рівня державності перетворювався на націю. *Українці* як нація сформувалися на основі народностей, що заселяли територію від *Карпат* до Дону і від Полісся до *Чорного моря* у 1 тис. н. е. й утворили *Київську державу*.

НЕОГРА́ФІЯ (гр. — новий та пишу) — допоміжна історична наука, що вивчає письмо нового часу на відміну від *палеографії*, яка вивчає ста-

родавнє письмо. Нині не вироблено остаточної думки про нижню часову межу неографії, хоч більшість вчених визначає її серединою 18 ст. Формування цієї науки припадає на другу половину 20 ст.

НЕ́СТОР ЛІТОПИ́СЕЦЬ (р. нар. нев. — після 1113) — письменник, літописець. Відомо, що він став ченцем Києво-Печерського *монастиря* бл. 1074 р. Дослідники вважають Нестора автором кількох праць, зокрема "Читання про житіє і згублення... Бориса і Гліба", "Житіє Феодосія, ігумена Печерського", автором і укладачем першої редакції літописного зведення *"Повість минулих літ"*, що згодом увійшов до *Літопису руського*. Похований у Києво-Печерському монастирі. Православна церква поминає його 27 жовтня.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — Ніжин (тепер місто Чернігівської обл.). Первісно складався з 10 сотень. 1653 р. на короткий час з цього полку виділився *Новгородський полк*. 1654 р. до нього додано кілька сотень *Чернігівського полку,* всі

Літописець Нестор. Мідьорит Леонтія Тарасевича до "Києво-Печерського патерика". Київ, Лаврська друкарня, 1702.





сотні ліквідованого *Новгородського полку* і колишній Стародубський повіт Смоленського *воєводства*. 1663 р. частина полку увійшла до складу *Стародубського полку*. На території полку розташовувалися дві гетьманські столиці України: *Батурин* і *Глухів*. 1781 р. ліквідований, а територія увійшла до *Чернігівського намісництва*.

НІ́МЦІ (прасл. — німий) — загальна назва західноєвропейських народів у літописах, стосувалася австрійців, німців, голландців та ін. Пізніше закріпилася за одним народом, яких і нині називаємо німцями.

НОВА́ СЕ́РБІЯ — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Російської держави. Створена 1752 р. з метою організації військових поселень для оборони від *татар* і *турків* та зміцнення російської присутності в *Україні*. Розташовувалася на відібраних у *Запорозької Січі* землях у північній частині Бугогардівської *паланки*, між річками Дніпром і Синюхою. Заселена переселенцями з *Туреччини*, переважно сербами, а також *угорцями*, *молдованами*, *болгарами* і греками. Тривалий час правителем Нової Сербії був серб І. Хорват. Центр — м. Новомиргород (нині Кіровоградська обл.). Проіснувала до 1764 р., після чого її землі було приєднано до *Новоросійської губернії як* Єлизаветградська провінція.

НОВА́ СІЧ, Підпільненська Січ, Краснокутська Січ — територіально-військова організація українських козаків, остання *Запорозька Січ*. Заснована 1734 р. козаками після ліквідації *Олешків-*

ської Січі та повернення їх з турецьких володінь в Україну, поблизу Старої — *Чортомлицької Січі*, біля с. Покровського Дніпропетровської обл. (тепер воно під водами Каховського моря). Проіснувала до 1775 р. Знищена за наказом *Катерини II* російськими військами під командуванням генерала П. Текелія, що поверталися з російсько-турецької війни. Частина козаків знищеної Січі перебралася в турецькі володіння, де заснувала *Задунайську Січ*. Землі Нової Січі увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній. На місці фортеці Нова Січ виникло с. Покровське, назва якого пов'язана з Покровською січовою церквою.

НО́ВГОРОД ВЕЛИ́КИЙ — одне з найбільших міст *Київської держави*. Ймовірно, попередня назва Новгорода — Слава — центр слов'янського державного об'єднання *Слави*. Розташований на р. Волхові (впадає в Ладозьке озеро, літописна назва — Нево). Вперше згадується 859 р. Центр Новгородської землі, що з 1136 р. стала напівзалежним від *Києва* князівством, а згодом самостійним князівством (певний час республікою). З кінця 15 ст. в складі Московського князівства.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Російської держави з намісником на чолі. Утворене 1781 р. Центр — м. Новгород-Сіверський (нині місто Чернігівської обл.). До його складу входили території *Стародубського полку* та *Ніжинського полку*. Мало 11 повітів. Проіснувало до 1796 р. Землі намісництва перейшли до складу *Малоросійської губернії*.

НОВГОРО́ДСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна та військова одиниця *України*. Утворений 1653 р. з частини *Ніжинського полку*. Полковий центр — м. Новгородок (нині м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл.). Проіснував до 1654 р., коли його землі знову увійшли до складу Ніжинського полку. 1668 р. утворено новий Новгородський полк у дещо інших межах — з частини *Стародубського полку*. Проіснував кілька місяців.

НОВИ́Й ЗАПОВІ́Т — священна книга християн, що разом зі Старим Заповітом входить до *Біблії*. Церква вважає авторами Нового Заповіту найближчих учнів Ісуса *Христа*. Складається з 27 книг (частин): 4 Євангелій — від Матфея, Марка, Луки, Іоанна; діянь святих *апостолів*, 14 послань апостола Павла, 7 соборних послань і "Об'явлення Іоанна Богослова" (Апокаліпсис). Текст Нового Заповіту писався протягом одного — двох століть. Первісний текст Нового Заповіту написано грецьким діалектом — койне. Затверджений *церквою* у 4 ст. Перший відомий переклад на один з діалектів (мов) *слов'ян* зроблений *Кирилом і Мефодієм* у 9 ст. А перший переклад на богослужбову мову, що нею користувалися у Києві,— *Остромирове Євангеліє* — датується серединою 11 ст.

НОВОРОСІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Російської держави. Створена 1764 р. До території губернії увійшли *Нова Сербія*, Новослобідське козаче поселення, *Слов'яно-Сербія*, 13 сотень *Полтавського полку*, 2 сотні *Миргородського полку*. Центр — м. Кременчук (нині Полтавська обл.). У 1775 р. до губернії приєднано частину земель *Запорозької Січі*. У 1783 р. губернію ліквідовано, натомість утворено *Катеринославське намісництво*. 1796 р. Новоросійську губернію відновлено у інших межах. Центр — м. Катеринослав (нині Дніпропетровськ), а з 1797 р. — Новомосковськ (нині місто Дніпропетровської обл.). 1802 р. територію губернії поділено на три частини і утворено Миколаївську, Катеринославську і Таврійську губернії.

НОГА́ЙСЬКА ОРДА́, ногайці (тюрк., монг. — собака; також ім'я одного з князів) — державне утворення, що виникло у 15 ст. внаслідок розпаду *Золотої Орди*. Займало територію від Каспійського моря до р. Іртиша у Сибіру. У другій половині 16 ст. Ногайська Орда розпалася. Утворена Мала Ногайська Орда перекочувала у південні степи *України*, де поділилася на окремі державні утворення: Білгородську, Єдисанську, Джамбуйлуцьку, Єдичкульську орди, що перебували у залежності від *Кримського ханства*. Ногайці брали участь у татарських нападах на Україну. 1770 р. вони визнали свою залежність від *Росії*; у другій половині 19 ст. перейшли в турецькі терени.

НОГА́ТА (араб. — добра, добірна *монета*) — срібна монета, що була в обігу на території України у 10—12 ст. В 11 ст. становила близько 1/20 частини *гривні*, або 1/10 златника. Досьогодні невідомо жодної монети, яку б можна було ідентифікувати з ногатою, назва якої неодноразово зустрічається у тогочасних текстах.

НОРМА́НИ (сканд. — північна людина) — назва староскандинавських племен датчан, шведів і норвежців, які переселилися зі Скандинавії на територію Франції, Англії та Італії у 8—11 ст. У вітчизняних літописах виступають як *варяги*.

НУМІЗМА́ТИКА (гр. — *монета*) — 1) Допоміжна історична дисципліна, що вивчає історію виникнення монет, обіг, техніку карбування та мистецтво монетної справи. Як наука склалася у кінці 18 — на початку 19 ст. 2) Колекціонування монет.

ОБРЯ́Д — сукупність певних дій, що виконуються при відзначенні подій у житті й діяльності людини, *громади*, *держави*. Обряди виникли у найдавнішу пору історії людства, їх поява зумовлена розвитком первісних релігійних уявлень, вірувань, знань та діяльності людей Пізніше увійшли до релігійних культів, ритуалів, пов'язаних з різноманітними подіями людського життя (народження, весілля, поховання тощо), календарними святами, працею та побутом.

ОБЩИ́НА — форма організації людей, людська *громада*, що виникла на ранніх стадіях розвитку людства. Первісно являла собою об'єднання кровних родичів для ведення спільного господарства. Така община користувалася земельною ділянкою, лісом, лугами, знаряддями праці. Члени общини поклонялися спільним духам предків. З розвитком суспільства й певних народів община залишалася територіальною спільнотою людей, пов'язаних між собою деякими формами спільного володіння і користування землею. В Україні у часи *Київської держави* община мала назву верв, мир. Вона була колективним власником земельної ділянки, відповідальним за дії її членів, розподіляла виконання повинностей між ними. Керували общиною виборні старшини, що одночасно виконували виконавчі та судові функції. Після 13 ст. община в Україні відома під назвою *громади*, її значення в житті людей значно зменшилося. Головною одиницею землеволодіння і виробництва сільськогосподарської продукції в громаді стало дворище, тобто землеволодіння однієї сім'ї.

ОЛЕ́Г (р. нар. нев. — 912 або 922) — київський *князь*, фактичний засновник київської династії *Рюриковичів*. Найімовірніше, походив зі Скандинавії; родич новгородського князя Рюрика. З 879 р. — опікун малолітнього новгородського князя *Ігоря*. 882 р. на чолі військового загону захопив Київ, убив київського князя *Аскольда* (можливо, що і його брата *Дира)*. Об'єднав Київське і Новгородське князівства. У наступні роки підкорив племена словенів, *кривичів, древлян, сіверян* і *радимичів*. Воював з *хозарами*, неодноразово робив спроби заволодіти територією між *Дністром* і *Дунаєм,* де жили *дуліби,* хорвати, *тиверці* і *уличі*. 907 р. здійснив на *Візантію* похід, що був викликаний невиконанням *Константинополем* умов угоди 860 р. Внаслідок цього укладено нову угоду між державами, що була невигідною для Візантії: імператор мав сплачувати *Києву* щорічну *данину*, руські купці отримали право безмитної торгівлі. 911 р. князь Олег провів черговий похід на Візантію й дійшов до Константинополя. Імператор знову змушений був укласти невигідну для Візантії угоду. Помер за невідомих обставин, можливо, загинув у поході. Існує думка, що могила князя Олега розташована на сучасній горі Олегівні, що на Подолі в Києві.

Кораблі київського князя Олега, поставлені на колеса, наближаються суходолом до Царгорода. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.



ОЛЕКСІ́Й МИХА́ЙЛОВИЧ (Алєксєй Міхайловіч, 1629—1676) — московський цар з династії *Романових*. Батько *Петра І*. За його правління помітно посилилася влада царя, проведено кілька реформ, почалася організація регулярної армії. Найбільшим успіхом політики Олексія Михайловича було входження України на правах *автономії* до складу Російської держави у 1654 р.

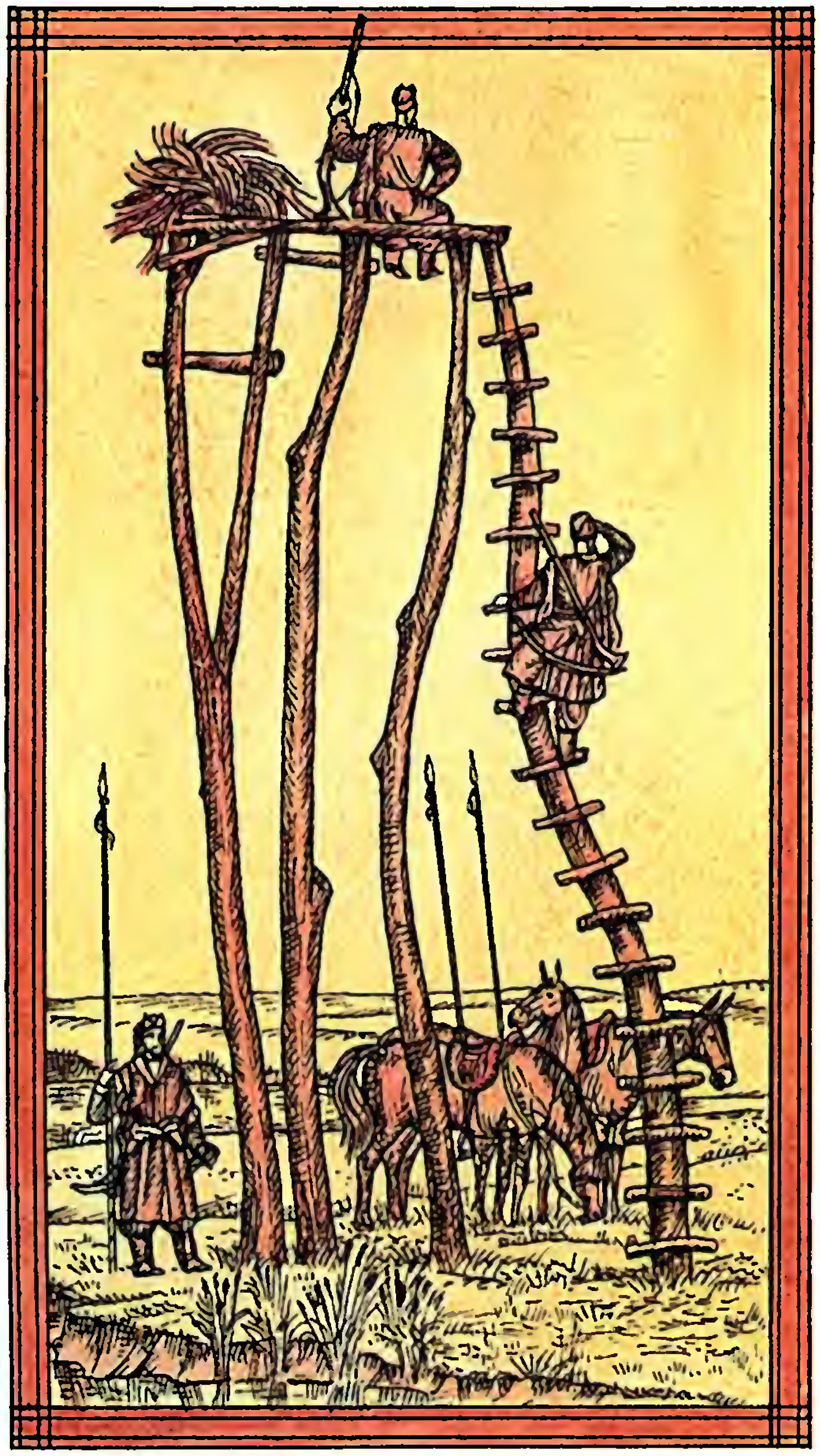
ОЛЕ́ЛЬКОВИЧІ — *династія* київських князів у 1441—1470 рр. Засновник династії — Олександр (Олелько, звідси й назва династії) — князював у *Києві* в 1441—1454 рр. Намагався розширити політичну *автономію* Великого князівства Київського, відновив карбування власної *монети*. Його син — Семен — княжив у Києві у 1454—1470 рр. Сестра князя Семена була одруженою з молдовським господарем, брат Михайло (князь слуцький і копильський) після смерті князя Семена претендував на київський престол, але не був затверджений великим князем литовським.

ОЛЕ́ШКІВСЬКА СІЧ — територіально-військова організація запорозьких козаків України у володіннях *Кримського ханства*. Заснована 1711 р. Фортеця Січі знаходилася в урочищі Олешки, на лівому березі в пониззі Дніпра, навпроти сучасного м. Херсона. Спершу територія Олешківської Січі була незначною, з 1712 р., після поразки Росії у війні з *Туреччиною*, запорозькі володіння поширилися на північ до річок Орелі та Самари. З цієї Січі козаки на певний час переселялися на місце колишньої *Кам'янської Січі,* але по-

вернулися назад. Олешківська Січ проіснувала до 1734 р., коли козаки переселилися з турецьких володінь в українські землі і заснували *Нову Січ*.

О́ЛЬГА (хресне ім'я — Олена; бл. 910—969) — велика київська княгиня, дружина великого *князя* київського *Ігоря*. Після його смерті 944 р. стала володаркою *Київської держави*. Багато уваги приділяла питанням внутрішнього життя князівства. Здійснила деякі реформи, упорядкувала податкову систему. Одна з перших прийняла *християнство*. 955 р. чи 957 р. відвідала *Константинополь,* де вела переговори про введення християнства в Русі. З такою ж місією посилала посольство до німецького імператора Оттона І. 957 р. відійшла від справ і передала державу в руки сина — князя *Святослава*. Померла у Києві, похована у Десятинній церкві. Православна церква визнала її святою, день поминання — 11 липня.

Козацький пікет на Олешківській Січі.



ОЛЬГЕ́РД (Альгірдас; бл. 1296—1377) — великий *князь* литовський з 1345 р. Син князя *Гедиміна* (Гедимінаса), тривалий час правив разом з братом Кейстутом (Кейстутіс). Вів численні успішні війни з *татарами*, Тевтонським орденом. Розширив територію свого князівства за рахунок приєднання значної частини українських земель. Під кінець його правління територія Великого князівства Литовського, крім *Литви,* включала *Білорусь* та більшість етнічних українських земель.

ОНОМА́СТИКА (гр. — ім'я, назва) — допоміжна історична наука, що вивчає власні назви, їх походження, значення, історію тощо. Поділяється на розділи, що розглядають окремі групи назв: етноніми — етнічних утворень; зооніми — тварин; топоніми — географічних об'єктів; космоніми — космічних об'єктів; фітоніми — рослин; хрематоніми — предметів праці, зброї, посуду, коштовностей, музичних інструментів тощо; фалероніми — нагород; порейоніми — засобів пересування, транспорту; ергоніми — політичних і громадських організацій; хроніми — періодів часу; геортоніми — свят, урочистостей; документоніми — різноманітних документів, актів тощо; фіктоніми — вигаданих імен у художніх творах; міфоніми — фантастичних, вигаданих об'єктів. Як наука ономастика сформувалася у 19 ст.

ОПА́РА Степа́н (р. нар. нев. — 1665) — *сотник* Медведівської сотні *Чигиринського полку*. У червні 1665 р. за допомогою загонів кримських *татар* захопив гетьманську столицю *Чигирин* і проголосив себе *гетьманом* підпольської *України*. Через два місяці під тиском оточення і ширших козацьких мас втік до *Криму*. Хан видав його за викуп гетьману П. *Дорошенкові,* а той передав Опару до рук *поляків*. Перебував в ув'язненні в Марієнбурзькій фортеці, де й страчений поляками.

ОПРИ́ШКИ (лат. — нищівник) — назва учасників народних повстанських рухів в Україні (*Галичина*, *Буковина*, *Закарпаття*) у 16—19 ст. Вперше згадуються 1529 р. Користувалися підтримкою серед народу. Діяли, як правило, у теплу частину року, переховувалися в горах *Карпатах*, де мали свої таємні притулки. На озброєнні мали луки, стріли, бартки (невеличкі сокири з довгим сокирищем), пізніше вогнепальну *зброю*. Загони опришків найчастіше складалися з 10—30 чоловік. У часи *Визвольної війни українського*



народу під проводом Б. *Хмельницького* їх число значно збільшилося. Відомо, що до 2 тисяч опришків брало участь у походах Б. Хмельницького в *Молдову.* Найвідоміші з опришківських ватажків — Олекса *Довбуш,* Василь Баюрак, Іван Бойчук та ін. У середині 19 ст. після тривалої боротьби австрійському урядові вдалося остаточно придушити рух опришків.

ОРДА́ (тюрк. — військовий табір, ставка) — первісно так називалася ставка, столиця тюркських і деяких монгольських народів, від чого назва поширилася на державні утворення *(Золота Орда, Ногайська Орда* тощо).

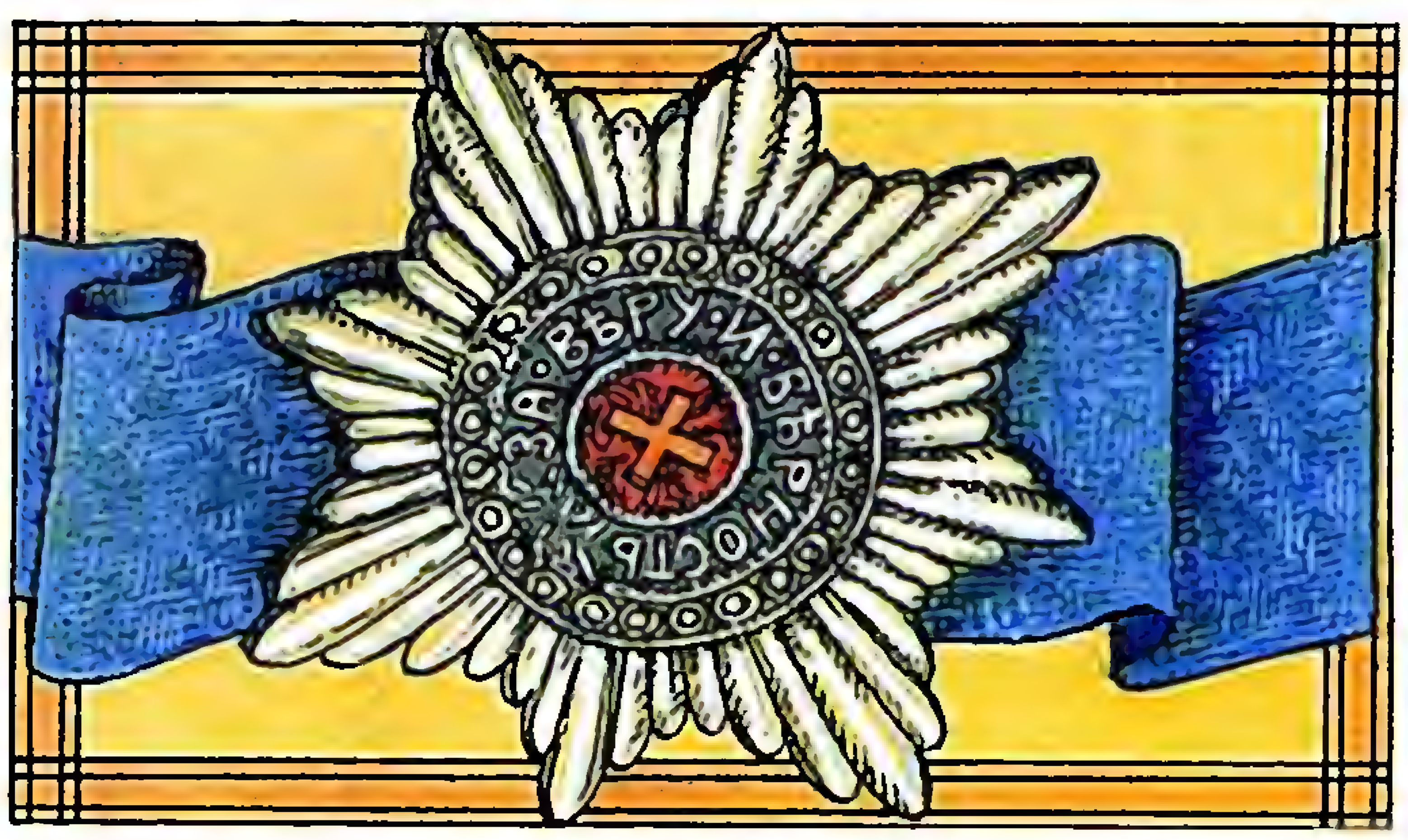
О́РДЕН (через нім. від лат. — ряд, порядок) — 1) Знак, відзнака, нагорода. 2) Духовно-лицарські або військово-релігійні організації у Західній *Європі*, створені католицькою церквою у 12—13 ст. (час хрестових походів) з метою організувати військові сили для визволення святих місць *християнства* з-під влади мусульман у Палестині та інших землях. До цих орденів належать госпітальєри (мальтійський орден), тамплієри, тевтонський орден, мечоносці, хрестоносці та ін. Деякі з них існують і нині. 3) Чернечі ордени — організації ченців (чоловічі і жіночі) в окремих християнських церквах. Діють за особливим статутом. Ченці, що належать до орденів, живуть переважно у монастирях і носять спеціальний одяг. Перший орден — бенедиктинців (в ім'я святого Бенедикта) виник у 6 ст. в Італії, заснував його Бенедикт Нурсійський. Пізніше утворено ордени домініканців, єзуїтів, отців церкви, августинців, василіан, піарів, кларисок, місіонерів, картузіанців, редемптористів, цистерціанців та ін. Окремі ордени мали свої осередки і монастирі в Україні. У 20—30-х рр. 13 ст. у *Києві* існував монастир ордену домініканців. У 14 ст. в *Галичині* діяли францисканці. Пізніше, переважно в Галичині, також діяли окремі чернечі ордени. Після *Берестейської унії 1596 р.* в греко-католицькій церкві утворено осібні чернечі ордени (зокрема орден Святого Василія Великого), що діють і нині.

ОРЕНДАРЕ́НКО (Оренда) Тимофі́й (р. нар. і см. нев.) — *гетьман* реєстрових козаків. Обраний 1630 р. під час повстання Тараса Трясила. Надіслав до *Варшави* текст нової угоди між козаками та польською владою, однак сейм її відхилив. Був усунутий від влади. Дальша доля його невідома.

ОРІШО́ВСЬКИЙ Іва́н (Ян; р. нар. нев. — бл. 1608) — козацький *гетьман* (1579—1591). Походив зі спольщеної української *шляхти.* Очолював походи козаків у війнах з Московською державою і *татарами.* За його ініціативою було складено перший козацький *реєстр* (1581). Як гетьман не раз представляв українське козацтво у переговорах з польською владою. 1591 р. польський король позбавив його гетьманської *булави.* Ймовірно, помер у м. Гайсині на *Поділлі.*

О́РЛИК Пили́п (1672—1742) — *гетьман* України на еміграції. Народився в *Литві,* походив з чеського шляхетського роду. Навчався у *Київській академії.* З 1700 р. служив у *Генеральній військовій канцелярії,* з 1706 р. — генеральний писар. Прихильник антимосковських планів гетьмана І. *Мазепи,* разом з ним покинув *Україну* у 1709 р. На противагу гетьманові підросійської України І. *Скоропадському,*

Зірка і стрічка ордена Андрія Первозванного, заснованого 1698 р.





обраному з волі російського царя, 1710 р. у м. Бендерах, на турецькій території, П. Орлика обрано гетьманом України. Він — автор *“Виводу прав України...”* — першої української конституції, відомої ще під назвами конституція П. Орлика, Бендерська конституція. В період гетьманування намагався знайти підтримку багатьох правителів у справі визволення України з-під *Росії.* З цією метою відвідував Швецію, Німеччину, *Польщу,* Францію, *Туреччину, Кримське ханство.* Тривалий час гетьман-емігрант жив у *Греції*, в Салоніках, з 1734 р. — в Яссах (нині в *Румунії*), де і помер.

ОСМА́НСЬКА ІМПЕ́РІЯ, Оттоманська імперія — офіційна назва *держави*, заснованої на початку 14 ст. *султаном* Османом І у Малій *Азії.* Столиця з 1453 р. — Стамбул (колишній *Константинополь).* Основу держави спочатку складали *турки.* Протягом 15—16 ст. внаслідок завоювань в *Азії,* Африці і *Європі* імперія досягла своєї територіальної і військової величі. У сферу впливів турків входила й Україна. Гетьмани України Б. *Хмельницький,* Ю. *Хмельницький,* П. *Дорошенко,* П. *Орлик* та інші українські діячі намагалися використати турецьку державу у своїх цілях. З 1672 по 1699 р. *Поділля* входило до складу Османської імперії. З кінця 17 ст. імперія почала втрачати свої володіння, а після 1918 р. розпалася на ряд національних держав.

ОСТРОГО́ЗЬКИЙ ПОЛК, Рибненський полк — адміністративно-територіальна і військова одиниця Слобідської України. Перший *слобідський полк*, заснований 1652 р. Полковий центр — м. Острогозьк (інша назва — Рибне; нині на території Росії). Первісно складався з 9 сотень. З часом територія полку розширилася за рахунок переселенців з *Гетьманщини* та інших частин України. Після ліквідації царським урядом козацького самоврядування на Слобідській Україні 1765 р. був розформований, його козаки склали основу Острогозького гусарського полку російської армії. Територія Острогозького полку увійшла до складу Острогозької провінції *Слобідсько-Української губернії.*

ОСТРО́ЗЬКА АКАДЕ́МІЯ, Греко-слов’яно-латинська колегія — перший в Україні навчальний заклад вищого рівня. Заснована близько 1576 р. в м. Острозі (нині Рівненська обл.) коштом князя В. *Острозького.* В академії викладали слов’янську, грецьку, латинську мови, граматику, риторику, діалектику арифметику, геометрію, музику і астрономію. Ймовірно, навчання тривало 8 років. Першим ректором був письменник Г. *Смотрицький.* Серед викладачів були Д. *Наливайко* (брат С. *Наливайка),* В. Малюшицький, серед учнів — той самий Д. Наливайко, митрополити І. *Борецький* та І. Копинський, письменники Є. *Плетенецький,* М. *Смотрицький,* гетьман П. *Сагайдачний.* Припинила існування близько 1640 р.

ОСТРО́ЗЬКА БІ́БЛІЯ — пам’ятка української культури 16 ст. Надрукована в м. Острозі, в *Острозькій друкарні*, близько 1581 р. друкарем Іваном *Федоровичем* (Федоровим) з ініціативи князя В. *Острозького.* Перша в Україні повна друкована *Біблія.* Мова — тогочасна богослужбова (слов’янська). При підготовці до друку тексти були звірені за різними іншомовними виданнями, до них внесено зміни і виправлення та перекладено ті частини Біблії, що доти не перекладалися. Над підготовкою видання працювали визначні українські вчені з острозького гуртка. В Біблії вміщено передмову князя К. Острозького, віршовану передмову Г. *Смотрицького* та післямову друкаря І. Федоровича. Всього книга має 1256 сторінок. Наклад її був у межах 1000—1500 примірників. Нині відомо 70 примірників.

ОСТРО́ЗЬКА ДРУКА́РНЯ — одна з перших друкарень *України.* Заснована близько 1576 р. в м. Острозі князем В. *Острозьким.* Для її організації було найнято львівського друкаря І. *Федоровича* (Федорова). 1578—1580 рр. вийшли перші книжки: Буквар, Новий Заповіт та Псалтир. Близько 1581 р. надруковано славнозвісну *Острозьку Біблію.* У 1581—1602 рр. друкарня, ймовірно, не працю-



Заголовна сторінка Острозької Біблії. Острозька друкарня, 1581.

вала, а у 1603—1605 рр. була перенесена до сусіднього с. Дермані і встановлена у Дерманському монастирі. У цей час керував справами в ній Д. *Наливайко.* У 1606 р. друкарню знову перенесено в Острог. Всього в Острозькій друкарні видрукувано понад 20 книг українською літературною, слов'янською богослужбовою та польською мовами з використанням грецького, латинського та гебрейського шрифтів. Проіснувала до 1612 р.

ОСТРО́ЗЬКИЙ Васи́ль (Костянтин; 1526—1608) — державний і культурний діяч. Відомий під іменем Костянтина, яким він користувався в честь свого батька, *князя* Костянтина Івановича Острозького. Походив з українського князівського роду Острозьких. Посідав різні високі уряди, з 1559 р. і до кінця життя був київським *воєводою.* З його ініціативи і його коштом в Острозі засновано і утримувано *Острозьку академію, Острозьку друкарню,* а також школи в Турові, Володимирі-Волинському. Вклав значні кошти в будівництво, відновлення і опорядження церков та монастирів Острога, *Києва*, Вільна, Дубна, *Львова*, інших міст й сіл України. Заснував у Острозі гурток письменників та вчених і фактично скеровував його діяльність. Певний час підтримував ідею унії церков, але на Берестейському соборі 1596 р. виступив проти об'єднання. Брав участь у придушенні повстань К. *Косинського* та С. *Наливайка*. Похований в Острозі.

"ОСТРО́ЗЬКИЙ ЛІТОПИ́СЕЦЬ" — історичний твір невідомого автора з Острога. Створений у кінці 30-х рр. 17 ст. Назва оригіналу — "З хронік Бєльських речі потрібні вибрані...". Текст, що охоплює 1500—1597 рр., є обробкою уривків польських хронік, а період з 1599 по 1636 р. описаний переважно на основі власних спостережень літописця. Основну увагу автор приділив історії роду князів Острозьких. Написаний українською мовою. Містить багато відомостей про події в Україні 16 — початку 17 ст. Вперше опублікований 1951 р.

ОСТРОМИ́РОВЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — найдавніша датована пам'ятка українського письменства. Являє собою список перекладу *Євангелія*, що його переписав у Києві зі староболгарського оригіналу у 1056—1057 рр. диякон Григорій на замовлення новгородського посадника Остромира. Існує думка, що частина Євангелія була переписана у Києві, а частина — у Новгороді. Містить 294 аркуші, що прикрашені кольоровими мініатюрами та орнаментом. Мова тексту — тогочасна слов'янська богослужбова з болгарськими впливами, зумовленими оригіналом, з якого переписувалося Євангеліє. Знаходиться в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. Іл. див. на стор. 148.

ОСТРЯ́НИН (Остряниця) Я́ків (р. нар. нев. — 1641) — *гетьман* нереєстрових козаків. Походив з дрібної шляхти, служив у *Литві*. Відомо, що 1633 р. він був *полковником* нереєстрових козаків. Після поразки козацького війська та повсталих селян на чолі з *Павлюком* 1637 р. під Кумейками, 1638 р. був обраний на *Запорозькій Січі* гетьманом і очолив нове повстання. У червні того самого року після тяжкого бою з поляками під Жовнином відступив на *Слобожанщину,* де став табором. Був убитий на Чугуївському городищі (нині м. Чугуїв Харківської обл.) під час заворушення між невдоволеними козаками.

ОСТРЯ́НИНА ПОВСТА́ННЯ 1638 р. — повстання селян та козаків в Україні навесні 1638 р., коли 5 тисяч нереєстрових козаків з'явилося на Січі і обрали Я. Остряннина *гетьманом.* У березні



Заголовна сторінка Остромирового Євангелія. 1056—1057.

повстанське військо визволило від поляків Кременчук, Хорол, Омельник та інші міста Наддніпрянщини, у квітні завдало поразки польському війську під містечком Говтвою. Наступна битва під Лубнами у травні не принесла перемоги ні *українцям*, ні полякам, але козаки відступили до Лохвиці, а звідти до Миргорода. Після вирішальної битви неподалік Жовнина у липні військо Я. Острянина відступило на *Слобожанщину,* що перебувала тоді у складі Московської держави, але частина козаків на чолі з новообраним гетьманом Д. *Гунею* продовжувала бойові дії проти поляків до кінця липня.

ОТАМА́Н — виборний або призначений військовий або військово-цивільний чи просто цивільний керівник у 15—19 ст. в Україні — 1) Старший нерегулярного незалежного військового загону. 2) Військово-адміністративна посада в Україні 15—18 ст., зокрема *кошовий отаман* — керівник *Запорозької Січі;* курінний отаман — керівник *куреня*; наказний отаман — керівник військового загону, призначений на певний час для виконання окремого завдання *гетьманом*, *генеральною старшиною*, полковниками чи кошовим отаманом. 3) Старший десятка у реєстровому козацькому війську до середини 17 ст. 4) Старший окремої слободи (поселення) у землях *Війська Запорозького.* 5) Помічник осавула полкової артилерії. 6) Керівник полкової артилерії. 7) Представник козацької адміністрації у містах, менших, ніж сотенні, — городовий отаман, у селах — сільський отаман; до 19 ст. — сільський староста на частині Правобережжя та в *Галичині.*

ОТТОМА́НСЬКА ІМПЕ́РІЯ. Див. *Османська імперія.*

ОХО́ТНИЦЬКЕ (ОХО́ЧЕ) ВІ́ЙСЬКО — назва найманих військових формувань в *Україні* у 17—18 ст. Формувалося з добровольців-охочих, звідки й назва. До них належали кінні *компанійці*, німецька піхота, турецькі сеймени, волоська кіннота та сердюцькі загони. У 18 ст. при гетьмані була наймана *надвірна корогва*, а при *Генеральній військовій канцелярії* та інших державних установах — жолдацькі роти. Охотницьке військо отримувало платню за свою службу, продовольство, військовий одяг, частину бойового спорядження. Головною функцією цих військ були прикордонна служба, охорона резиденції *гетьмана*, державних установ, почесна варта тощо. Ліквідоване у кінці 18 ст. у зв'язку зі скасуванням *Росією* полкового устрою в Україні.

ОХТИ́РСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця Слобідської України. Утворений у 1655—1658 рр. Полковий центр — Охтирка (нині місто Харківської обл.). Відомо, що 1732 р. мав 20 сотень. Проіснував до 1765 р. Територія полку увійшла до *Слобідсько-Української губернії,* а з козаків утворено гусарський полк російської армії.

ПАВЛЮ́К (Буг Павло; р. нар. нев. — 1638) — *гетьман* нереєстрового козацтва. Родом з *Чигирина.* Разом з І. *Сулимою* брав участь у зруйнуванні *Кодацької фортеці* на Дніпрі. Учасник війн з поляками у 30-х рр. 17 ст. На чолі козацького загону допомагав кримському ханові у його боротьбі за владу в *Криму.* 1637 р. обраний гетьманом і очолив *Павлюка повстання 1637 р.* Відомі його універсали із закликами до народу — підніматися на боротьбу з поляками. У перебігу повстання керував українським військом у *Кумейківському бою 1637 р.* і битві під Боровицею. Після поразки під Боровицею змушений вступити в переговори з поляками, під час яких був виданий *реєстровими козаками* разом з кількома іншими українськими старшинами польному гетьманові М. Потоцькому і страчений у *Варшаві.*

ПАВЛЮКА́ ПОВСТА́ННЯ 1637 р. — повстання селян і козаків під керівництвом *Павлюка* проти польської *шляхти*. Почалося з виступу нереєстрових козаків, що захопили артилерію у Корсуні і вивезли її на Січ. На заклик *гетьмана* Павлюка значна частина Лівобережжя приєдналася до повстання, йшло масове покозачення й нищення системи польської влади. Проти повстанців з *Польщі* вирушило військо на чолі з польним гетьманом М. Потоцьким. Окремі козацькі загони з'єдналися поблизу Черкас під *булавою* гетьмана Павлюка; після *Кумейківського бою 1637 р.* відступили до Боровиці, де потрапили в оточення і змушені були здатися ворогові. Повстання було придушене, а гетьмана Павлюка разом з іншими старшинами страчено у *Варшаві*.

ПА́ВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця *України*. Створений 1648 р. Полковий центр — м. Паволоч (нині село Попільнянського р-ну Житомирської обл.). 1649 р. об'єднаний з *Білоцерківським полком*, а 1651 р. відновлений. Паволоцьким *полковником* був І. *Богун*. Проіснував до початку 70-х рр. 17 ст. В час Руїни територія полку обезлюдніла настільки, що він перестав існувати.

ПАЛА́НКА (через іт. від гр. — стовбур, брус) — адміністративно-територіальна одиниця земель *Запорозької Січі* 16—18 ст. і, власне, центр-фортеця цієї адміністративної одиниці. На початку 18 ст. було 5 паланок, пізніше 8. Поділ на паланки існував і в інших українських військово-територіальних утвореннях (*Бузьке козацьке військо* тощо). Найважливіші питання, включно з вибором *паланкової старшини,* вирішувалися на паланкових радах. На чолі паланки стояв *полковник*. До паланкової старшини належали осавул, писар, підосавул, підписар та *хорунжий*. До паланкових військових службовців належали *отаман* (слободи чи окремого поселення), військовий табунщик, військовий скотар, військовий чабан. Паланки проіснували до кінця 18 ст., у деяких випадках трохи довше.

ПАЛА́НКОВА СТАРШИ́НА — уряд паланки *Запорозької Січі*. Виконував військові, адміністративні та господарські функції. Існував у 16—18 ст. До паланкової старшини належали *полковник*, осавул, писар, *хорунжий*, підосавул та підписар, яких обирали переважно на щорічній паланковій козацькій раді.

ПАЛЕОГРА́ФІЯ (гр. — давній і пишу) — допоміжна історична наука, що вивчає історію, розвиток та особливості письма на основі зовнішніх ознак стародавніх рукописних пам'яток, досліджує матеріали і знаряддя письма. На основі систем писемності і мови палеографія поділяється на окремі розділи: грецька, латинська, арабська, кирилична, глаголична, а також українська та ін. Початок цієї науки припадає на 15 ст., в Україні — на першу половину 16 ст. Усталилася палеографія як наука лише у 18 ст.

ПАЛЕОЛІ́Т (стародавній і камінь) — давній *кам'яний вік*, період кам'яної доби в історії людського суспільства. Охоплює період від 3 мільйонів до 10 тисяч років тому. За час палеоліту утворилися три основні раси людства — біла, чорна і жовта. Наприкінці палеоліту людство перейшло у своїй організації від людського стада до *матріархату*, навчилося добувати вогонь, зводити житло, виготовляти найпростіші знаряддя праці, одяг. Основу господарської діяльності становили *полювання*, *збиральництво*, *рибальство*. Виникли первісні релігійні системи вірувань. *Землеробства* і *скотарства* люди тоді ще не знали.

ПАЛІ́Й Семен (справжнє прізвище Гурко; р. нар. нев. — 1710) — білоцерківський (фастівський) *полковник*. Народився в м. Борзні на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Навчався в *Київській академії*. Замолоду служив у *Ніжинському полку* та на Запорожжі. У 80-х рр. разом із кількома сотнями козаків перейшов на запустілі землі Правобережжя на півдні Київщини і фактично відновив *Білоцерківський полк* (з центром у м. Фастові), який намагався закріпити за *Запорозькою Січчю*. Проте поляки вважали ці землі своїми й тому виникла суперечка між козаками і *шляхтою*, що згодом переросла у збройне протистояння. 1702 р. С. Палій очолив народний повстанський рух на Правобережжі. Скориставшись цією ситуацією, гетьман І. *Мазепа* 1704 р. перейшов зі своїм військом на Правобережжя і приєднав значну частину цієї території до *Гетьманщини*. Того ж року С. Палія було запідозрено у зносинах зі шведами, заарештовано і вислано в Сибір. 1709 р. було звільнено; призначено білоцерківським *полковником*. Брав участь у *Полтавській битві 1709 р.* на боці *Петра І*. Похований у Межигірському монастирі під Києвом.

ПАЛІЯ́ ПОВСТА́ННЯ 1702—1704 рр. 1699 р. польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацтва на підпольській Україні. 1702 р. представники української *шляхти*, козаків, *міщан* та духівництва ухвалили на нараді у Фастові підняти антипольське повстання. У червні того ж року воно розпочалося збройними виступами на *Поділлі* та Брацлавщині й невдовзі охопило Київщину і *Волинь*. Очолив повсталих білоцерківський *полковник* С. *Палій* разом з С. Самусем та З. Іскрою. Восени повстанці захопили Білу Церкву,





Немирів, Бердичів, Бар та інші міста. 1703 р. польські війська, здолавши опір українських повстанців, установили контроль над Поділлям та Брацлавщиною, але Київщина залишалася під владою повстанців. 1704 р. гетьман І. *Мазепа* з українським військом перейшов на Правобережжя і встановив контроль над Київщиною та сусідніми територіями. Непорозуміння між гетьманом і полковником С. Палієм призвело до арешту останнього і заслання його в Сибір. Після чого повстання, по суті, завершилося.

ПАН (запозичення, ймовірно, з чес., зводиться до західнослов'янського жупан — старший округу, жупи) — термін, що ним з середини 14 ст. в Україні почали означати представників вищих прошарків суспільства. Пізніше став формою звертання — 1) З другої половини 13 ст. з'являється в українських документах. У 15 ст. так називали князів, бояр, князівських придворних, а вже до кінця 20 ст. це слово поширилося й на інші верстви. 2) У Литовській державі у 15—16 ст. — титул членів великокнязівської ради.

ПА́ПА (через лат. від гр. — батько) — загальноприйнятий напівофіційний титул глави католицької церкви; офіційно — Romanus Pontifex — верховний жрець. У ранньому *християнстві* так називали керівників громад вірних, священиків, єпископів. З початку 3 ст. н. е. титул Папи належав єпископам Карфагена і Рима, а також *патріарху* Александрійської церкви. З 11 ст. титул (у католицькій церкві) належить лише римському єпископові.

ПАРАСКЕ́ВА (гр. — п'ятниця: р. нар. і см. нев.) — свята християнської церкви. Жила у 3 ст., походила з Іконії (Мала *Азія*); дочка багатих людей; роздала свою спадщину бідним. За проповідь християнства була заарештована, піддана страшним тортурам і страчена. Особливо шанована в Україні. На її честь зводилися храми, монастирі. День поминання — 28 жовтня. В цей день жінки не шиють і не прядуть.

ПАРА́ФІЯ (лат., від гр. — церковний округ) — нижча церковна адміністративна одиниця, фактично територія, на якій живуть члени *громади* вірних однієї церкви, храму.

ПАРАФІЯ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — термін 19 ст. на означення початкових шкіл при церковних парафіях. В Україні відомі з 11 ст. У цих школах вчителями були священики і навчалися в них діти різних верств, але здебільшого селян. Парафіяльні школи поділялися на однорічні (школи грамоти), однокласні та двокласні. Навчали в них елементарної грамоти, співу, основам математики та Закону Божого.

ПАТРІА́РХ (від гр. — батько і керую) — вищий титул у православних автокефальних (незалежних) церквах. Назва запозичена з *Біблії*, де патріархами називали предків окремих народів. Титул патріарха у церкві усталився 451 р., після Халкедонського собору. Нині цей титул носять

Свята Параскева П'ятниця. З ікони. 15 ст. ▷


Свята
Параскева
П'ятниця

глави окремих православних церков: української, константинопольської, александрійської, антіохійської, грузинської, сербської, болгарської, румунської, російської; у католицькій церкві патріархами є глави окремих значних церковних адміністративних одиниць.

ПАТРІАРХА́Т (гр. — батько і початок, влада) — період в історії людства, що заступив *матріархат,* останній період первісного суспільства. Збігається з *мідним віком* та *бронзовим віком* і початком *залізного віку.* Патріархат характеризується переходом влади в суспільстві від жінок до чоловіків, що пов'язано з розвитком *скотарства,* плужного *землеробства, рибальства* і ремесел. Становлення патріархату пов'язане також із розвитком приватної власності, що прийшла на зміну груповій. Родовід і спадковість велися і передавалися по чоловічій лінії, утвердився парний шлюб. Сукупність окремих патріархальних родів стала основою утворення племен, тобто було покладено початок поступовому становленню націй.

ПЕРВІ́СНЕ ЛЮДСЬКЕ́ СТА́ДО — перший період історії людства, умовна назва первісних людських об'єднань, груп, які жили гуртом, разом збирали плоди, полювали, захищалися по змозі від зовнішніх небезпек. Виготовляли і використовували найпростіші знаряддя праці: ручні камінні рубила, шкребла тощо. Первісне людське стадо поклало початок виникненню окремих родів. Передувало *матріархату.*

ПЕРЕСО́ПНИЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — пам'ятка української культури. Створене 1556—1561 рр. в Пречистенському монастирі м. Пересопниці (нині село Рівненського р-ну Рівненської обл.). Перекладене Євангеліє з церковнослов'янської мови на тогочасну українську у варіанті, ближчому до живої розмовної. Переклав його архімандрит Пречистенського монастиря Григорій та син протопопа Михайло Василевич. Рукопис прикрашений мініатюрами, заставками, ініціалами та кінцівками, виконаними в ренесансному стилі.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА РА́ДА 1654 р. — військова рада у січні 1654 р. у Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.), на якій розглянуто питання про спільні дії України і *Московії* проти *Польщі*, передумовою яких було визнання зверхності царя над Україною при збереженні *автономії* української *держави.* Статті відповідної угоди пізніше були затверджені у вигляді *Березневих статей 1654 р.* На раді була присутня *генеральна старшина*, полковники, представники полків, духівництва, всього близько 300 чоловік, зокрема й посольство з *Москви.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКА УГО́ДА 1630 р. — угода, укладена в Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.) у травні 1630 р. між польською владою та українським козацтвом після поразки поляків у бою під Переяславом під час повстання козаків на чолі з *гетьманом* Т. *Федоровичем* (Трясилом). Згідно з угодою число козацького реєстру збільшувалося з 6 до 8 тисяч.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 р. — бій між українським та польським військом під Переяславом (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.) в ході повстання під проводом Т. *Федоровича* (Трясила). У травні 1630 р. до Переяслава підійшло польське військо на чолі з польним гетьманом С. Конєцпольським і зробило спробу захопити місто, яке обороняла військова залога Т. Федоровича. Бої тривали три тижні. Відбивши кілька нападів, козаки несподіваним виступом за-

Сторінка Пересопницького Євангелія. 16 ст.



хопили польський обоз з усією артилерією. Протягом дня у важкому бою українське військо завдало поразки полякам. Після бою було укладено перемир'я, а козаки Т. Федоровича відійшли на Січ.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — середній навчальний заклад у Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Заснований 1738 р. за зразком *Київської академії.* Навчання тривало 6 років. У колегіум приймали дітей усіх станів і верств, які вивчали кілька мов, у тому числі латинську, поетику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, історію, музику. При колегіумі був гуртожиток — *бурса.* В ньому в різний час працювали викладачами Г. *Сковорода,* А. Козачківський та ін. Наприкінці 80-х рр. 18 ст. колегіум перетворено на духовну семінарію; 1799 р. додатково відкрито клас філософії, а 1800 р. — богослів'я. 1862 р. Переяславську семінарію переведено до Полтави.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — Переяслав (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Відомо, що 1649 р. поділявся на 19 сотень. Проіснував до 1781 р., його землі увійшли до складу *Київського намісництва.*

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКІ СТАТТІ́ 1659 р. — укладені в Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.) між гетьманом України Ю. *Хмельницьким* та царським урядом. В основу цих статей покладено *Березневі статті 1654 р.,* щоправда, окремі зі статей порівняно з Березневими обмежували *автономію* України: Україна мусила посилати українські полки в розпорядження царського уряду, українським військам заборонялося вести самостійні походи та бойові дії. Крім *Києва,* російські військові залоги мали розташовуватися у Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві та Умані. Гетьмана обирали лише з дозволу царя й він втрачав право призначати *генеральну старшину.* Статтями передбачалася кара смертю тим українцям, які робитимуть спробу відірвати Україну від Росії.

ПЕРНА́Ч — вид *булави, клейнод* полковника України, інша назва — шестопер. Первісно — холодна *зброя,* а у 17—18 ст. — відзнака полковника. Складається зі срібної, позолоченої або виконаної з іншого металу ручки з навершям у вигляді 6 пластин-пір'їн (звідси назва) складної форми. Загальна довжина — 50—70 см. Іл. див. на стор. 98.

ПЕРУ́Н — у *міфології* більшості *слов'ян,* зокрема українців та балтійських народів, — *бог* грому, блискавки. У часи правління *Київською державою* князем *Володимиром Великим* внаслідок реформ, проведених ним, Перун був проголошений головним, верховним богом тогочасного українського пантеону. Відомо, що Перуна зображували як людиноподібну істоту з бородою, вусами та стрілами-блискавицями в руці, прикрашали золотом, сріблом, коштовним камінням. Святилища Перуна були у *Києві* та Новгороді. Із запровадженням *християнства* культ Перуна було заборонено.

ПЕТЕРБУ́РГ (Санкт-Петербург) — місто в *Росії,* що у 18 — на початку 20 ст. було столицею Російської імперії. Заснований 1703 р. царем *Петром І.* При закладенні і будівництві міста використовувалися зігнані з різних місць люди, зокрема тисячі українських козаків, значна частина яких від хвороб, виснаження, недоїдання померла на будівництві.

ПЕТРАЖИ́ЦЬКИЙ (Кулага) Іван (р. нар. нев. — 1632) — *гетьман* реєстрових козаків. Відомо, що гетьманом його призначено польським урядом 1631 р. Відчуваючи значення українського козацтва, домагався участі козаків у виборах *короля,* тим самим прагнув урівняти їх у правах з польською *шляхтою.* Боронив незалежність української церкви від польського уряду, не підтримав Петра *Могилу,* затвердженого польським королем на посаду *митрополита* Київського, виступив на боці Ісайї Копинського, обраного митрополитом українським єпископатом. 1632 р. усунений від влади на раді у Масловому Ставу, а згодом страчений у Каневі.

ПЕ́ТРИК. Див. *Іваненко Петро.*

ПЕТРО́ І (1672—1725) — російський цар (з 1682), *імператор* (з 1721) з династії *Романових.* Провадив агресивну загарбницьку зовнішню політику. У запровадженні реформ державного устрою, війська та господарства відзначався особливою жорстокістю. Намагався знищити *автономію* України, вдавався до русифікаторських заходів. 1709 р. за його наказом зруйновано *Запорозьку Січ,* гетьманську столицю *України — Батурин.* Після провалу антимосковських планів гетьмана І. *Мазепи* посилив наступ на автономію України. Утворив *Малоросійську колегію,* що була фактично головним органом російської влади в Україні. Одночасно не міг обійтися у своїх реформах без українських наукових, культурних сил і залучав їх до участі у державному і культурному будівництві *Росії,* зокрема Феофана Прокоповича, Димитрія *Ростовського* (Туптала), Стефана Яворського, Івана Зарудного та ін. Похований у Петербурзі.

ПЕЧА́ТКА (ймовірно, пов'язане з "печу", "пекти") — пристрій з металу чи іншого матеріалу, на

якому нанесено рельєфне зображення для відбиття його на відповідному матеріалі (папері, воску тощо) з метою надання тому чи іншому документові певного юридичного статусу і значення. Відома з найдавніших часів. Як правило, на печатках зображували відповідні гербові знаки, написи тощо. В *Україні* відомі з 10 ст. Право володіння і користування печаткою мали князі, гетьмани, королі, церковні владики, полковники, сотники, курінні отамани, війти, городові отамани, *цехи* тощо. Печатки використовували і ремісники як знак виробника. Печатка у 16—18 ст. в українській *державі* належала до *клейнодів,* знаходилася у генерального, полкового, січового писаря, а також могла переховуватися у сотників та інших менших урядовців. Державна печатка 17—18 ст. в Україні була круглою, на ній зображено *козака* з самопалом (інколи зі списом), по колу містився відповідний напис. Траплялися печатки й іншої форми. Виготовляли їх переважно із срібла чи простого металу.

ПЕЧЕНІ́ГИ (тюрк.; ймовірно, від імені першого вождя печенізького союзу племен Рече) — союз кочових тюркських племен, що сформувалися протягом 8—9 ст. в заволзьких степах. Після розпаду *Хозарського каганату,* у залежності від якого вони перебували, виділилися в окреме державне утворення. Вели боротьбу з сусідніми кочовими народами. У кінці 9 ст. захопили причорноморські степи *України.* Поділялися на 8 колін (племен), коліна поділялися на роди. На чолі коліна стояли “великі князі”, роду — “малі князі”. Головне заняття печенігів — кочове *скотарство.* Помітним джерелом прибутків були напади на сусідні землеробські народи, країни, в тому числі й на *Київську державу, Візантію.* Остання не раз використовувала печенігів у війнах з сусідами. У бою з печенігами, яких підмовила Візантія, загинув київський князь *Святослав.* Набіги на *Русь* припинилися лише після 1036 р., коли їх розгромив князь *Ярослав Мудрий.* До середини 11 ст. печенізький союз розпався, частина племен перекочувала в пониззя *Дунаю,* частина увійшла до складу племінного союзу *половців,* решта осіла в межах Київської держави.

ПИЛЯВЕ́ЦЬКА БИ́ТВА 1648 р. — битва між українським та польським військом під час *Визвольної війни українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького.* Відбулася неподалік м. Пилявців (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельницької обл.) у вересні 1648 р. Українське військо на чолі з гетьманом Б. *Хмельницьким* отаборилося на правому березі р. Ікви, а польське — на лівому. Заманивши поляків на правий берег, козаки усією потугою вдарили по них. Водночас із засідки несподівано ударили загони на чолі з полковником М. *Кривоносом.* Перемога українського війська була повною. Поляки в паніці відступили у напрямку до Старокостянтинова. Козаки захопили увесь польський обоз з артилерією.

ПІДКО́ВА Іва́н (р. нар. нев. — 1578) — козацький *гетьман,* ймовірно, брат молдовського господаря Івоні. Учасник багатьох військових походів і боїв. 1577 р. на чолі козацького загону при підтримці молдовських бояр захопив столицю *Молдови* — м. Ясси, проголосив себе молдовським господарем. 1578 р. під натиском турецького війська відступив в *Україну.* По-зрадницькому схоплений у Немирові і страчений за рішенням польського сейму у *Львові.* Згодом його прах перенесено в монастир у м. Каневі (тепер Черкаська обл.).

ПІДЛЯ́ШШЯ (землі під ляхами, поляками) — історико-географічна область, розташована на сході розселення *українців,* нині територія *Польщі.* Заселена переважно українцями. Люди з’явилися в часи *палеоліту.* На цих землях жили *венеди,* пізніше бужани, *дреговичі* та, ймовірно, *дуліби* на півдні Підляшшя. З 10 ст. — у складі *Київської держави,* з 1230 р. — *Галицько-Волинської держави.* У підляському м. Дорогичині 1253 р. відбуло-



ся коронування *Данила Галицького.* Після 1340 р. — у складі *Литви,* а потім Польщі. 1795 р. після третього поділу Польщі південна частина Підляшшя відійшла до Австрійської імперії, а північна — до Російської.

ПІДПОМІЧНИ́К — категорія українських козаків, юридично визначена 1735 р. указом гетьманського уряду, за яким усіх козаків поділено на виборних та підпомічників. До підпомічників віднесено незаможних козаків. Декілька їх (від двох до восьми) прикріпляли до виборних козаків для допомоги у несенні військової служби. Підпомічники забезпечували харчуванням, надавали кошти на купівлю коней, одягу, зброї, обробляли землю виборних козаків, які перебували у походах, брали участь у роботах, які провадила місцева влада. З підпомічників, у разі потреби, набирали значну кількість козаків компанійських (охочих) полків. Підпомічники звільнялися від податків або платили лише окремі з них. На *Слобожанщині* ця категорія козаків проіснувала до 1765 р., на *Гетьманщині* — до 1783 р.

ПІДСУСІ́ДКИ — 1) Категорія незаможних селян у 16—18 ст., які, не маючи власного господарства, жили у чужих дворах, "у сусідах", за що відробляли в їх господарствах. Окремі підсусідки мали власні двори, але без орної землі. 2) Члени земських судів у 14—18 ст. в *Україні*, *Польщі*, *Литві.* Обиралися у полках, затверджувалися *гетьманом* України, в *Речі Посполитій* обиралися у повітах, затверджувалися *королем* і великим *князем* литовським.

ПІКІНЕ́РСЬКІ ПОЛКИ́ — військові підрозділи російського війська у 18 ст. Створені після 1764 р. в Україні; озброєння їх складалося з рушниць і списів-пік (звідки й назва). Набрані з козаків Полтавського і Миргородського полків України та частково сербських поселенців, пікінери склали основу Донецького та Дніпровського пікінерських полків. Згодом були утворені також Єлизаветградський, Луганський, Полтавський та Херсонський полки. Перебували на півдні України з метою захисту від татар. Пікінери втрачали права козаків, платили податки. Проіснували до 1783 р. Іл. див. на стор. 156.

ПЛЕ́М'Я (пов'язане з прасл. — плід) — форма етнічної спільноти і суспільної організації людей. Ймовірно, плем'я виникло одночасно (або трохи пізніше) з виникненням родів. Характеризується спільністю території, вірувань, господарства, звичаїв, мови (діалекту). Плем'я усвідомлювало себе одним цілим, користувалося самоназвою і давало її кожному члену племені. Складалося з кількох родів, найвища форма управління — *віче,* а також рада старійшин, до якої входили військові та цивільні вожді родів. Передувало народності і *державі.*

ПЛЕТЕНЕ́ЦЬКИЙ Єлисе́й (бл. 1554—1624) — церковний і культурний діяч. Народився у *Львові.* Світське ім'я — Олександр, чернецьке — Єлисей, ієромонаше — Євфимій. Освіту отримав у *Острозькій академії.* Як архімандрит пінського Ліщинського монастиря брав участь у Берестейському соборі 1596 р. на боці православних. З 1599 р. — архімандрит *Києво-Печерської лаври.* Його старанням Києво-Печерський монастир отримав право ставропігії. 1615 р. придбав у спадкоємців єпископа Гедеона *Балабана* Стрятинську друкарню і перевіз її до Києва. Для потреб друкарні побудував папірню у Радомишлі (нині місто в Житомирській обл.). Згуртувавши при друкарні письменників, поетів, граверів, друкарів, перетворив Печерський монастир на важливий осередок національної духовної культури. З монастирської друкарні за його життя вийшло чимало церковних і світських книг, зокрема "Часословець" (1616) і "Анфологіон" (1619), які використовувалися як шкільні підручники. Архімандрит Єлисей заснував кілька шкіл в різних містах України. Був похований у Свято-Успенському соборі Лаври.





ПОБРАТИ́МСТВО (у жінок — посестринство) — поширений у часи родового ладу звичай, за яким двоє або декілька осіб, що не були кровними родичами, вступали в спілку з метою взаємної підтримки й допомоги в скрутних випадках життя, часто й помсти за смерть чи поранення. Вступати в шлюб найближчим родичам побратимів суворо заборонялося. На території України побратимство існувало у *скіфів*, пізніше у запорожців та *опришків*, які надавали цьому звичаю величезної ваги. Побратимство оспіване у багатьох українських думах та піснях.

"ПО́ВІСТЬ МИНУ́ЛИХ ЛІТ" ("Повѣсть временних лѣт") — літописне зведення, укладене у Києві на початку 12 ст. Авторство пов'язується з іме-



Народи приносять данину Русі. Мініатюра з Радзивиллівського літопису, в якому вміщено одну з редакцій "Повісті минулих літ". 15 ст.

нем ченця Києво-Печерської лаври *Нестора.* Перша редакція належить йому і датується 1113 р. Вона увібрала попередні літописні зведення: Київське 1037 р., Новгородське 1050 р., Києво-Печерське 1073 і 1095 рр. До наших днів окремо вони не дійшли. Друга редакція виконана 1116 р. у Видубицькому монастирі в Києві ігуменом Сильвестром, збереглася у Лаврентіївському списку *Літопису руського.* Третю редакцію, що відома за Іпатіївським списком Літопису руського, виконано 1118 р. невідомим автором у Києві.

ПОВІ́Т — адміністративно-територіальна одиниця в Україні. Відома з 13 ст. Повіти входили до складу князівств, потім воєводств та староств. Спершу повітами управляв князівський намісник, пізніше — повітовий староста. Після 1648 р., коли було запроваджено *полковий устрій України*, повіти ліквідовано. На початку 80-х рр. 18 ст., коли було остаточно ліквідовано політичну *автономію* України і запроваджено на Лівобережжі намісництва та губернії, повіти знову стали адміністративними одиницями території колишньої *Гетьманщини.* На *Слобожанщині* і півдні України повіти введено 1775 р. Вища влада в них належала справнику, а органи самоуправління — дворянські зібрання — утворювалися лише з *дворян.* У підросійській Україні повіти проіснували до 1923 р. В підпольській, пізніше підавстрійській, а потім знову в підпольській Україні повіти проіснували до 1939 р.

ПОВО́З — феодальна повинність у *Київській державі* та в пізніші часи на російських та деяких українських землях. Полягав у обов'язку селян привозити князеві сільськогосподарські продукти на його вимогу або давати йому "підводних коней" для цієї мети. Особливо поширений повоз був у *Галичині.* З кінця 15 ст. замість повозу з селян почали стягувати грошовий податок — "повозні гроші".

"ПОВЧА́ННЯ" — пам'ятка давньої української літератури. Створена великим князем київським *Володимиром Мономахом* 1117 р. Збереглося "Повчання" у складі Лаврентіївського списку *"Повісті минулих літ".* Належить до поширеного у середньовіччі жанру повчань; водночас — це перший в українській літературі автобіографічний твір. Князь, звертаючись до своїх дітей з повчаннями, висловлює думки з питань моралі, державного управління тощо.

ПОГА́НСТВО, язичництво (лат. — сільський) — термін, яким означається комплекс дохристиянських (*в християнстві* — нехристиянських) вірувань, поглядів, звичаїв, що склалися протягом тривалого часу. В центрі поганських релігій стоять родові боги і божества, обожнені об'єкти і явища природи, міфічні та живі істоти. У своєму розвиткові поганські культи поступово переходили від багатобожжя до однобожжя. Утворилася категорія людей, які обслуговували потреби віруючих, тобто з'явилися жерці, а також відповідні культові споруди та культові речі.

ПО́ДІЛИ ПО́ЛЬЩІ — розподіли території Польської держави у 70—90-х рр. 18 ст. між *Австрією,* Прусією та *Росією,* внаслідок чого Польща як *держава* перестала на певний час існувати. Перший поділ відбувся 1772 р., після нього *Галичина* відійшла до Австрії, а окремі частини Польщі — до Прусії та Росії. Другий поділ відбувся 1793 р. Українські землі від *Дніпра* до Острога і Луцька, а також значні білоруські землі захопила Росія. Прусія заволоділа частиною етнічних польських земель. Третій поділ відбувся 1795 р. Росія заволоділа частиною *Поділля* та *Волинню,* Литвою і частиною *Білорусі.* До Прусії відійшли етнічні польські землі з *Краковом.* Карту "Західна Україна після 1772 р." див. на стор. 159.

ПОДІ́ЛЛЯ — історико-географічна область України, межі якої майже збігаються з межами Подільської височини у басейні Південного Бугу, лівобережного басейну *Дніпра.* Назва вперше згадувалася у 14 ст. і не пов'язувалася з точно визначеною територією як окремою адміністративно-територіальною одиницею. Первісно заселена племенами *уличів, тиверців,* а на заході — хорватами і *дулібами.* З 10 ст. — у складі *Київської дер-*

жави, потім — *Галицько-Волинської держави.* У 13 ст. більшість цієї території перебувала під владою *монголів*. У середині 14 ст. Поділля перейшло під владу *Литви*, пізніше було захоплено поляками. Більша частина Поділля утворила *Подільське воєводство,* східна частина увійшла до складу *Брацлавського воєводства.* Після 1648 р. Поділля входило певний час до української держави як *Брацлавський полк* та Вінницький полк. У подальшому за контроль над Поділлям боролися *українці*, поляки, *турки*, *росіяни*. Внаслідок *поділів Польщі* частина західного Поділля відійшла до Австрійської держави, а східна і частина західного — до Російської імперії, яка утворила на них Подільське і Брацлавське намісництва. 1797 р. їх об'єднано у *Подільську губернію*, частина Поділля увійшла до *Волинської губернії.* Нині у складі України.

ПОДІ́ЛЬСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії на території України. Утворена 1797 р. Центр — м. Кам'янець-Подільський. До складу губернії увійшло 7 повітів *Подільського намісництва* та 4 повіти Вознесенського намісництва. Проіснувала до 1925 р.

ПОДІ́ЛЬСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адміністративно-територіальна одиниця на території України в складі *Польщі.* Створене близько 1434 р. на території західного *Поділля.* Центр — м. Кам'янець-Подільський. Поділялося на Кам'янецький, Летичівський та Червоногородський повіти. У 17 ст. перестало існувати і його територія входила до української гетьманської *держави.* Пізніше відновлене і проіснувало до 1772 р. Затим внаслідок першого і другого *поділів Польщі* його було поділено між Австрійською державою та Російською імперією.

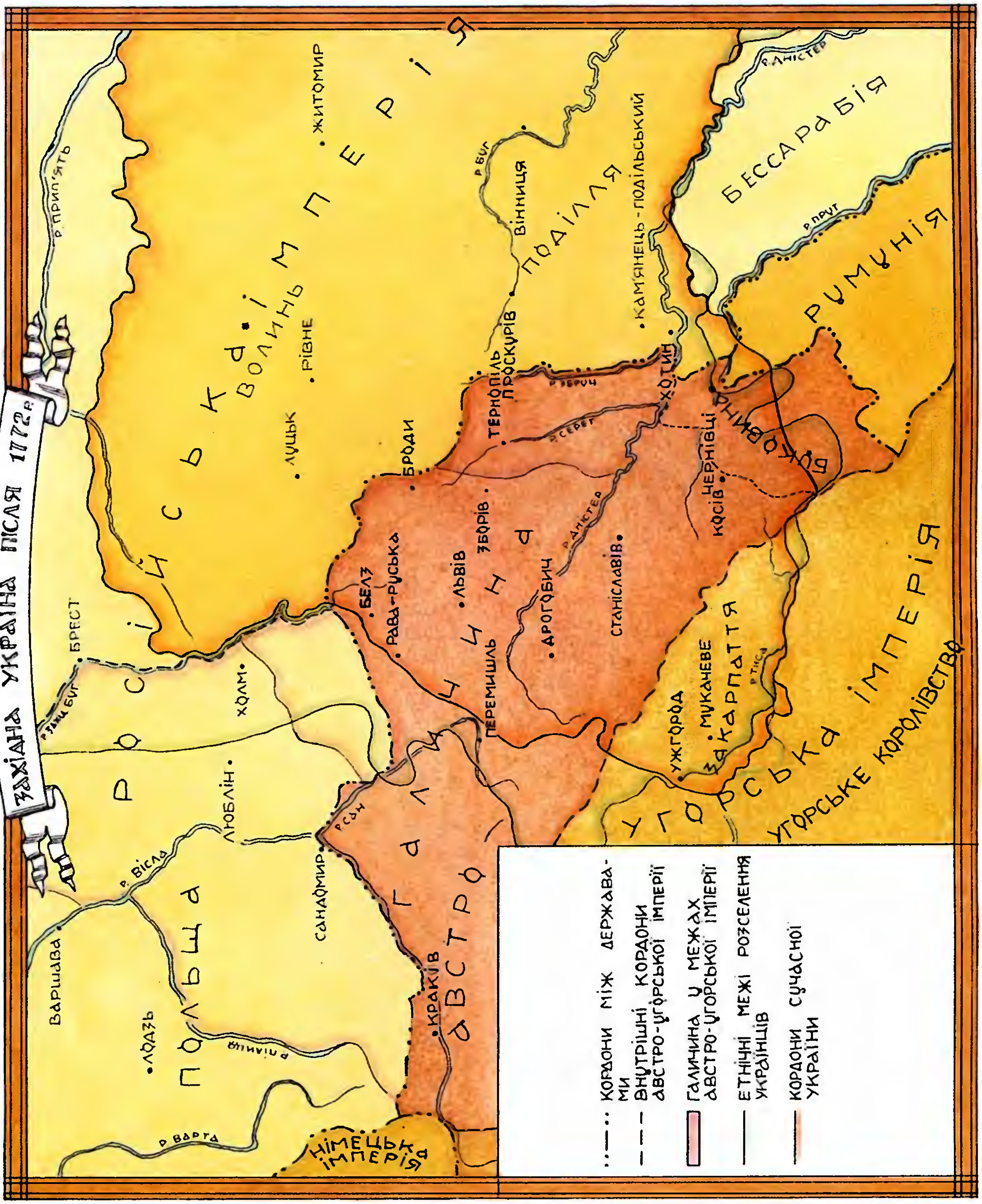
ПОДІ́ЛЬСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії на території України. Створене 1793 р. після другого поділу Польщі. Центр — м. Кам'янець-Подільський (нині Хмельницька обл.). Проіснувало до 1797 р. Територія увійшла до складу Волинської та Подільської губерній.

ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ПОЛК. Див. *Могилівський полк.*

ПО́ЗВІЗД (походження слова не з'ясовано) — у *міфології* слов'ян, зокрема українців, *бог* повітря, погідця і негоди.

ПОКУ́ТТЯ (від слова — кут) — історико-географічний регіон, що займає східну частину Івано-Франківської обл. Назва вперше згадується 1395 р. В різні часи межі Покуття змінювалися. Заселене українцями, що розмовляють покутським діалектом. Первісні люди на Покутті відомі з *палеоліту.* Тривалий час Покуття було ареною воєнних конфліктів між *Польщею* і *Молдовою.* З кінця 14 ст. до 1772 р. перебувало під владою Польщі, потім — у складі Австрійської імперії. На території Покуття у 17—19 ст. діяли *опришки.*

ПОЛЕМІ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА (гр. — войовничий) — літературна творчість публіцистичного, релігійного та національно-патріотичного змісту у 16—17 ст. Виникла на українських, білоруських та частково литовських землях в час боротьби між православною та католицькою церквами. Особливого піднесення зазнала після *Берестейської унії 1596 р.* До православних авторів належали переважно громадсько-політичні та церковні діячі України, серед яких найпомітніші Герасим *Смотрицький,* Василь Суразький, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський, Мелетій *Смотрицький,* Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, Іван *Вишенський* та ін. З боку католиків до авторів полемічної літератури також належали громадсько-політичні та церковні діячі, найпомітніші з яких — Петро Скарга, Лев Кревза-Ржевуський, Йосип Вельямін Руцький, Мелетій Смотрицький (після переходу в унію), Касіян Сакович, Павло Бойма, Теофіл Рутка. Полемічна література писалася українською, польською, латинською мовами. Фактично полеміка розпочалася з праці єзуїта Петра Скарги "Про єдність Божої церкви" (1577), в якій вказувалося на недоліки православної церкви, тяжке становище священиків тощо і давалися поради об'єднатися з католицькою церквою в єдину християнську світову церкву. У відповідь вийшли праці Герасима Смотрицького "Ключ царства небесного" (1587) та Василя Суразького "Про єдину істинну православну віру" (1588) з обороною православної церкви та критикою католицької церкви, особливо тих її засад, що стосуються влади Пап, введення григоріанського календаря тощо. Після Берестейського собору 1596 р. кількість полемічних творів з обох боків помітно збільшилася. Найголовніший з них "Тренос" Мелетія Смотрицького, у якому палко захищалася православна церква та права українського народу. У 40-х рр. 17 ст. полеміка загострилася у зв'язку з появою праць Касіяна Саковича, з якими активно полемізували православні письменники та проповідники. У другій половині 18 ст. полеміка набула виключно теологічного забарвлення, а громадсько-політичні і патріотичні тенденції відійшли на другий план і поступово зникли з полемічної літератури. У 18 ст. православ'я в Україні вже відстоювало позиції російської православної церкви і, таким чином, суто полемічна література в Україні перестала існувати.


Західна Україна після 1772 р.
Російська імперія
Волинь
Поділля
Бессарабія
Румунія
Буковина
Галичина
Австро
Закарпаття
Угорська імперія
Угорське королівство
Польща
Німецька імперія
Житомир
Рівне
Луцьк
Броди
Тернопіль
Проскурів
Вінниця
Кам'янець-Подільський
Хотин
Чернівці
Косів
Збрів
Львів
Белз
Рава-Руська
Дрогобич
Станіславів
Перемишль
Ужгород
Мукачеве
Брест
Холм
Люблін
Сандомир
Варшава
Лодзь
Краків
р. Прип'ять
р. Зах. Буг
р. Буг
р. Збруч
р. Серет
р. Дністер
р. Прут
р. Тиса
р. Сян
р. Вісла
р. Пилиця
р. Варта
Кордони між державами
Внутрішні кордони Австро-Угорської імперії
Галичина у межах Австро-Угорської імперії
Етнічні межі розселення українців
Кордони сучасної України

ПОЛІ́ССЯ УКРАЇ́НСЬКЕ — історико-географічна область України в межах Поліської низовини. Через Полісся Українське проходить українсько-білоруська межа етнічного розселення. Давню територію Полісся заселяли племена *дулібів, дреговичів* і частково балтійське плем'я ятвягів. З 10 ст. ця територія входила до *Київської держави,* у 13 ст. — до складу дрібних *удільних князівств.* Полісся не було під владою *монголів*, а в 14 ст. потрапило під зверхність *Литви.* У 15 ст. певний час входило до Великого князівства Київського, яким правили *Олельковичі.* Після 1569 р. поділено між Великим князівством Литовським та *Польщею.* У час *Визвольної війни українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького* Полісся деякий час входило до складу української *держави.* Після трьох *поділів Польщі* Полісся опинилося у складі Російської імперії.

ПОЛК (давньогерм. — скупчення людей, військовий загін) — в сучасному значенні — військовий загін чисельністю від одної до п'яти тисяч — 1) У *Київській державі* — окремий військовий загін, яким командував *князь* або призначена ним особа; у 13—14 ст. — військовий підрозділ у складі діючої армії: передовий полк, великий полк, правої чи лівої руки полк, сторожовий полк, засадний полк, розвідувальний полк. 2) У 14—15 ст. так називали загони, що їх виставляли жителі міст та окремих адміністративно-територіальних одиниць для ведення бойових дій проти *татар.* 3) У 17 ст. польська влада сформувала з українських козаків 7 реєстрових полків (Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Миргородський, Черкаський, Чигиринський), що перебували на оплачуваній службі. 4) Адміністративно-територіальна і військова одиниця України у 17—18 ст. Як правило, назва полків утворювалася від назви полкового міста (Полтава — Полтавський, Черкаси — Черкаський) та назви історико-географічної області (*Поділля* — Подільський). В Україні в різний час було від 16 до 20 полків. На чолі полку стояла полкова старшина, яка підлягала *полковникові.* Поділявся полк на адміністративно-територіальні та військові одиниці — сотні, яких у полку налічувалося від кількох до кількох десятків. Військовий полк складався з 1—3 тисяч козаків, що становили 7—20 сотень. Див. *Полковий устрій України.*

ПОЛКОВА́ КАНЦЕЛЯ́РІЯ — виконавчий і розпорядчий орган *полку* як військової та адміністративно-територіальної одиниці в Україні у 17—18 ст. Очолював полкову канцелярію полковий писар. Вела різноманітні поточні справи, листування, складала *компути* тощо.

ПОЛКОВА́ РА́ДА — орган полкового самоврядування в *Лівобережній Україні* у 17—18 ст. Скликалася з козаків, записаних до *компутів* (списків полку), для вирішення важливих питань полкового життя, зокрема, для обрання *полкової старшини*, *полковника.* У 18 ст. коло питань, які вирішувала полкова рада, поступово зменшувалося, *гетьман* почав сам призначувати старшину і виконувати інші функції полкової ради, тому вона з часом втратила своє значення.

ПОЛКОВА́ СТАРШИ́НА — вища цивільна і військова адміністрація, влада *полку* у 17—18 ст. Складалася з *полковника*, обозного судді, писаря, осавула, *хорунжого.* Первісно їх обирали на *полковій раді,* пізніше полковників фактично призначав *гетьман* України, а решту полкової старшини — полковник. На *Слобожанщині* полкову старшину разом з полковником призначав російський білгородський *воєвода.* 1764 р. ранги полкової старшини перетворено на почесні звання, а 1782 р. їх ліквідовано взагалі.

ПОЛКОВИ́Й У́СТРІЙ УКРАЇ́НИ — організація адміністративно-територіального, судового і військового устрою української *держави* у 17—18 ст. З початком *Визвольної війни українського народу* під проводом *гетьмана* Б. *Хмельницького* з 1648 р. на основі попереднього досвіду територіального формування козацьких реєстрових полків та *Запорозької Січі*, *Україна* була поділена на полки як адміністративно-територіальні та військові одиниці. Їх назви, як правило, утворювалися від назви головного міста, в окремих випадках — від назви історико-географічної області, що входила до території полку. За правління гетьмана Б. Хмельницького полковий устрій України усталився. Кількість полків мінялася від 16 до понад 30. Окремі полки проіснували недовго, деякі — навіть по кілька місяців. На початок 18 ст. остаточно склалися території і кількісний склад полків. Ними керували обрана *полкова старшина* та полковники, які виконували на території *полку* адміністративні, судові та військові функції. Полкові уряди перебували у полкових містах. Полковий устрій на *Слобожанщині* мав свої особливості. Зокрема, найвища влада в полках належала полковникам, які підпорядковувалися не гетьману України, а білгородському *воєводі*, тобто російській імперській адміністрації. Полковий поділ проіснував до 90-х рр. 18 ст., а на Слобожанщині — до 1765 р., поступившися місцем загальноімперському поділові.

ПОЛКО́ВНИК — старшинська посада у 17—18 ст. в *Україні.* Виконував адміністративну, судову та

військову владні функції на території *полку*. Первісно полковника обирали на *полковій раді*, згодом його призначав *гетьман* України. Наприкінці 17 — на початку 18 ст. полковників затверджував московський уряд, з 1709 р. їх призначав російський цар особисто.

ПО́ЛОВЦІ — літописна назва тюркських кочових племен, що фактично є перекладом їхньої самоназви. У 10 ст. тюркські племена, які складали основу половців, жили на території сучасного Казахстану. Протягом короткого часу вони розселилися на території від гір Тянь-Шаню до р. Дунаю. Місця їх постійних кочувань мали назву Дешт-і-Кипчак (Кипчацький степ). Територію половців, що прилягала до *Київської держави,* наші предки називали Половецькою землею. Перша літописна згадка про половців припадає на 1054 р., коли відбулася сутичка між ними та руським військом. Протягом півтора століття половці нападали на руські землі. 1103 р. вони зазнали відчутної поразки від війська київського князя *Володимира Мономаха* і змушені були відступити у бік Кавказу, частина їх осіла у межах володінь руських князів. У 12 ст. напади половців посилилися, а у 13 ст. вони були розгромлені монгольськими ордами, частина з них відійшла на територію сучасної *Угорщини*, а по тому — до *Болгарії,* де вони поступово асимілювалися з місцевим населенням. Помітна кількість половців визнала владу *монголів.* Після 14 ст., у час становлення поволзьких народів, половці злилися з *татарами,* казахами, башкирами та ін.

ПОЛТА́ВСЬКА БИ́ТВА 1709 р. — битва між військами Швеції і Росії у Північній війні між цими державами 1700—1721 рр. Відбулася неподалік м. Полтави. В кінці квітня 1709 р. шведські війська під керівництвом короля *Карла XII* взяли в облогу місто. Невдовзі підійшли російські війська, очолювані царем *Петром І.* На початку битви шведи відвели 30 тисяч війська від Полтави і стали табором неподалік. Росіяни мали 42 тисячі. Бій розпочався 8 серпня штурмом шведськими загонами російських укріплень. Але росіяни мали перевагу в силі й після кількох атак шведських військ перейшли в наступ. Битва закінчилася поразкою шведів. Рештки їх, у тому числі й козацькі загони на чолі з гетьманом І. *Мазепою,* відступили, але багато з них потрапили в полон до росіян. Лише незначна кількість козаків і шведів разом з Карлом XII, І. Мазепою та деякими старшинами знайшли захист у турецьких володіннях.

ПОЛТА́ВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — м. Полтава. Протягом існування полку кількість його сотень змінювалася. 1662 р. з нього виділився *Зіньківський полк,* а 1764 р. в ньому залишилося лише три сотні, решта території відійшла до новоутвореної *Новоросійської губернії.* Проіснував полк до 1775 р., коли його територію було приєднано до *Росії.* Це був перший український полк, анексований російською владою, у автономної України.



ПОЛУБО́ТОК Павло́ (бл. 1660—1724) — *наказний гетьман* України. Родом з Чернігівщини. Навчався в *Київській академії.* У 1706—1722 рр. — чернігівський *полковник*, 1722 р. обраний наказним гетьманом *Лівобережної України.* Домагався відновлення виборів гетьмана України, ліквідації *Малоросійської колегії,* виступав проти зловживань російської адміністрації в Україні. Викликаний до *Петербурга* разом з іншими старшинами, був ув'язнений у Петропавловській в'язниці, де незабаром і помер.

ПО́ЛЬЩА — *держава* в центральній частині *Європи.* Територія сучасної Польщі заселена з часу неоліту. У 10 ст. окремі слов'янські племенні об'єднання утворили одне Польське князівство, з 1025 р. — королівство. У середині 14 ст. Польща захопила українську *Галичину,* а згодом західну *Волинь.* Внаслідок *Люблінської унії 1569 р.* між Польщею і *Литвою* утворилася *Річ Посполита.*



Більшість українських земель, що до того перебували у складі Литви, перейшли під владу Польщі в межах унітарної держави. У 17 ст. значна частина підпольської України увійшла до нової української держави, хоч внаслідок тривалих війн з *Росією* на початок 18 ст. ці українські землі знову увійшли до складу Польщі. Після трьох *поділів Польщі* у 1772, 1793 та 1795 рр. між Прусією, *Австрією* та *Росією* її територія значно скоротилася. Польська держава перестала існувати. Лише після розвалу Австро-Угорської та Російської імперій відновилася польська державність. У 1920— 1939 рр. частина західних українських земель знову входила до Польщі.

ПОЛЮВА́ННЯ — одна з основних форм господарювання первісних людей. Полягає у добуванні диких тварин для харчування, виробництва одягу, виготовлення *зброї*, знарядь праці, предметів побуту, зведення житла. Існувало поруч із *збиральництвом* та *рибальством.* З розвитком *землеробства* продовжувало займати помітне місце у життєдіяльності людини аж до 17—18 ст.

ПОЛЯ́НИ — східнослов'янське плем'я (союз племен) у 6—9 ст., що заселяли Середню Наддніпрянщину між річками Россю та Ірпінню. Князь *Кий* у 6 ст. заснував полянське князівство зі столицею у *Києві.* З початку 9 ст. поляни вже мають іншу назву — русь. Влада полянських князів поширилася на сусідні слов'янські і неслов'янські племена, що склали основу *Київської держави.* Востаннє назва "поляни" в літописних джерелах зустрічається 944 р., а далі — лише "русь", "русичі".

ПОСПОЛИ́ТЕ РУ́ШЕННЯ (польс. — спільний рух) — ополчення в *Польщі* у 13—18 ст., що скликалося за наказом *короля.* Формувалося з дрібної *шляхти*, *лицарства*, надвірних загонів. Не раз брало участь у придушенні повстань в Україні та під час *Визвольної війни українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького.* Втратило своє значення після появи регулярного війська у Польщі, тобто з кінця 16 ст.

ПОСПОЛИ́ТІ (польс. — разом) — назва селян в *Гетьманщині, Слобожанщині* та в землях *Запорозької Січі* у 17—18 ст. Первісно так називали не лише селян, а й *міщан*, але з середини 17 ст. назва стосувалася лише селян. Посполиті поділялися на кілька груп, залежно від того, на чиїх землях вони жили та владі якої адміністрації підлягали. Селяни вільних *військових поселень* (сіл) підлягали гетьманській адміністрації; магістратські або ратушні селяни підлягали сотенній адміністрації та органам самоуправління міст *(магістрат, ратуша);* рангові селяни підпорядковувалися українській старшині, яка тимчасово володіла наданою їй землею згідно з рангом; монастирські селяни, що жили на монастирських землях, підлягали владі монастирської адміністрації. Всі посполиті за майновим станом поділялися на тяглих, тобто таких, що володіли тягловою силою (коні, воли), та бідніших — піших, що в свою чергу поділялися на "нищетних", котрі володіли хатою і городом біля неї, та "крайньонищетних", власність яких була мінімальною. Посполиті мали право вільного переходу в козацький стан і навпаки. Посполиті виконували установлені повинності на користь власників землі, сплачували натуральні та грошові податки. На початку 18 ст. перехід з посполитих у козаки обмежувався, а в кінці 18 ст. посполитих у підросійській Україні було переведено у кріпосний стан.

ПО́ТІЙ Іпа́тій (світське ім'я Адам; 1541—1613) — церковний діяч, письменник. Походив з української *шляхти.* Закінчив Краківську академію. Служив при дворі литовського князя Радзивілла, був секретарем польського короля Сигізмунда III, посідав різні уряди, став сенатором. 1590 р. прийняв чернечий постриг, з 1593 р. — єпископ Володимирський і Берестейський. Прихильник об'єднання православної і католицької церков. У цій справі відвідав разом з двома іншими єпископами Рим. Один із головних організаторів проведення Берестейського собору 1596 р., на якому проголошено об'єднання церков. Боровся з православною опозицією в українській державі. З 1599 р. — *митрополит* Київський (уніатський). У своїх полемічних творах, писаних переважно українською

мовою, захищає справу об'єднання церков, наголошує на її перевагах, критикує православну церкву. 1611 р. відійшов від справ і передав митрополію Веніаміну Руцькому. Похований у Володимирі-Волинському.

ПОТЬО́МКІН Григо́рій (1739—1791) — російський державний і військовий діяч. Родом зі Смоленщини. Навчався в Московському університеті, служив у війську. Брав участь у двірцевому перевороті цариці *Катерини II,* увійшов до її найближчого оточення. З 1776 р. — генерал-губернатор Новоросійської, Азовської і Астраханської губерній. Брав активну участь в антиукраїнській політиці цариці. Учасник ліквідації *Запорозької Січі* у 1775 р. Заселяв і колонізовував південні українські степи, *Крим,* ініціатор добування кам'яного вугілля в Донбасі. За його участю велося формування *Чорноморського козацького війська.* 1790 р. призначений великим *гетьманом* катеринославських і чорноморських козаків. Помер під час російсько-турецької війни.

ПОХІ́ДНА СТАРШИ́НА — військові урядовці у 16—18 ст., яких призначав *гетьман,* а на Січі — *кошовий отаман* для командування похідними та бойовими загонами. До похідної старшини належали: наказний (похідний) *полковник,* осавул та писар.

ПОЧА́ЇВСЬКА ЛА́ВРА, Свято-Троїцька лавра — православний чоловічий *монастир* у м. Почаєві Тернопільської обл. Заснований, ймовірно, у 13 ст. ченцями *Києво-Печерської лаври.* Вперше згадується 1527 р. Розквіт припадає на першу половину 17 ст. і пов'язаний з діяльністю ігумена Іова Заліза. З огляду на часті напади *татар*, монастир набув вигляду фортеці. В ньому з 1618 р. діяла друкарня. 1713 р. монастир перейшов до греко-католицької церкви. У 1771— 1791 рр. збудовано у бароковому стилі головний Свято-Успенський собор. Архітектурний комплекс монастиря остаточно сформувався на початку 20 ст. З 1831 р. належить до православної церкви; 1833 р. отримав статус лаври. Іл. див. на стор. 164.

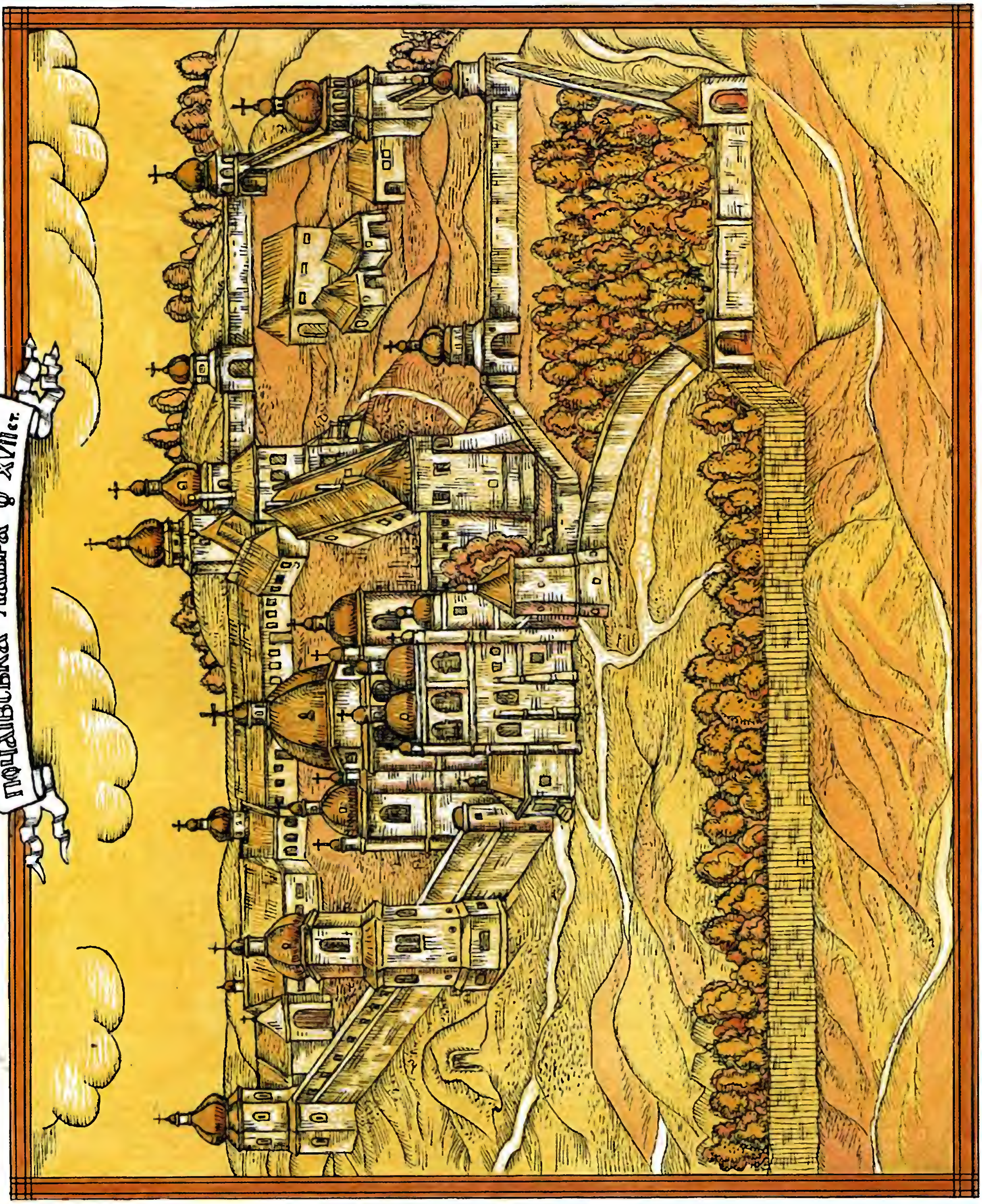
"ПРАВА́, ЗА ЯКИ́МИ СУ́ДИТЬСЯ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ НАРО́Д" — збірник правових норм *Гетьманщини,* укладений у першій половині 18 ст. Над цим правовим кодексом у 1728—1766 рр. у столиці Гетьманщини — *Глухові* працювала окрема комісія, до якої входило 12 членів — історики, правники, представники *генеральної старшини* та вищого духівництва. 1744 р. проект "Прав" був завершений і переданий на розгляд російського сенату. Через 12 років сенат повернув кодекс на доопрацювання, але праця над ним не була завершена через знищення *автономії* України і впровадження на українських землях загальноімперського законодавства. Це систематизований звід чинних в Україні правових норм, в основу яких покладено *Литовський статут, магдебурзьке право,* гетьманські універсали і українське *звичаєве право.* "Права..." мають 30 розділів та 531 артикул, що в свою чергу діляться на 1716 пунктів з додатком переліку державних (військових і цивільних) рангів. Ними затверджувалася і впорядковувалася існуюча судова система — від гетьманського суду до сільського, упорядковувалися питання власності, успадкування, купівлі-продажу, позик, найму, а також питання кримінального судочинства, визначалася система покарань. Зокрема, смертна кара визначалася через четвертування, колесування, спалення, садіння на палю, відрубування голови, повішення, а також визначалися терміни тюремного ув'язнення та фізичні покарання. Впроваджувалася чітка система грошових покарань. "Права..." віддзеркалювали дійсний стан правової системи України. Опубліковано 1879 р.

"ПРАВЛІ́ННЯ ГЕТЬМА́НСЬКОГО У́РЯДУ" — виконавчий орган управління *Гетьманщиною,* створений російським урядом 1734 р. після смерті *гетьмана* України Д. *Апостола.* Мало на меті дальше обмеження *автономії* України, управління якою покладалося на царського резидента князя О. Шаховського. Складалося "Правління гетьманського уряду" з трьох російських чиновників, включно з О. Шаховським, і двох українських старшин на чолі з генеральним обозним Я. Лизогубом. Проіснувало до 1750 р., коли було обрано нового гетьмана України — К. *Розумовського.*

ПРАВОСЛА́В'Я. Див. *Християнство.*

ПРА́ПОР (прасл. — лечу, рухаюсь) — власне, прапор, стяг, *корогва*, *значок*, що виконує роль офіційного символу. Прапори бувають міжнародні, державні, територіальні (адміністративно-територіальних одиниць, міст), військові, цехові, церковні корогви тощо. В Україні прапори відомі з часів *Київської держави.* Вони мали переважно трикутну форму та червоний колір. У пізніші часи форми, кольори прапорів урізноманітнювалися, з'являлися додаткові зображення і написи. Синьо-жовте поєднання на українських прапорах відоме з 15 ст. Нині таке забарвлення має Державний прапор України.

ПРЕСТО́Л — найважливіше місце у *вівтарі* християнської *церкви.* Має вигляд високого чотирикутного столика, що стоїть у центрі вівтаря. Святий престол насамперед є жертовником, на якому приноситься в жертву *Христос* заради


Почаївська лавра у XVII ст.



Престол християнського храму зі священними речами на ньому — Євангелієм, дарохранильницею, антимінсом, ковчегом тощо. З малюнка 19 ст.

спокути людських гріхів у вигляді таємної і безкровної жертви. Жертва ця роздається вірним у вигляді словесної проповіді, через яку християни стають причетними до життя вічного і безсмертного. Під час служби в храмі на престолі кладуть слово Боже — *Євангеліє.* Престол ще означає гроб Христа, а вівтар — гробницю. Вживається також у значенні місця, на якому зображений *Бог* як символ божественної влади.

ПРИКА́ЗИ — адміністративно-судові органи Російської держави у 15—18 ст., діяльність яких поширювалася і на *Україну* в другій половині 17—18 ст. Утворювалися за функціональним принципом, керували галузями державного життя, окремими територіями, зокрема Україною через *Малоросійський приказ.* Було близько 100 приказів. Очолювали їх призначені царем бояри. Проіснували до 1718 р., коли було запроваджено колегії.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця *України.* Створений 1648 р. Полковий центр — Прилуки (нині місто Чернігівської обл.). 1649 р. до нього приєднано *Ічнянський полк.* Відомо, що 1649 р. Прилуцький полк складався з 21 сотні. Проіснував до 1781 р. Територія увійшла до *Чернігівського намісництва.*

ПРОКО́ПІЙ КЕСАРІ́ЙСЬКИЙ (між 490 і 507 — після 562) — візантійський історик. Брав участь у походах візантійських імператорів проти персів, вандалів і *ґотів.* Автор праць “Історія воєн” (у 8 книгах) та “Про будови”, що висвітлюють історію *Візантії,* подають важливі відомості про ранніх *слов’ян*, зокрема про суспільний устрій, життя та вірування *антів.*

ПРО́ПОВІДЬ, казання — 1) Жанр літератури повчального, урочистого змісту, пов’язаний з християнською релігією. В *Україні* поширився з часу прийняття *християнства,* спочатку в перекладах з грецької мови, і майже одночасно почали писатися власні твори тогочасною богослужбовою мовою. Найвищий взірець проповіді часів *Київської держави — “Слово про закон і благодать”* митрополита *Іларіона.* Значного піднесення жанр проповіді зазнав у 16—17 ст. у зв’язку з міжконфесійною боротьбою в Україні та викликаним нею розвитком *полемічної літератури*, коли поширювалися численні збірники проповідей, нерідко друкованих. Після підпорядкування української церкви Московському патріархатові проповідний жанр почав занепадати. Побутував також у греко-католицькій, римо-католицькій, протестантській та інших церквах. 2) Промова релігійного змісту, котру виголошують під час богослужіння.

РА́ДА ГЕНЕРА́ЛЬНОЇ СТАРШИ́НИ — дорадчий орган при *гетьмані* України. Виникла 1648 р. Складалася з *генеральної старшини.* Розглядала і обговорювала найважливіші питання державного життя, поточні справи. Проіснувала до 1764 р., коли було скасовано гетьманство.

РА́ДА СІЧОВО́Ї СТАРШИ́НИ — орган влади на *Запорозькій Січі.* Утворилася наприкінці 15 ст. До ради входила військова старшина на чолі з *кошовим отаманом.* Розглядала, обговорювала та приймала рішення з усіх питань, що стосувалися Січі. Проіснувала до знищення Запорозької Січі, тобто до 1775 р. Подібний орган був і на *Задунайській Січі* у 1775—1828 рр.

РАДИ́МИЧІ (назва пов’язується з ім’ям легендарного родоначальника — Радима, коротка форма від імені Радимир) — східнослов’янське *плем’я* (союз племен), що у 9—10 ст. жило між *Дніпром* і *Десною.* З 885 р. — у складі *Київської держави.* Головні міста — Гомій (Гомель), Вжищ, Чичерськ. У 11 ст. землі радимичів увійшли до складу



Смоленського та Чернігівського князівств. Востаннє згадуються 1169 р. Разом з ***кривичами*** та ***дреговичами*** радимичі склали основу білоруської *нації*.

РА́НГИ ВІЙСЬКО́ВІ (фр. — ступінь, звання) — система посад і звань в Україні у 16—18 ст. У 18 ст. система рангів усталилася і мала такий вигляд:

Ранги	Військові уряди	Цивільні уряди	Охочекомонні полки
1	генеральний обозний		
2		генеральний суддя	
		генеральний підскарбій	
3	генеральний осавул	генеральний писар	
	генеральний хорунжий		
	генеральний бунчужний		
4	полковник		
5	бунчуковий товариш	писар генерального суду	полковник
	осавул генеральної артилерії	старший військовий канцелярист	
	полковий обозний		
6	хорунжий генеральної артилерії	полковий суддя	обозний
7	полковий осавул	полковий писар	
	полковий хорунжий	військовий перекладач	
8	сотник	військовий канцелярист	військовий писар
	писар генеральної артилерії		полковий осавул
			полковий хорунжий
9	значковий товариш	городовий отаман	сотник (ротмістр)
	осавул полкової артилерії	писар полкового суду	жолдацький
			капітан
10	сотенний осавул	писар полкової артилерії	сотник компанійський (старший)
	сотенний хорунжий	хорунжий полкової артилерії	жолдацький
		отаман полкової артилерії	
11	курінний отаман	городничий сільський отаман	
12	виборний козак		козак

Проіснували до кінця 18 ст. Після знищення російським урядом *полкового устрою України* більшість старшин отримала дворянство і відповідні військові чини російської армії або цивільні.

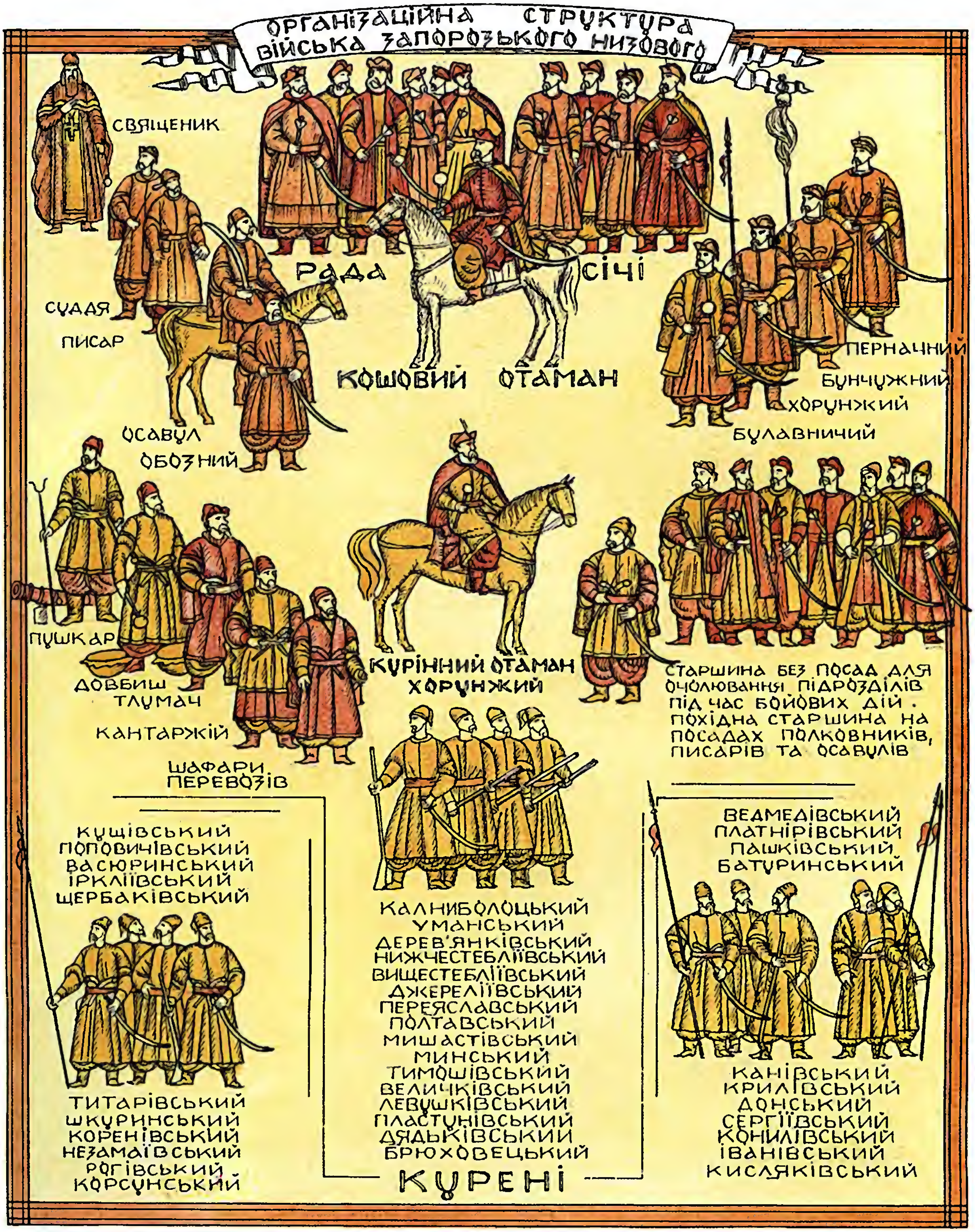
РА́НГОВІ МАЄ́ТНОСТІ — земельні володіння в *Україні* у 17—18 ст. Надавалися згідно із законодавством *гетьману* та ранговій старшині у тимчасове володіння на покриття видатків, пов'язаних зі службою. Систему рангових володінь запроваджено після 1648 р. із земель, що були конфісковані у польських землевласників та уніатської церкви. Розподілялися *Генеральною військовою канцелярією*. Остаточно розміри рангових володінь визначено 1732 р. У 18 ст. рангові маєтності почали переходити у приватну власність старшини. До кінця століття цей процес завершився.

РА́НГОВІ ПОСПОЛИ́ТІ — категорія селян, що жили на землях *рангових маєтностей* у 17—18 ст. Спочатку рангові посполиті були вільними, але за користування землею виконували "послушенства" на користь козацької старшини (обробляли землю тощо). У 18 ст. обсяг таких робіт поступово став дорівнювати панщині, а після скасування *автономії* України рангові посполиті перетворені на кріпаків та переведені у категорію державних селян.

РА́ТУША (польс., від нім. — будинок влади, власне ратуша) — 1) Орган міського самоврядування в країнах *Європи*. В Україні відомі з 14 ст. У містах, що отримували *магдебурзьке право*, замінялися магістратами. Ратушне управління складалося з міських урядовців на чолі з війтом. Влада ратуші обмежувалася відповідно польською, українською чи російською адміністраціями. У підросійській Україні проіснували до 1785 р., коли їх замінено думами на основі загальноімперських законів. В окремих містечках ратуші діяли до 1864 р. В підпольській Україні функціонували до 20 ст. 2) Будинок, у якому містилися органи міського самоврядування.

РЕЄ́СТР (польс., з лат. — виявлене, записане) — у широкому розумінні список, перепис, опис. У 16—17 ст. так називався офіційний список українських козаків, що перебували на військовій службі у польського уряду. Після 1648 р. термін "реєстр" поступово замінено на *компут*.

РЕЄСТРО́ВІ КОЗАКИ́ — частина українського козацтва, яке у 16—17 ст. перебувало на військовій службі у польського уряду і було занесено до списку — *реєстру*. Перша спроба організації реєстрових козаків сягає 1524 р., проте перший загін у 300 козаків було сформовано 1572 р. З часом число реєстровців було збільшене. Козаки


ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО
СВЯЩЕНИК
СУДДЯ
ПИСАР
РАДА СІЧІ
КОШОВИЙ ОТАМАН
ОСАВУЛ
ОБОЗНИЙ
ПЕРНАЧНИЙ
БУНЧУЖНИЙ
ХОРУНЖИЙ
БУЛАВНИЧИЙ
ПУШКАР
ДОВБИШ
ТЛУМАЧ
КАНТАРЖІЙ
ШАФАРИ ПЕРЕВОЗІВ
КУРІННИЙ ОТАМАН
ХОРУНЖИЙ
СТАРШИНА БЕЗ ПОСАД ДЛЯ ОЧОЛЮВАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС БОЙОВИХ ДІЙ. ПОХІДНА СТАРШИНА НА ПОСАДАХ ПОЛКОВНИКІВ, ПИСАРІВ ТА ОСАВУЛІВ
КУЩІВСЬКИЙ
ПОПОВИЧІВСЬКИЙ
ВАСЮРИНСЬКИЙ
ІРКЛІЇВСЬКИЙ
ЩЕРБАКІВСЬКИЙ
ТИТАРІВСЬКИЙ
ШКУРИНСЬКИЙ
КОРЕНІВСЬКИЙ
НЕЗАМАЇВСЬКИЙ
РОГІВСЬКИЙ
КОРСУНСЬКИЙ
КАЛНИБОЛОЦЬКИЙ
УМАНСЬКИЙ
ДЕРЕВ'ЯНКІВСЬКИЙ
НИЖЧЕСТЕБЛІЇВСЬКИЙ
ВИЩЕСТЕБЛІЇВСЬКИЙ
ДЖЕРЕЛІЇВСЬКИЙ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ
ПОЛТАВСЬКИЙ
МИШАСТІВСЬКИЙ
МИНСЬКИЙ
ТИМОШІВСЬКИЙ
ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ
ЛЕВУШКІВСЬКИЙ
ПЛАСТУНІВСЬКИЙ
ДЯДЬКІВСЬКИЙ
БРЮХОВЕЦЬКИЙ
ВЕДМЕДІВСЬКИЙ
ПЛАТНІРІВСЬКИЙ
ПАШКІВСЬКИЙ
БАТУРИНСЬКИЙ
КАНІВСЬКИЙ
КРИЛІВСЬКИЙ
ДОНСЬКИЙ
СЕРГІЇВСЬКИЙ
КОНИЛІВСЬКИЙ
ІВАНІВСЬКИЙ
КИСЛЯКІВСЬКИЙ
КУРЕНІ

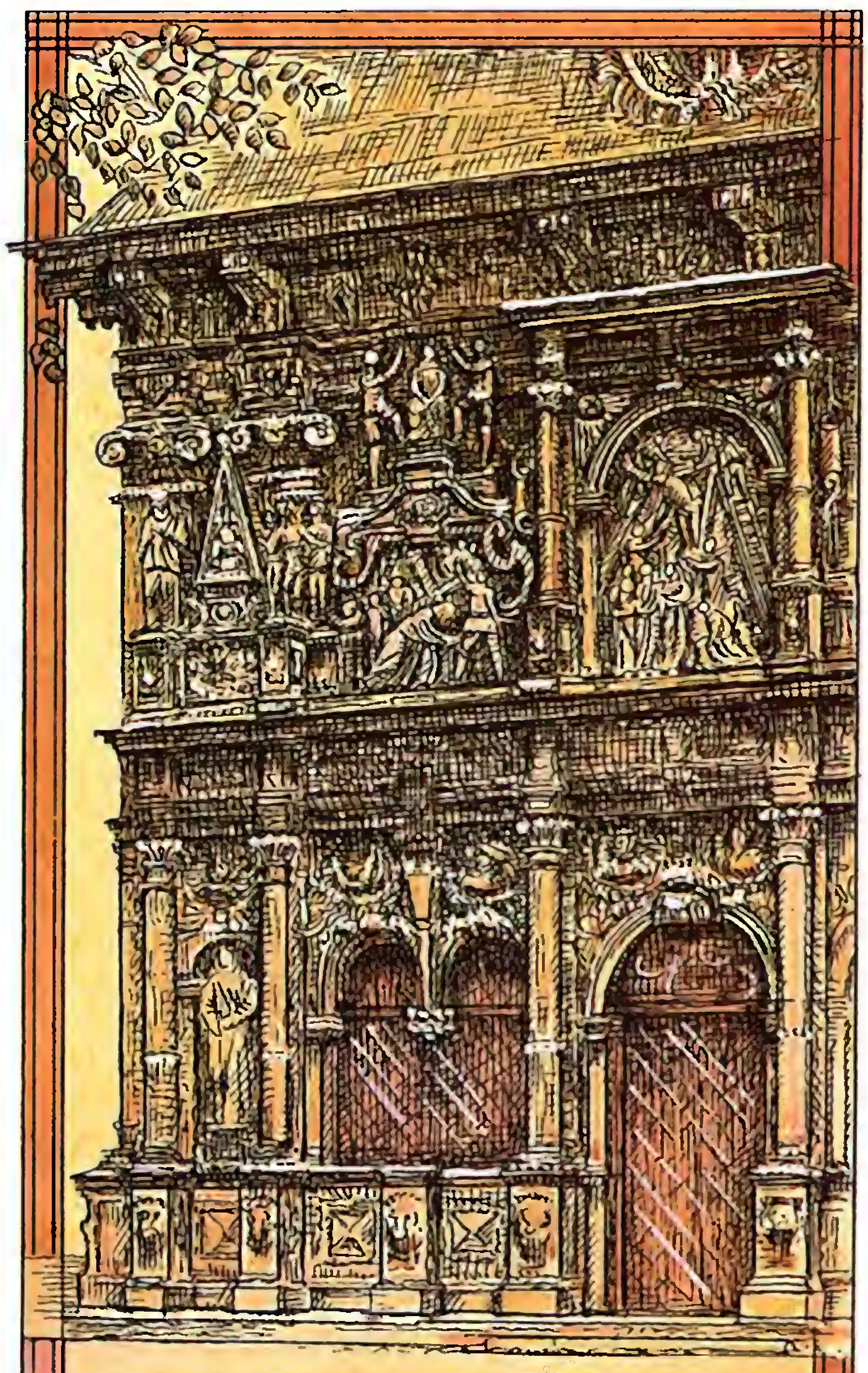
звільнялися від сплати податків, володіли землею, а за службу отримували платню. Адміністративним центром реєстрових козаків було м. Трахтемирів (нині село Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.). Старшина, полковники і старший війська реєстрових козаків, що його згодом назвали *гетьманом,* призначалися польською владою, пізніше обиралися на козацькій раді і затверджувалися урядом. Реєстрові козаки отримували *клейноди* від польського уряду: *прапор*, *литаври* тощо. На 1648 р. реєстрове козацтво складало 6 полків: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський. У час *Визвольної війни українського народу* більшість реєстрових козаків перейшли на бік гетьмана Б. *Хмельницького.*

РЕЛІ́ГІЯ (лат. — побожність) — віра в *Бога*. Однією зі складових частин релігії є сукупність відповідних дій, обрядів тощо. Як правило, кожна релігія має свої священництва, святі місця, споруди для здійснення релігійних обрядів, молитов. Релігія як така існує з першопочатку людської цивілізації. Найпоширеніші у світі релігії — *християнство, іслам* та буддизм.

РЕМЕСЛÓ, ремісництво — дрібне, переважно ручне виробництво за допомогою нескладного інструмента, що забезпечує господарські, військові, побутові потреби людини. Утворилося на основі хатнього виробництва. Зосередилося переважно у містах і містечках у вигляді дрібних підприємств, що виробляють свої товари на продаж. В Україні ремісництво розвинуте з найдавніших часів, а в добу *Київської держави* досягло значного розвитку. Існувало близько 60 ремісничих фахів з обробки металу, дерева, каменю, шкіри, скла, що продукували все необхідне для окремої особи і суспільства взагалі. Ремісники об'єднувалися в "дружини", що у 14 ст. перетворилися на *цехи* за європейським зразком. Цехи регламентували виробничу діяльність ремісників, захищали їхні інтереси тощо. Найвідомішими ремісничими центрами тривалий час були *Київ*, *Львів*, Луцьк, Кам'янець-Подільський. У 15—18 ст. діяльність цехів тісно пов'язувалася з системою міського самоврядування на основі *магдебурзького права.* Ремісництво продовжує існувати і нині.

РЕНЕСА́НС (фр. — відродження) — мистецький стиль 14—17 ст., виник в Італії, поширився в інших країнах *Європи* та за її межами, прийшов на зміну *ґотичному стилю.* В цьому стилі втілилися прагнення митців відродити традиції античної культури. Пов'язаний із загальним розвитком і гуманізацією суспільства. В Україні поширився на початку 16 ст. Виявився в багатьох спорудах: замки у Старому Селі, Бережанах, Підгірцях; собори в Жовкві, ансамбль Свято-Успенського братства у Львові, каплиці Кампіанів та Боїмів (обидві у Львові). Зразком пізнього ренесансу, що переходить у *бароко,* є Іллінська церква у Суботові, синагога у Сатанові, Чорна кам'яниця та будинок Корнякта у Львові. Риси ренесансу помітні у плануванні окремих міст (Жовква, Броди) та комплексів цивільних споруд. Вплив стилю помітний в образотворчому мистецтві, в якому більше уваги приділяється світському живопису, з'являються портрети. В *іконописі* утверджуються реалістичні риси — поява побутових елементів та краєвидів. Збагатилося різьблення по каменю та дереву (портали, *іконостаси*). Риси стилю запановують у графіці та мініатюрі *(Пересопницьке Євангеліє).* В ужитковому мисте-

Львів. Каплиця Боїмів (1609—1615) — яскравий взірець синтезу різних видів мистецтва у стилі ренесансу — в архітектурі, скульптурі та різьбленні.





Різдво Христове. Дереворит Никодима Зубрицького. 1709.

цтві вплив стилю особливо помітний у килимарстві, виробах з дерева та металу. В літературі через знайомство з європейськими авторами, головним чином латинськомовними, ренесанс вплинув на творчість поетів, вчених, зокрема діячів Острозької та Київської академій, письменників-полемістів (М. *Смотрицький,* З. Копистенський, І. Галятовський, І. *Вишенський* та ін.).

РЕФОРМА́ЦІЯ (лат. — виправляти, перетворювати) — церковно-релігійний та соціально-політичний рух у країнах *Європи* у 14—17 ст., пов'язаний з остаточним формуванням європейських націй, їхніх культур, національних церков. Головна сила Реформації була скерована на зміни у католицизмі, з надр якого вийшли протестантські церкви. Замість латинської, у відправах вводилися національні мови, що у свою чергу сприяло розвиткові національних літератур та культур узагалі. В Україну Реформація проникла у 15 ст. з Чехії і викликала пожвавлення діяльності православної церкви, що стала національною для українців. Однак вплив Реформації був нетривалим, після 1648 р., у зв'язку з початком Визвольної війни, в Україні він практично припинився.

РЕШЕТИ́ЛІВСЬКІ СТАТТІ́ 1709 р. — законодавчий акт російського уряду, що визначав державний статус та форму управління українськими землями у складі Московської держави. Укладені 1709 р. після поразки антимосковських планів *гетьмана* України І. *Мазепи* як відповідь на петицію гетьмана І. *Скоропадського* царю *Петру І,* затверджені у с. Решетилівці (нині Полтавська обл.). Складалися з 14 пунктів. Згідно з цим документом докладніше, ніж у попередніх угодах, визначалися права і вольності козацтва, зокрема старшини, обмежувалися права російських воєвод в Україні, водночас встановлювався російський контроль над збиранням податків, що його проводила українська адміністрація. При гетьмані України призначався особливий російський службовець, що мав наглядати за його діяльністю.

РИБА́ЛЬСТВО, риболовство — поряд із *збиральництвом, полюванням* та *землеробством* — найдавніша форма господарської діяльності людини. Відоме з часу *палеоліту.* Продукти здобичі — прісноводні та морські риби, молюски тощо.

РІД (прасл. — рости) — 1) Форма спільності людей у первісному суспільстві, що походять від одного предка і які з часом творять нові роди через шлюби з представниками інших родів. Ви-





никли в час пізнього *палеоліту.* Роди вели спільне господарство, об'єднувалися завдяки спільності мови, звичаїв, релігії тощо. В час *матріархату* на чолі родів стояли старші у роді жінки, а в час *патріархату* — чоловіки. 2) Ряд поколінь, що мають спільного предка.

РІЗДВÓ, Різдво Христове — свято народження Ісуса *Христа,* одне з найголовніших свят у християнських церквах. До 4 ст. святкувалося 6 січня, в наступні часи — 25 грудня (за юліанським календарем), тобто 7 січня за сучасним календарем. Різдво в Україні святкується від запровадження *християнства,* поєднується з язичницьким зимовим святом, що супроводжувалося колядуванням, вживанням ритуальної їжі тощо. Іл. див. на стор. 169.

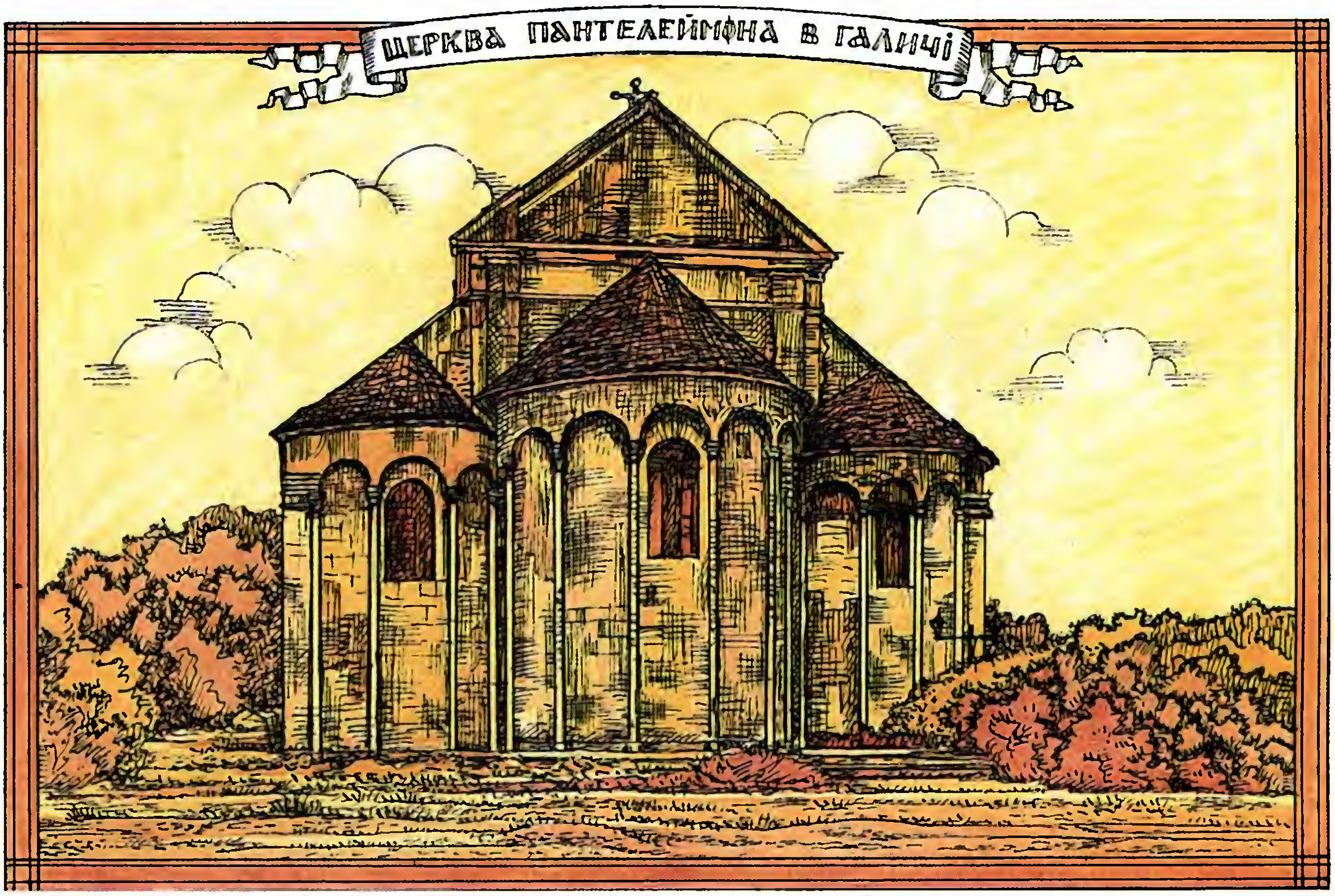
РІЧ ПОСПОЛИ́ТА (польс. — республіка, з лат. — спільна справа) — офіційна назва *держави,* що утворилася внаслідок об'єднання королівства *Польща* і Великого князівства Литовського на основі *Люблінської унії 1569 р.* Проіснувала до 1795 р.

РОГОЗÁ (Рагоза) Михáйло (нар. після 1540—1599) — церковний діяч. Родом з *Волині,* навчався, ймовірно, в єзуїтському колегіумі у Вільні, служив писарем, прийняв чернецтво. З 1589 р. — православний *митрополит* Київський. Докладав багато сил для організації й упорядкування церковного життя в *Україні,* один з головних ініціаторів об'єднання православної церкви з католицькою. 1596 р. очолив прихильників унії на Берестейському соборі. Перший греко-католицький митрополит Київський у 1596—1599 рр. Помер у *Львові,* де і похований.

РОЗУМÓВСЬКИЙ Кири́ло (1728—1803) — останній *гетьман* України. Родом із Чернігівщини, із сім'ї козака. Навчався у кількох європейських університетах. У 1746—1798 рр. — президент Академії наук і мистецтв. 1750 р., з відновленням в Україні гетьманства, обраний гетьманом. Провадив судову реформу, намагався обмежити вплив російської адміністрації на збирання податків в Україні, прагнув вести самостійну закордонну політику, планував заведення університетів та інших вищих навчальних закладів. Брав участь у підготовці державного перевороту в *Росії,* що привів до влади *Катерину II.* З 1764 р., коли Катериною II було остаточно скасовано посаду гетьмана, К. Розумовський як приватна особа жив в Україні. Помер у *Батурині,* де і похований.

РОКСОЛÁНА (справжні ім'я та прізвище — Анастасія Лісовська; 1505—1561) — дружина турецького султана Сулеймана II. Родом із *Галичини,* з сім'ї рогатинського священика. 1520 р. потрапила





в полон під час нападу *татар* на Україну й продана в султанський гарем. Мала великий вплив на чоловіка, відігравала помітну роль у політичному житті *Османської імперії.*

РОКСОЛА́НИ — група кочових сарматських племен, що у 2 ст. до н. е. з'явилися у Причорномор'ї. Воювали зі *скіфами,* грецькими колоніями. У 1 ст. н. е. перекочували в степи між *Дніпром* і *Дунаєм.* У 4 ст. н. е. були розгромлені *гунами* і відійшли на територію сучасної *Румунії.* Востаннє згадуються у 6 ст.

РОМА́Н МСТИСЛА́ВИЧ (бл. 1150—1205) — володар *Галицько-Волинської держави,* син великого київського князя Мстислава. Певний час князював у Новгороді. 1199 р. об'єднав *Володимиро-Волинське князівство* і *Галицьке князівство*, поклав початок Галицько-Волинській державі. Провів кілька вдалих походів на *половців*, відбивав напади *литовців.* Приєднав до своєї держави *Київ* і *Київську землю,* розширив свою *державу.* Справляв помітний вплив на політику сусідніх західних держав. Загинув у бою під час походу на *Польщу.*

РОМА́НОВИ — у 14—16 ст. боярський, з 1613 р. — царський, з 1721 р. — імператорський рід у *Росії.* Правили до 1917 р.

РОМА́НСЬКИЙ СТИЛЬ — стиль у мистецтві 10—12 ст., що увібрав у себе елементи окремих напрямів мистецтва народів *Європи* та *Візантії.* В *Україні* риси романського стилю поширилися в 11—13 ст. Найбільше втілення він знайшов в *архітектурі,* котра вирізняється важкими, масивними формами, що особливо помітно у замках та фортецях, монастирських комплексах. Риси стилю добре помітні в українських храмах Києва (Кирилівська церква), Чернігова (Борисоглібський собор), Володимира-Волинського (Успенський собор), Галича (церква св. Пантелеймона) та ін. Романський живопис і скульптура тісно пов'язані з архітектурою. В образотворчому мистецтві переважала фреска та книжкова мініатюра. Пам'яток романського стилю живопису та мистецтва книги в Україні збереглося мало. Романський стиль у 12—13 ст. поступився місцем *готичному стилю.*

РОМОДА́НІВСЬКИЙ ШЛЯХ, Ромодан — стародавній торговий шлях. Проходив *Лівобережною Україною* з півночі на південь через Ромни,

Лохвицю, Лубни, Кременчук у *Крим.* До середини 19 ст. — найважливіший *чумацький шлях.*

РОСІ́Я — держава в *Європі* та *Азії.* Назва офіційно затверджена 1721 р. Має безпосередній кордон з *Україною.* Заселена переважно росіянами. Столиця — м. *Москва.* Територію цієї *держави* складали землі, заселені слов'янськими племенами в'ятичів, *кривичів,* ільменських *слов'ян,* а також угро-фінськими племенами, що склали основу російського народу. Землі Росії у 9—13 ст. входили до *Київської держави,* протягом 13—14 ст. — під владою *монголів.* У 15 ст. утворилося незалежне Московське князівство, що поступово розширювало свою територію шляхом завоювань. 1654 р. до складу цієї держави як автономна одиниця увійшла Україна. Протягом другої половини 17—18 ст. *автономію* України поступово було знищено, на її території утворено російські губернії. На початку 20 ст. Російська імперія простяглася від *Польщі* до Тихого океану. Внаслідок Першої світової війни та національних революцій у неросійських землях імперія розпалася. Однак комуністи, утвердившись в Росії, поступово, до 1924 р., відновили цілісність імперії у формі Радянського Союзу. Після розвалу СРСР у 1991 р. Росія — незалежна держава.

РОСІЯ́НИ (самоназва — россіянє) — *нація,* основне населення *Росії.* Мова — російська. Переважно православні.

РОСТО́ВСЬКИЙ Дими́трій (Данило Туптало; 1651—1709) — письменник, церковний діяч. Народився в містечку Макарові на Київщині, в сім'ї



РОСІЯНИ



сотника Київського полку Сави Туптала. 1662 р. вступив до *Київської академії.* 1668 р. постригся в ченці київського Кирилівського монастиря, ктитором якого був його батько, й прибрав ім'я Димитрій. Затим 1669 р. став ієродияконом у Каневі, а 1675 р. висвячений на ієромонаха Густинського монастиря. Деякий час був ігуменом Батуринського монастиря та монастиря святих Петра і Павла в *Глухові.* Пізніше був архімандритом Єлецького монастиря в Чернігові та Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському. З 1702 р. — *митрополит* Ростовський і Ярославський. Автор визначних творів "Руно орошенноє" (1683) та "Четьї-Мінеї" (1666—1705) — житія святих у чотирьох томах, над якими Димитрій Ростовський працював понад 20 років. У 1757 р. канонізований. Дні поминання — 21 вересня і 28 жовтня.

РУБЛЬ — офіційна грошова одиниця *Росії* з 18 ст. Була в обігу і в підросійській *Україні.* Відома як лічильна одиниця з 14 ст., поділялася на "деньгі", а з 1704 р. — на "копейкі".

РУМУ́НИ (самоназва — роминь) — *нація,* основне населення *Румунії.* Мова — румунська. Переважно православні.

РУМУ́НІЯ — *держава* на південному сході *Європи.* Має безпосередній кордон з *Україною.* Сто-

лиця — м. Бухарест. Заселена переважно *румунами.* Найдавніші сліди людини на території Румунії належать до *палеоліту.* У середині 1 ст. до н. е. на ній утворилася держава, основу якої склало плем'я даків, пізніше підкорене римлянами. У 3—6 ст. сучасні румунські землі заселяли *ґоти, гуни, авари* і *слов'яни.* У 14 ст. на них утворилися незалежні князівства Валахія і *Молдова.* У 15 ст всі румунські землі завоювала *Туреччина.* У кінці 16 ст. три румунських князівства — Валахія, Молдова і Трансільванія здобули незалежність, однак у 17 ст. перші два знову захопили *турки*, а Трансільванію — *Австрія.* У 19 ст. об'єднані Валахія і Молдова здобули *автономію* у складі *Османської імперії,* а 1861 р. — повну незалежність. Востаннє кордони Румунії змінювалися внаслідок Другої світової війни.

РУМ'Я́НЦЕВСЬКИЙ О́ПИС МАЛОРО́СІЇ, Генеральний опис *Малоросії* 1765—1769 рр. — генеральна ревізія *Гетьманщини,* проведена під наглядом генерал-губернатора, президента *Малоросійської колегії* (другої) П. *Рум'янцева.* Подавала чисельність і склад населення Гетьманщини, його майновий стан, розподіл земель тощо. Було описано 3500 населених пунктів. Ревізія не була завершена з огляду на початок російсько-турецької війни. Матеріали опису містять важливі відомості про життя та господарство Гетьманщини. Текст опису складається з 969 томів, кожний з яких містить від 300 до 1000 аркушів.

РУСИ́НИ — самоназва східнослов'янського населення *Галичини*, *Буковини* та *Закарпаття.* Ймовірно — нащадки народу русів. Проживають також у країнах *Європи*, Америки і в Канаді.



РУСЬ (походження слова остаточно не з'ясовано) — первісно назва території, заселеної племенем *полян*, частково *сіверян* і древлян. Пов'язувалася з кількома гідронімами (Рось, Росава, Роставиця та ін.). Вперше Русь згадується 837 р. у західноєвропейській хроніці "Бертинські аннали". Поступово назва поширилася на більшу територію і відповідала поняттю *Київська держава.* За окремими частинами Русі у 13 ст. закріпилися назви Чорна Русь, Червона Русь, Біла Русь.

"РУ́СЬКА ПРА́ВДА" — збірка правових норм *Київської держави.* Збереглася у списках і варіантах 13—18 ст. Їх поділяють на три редакції: коротку, розширену та скорочену. Найдавнішою є коротка, що датується 11 ст. і пов'язується з князем *Ярославом Мудрим.* Складається з 43 статей і містить "Правду Ярослава", "Правду Ярославичів", "Покон вірний" та "Урок мостникам". Розширена редакція (найпоширеніша) містить 121 статтю; до неї, крім частин короткої редакції, включено "Суд Ярослава Володимировича" та "Статут Володимира Мономаха". Укладена у 12 ст. Скорочена редакція створена на основі розширеної і датується 15—17 ст. Кожна з редакцій відбиває розвиток права, системи державної влади тощо. "Руська правда" справила великий вплив на подальший розвиток українського, польського, литовського, білоруського та російського права.

РУ́СЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адміністративно-територіальна одиниця в *Україні.* Утворене близько 1434 р. польською владою на землях *Галицько-Волинської держави,* захоплених *Польщею.* Хоч певний час воєводство мало назву Руського королівства, ним одразу було призначено управляти намісника польського *короля — старосту*, потому — *воєводу.* Поділялося на 5 земель: Львівську, Перемишльську, Галицьку, Саноцьку та Холмську. Окремі землі поділялися на повіти. Центр — м. *Львів.* Проіснувало до 1772 р., коли за першим поділом Польщі ці землі увійшли до складу *Австрії.*

РУ́СЬКЕ МО́РЕ — літописна назва *Чорного моря.*

РЮ́РИКОВИЧІ — усталена назва нащадків великого *князя* київського *Ігоря,* якого, за легендою, вважали сином новгородського князя варязького походження — Рюрика. Рюриковичі правили *Київською державою* та *Галицько-Волинською державою,* а окремі гілки — в *удільних князівствах*, деякі з них отримали власні назви: Ольговичі, Мономаховичі, Романовичі тощо.

САВРОМА́ТИ. Див. *Сармати.*

САГАЙДА́ЧНИЙ (Конашевич-Сагайдачний) Петро (бл. 1577—1578—1622) — козацький *гетьман.* Походив зі шляхетського роду. Народився в с. Кульчицях у *Галичині.* Навчався в *Острозькій академії.* З 1595 або 1596 р. на Січі брав участь у походах проти *Туреччини* і *Кримського ханства.* Керував козацьким військом при здобутті фортець Очакова, Перекопу, Синопа і Кафи. Був гетьманом *реєстрових козаків* у 1614—1616 і 1620—1622 рр. (ймовірно, що і в інші роки). Завдяки йому козацьке військо перетворилося на регулярну, добре навчену і озброєну силу. 1618 р. гетьман з козацтвом приєднався до міжнародної організації "Ліга християнської міліції", що була створена для об'єднання сил європейських країн у боротьбі з турецькою експансією. Того ж року на чолі 20 тисяч козаків у складі польського війська брав участь у поході на *Московію.* За його участю 1620 р. відновлено українську православну ієрархію, обрано *митрополита* Київського, яким став Іов *Борецький.* Разом з усім *Військом Запорозьким* записався до Київського братства і забезпечив йому захист і підтримку. Відстоював права *України* і козаків перед королем і польським урядом. 1621 р. козаки Сагайдачного відіграли вирішальну роль у битві з *турками* під Хотином. Помер від рани, отриманої у тій битві. Похований на території Братського Богоявленського монастиря у Києві (могила не збереглася). Іл. див. на стор. 176—177.

САМОЙЛО́ВИЧ Іва́н (р. нар. нев. — 1690) — *гетьман* Лівобережної України. Народився в Ходоркові на Житомирщині в сім'ї священика. Навчався у *Київській академії.* Служив писарем у козацькому війську, був *сотником,* а у 1668—1669 рр. — чернігівським *полковником. У* 1669—1672 рр. — генеральний суддя. 1672 р. обраний гетьманом Лівобережної України, вів боротьбу з гетьманом підпольської України П. *Дорошенком,* прагнув об'єднати українські землі. Очолив кілька походів українського війська проти *турків* і *татар.* 1674 р. на старшинській раді визнаний гетьманом Правобережної України, клопотався про підпорядкування *Слобожанщини* гетьманській владі. За його гетьманування налагодилося господарське життя, він сприяв розвиткові культури, піклувався церковними справами. Першим з українських гетьманів виробив усталену думку про спадковість влади гетьмана, тобто про монархічну династію і спосіб управління Україною. Царський уряд звинуватив Самойловича у таємних стосунках з *Кримом,* 1687 р. його було позбавлено влади, заарештовано й заслано в Сибір, де він і помер.







СА́НКТ-ПЕТЕРБУ́РГ. Див. *Петербург.*

САРМА́ТИ (Іран.) — кочові ірановмовні племена, споріднені зі *скіфами.* До 6 ст. до н. е. кочували в азійських степах за Уралом. Відомі під назвою савроматів. У 4—3 ст. до н. е. утворили союз племен і поступово перекочували в українське Причорномор'я. Саме тоді отримали назву сарматів. Разом зі скіфами воювали проти грецьких колоній. Пізніше відтіснили скіфів за *Дунай,* Нижню Наддніпрянщину та *Крим.* Сарматське панування закінчилося у 4 ст. н. е., коли на ці землі вторглися спочатку *готи,* а потім *гуни.* Змішавшись з іншими народами, сармати перестали існувати. У середньовіччі в українських та польських літописах і хроніках сарматів називали предками *українців* і поляків.

СВАРО́Г (походження остаточно не з'ясовано) — персонаж слов'янської і, зокрема, української *міфології — бог* неба, вогню, батько *Дажбога.* Інша назва Сварога — Радгост (Радогост), що пов'язується з Рарогом — духом вогню. Згодом Сварог шанувався як покровитель ковальства, шлюбу та сім'ї. Викував першого плуга і першу обручку.

СВИДРИГА́ЙЛО, Швитригайло (православне ім'я Лев, католицьке — Болеслав; бл. 1370—1452) — великий *князь* литовський. Син князя *Ольгерда.* Певний час володів Вітебським уділом, 1400 р. отримав у володіння українське *Поділля.* Воював з князями Вітовтом і Ягайлом за владу в *Литві.* 1430 р. обраний великим князем литовським за підтримки української та білоруської *шляхти*, яку залучав до управління. Через це польські й литовські феодали усунули його 1432 р. від влади, хоч певний час він зберігав її над українськими та білоруськими землями Великого князівства Литовського. З 1442 р. правив Волинським князівством. Помер у Луцьку, похований у Вільні.

СВИРГО́ВСЬКИЙ Іва́н (р. нар. нев. — бл. 1574) — козацький *гетьман* на початку 70-х рр. 16 ст. Відомо, що у 1567—1574 рр. на чолі козацького війська брав участь у боротьбі молдовського народу з *турками.* 1574 р. завдав поразки значному турецькому військові і захопив столицю Валахії Бухарест, тоді ж здобув турецьку фортецю Бендери. У битві біля м. Юлії на *Дунаї* зазнав поразки від турків і потрапив у полон. Дальша його доля невідома.

СВІТОВИ́Д, Святовид (ймовірно, від прасл. — святий і відати, знати) — у слов'янській, зокрема українській, *міфології* бог богів, пов'язаний з війною та перемогою. Його атрибути — меч, *прапор*, списи з навершям у формі орла. Зображувався з чотирма головами. В *Україні* також бог Сонця і відповідно родючості, врожаю, гостинності. Образ Світовида дійшов до нас у вигляді “збруцького Ідола”.

СВЯТОСЛА́В (бл.931—972) — великий київський *князь.* Син князя *Ігоря* і княгині *Ольги.* По смерті батька 944 р. і до повноліття Святослава фактичним правителем держави була княгиня Ольга. Більшість свого життя князь Святослав провів у війнах, намагаючись розширити свої володіння. У 60-х рр. 10 ст. він здійснив кілька вдалих походів проти *Хозарського каганату,* зруйнував хозарську столицю, підкорив Києву племена ясів (асетинів) та касогів (адигів). 968 р. як союзник *Візантії* здійснив похід на *Болгарію,* внаслідок чого територія *Київської держави* помітно розширилася у південному напрямку. Після смерті матері посадив у Києві сина Ярополка, а сам продовжив завойовницькі походи. 971 р. у союзі з Болгарією провів похід проти Візантії, однак зазнав поразки і змушений був укласти з імператором мирну угоду. Під час повернення до Києва неподалік *Дніпрових порогів* зазнав нападу печенізького *хана* Курі (підкупленого Візантією) і загинув у бою. Іл. див. на стор. 178.

“СВЯЩЕ́ННА РИ́МСЬКА ІМПЕ́РІЯ” (повна назва — “Священна Римська імперія германської нації”) — середньовічна європейська *держава*, що виникла 962 р. Її творець і перший *імператор* — Оттон І. Імперія була проголошена наступницею і спадкоємницею Римської імперії.


Здобуття Кафи запорожцями


ПІД ОРУДОЮ ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО



Князь Святослав з княгинею та синами Глібом, Романом, Олегом, Давидом та Ярославом. Ізборник Святослава. 1073.

Первісно середньовічна держава так і називалася — Римська імперія, а вказана назва запроваджена 1254 р. До складу держави входили Німеччина, Чехія, частина Італії (з Римом), Бургундія, Нідерланди, швейцарські землі та ін. Протягом існування кордони імперії не раз змінювалися. У 13 ст., коли імперія втратила Італію, вона розділилася на низку напівнезалежних князівств, що обирали спільного імператора. 1806 р., в час наполеонівських війн, останній імператор Франц II зрікся престолу, і імперія перестала існувати. Між імперією і *Україною* існували певні дипломатичні та військові відносини. Козаків не раз запрошували для участі у війнах, що їх вели імператори, відбувалися обміни дипломатичними посольствами тощо.

СЕРДЮКИ́, сердюцькі полки (тур. — провідник, наглядач) — військові (охочекомонні) підрозділи з найманих козаків (сердюків) в *Гетьманщині* наприкінці 17 — на початку 18 ст. Перші сердюцькі полки утворено *гетьманом* П. *Дорошенком. Полк* складався з 400—500 козаків на чолі з *полковником.* Підпорядковувався гетьманові. Сердюцькі полки виконували військову і поліційну службу. Ліквідовані російським урядом 1726 р.



СИМА́РГЛ, Семургл — персонаж слов'янської і, зокрема, української *міфології.* Ймовірно, *бог* вогню. Вважають, що він входив у дохристиянський пантеон богів князя *Володимира Великого* і був богом одного з підвладних *Києву* племен.

"СИНО́ПСИС" — короткий нарис історії України. Створений у 17 ст. в *Києво-Печерській лаврі.* Ймовірно, що його автор — архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. У "Синопсисі" історичні події викладені від найдавніших часів до останньої чверті 17 ст. Вперше видрукуваний 1674 р. у Лаврській друкарні. Перевидавався близько 30 разів у друкарнях інших міст. Тривалий час, до початку 19 ст., використовувався як шкільний підручник.

СІВЕРЯ́НИ (сівер — холод) — східнослов'янське *плем'я* (союз племен), що наприкінці 1 тис. н. е. жило у басейні Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли. Відомо, що у 8—9 ст. сіверяни платили данину *хозарам.* У кінці 9 ст. увійшли до складу *Київської держави.* Головні міста — Чернігів, Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський. Востаннє згадуються в літописах під 1024 р. Разом з іншими племенами склали основу української *нації.*

СІРКО́ Іва́н (між 1605 і 1610 — 1680) — *кошовий отаман* Запорозької Січі. Родом із Харківщини.



Брав участь у *Визвольній війні українського народу* під проводом гетьмана Б. *Хмельницького.* У 1658 — 1660 рр. був вінницьким *полковником.* З 1663 р. неодноразово обирався кошовим отаманом *Запорозької Січі,* був також полковником *Ніжинського полку* та *Харківського полку.* Успішно керував численними походами проти *турків* і *татар.* До *Андрусівської угоди* 1667 р. вів промосковську політику, потім зайняв виразну антимосковську позицію. Безуспішно претендував на обрання *гетьманом* України. 1672 р. заарештований царською владою і засланий у Сибір, але на прохання козаків і польського короля через кілька місяців звільнений. Обстоював автономію Запорозької Січі. Похований неподалік *Чортомлицької Січі.*

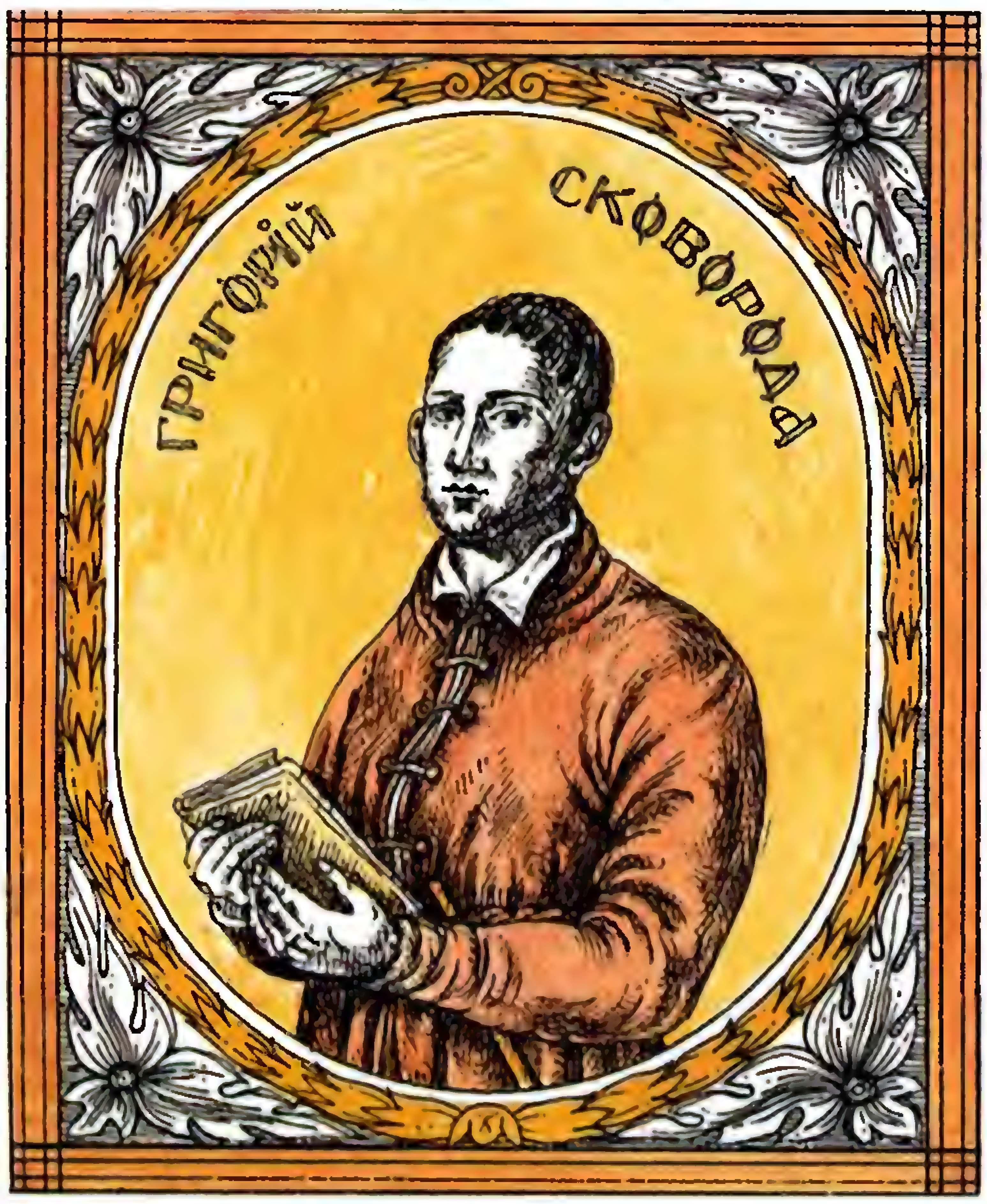
СІЧОВА́ СТАРШИ́НА — уряд *Запорозької Січі* у 16—18 ст., що виконував адміністративні, судові та військові функції. До його складу входили: *кошовий отаман,* суддя, писар, осавул, обозний, булавничий, *хорунжий,* курінний отаман. Всіх їх обирали на щорічній січовій раді. Для керівництва військом у поході призначали в разі потреби наказну (похідну) старшину. Існували січові старшини без посад. До них належали ті, що раніше обиралися на старшинські посади. До січової старшини належали наказні (похідні) полковники, полковники "до паланок", похідні осавули та писарі.

СКІ́ФИ, сколоти (походження назви не з'ясовано) — племена іранської мовної групи, що відомі з античних джерел. У середині 7 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. жили в українському степу і Причорномор'ї. Походження скіфів залишається не з'ясованим. Одні вчені вважають їх вихідцями з *Азії,* інші — місцевим населенням. Відомо, що скіфи заступили в українських степах *кіммерійців,* витіснивши їх звідти і частково асимілювавши. У 7 ст. до н. е. вони просунулися у напрямку Кавказьких гір, у Передню Азію, але повернулися. Згідно з відомостями *Геродота,* скіфи поділялися на скіфів-скотарів, царських скіфів, скіфів-орачів. На чолі скіфської *держави* стояли царі. Скіфи були войовничим народом, мали добре військо. Найбільшої могутності вони досягли у 6—4 ст. до н. е. У цей час Скіфія опанувала значну територію, до якої входили практично всі землі сучасної *України.* Основу господарства скіфів складали *землеробство, скотарство,* обробка металів. Вони вели жваву торгівлю переважно сільськогосподарськими товарами з південними сусідами. Власна культура розвинулася під впливом грецької, про що свідчать численні пам'ятки. У 3 ст. до н. е. під тиском *сарматів* скіфи перемістилися у Нижню Наддніпрянщину та *Крим,* а після ґотської навали та нових ударів сарматів скіфська держава перестала існувати. Оскільки і походження, і дальша доля скіфів невідома, більшість дослідників вважає, що майже всі вони розчинилися у сарматському середовищі. В середньовічних джерелах скіфами іменували *слов'ян, печенігів, турків* та ін. В Україні залишилися скіфські кургани Чортомлик, Мелітопольський, Товста Могила та ін.



СКЛАВІ́НИ, склавени (гр.) — так візантійські автори 6—8 ст. називали частину західних *слов'ян*, відрізняючи їх від *антів*. Склавіни заселяли територію на захід до *Дністра* та частину Подунав'я, утворили сильне міжплемінне державне об'єднання. Виступали союзниками антів у боротьбі з *аварами*. У другій половині 6 ст. склавіни потрапили у залежність від аварів і їхнє об'єднання розпалося.

СКОВОРОДА́ Григо́рій (1722–1794) — філософ і поет. Народився на Полтавщині в сім'ї козака. Закінчив *Київську академію*. Перервавши навчання, співав у придворній капелі в *Петербурзі*. Побував у кількох європейських країнах. Викладав поетику та етику в колегіумах Переяслава та Харкова. Залишив педагогічну діяльність і з 1769 р. до кінця життя мандрував по *Україні* й проповідував свої філософські погляди. Саме на цей час припадає створення ним найголовніших філософських праць і поезій. Сповідував філософську концепцію "двох натур" — видимої (створена *Богом*) і невидимої (Бог). Світ він поділяв на три частини: великий (макрокосмос), малий (мікрокосмос) і символічний (*Біблія*). У центрі вчення Сковороди — другий світ, тобто людина. Серед літературних творів найпопулярнішими була збірка "Сад божественних пісень" та "Байки харківські", що були створені переважно у 60—70-х рр. 18 ст. Твори Сковороди справили помітний вплив на розвиток літератури пізнішого часу. Похований у с. Пан-Іванівці (нині с. Сковородинівка) на Харківщині.



СКОРОПА́ДСЬКИЙ Іва́н (1646–1722) — *гетьман* України. Родом з Умані, із старшинської сім'ї. З 1675 р. служив військовим канцеляристом у гетьмана І. *Самойловича,* був писарем *Чернігівського полку*, з 1698 р. — генеральний *бунчужний*, з 1701 р. — генеральний осавул. Очолював дипломатичні місії до *Польщі*, *Росії* та інших країн. 1706 р. призначений стародубським полковником, гетьман І. *Мазепа* готував його на свого наступника. Після виявлення антимосковських планів гетьмана І. Мазепи 1708 р. на старшинській раді в *Глухові* обраний гетьманом підросійської України. За правління Скоропадського 1722 р. запроваджено *Малоросійську колегію.* Похований у Глухові.

СКОТА́РСТВО — одна з форм господарювання людини. Відоме з неоліту, коли було одомашнено перших тварин (свиню, козу, вівцю, велику рогату худобу, коня, верблюда). На території *України* значного поширення скотарство набуло у часи *трипільської культури*. Розведення худоби дало можливість перейти до більш продуктивного плужного *землеробства* з використанням тварин як тяглової сили. Скотарство забезпечувало значну частину потреб людей у м'ясі, молочних продуктах, шкірі тощо.

СЛА́ВІЯ — один з центрів східних *слов'ян* до 9 ст. Згадується поряд з *Артанією* та Куявією арабськими авторами 10 ст., які користувалися більш ранніми джерелами. Вважається, що це об'єднання племен, яке існувало у 8—9 ст. з центром у м. Славі. Славія локалізується на півночі розселенням східних слов'ян, саме місто ототожнюють з попередником м. Новгорода (нині місто в *Росії*). За іншою гіпотезою, Славія розташовувалася в Наддніпрянщині з центром в м. Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.).

СЛОБІДСЬКИ́Й ПОЛК — адміністративно-територіальна та військова одиниця України. Створений 1760 р. Полковий центр — фортеця св. Єлизавети (нині м. Кіровоград). *Полк* мав деяку *автономію* на зразок слобідських полків. Підпорядковувався російській адміністрації. На чолі полку стояв *полковник*, призначений російським урядом. Проіснував до 1764 р., перетворений на Єлизаветградський пікінерський полк.

СЛОБІДСЬКІ́ КОЗАКИ́ — військовослужбовці слобідських полків — Ізюмського, Острогозького (Рибинського), Охтирського, Сумського та Харків-



ського. Після скасування полкового поділу *Слобожанщини* 1765 р. зі слобідських козаків утворено гусарські полки, а підпомічників позбавлено козацьких привілеїв і переведено до складу військових поселенців. Старшина отримала чини офіцерів російської армії та *дворянство*.

СЛОБІ́ДСЬКО-УКРАЇ́НСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця на *Слобожанщині*. Створена 1765 р. Центр — м. Харків. Складалася з Ізюмської, Острогозької, Охтирської, Сумської, Харківської провінцій. З 1780 р. її територія, за винятком Острогозької провінції, включена до Харківського намісництва. Як адміністративно-територіальна одиниця, відновлена 1796 р. 1835 р. перейменована на Харківську губернію.

СЛОБОДИ́ЩЕНСЬКИЙ ТРАКТА́Т 1660 р. (інша назва — Чуднівський) — угода, укладена між *гетьманом* України Ю. *Хмельницьким* і польським урядом в с. Слободищі (нині село Бердичівського р-ну Житомирської обл.) після поразок українсько-російського війська на *Волині*. Згідно з трактатом скасовувалися *Березневі статті 1654 р.*, розривався союз з *Московією* і відновлювався державний зв'язок України з *Польщею* на основі *Гадяцької угоди 1658 р.* (за винятком окремих положень). Внаслідок підписання цього трактату українські війська припинили військові дії на боці Московії, і її армія зазнала повного розгрому у бою з поляками під Чудновом. Лівобережні полки України залишилися під контролем Москви і змушені були не виконувати умов трактату, що поклало початок поділу України на підпольську і підросійську частини.

СЛОБОЖА́НЩИНА, Слобідська *Україна* — історико-географічна область на сході України. Охоплювала територію сучасних Харківщини, Сумщини, Донеччини, Луганщини, а також частини Курської, Бєлгородської та Воронезької областей *Росії*. Ці землі свого часу входили до складу *Київської держави* і частково були заселені *сіверянами*. Після монгольської навали у 13 ст. напівобезлюдніли. З початку 16 ст. Слобожанщину захопила *Московія*. Протягом 17—18 ст. кілька хвиль переселенців, переважно з України, залюднили ці землі, внаслідок чого етнічні межі українського народу значно змістилися на схід. Поселення, що виникали на цих землях, називалися слободами (від слова — свобода), звідки і виникла та усталилася назва Слобожанщина. Окремі слободи розрослися і з них виникли такі міста, як Харків, Суми, Ізюм, Лебедин, Острогозьк, Охтирка та ін. У 17 ст. територія Слобожанщини поділилася на 5 полків: Острогозький (Рибинський), Сумський, Охтирський, Харківський та Ізюмський. Полки в свою чергу поділилися на сотні. Полкове управління складалося з *полковника*, полкової старшини, а сотенне — *сотника* та сотенної старшини. Полки Слобожанщини підпорядковувалися не *гетьманові* України, а бєлгородському російському *воєводі*, через нього — Розрядному приказові. Гетьмани України І. *Самойлович* та І. *Мазепа* робили спроби підпорядкувати слобідські полки гетьманській владі. 1683 р. Слобожанщина перейшла у відання московського Посольського приказу. 1708 р. підпорядкована азовському генерал-губернаторові. 1718 р. Охтирський, Сумський та Харківський полки стали підвладні київському військовому губернаторові, а Ізюмський і Острогозький — воронезькому. 1726 р. всі слобідські полки було підпорядковано Військовій колегії Росії. 1765 р. російський уряд скасував полковий поділ Слобожанщини, з козаків утворено полки російської армії, а її територія увійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*. Козацькій старшині надано російське *дворянство*, самих козаків позбавлено усіх козацьких привілеїв і перетворено на "військових обивателів".

СЛОВА́КИ (самоназва — словаці) — *нація*, основне населення *Словаччини*. Мова — словацька. Переважно католики.





СЛОВА́ЧЧИНА — *держава* в центрі *Європи.* Має безпосередній кордон з *Україною.* Столиця — м. Братислава. Територія заселена з часів *палеоліту.* В 3—4 ст. на ній з’явилися слов’янські племена. У 7 ст. входила до складу держави Само, у 9—10 ст. склала основу Великоморавської держави; після її занепаду увійшла до складу Угорської держави. З 16 ст. — під владою *турків*, а з 17 ст. — у складі Австро-Угорської імперії. У 1918 р. разом з Чехією утворила Чехо-Словацьку державу. У 1939 р. стала незалежною. Після Другої світової війни Словаччина знову увійшла до складу Чехо-Словацької держави (ЧССР), У 1992 р. відновила свою державну незалежність.

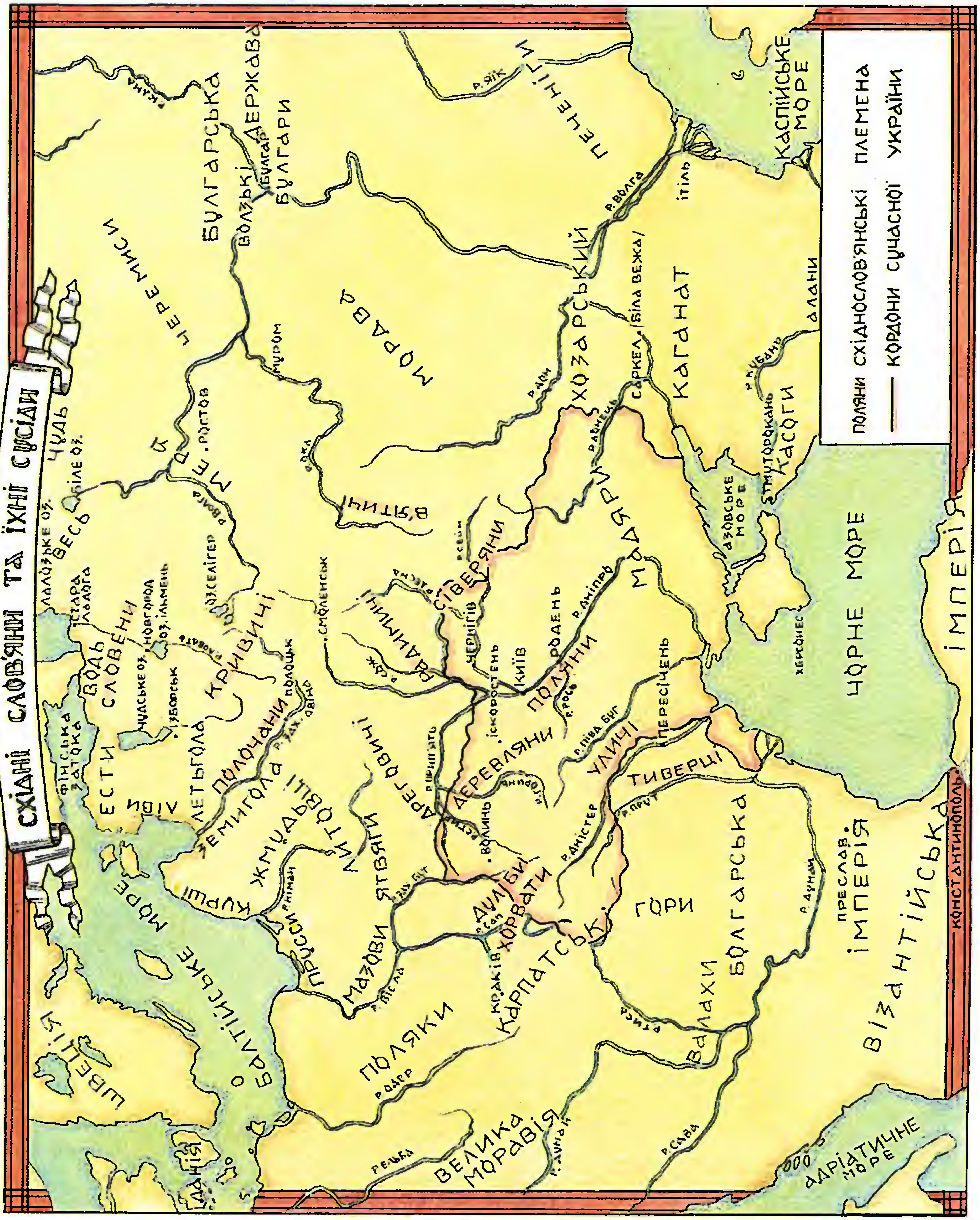
“СЛО́ВО ПРО ЗАКО́Н І БЛАГОДА́ТЬ” — пам’ятка давньої української літератури. Створена між 1036 і 1043 рр., ймовірно, з нагоди освячення *Софійського собору у Києві.* Автором вважають *Іларіона* (майбутній *митрополит* Київський). Мова твору — тогочасна літературна. Автор “Слова” віддає перевагу Благодаті (*християнству*) перед Законом (*іудаїзмом*), відстоює самостійність української церкви від *Візантії,* прославляє український народ, князя *Володимира Великого,* силу і міць *Київської держави.* Вперше надруковане 1844 р.

“СЛО́ВО ПРО І́ГОРІВ ПОХІ́Д” — пам’ятка давньої української літератури. Складена не пізніше 1187 р. Написана тогочасною літературною мовою. Автор невідомий. Дослідники виявили зв’язок “Слова” з українською народною поезією, піснями. У творі йдеться про невдалий похід руського війська проти половців на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем у квітні-травні 1185 р. Автор підносить як найвищий принцип ідею єднання і захисту Батьківщини. “Слово” перекладене багатьма мовами світу, найбільше — сучасною українською. Перший переклад українською мовою здійснив 1836 р. І. Вагилевич.

СЛОВ’Я́НИ — народи *Європи*, що споріднені спільним походженням і мовою. Найдавнішою назвою слов’ян в іноземних авторів є: *венеди, анти,* слав’яни, а також серби, хорвати, *дуліби.* Вони згадуються у 1—2 ст. н. е. Рання історія слов’ян викладена у античних авторів (Плінія, *Таціта,* Птолемея, *Йордана, Прокопія Кесарійського* та ін.), ранніх творах європейських істориків, арабських джерелах тощо. Питання про прабатьківщину, походження слов’ян до сьогодні

Військо князя Ігоря Святославича захоплює половецькі кибитки. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.




Східні слов'яни та їхні сусіди
поляни східнослов'янські племена
кордони сучасної України
Чорне море
Каспійське море
Азовське море
Балтійське море
Адріатичне море
Хозарський каганат
Волзька Булгарська держава
Візантійська імперія
Поляни
Деревляни
Сіверяни
Радимичі
Кривичі
Полочани
Дреговичі
В'ятичі
Уличі
Тиверці
Дуліби
Хорвати
Словени
Мадяри
Печеніги
Мордва
Черемиси
Весь
Меря
Чудь
Литовці
Ятвяги
Мазови
Пруссі
Поляки
Волохи
Київ
Чернігів
Смоленськ
Полоцьк
Новгород
Ростов
Муром
Ітіль
Херсонес
Константинополь

не розв'язане. Більшість вчених локалізують слов'янську прабатьківщину між *Дніпром* і Віслою або між Дніпром і Одрою та між Одрою і Віслою. Археологічно ранні слов'яни пов'язуються з кількома археологічними культурами *бронзового віку* в басейні Дніпра, *Дністра* і верхів'ях Вісли. Сусідами слов'ян були германці, балти, фракійці, іллірійці, кельти, *скіфи* та *сармати.* У середині 1 тис. н. е. відбулося розселення слов'ян на південь і схід Європи. Основне заняття тогочасних слов'ян — *землеробство* і *скотарство.* Слов'яни обожнювали природні явища і об'єкти, шанували духів предків, бога-творця — *Сварога.* Серед слов'ян виникло кілька племінних груп — східні, західні і південні слов'яни, які складалися з союзів племен. Найранішим державним утворенням слов'ян є перше Болгарське царство, держава Само та держава антів (усі близько 7 ст.), *Київська держава* — Русь (з 6 ст.). У 9—10 ст. більшість слов'ян прийняла християнську віру православного чи католицького обряду. У 10—13 ст. територія, заселена слов'янами, значно скоротилася, їх потіснили *угорці*, греки та *німці.* У 14—19 ст. значна частина слов'янських земель потрапила під владу чи залежність *турків.* У 19 ст. — на початку 20 ст. більшість слов'янських народів здобула державну незалежність.

СЛОВ'Я́НО-СЕ́РБІЯ — адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Україні.* Створена 1753 р. на території між притоками Дінця Бахмуткою і Луганню. Центр — м. Бахмут (нині місто Донецької обл.). Заселене російським урядом втікачами з турецьких володінь: сербами, *болгарами*, волохами, греками і частково *українцями.* Складалася з двох гусарських та двох *пікінерських полків*, що відбували службу на південних кордонах Російської імперії. Між вояками цих полків та українським місцевим населенням, а також сусідньою *Запорозькою Січчю* часто виникали конфлікти та сутички. Проіснувала до 1764 р., територія перейшла до *Новоросійської губернії,* неукраїнське населення розчинилося серед українців.

СМЕ́РД, смерди (той, що погано пахне) — вільні селяни 9—14 ст. На відміну від *холопів,* володіли землею, користувалися правом виступати на суді свідками, платили *данину* тощо. З 10 ст. внаслідок захоплення князями сільських земель частина смердів перетворилася на залежних селян. Вільного селянина почали називати *кметь.*

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Гера́сим (р. нар. нев. — 1594) — письменник, освітній діяч. Батько М. *Смотрицького.* Народився в с. Смотричі на *Поділлі.* Працював міським писарем у Кам'янець-Подільському. 1576 р. переїхав на *Волинь.* Один з організаторів і перший (з 1578) ректор *Острозької академії.* Був редактором *Острозької Біблії,* написав до неї передмову. Автор кількох полемічних творів, поезій. Його праці "Ключ царства небесного" та "Календар римський новий" видрукувані 1587 р. в *Острозькій друкарні.* Похований в Острозі.

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Мелетій (світське ім'я — Максим; 1578—1633) – письменник, філолог, церковний діяч. Народився в с. Смотричі (нині Хмельницька обл.) в сім'ї Г. *Смотрицького.* Навчався в *Острозькій академії* та єзуїтському колегіумі у Вільні, слухав лекції у Лейпцизькому, Нюрнберзькому та Віттенберзькому університетах. Спершу жив у Вільні, брав участь у діяльності Віденського братства. Був домашнім учителем у родині князя Соломирецького. 1618 р. постригся в ченці й прибрав ім'я Мелетій. У 1619—1620 рр. — ректор Київської братської школи. З 1620 р. — архієпископ Полоцький, Вітебський і Мстиславський. 1627 р. перейшов в уніатську церкву, архімандрит Дерманського Свято-Троїцького монастиря, де і похований. Спершу виступав як активний захисник православ'я (полемічні трактати, книга "Тренос, або плач східної церкви...", 1610). Головна праця його життя — *"Грамматіки славенския правилное синтагма"* (1619), в якій досліджено питання ри-



торики, синтаксису та етимології церковнослов'янської мови, що виробилися на українському ґрунті її вживання.

СОЛЯНИ́Й ШЛЯХ — сухопутний торговий шлях, що сполучав *Київську державу* з *Кримом*. Починався з Переяслава, *Києва*, йшов лівим берегом *Дніпра* до гирла р. Ворскли, далі, поблизу гирла р. Конки, правим берегом Дніпра до Перекопу, звідти до Корсуня, Сурожа (Херсонес), Кафи (Феодосія). Проіснував до 19 ст.

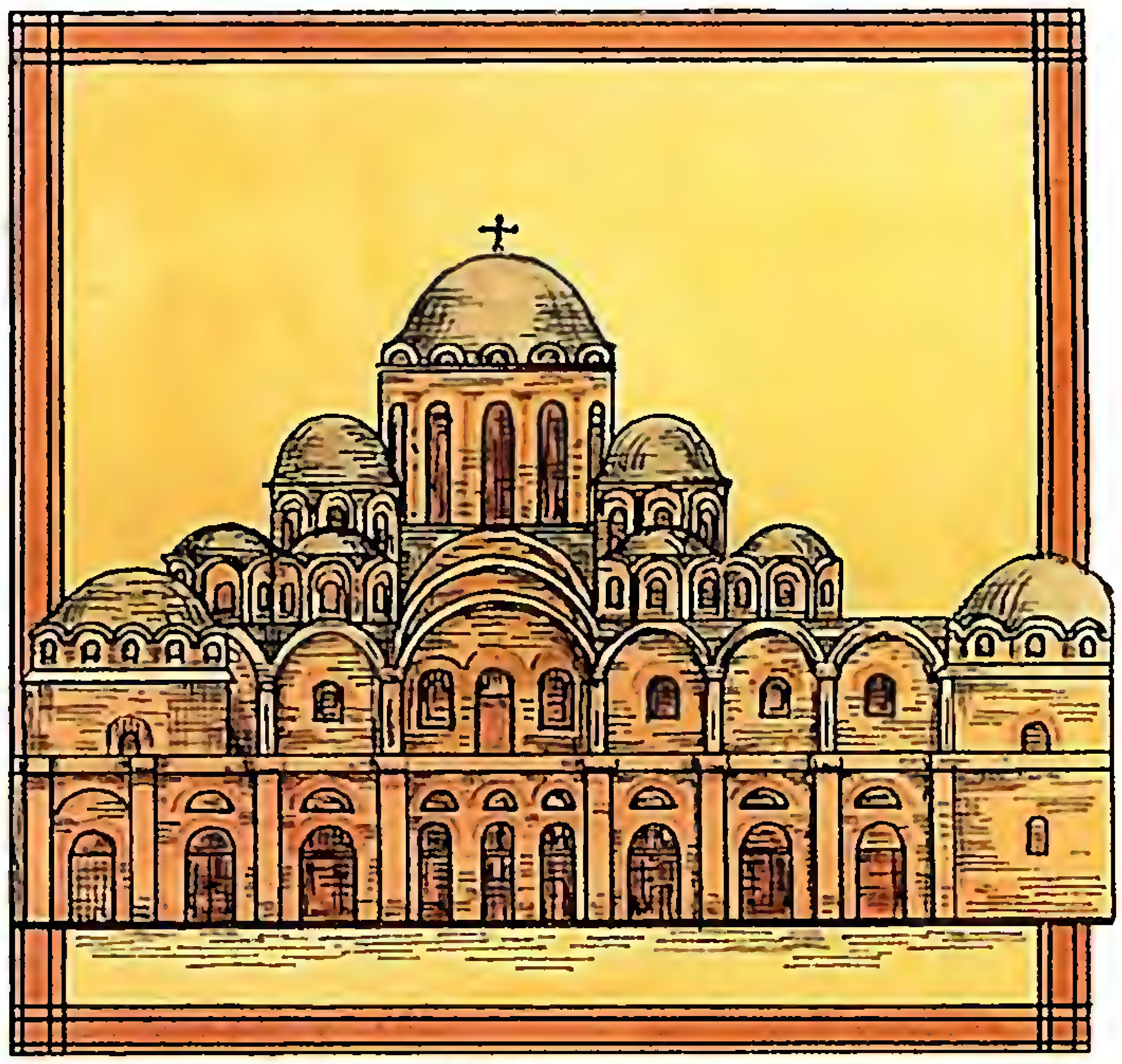
СО́ТЕННА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — виконавчий орган *сотні* у складі *полку* в *Україні* у 17—18 ст. Вела документацію сотні, видавала накази, листи тощо. Виконувала судові функції. Очолював сотенну канцелярію писар. Проіснувала до кінця 18 ст.

СО́ТЕННИЙ У́РЯД — орган влади *сотні* у 16—18 ст. Обирався на сотенній раді, підпорядковувався полковому урядові. Складався з *сотника* та сотенної старшини, до якої входили городовий (сотенний) отаман, писар, осавул, *хорунжий*. Виконував адміністративні, господарські, військові та судові функції. Проіснував до кінця 18 ст., тобто до скасування *полкового устрою України*.

СО́ТНИК — 1) Командувач *сотні* у давньоруському війську. 2) Найвища адміністративна, судова і військова посада в *сотні*. Сотник очолював *сотенний уряд* у системі *полкового устрою України* 17—18 ст. Спершу обирався на сотенній раді, з 1687 р. призначався *гетьманом* України, на *Слобожанщині* — російською адміністрацією. Підпорядковувався *полковникові* та полковому урядові, в окремих випадках — безпосередньо гетьманові України. Посаду скасовано наприкінці 18 ст. у зв'язку із ліквідацією полкового устрою України. 3) Військове звання у реєстровому козацькому війську 16—17 ст. 4) Військове звання в охочекомонних та інших військових підрозділах України 17—18 ст.

СО́ТНЯ — 1) Військова одиниця народного ополчення 9—14 ст. в *Київській Русі*. Очолювалася сотенним. Складалася зі 100 чоловік. 2) Військова одиниця *реєстрових козаків* 16—17 ст. 3) Адміністративно-територіальна, судова і військова одиниця в Україні у 17—18 ст. Сотні, як правило, іменувалися за назвою сотенних міст. У полках було різне число сотень (від 7 до 20) і кількість їх не була постійною. Як військова одиниця сотня складалася з 200—250 козаків. Очолювалася така сотня *сотником* і *сотенним урядом*. 4) Військова одиниця охотницьких полків 17—18 ст.

СОФІ́ЙСЬКИЙ СОБО́Р У КИ́ЄВІ — пам'ятка української культури. Збудований з нагоди важ-



ливої перемоги війська князя *Ярослава Мудрого* над *печенігами*. Закладений 1037 р. (за іншими даними — 1017). Первісно це була прямокутна споруда з двома рядами аркових галерей, увінчана 13 банями. Зовні стіни не тинькувалися, всередині розписані фресками і прикрашені мозаїками. Собор був головним митрополичим хра-



мом *Київської держави,* де відбувалися урочисті відправи з різних нагод (народження, смерть, посадження князів, прийоми іноземних послів), поховання київських князів, зокрема *Ярослава Мудрого*, Всеволода Ярославича, *Володимира Мономаха.* При соборі працювала школа, існувала бібліотека, заснована Ярославом Мудрим, велося літописання, переписування книг. У наступні століття собор руйнувався, відновлювався, перебудовувався. Найбільших змін собор зазнав у 17—18 ст., коли його було перебудовано у бароковому стилі, зовні потиньковано, навколо оточено мурами й монастирськими спорудами. Митрополит Петро *Могила* заснував при Софії чоловічий монастир, перебудував храм і надав йому теперішнього вигляду. За митрополита Рафаїла *Заборовського* 1731—1748 рр. було надбудовано дзвіницю, зведену раніше гетьманом Іваном *Мазепою*, поставлено новий *іконостас.* Із західного боку було споруджено розкішну барокову браму (так звана брама Заборовського), що вела до митрополичого двору.

СПУДÉЇ (гр. — старанний) — назва учнів *братських шкіл* у 16—18 ст., а також учнів середніх і нижніх класів *Київської академії* та колегіумів в *Україні.*

СРÍБНИК, срібляник — назва перших срібних монет *Київської держави* кінця 10—11 ст. Карбувалися за правління великих князів *Володимира Великого* та його синів Святополка та *Ярослава Мудрого* (у час його правління в Новгороді), а також тмутороканського князя Олега Гориславича. Вага срібників — від 1,7 до 4,7 г. На монетах зображали Ісуса *Христа*, святих, князів, *тризуб* та відповідні написи.

СТÁНИ — суспільні групи зі спільними правами, обов'язками, що визначені *звичаєвим правом*, релігією, правовими нормами і документами. В *Україні* у 16—18 ст. було юридично визначено 5 станів: козаки, духівництво, *шляхта*, *міщани*, селяни. У кінці 18 ст. російським урядом було визначено 4 стани: *дворянство* (шляхта), духівництво, міщани, селяни. Такий поділ проіснував до початку 20 ст.

СТАРÁ СІЧ. Див. *Чортомлицька Січ.*

СТАРОДУ́БСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця *України.* Утворений 1654 р. на *Слобожанщині.* Полковий центр — м. Стародуб (нині на території *Росії*). Первісно підпорядковувався *полковникові*, з 1663 р. виділений в окрему одиницю, підпорядковану гетьманському управлінню. Проіснував до 1781 р. З козаків утворено полк російської армії, а територія увійшла до складу *Новгород-Сіверського намісництва.*



Викладач та спудеї Київської академії. З гравюри у книзі "Ифіка ієрополітіка" ("Філософія повчальна"). Гравер Никодим Зубрицький. Київ, Лаврська друкарня, 1712.

СТÁРОСТА — 1) У князівську добу — представник нижчої ланки князівської адміністрації. 2) У 14—18 ст. у Великому князівстві Литовському та *Польщі* — найвищий державний урядовець *повіту*; називався також городовим старостою. 3) У 14—18 ст. у Польщі і, зокрема, в підпольській *Україні* — представник державної влади, який управляв королівськими землями (як правило, пожиттєво), що надавалися *королем* за певні заслуги перед *державою.* 4) У 14—19 ст. — голова сільської *громади* в Україні, якого подекуди називали війтом. 5) У *Галичині* у 1772—1918 рр. (та 1919—1939) — старший урядовець адміністративно-територіальної одиниці – *староства.* 6) Назва виборної або призначеної особи для проведення спільної роботи, завдання, старший певної групи людей (артілі, чумацької валки тощо).

СТÁРОСТВО — 1) Адміністративно-територіальна і господарська одиниця на державних (королівських) землях у *Польщі,* Великому князівстві Литовському і, зокрема, у підпольській *Україні* у 14—18 ст. До складу староства входило одне або кілька міст та навколишні села, що надава-

лися в управління окремим особам, як правило, пожиттєво, за заслуги перед *державою.* Керували староствами *старости.* Всі прибутки йшли на користь старость. На підпольській Україні староства ліквідовані внаслідок *Визвольної війни українського народу.* Після 1667 р. відновлені. Остаточно скасовані після трьох *поділів Польщі* у кінці 18 ст. 2) У 1772—1918 рр., 1919—1939 рр.' — повітове управління у *Галичині,* очолюване старостою.

“СТАТТІ ДЛЯ ЗАСПОКО́ЄННЯ РУ́СЬКОГО НАРО́ДУ” — акт 1632 р. польського уряду, затверджений польським королем *Владиславом IV Вазою* та сеймом. Згідно зі “Статтями...” значною мірою поновлювалися права українського народу, православної церкви, скасовані *Берестейською унією 1596 р.,* визнавалася православна ієрархія на чолі з *митрополитом,* дозволялося вільно відправляти православні обряди, відкривати школи, церкви, братства, друкарні, займати православним *українцям* міські уряди.

СТРИБО́Г (від стрий — дядько по батькові та *бог*) — персонаж східнослов’янської і, зокрема, української *міфології.* Є підстави вважати Стрибога близьким до *Дажбога.* Ймовірно, що Стрибог був богом війни, батьком усіх вітрів. Належав до поганського пантеону богів князя *Володимира Великого.*

СТУ́ДІУМ РУТЕ́НІУМ — навчальний заклад, що існував у 1787—1809 рр. при Львівському польському університеті для підготовки греко-католицьких священиків. Більшість предметів викладалися українською мовою. Курс навчання тривав 6—7 років.

“СУД І РОЗПРА́ВА” — скорочена назва пам’ятки феодального права на території *України* у 18 ст. Становить собою витяг з польсько-литовського та російського законодавств і звичаєвих норм, що діяли на Лівобережжі та Правобережжі у 15—18 ст. Автор — Ф. Чуйкевич. У збірнику систематизовано норми, які закріпляли право власності на землю та покріпачення селян.

СУЛИМА́ Іва́н (р. нар. нев. — 1635) — козацький *гетьман.* Походив з Чернігівщини, зі шляхетського роду. Служив у польських магнатів, брав участь у походах проти *турків* і *татар.* 1628 р. обраний (уперше) гетьманом. Нагороджений *Папою* Римським Павлом V золотою медаллю за боротьбу з турками. 1635 р. ще раз обраний гетьманом українських козаків. Того ж року, повертаючись з військом з морського походу на турецьку фортецю Азов, зруйнував польську *Кодацьку фортецю* на Дніпрі. По-зрадницькому захоплений частиною реєстрової старшини у полон і виданий полякам. Страчений у *Варшаві.*



СУЛТА́Н (тур. — влада) — титул верховного правителя у багатьох мусульманських країнах, зокрема в *Туреччині.*

СУМСЬКИ́Й ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця *Слобідської України.* Створений 1658 р. Полкове місто — Суми. Відомо, що 1732 р. складався з 20 сотень. Ліквідований 1765 р., територія увійшла до складу *Слобідсько-Української губернії,* а з козаків створено *військові поселення.*

СУПРА́СЛЬСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — збірка літописних текстів, укладена невідомим упорядником у першій половині 16 ст. Виявлений у Супрасльському монастирі (нині на території *Польщі).* Складається з 2 частин і скороченого Новгородського літопису, що охоплює події від найдавніших часів до 1382 р., та Короткого Київського літопису, що описує події від 862 до 1515 р., зокрема в *Києві* та на *Волині.* Закінчується літопис окремим записом за 1543 р. Вперше опубліковано 1836 р.

СФРАГІ́СТИКА (гр. — печатка) — допоміжна історична наука, що вивчає печатки, пломби, клейма тощо, описує та досліджує їх як історичне джерело. Остаточне становлення науки припадає на 18 ст.

СХІ́ДНА РИ́МСЬКА ІМПЕ́РІЯ. Див. *Візантія.*

ТА́ВРИ (гр. — від назви одного зі скіфських племен) — населення передгір'я та гір *Криму* у 1 тис. до н. е. Вперше згадуються *Геродотом* у 5 ст. до н. е. Таври певний час боролися за незалежність з *античними державами Північного Причорномор'я.* У першій половині 1 тис. розчинилися серед інших народів. Від їхнього найменування походять кримські назви *Таврі́да,* Тавріка, Таврія.

ТАВРІ́ДА, Тавріка, Таврія — назва Кримського півострова. Походить від назви його гірського населення — *таврів.*

ТАТА́РИ (татар., від назви населення на півночі Китаю) — назва кочових племен, що кочували неподалік озера Байкалу в *Азії.* Зустрічається з 6 ст. Разом з *монголами* та іншими племенами татари з'явилися в *Європі*, зокрема на українських землях, у 13 ст. У наступні століття ця назва поширилася і на інші народи, що населяли *Золоту Орду.* У 15—16 ст. окремі частини татар Золотої Орди сформувалися в осібні групи: казанські, астраханські, кримські та ін. Кримські татари 1449 р. утворили власну державу — *Кримське ханство,* що унезалежнилося від Золотої Орди. У 15—18 ст. татари регулярно нападали на українські землі, водночас не раз вступали у військовий союз з українськими гетьманами у війнах з *Річчю Посполитою*, *Московією* тощо.



татари

ТА́ЦІТ Пу́блій Корне́лій (бл. 58 — після 117) — римський історик, політичний діяч, обіймав високі державні посади. Автор ряду праць, серед яких — "Історія" в 14 книгах і "Аннали" в 16 книгах, що висвітлюють історію Риму та інших країн і народів. Містять важливі й достовірні відомості про *венедів, сарматів* та ін.

ТЕКСТОЛО́ГІЯ (лат. — зв'язок та гр. — вчення) — допоміжна історична наука, що вивчає писемні твори та історичні документи з метою визначення їх походження, історії тощо та підготовки до публікації. Сучасна текстологія почала формуватися у 18 ст.

ТЕТЕ́РЯ Павло́ (бл. 1620—1671) — *гетьман* України. Походив із *реєстрових козаків* Переяславщини. Навчався у *Київській академії,* належав до *Львівського братства.* До 1648 р. працював писарем міського суду у Володимирі-Волинському, з 1649 р. — полковий писар *Переяславського полку*, з 1653 р. — переяславський *полковник.* 1654 р. у складі української делегації перебував у *Москві* у справі підготовки *Березневих статей 1654 р.* У 1657—1659 рр. — генеральний писар, брав участь у підготовці *Гадяцької угоди 1658 р.* і *Слободищенського трактату 1660 р.* 1663 р. обраний гетьманом України. Намагався придушити повстання на Правобережжі, але зазнав поразки і 1665 р. втік до *Польщі*, де прийняв католицьку віру і отримав посаду брацлавського, ніжинського та чигиринського *старости.* Внаслідок непорозумінь з польським урядом перейшов на бік *Туреччини.* Іл. див. на стор. 189.

ТИ́ВЕРЦІ (ймовірно, від назви р. Тивр) — східнослов'янське *плем'я* (союз племен), що жило на території між *Дністром*, Прутом і *Дунаєм.* Згадується у недатованій частині *Літопису руського* поруч з іншими племенами. У 10—11 ст. входило до *Київської держави*, а пізніше — до *Галицько-Волинської держави.* Разом з іншими племенами тиверці формували українську *націю.*

ТИСКИНЕ́ВИЧ Григо́рій (р. нар. і см. нев.) — козацький *гетьман.* Був активним противником унії православної церкви з католицькою. Відомо, що 1609 р. брав участь у поході козаків на *Крим.* 1610 р. обраний гетьманом.

ТИ́СЯЧА — військова одиниця ополчення у *Київській державі у* 9—10 ст., у подальшому (до 15 ст.) міст *Києва*, Чернігова, Новгорода та ін., якими управляли довірені особи *князя.* На чолі стояв тисяцький. Як правило, призначалися князем, який вибирав їх з-поміж бояр.

ТІ́ТМАР МЕ́РЗЕБУРЗЬКИЙ (975—1018) — німецький хроніст, церковний діяч, єпископ Мер-



зебурґа. Автор історичної праці “Хроніка” (1012—1018), що охоплює події 908—1018 рр. у Німеччині та інших країнах. Містить відомості про взаємини *Київської держави* з *Польщею, “Священною Римською імперією”,* подає опис *Києва,* в якому ставить його в ряд з найкращими містами Європи.

ТМУТАРАКА́НЬ, Тмуторокань (тюрк. — назва одного з титулів у тюркомовних народів) — місто, центр Тмутараканського князівства *Київської держави,* що лежало на Таманському півострові (нині на території *Росії*). В античні часи це було м. Гермонаси, а у 8—9 ст. — поселення Таматарха, що належало *Хозарському каганатові.* У 10—11 ст. Тмутаракань входить до складу Київської держави, в кінці 11 ст. місто захопили *половці,* у 13 ст. — генуезці, а потому — *татари.* У 15 ст. місто зруйнували *турки* й татари, і воно більше не відновлювалося.

ТОМАКІ́ВСЬКА СІЧ — фортеця, військово-адміністративний центр запорозьких козаків. Заснована у 15 ст. Знаходилася на острові Томаківка, що на *Дніпрі.* Після зруйнування кримськими *татарами* у 1593 р. козаки заснували *Чортомлицьку Січ.* Нині під Каховським водосховищем.

ТОПОНІ́МІКА (гр. — місцевість й ім’я) — допоміжна історична дисципліна, що вивчає власні географічні назви. Окремі групи топонімів мають свої назви: водних об’єктів — гідроніми, великих природних областей — ороніми, шляхів сполучень — дромоніми, населених пунктів — ойконіми. Топонімічні дослідження велися з античних часів. Як сучасна наука топоніміка сформувалася у першій половині 19 ст. Топоніміка — частина *ономастики.*

ТО́РКИ (тюрк. — сила, влада; у візантійських джерелах — узи, арабських — гузи) — кочові тюркомовні племена, які у 10 ст. перекочували з *Азії* в Приаралля. Відомо, що 965 р. торки як союзники князя *Володимира Великого* брали участь у боротьбі з булгарами. У 1055 і 1060 рр. торки зазнавали відчутних поразок від руських князів, 1116 р. — від *половців* і змушені були переселитися у басейн р. Россі, де поступово були асимільовані слов’янськими племенами.

ТРИЗУ́Б, тризубець — геральдичний знак. Зображення тризуба як символу відоме з початку 1 тис. н. е. Символ тризуба пов’язують з умовним зображенням птаха, якоря, імперською чи князівською монограмою, рунічним написом тощо. У часи *Київської держави* тризуб зображувався на монетах київських князів *Володимира Великого, Ярослава Мудрого,* використовувався їхніми наступниками. У багатьох місцях України знайдено зображення тризуба на кахлях, цеглі, зброї, посуді, прикрасах, печатках тощо. З часом тризуб зазнав змін у накресленні, але зберіг свою тричленну структуру. Всього відомо близько 200 видозмін тризуба. У пізніші часи окремі українські роди використовували тризуб у своїх гербах. У 1918 р. тризуб покладено в основу державного герба Української Народної Республіки. З утвердженням незалежної української держави у 1991 р. золотий тризуб на синьому щиті затверджений малим Державним гербом України.

Різноманітні варіанти тризуба на давньоруських пам’ятках.



ТРИПІ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *мідного віку,* датується 4 — серединою 3 тис. до н. е. Назва походить від назви с. Трипілля на Київщині, де наприкінці 19 ст. було виявлено першу пам'ятку цієї культури. Трипільська культура виникла і сформувалася внаслідок просування давніх землеробів з *Балкан* на Південний Схід. Поширилася переважно на Правобережну Україну та *Молдову.* Етнічна приналежність племен — носіїв цієї культури остаточно не вияснена. Племена трипільської культури перейшли від *матріархату* до *патріархату,* вірування їх пов'язані з культами плодючості і предків. Трипільці мешкали у наземних житлах, до яких примикали господарські будівлі. 30—40 таких жител, розташованих по колу, становили одне поселення. Деякі з них нараховували значно більшу кількість жител, а у найбільших мешкало до 10 тисяч осіб. Окремі з поселень зміцнювалися валами і ровами. Головним заняттям трипільців були *землеробство* та *скотарство.* Вони вміли також обробляти мідь, з якої виготовляли знаряддя праці, прикраси тощо, виготовляти і використовувати обпалену ліпну кераміку, займалися ткацтвом тощо. До сьогодні остаточно не з'ясована дальша доля носіїв трипільської культури.

ТРОЯ́Н, Траян (походження слова остаточно не з'ясовано) — персонаж східнослов'янської і, зокрема, української *міфології.* Триєдине божество, котре наші предки розуміли як три сонця в одному, *бог* Сонця. Одним з атрибутів є кінь (троє коней). Троян згадується в *"Слові про Ігорів похід".*

ТУРЕ́ЧЧИНА — сучасна держава у Західній *Азії* та на південному сході *Європи.* Столиця — м. Стамбул. Див. *Османська імперія.*

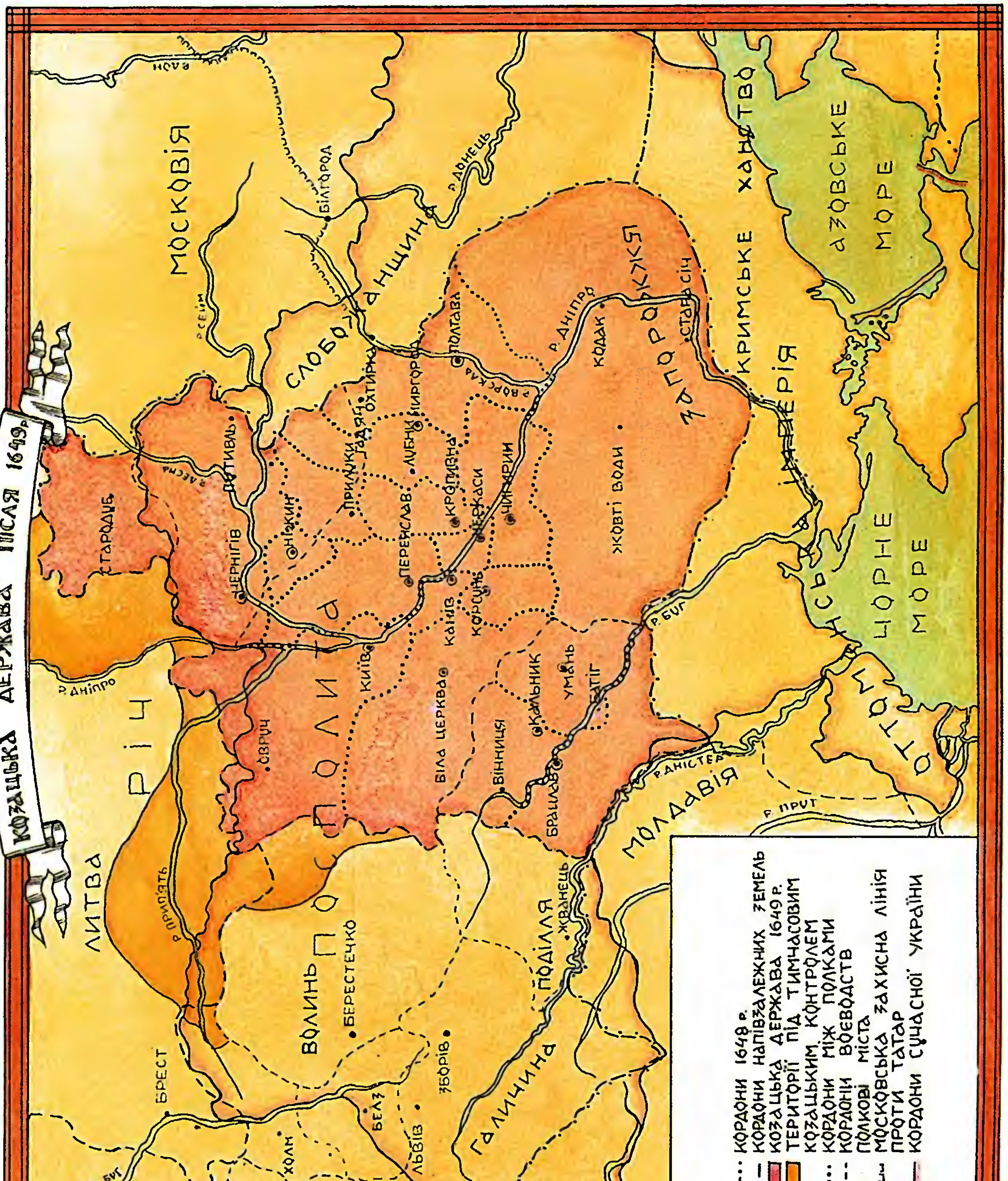
ТУ́РКИ (самоназва — тюрк) — *нація,* основне населення *Туреччини.* Мова — турецька. Переважно мусульмани.

УГО́РЦІ (самоназва — мадьорок) — *нація,* основне населення *Угорщини.* Мова — угорська. Переважно католики, частина — протестанти.

УГО́РЩИНА — *держава* у центральній *Європі.* Має безпосередній кордон з *Україною.* Столиця — м. Будапешт. Найдавніші поселення на території сучасної Угорщини стосуються неоліту. Пізніше ці землі заселяли *скіфи,* іллірійці, кельти; деякий час вони входили до складу Римської імперії. У 6 ст. з'явилися *слов'яни,* а наприкінці 9 ст. сюди з басейну р. Волги переселилися *угорці,* які змішалися з місцевими племенами і утворили окрему *націю.* На початку 10 ст. утворилася угорська держава. Угорські королі у 10—13 ст. намагалися захопити західні українські землі. Пізніше угорці брали активну участь у боротьбі з *турками.* У середині 16 ст. Угорщина розділилась на три частини: першою володіли турки, другою — австрійці, третя залишилася напівзалежною від Стамбула. У кінці 17 ст. всі угорські землі увійшли до складу Австрійської імперії, з 1867 р. одна з двох частин (разом з *Австрією*) відійшла до Австро-Угорської






КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ПІСЛЯ 1649 р.
КОРДОНИ 1648 р.
КОРДОНИ НАПІВЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЕЛЬ
КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА 1649 р.
ТЕРИТОРІЇ ПІД ТИМЧАСОВИМ КОЗАЦЬКИМ КОНТРОЛЕМ
КОРДОНИ МІЖ ПОЛКАМИ
КОРДОНИ ВОЄВОДСТВ
ПОЛКОВІ МІСТА
МОСКОВСЬКА ЗАХИСНА ЛІНІЯ ПРОТИ ТАТАР
КОРДОНИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ
МОСКОВІЯ
СЛОБОЖАНЩИНА
ЗАПОРОЖЖЯ
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
ОТТОМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
МОЛДАВІЯ
РІЧ ПОСПОЛИТА
ЛИТВА
ВОЛИНЬ
ПОДІЛЛЯ
ГАЛИЧИНА
СТАРОДУБ
ЧЕРНІГІВ
ПУТИВЛЬ
НІЖИН
ПРИЛУКИ
ГАДЯЧ
ОХТИРКА
ЛУБНИ
МИРГОРОД
ПОЛТАВА
ПЕРЕЯСЛАВ
КРОПИВНА
ЧЕРКАСИ
ЧИГИРИН
КАНІВ
КОРСУНЬ
КИЇВ
БІЛА ЦЕРКВА
ОВРУЧ
ВІННИЦЯ
КАЛЬНИК
УМАНЬ
БАТІГ
БРАЦЛАВ
ЖОВТІ ВОДИ
КОДАК
СТАРА СІЧ
БІЛГОРОД
ЖВАНЕЦЬ
БЕРЕСТЕЧКО
ЗБОРІВ
БЕЛЗ
ЛЬВІВ
ХОЛМ
БРЕСТ
Р. ДЕСНА
Р. СЕЙМ
Р. ДНІПРО
Р. ВОРСКЛА
Р. ДОНЕЦЬ
Р. БУГ
Р. ДНІСТЕР
Р. ПРУТ
Р. ПРИП'ЯТЬ
Р. ЗАХ. БУГ
Р. ТИСА





УКРАЇНЦІ
XVII - XVIII ст.
ГЕТЬМАН
ПОЛКОВНИКИ
ПОЛКОВНИЦЯ
ПОЛКОВНИК
ПИСАР
ШЛЯХТА
ПОЛКОВА СТАРШИНА
СОТНИКИ
ПИСАР
ХОРУНЖИЙ
ЗАМОЖНІ ПАНІ ТА ПАННИ


УКРАЇНЦІ
XVII – XVIII ст
КОЗАКИ
ПУШКАР
МІЩАНИ
КОБЗАР З
ПОВОДИРЕМ
КОЗАК
ПІДПОМІЧНИК
КОЗАК І
КОЗАЧКА
СЕЛЯНИ ТА СЕЛЯНКИ

імперії. З 1918 р. Угорщина — окрема незалежна держава.

УДІ́ЛЬНІ КНЯЗІ́ВСТВА, уділи (старосл. — частина, відділене) — частка в родовому володінні члена князівського *роду.* В *Київській державі* уділи надавалися *князем* своїм синам і родичам, які управляли удільним князівством, визнаючи зверхність київського князя. Принцип поділу *держави* на удільні князівства затверджений на *Любецькому з'їзді 1097 р.* Удільні князівства мали власний управлінський апарат, військо. З послабленням Київської держави удільні князівства зменшували свою залежність від *Києва*, особливо ті, що знаходилися далі від центру, і поступово перетворювалися на незалежні держави-князівства (Київське, Чернігівське, Галицьке, Волинське, Ростовське, Суздальське, Новгородське та ін.). У свою чергу ці удільні князівства ділилися на ще менші. Між удільними князями постійно точилися війни, що призводили до дальшого послаблення і спустошення. Інколи той чи інший князь на певний період підкоряв сусідні удільні князівства, але такі утворення не були тривкими. На початку 12 ст. київський князь *Володимир Мономах* зумів призупинити процес роздрібнення удільних князівств, об'єднав більшу їх частину навколо Києва, та після його смерті цей процес відновився. На українських землях, що потрапили під владу *Литви* і *Польщі*, удільні князівства були ліквідовані протягом 14—15 ст. Останнє — *Київське князівство* — у 1470 р. Монгольська навала спричинила те, що північно-східні землі Київської держави в час залежності від *Золотої Орди* виробили новий тип державного правління, близький до того, що його знали країни *Азії.* Це прискорило початок формування російської *нації* і початок піднесення *Москви* як державного центру, що поступово до кінця 16 ст. ліквідувала на своїх землях удільні князівства.

УКРАЇ́НА — *держава* у Східній *Європі.* Межує з *Румунією*, *Молдовою*, *Угорщиною*, *Словаччиною*, *Польщею*, *Білоруссю*, *Росією.* Столиця — м. *Київ.* Населена переважно *українцями.* Найдавніші люди на українських землях відомі з раннього *палеоліту.* В пізніші часи на території України жили різні, переважно кочові народи — *кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни.* Археологічно давнє населення України пов'язується із зарубинецькою, черняхівською, трипільською та іншими локальними культурами. Поява *слов'ян* на цих землях датується 1 тис. Наприкінці 5 ст. було засновано Київ, що спочатку був головним містом *полян*, а згодом *Київської держави,* яка досягла своєї могутності у 10—11 ст., у часи правління князів *Володимира Великого* та *Ярослава Мудрого.* Наприкінці 12 ст. значна частина українських земель увійшла до *Галицько-Волинської держави,* заснованої королем *Данилом Галицьким* зі столицею у м. Галичі. Монгольська навала у 13 ст. призвела до занепаду української державності, у 14 ст. більшість України увійшла до складу Великого князівства Литовського, а у середині 16 ст. — до складу Польщі. У цей час українське козацтво почало швидко перетворюватися на провідну українську *верству.* Боротьба козаків за свої "права і вольності" привела до початку в 1648 р. Визвольної війни під проводом гетьмана України Б. *Хмельницького,* внаслідок чого було відновлено державу українського народу. Подальші події призвели до того, що українські землі було знову поділено між сусідніми державами. Найбільша частина України — *Гетьманщина* з 1654 р. як автономна держава перебувала у складі Російської імперії. Наприкінці 18 ст. *автономія* Гетьманщини була скасована, знищено *Запорозьку Січ.* Нове національне піднесення Україна пережила наприкінці 19 — на початку 20 ст. У 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку. Після кількох років війн з Росією і Польщею республіка перестала існувати. Західні українські землі до 1939 р. перебували у складі Польщі, а решта — у складі Радянського Союзу. 1991 р. державна самостійність України була відновлена. Карту "Козацька держава..." див. на стор. 191.

УКРАЇ́НСЬКА ЛІ́НІЯ — система укріплень, зведених за наказом російського уряду у першій половині 18 ст. для оборони від нападів *турків* і *татар* з півдня. Проходила по р. Орелі та її притоці Берестовій до злиття із Сіверським Дінцем. Загальна довжина лінії 285 км. Складалася з 16 фортець та з понад 200 редутів, з'єднаних між собою земляним валом з ровом. Обороняли її близько 22 тисячі вояків, що складали 14 кінних, 6 піхотних полків та артилерію. Після 1770 р., коли південніше було зведено Дніпровську лінію, втратила своє значення.

УКРАЇ́НЦІ — *нація*, основне населення *України.* Мова — українська. Переважно православні, частина — греко-католики. Є також інші конфесії. Іл. див. на стор. 192—193.

У́ЛИЧІ (ймовірно, від "угол" — кут) — східнослов'янське *плем'я*, що первісно жило в Пониззі *Дніпра,* Побужжі і на березі *Чорного моря.* 885 р. увійшло до складу *Київської держави.* У 10 ст. уличі під натиском *печенігів* переселилися північніше свого первісного розселення. Головне місто — Пересічень, що знаходилося трохи нижче гирла *Либеді* (нині не існує, частково збереглося

городище). Разом з іншими племенами склали основу української *нації*.

У́МАНСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — м. Умань (тепер Черкаська обл.). 1649 р. складався з 14 сотень. Після *Андрусівської угоди* 1667 р. територія полку відійшла до *Польщі*. У кінці 70-х рр. 17 ст. припинив існування внаслідок значного знелюднення цієї території.

УНІВЕРСА́Л (через польс. з лат. — загальний) — документ, акт державної влади, яким доводиться до загалу певне рішення, ухвала. В *Україні* у 17—18 ст. універсали видавали *гетьман* України, *генеральна старшина* та полковники. Чинність універсалів поширювалася відповідно до рівня компетенції. Стосувалися військових, адміністративних, державних, політичних справ, призначень на державні посади, питань землеволодіння, податків, зовнішньої політики тощо. Окремі універсали виконували функції охоронних грамот. Укладалися *Генеральною військовою канцелярією*, гетьманською або *полковою канцелярією*. Універсал містив титул, ім'я та прізвище того, хто його видавав, ім'я та прізвище чи означення того, кого він стосується, основну тему, дату та підпис. Завірявся універсал *печаткою*. При потребі виготовлялися офіційні копії універсалів або їх прилюдно оголошували у відповідних місцях. Універсали видавали також провідники народних повстань, зокрема *Гайдамаччини*.

ФАЛЕРИ́СТИКА (лат. — металева пластина, прикраса) — допоміжна історична дисципліна, що вивчає нагороди, пам'ятні знаки, значки, документи і матеріали нагородної статистики. Первісно фалеристика входила до *нумізматики*, а у першій половиш 20 ст. виділилася в окрему дисципліну.

ФА́СТІВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця *України*. Створений у 1684 р. Семеном *Палієм*. Полковий центр — м. Фастів (нині Київська обл.). До *полку* увійшли частина колишнього *Білоцерківського полку* і більша частина *Паволоцького полку*. З 1702 р. полковим центром стала Біла Церква і полк отримав назву Білоцерківського.

ФЕДОРО́ВИЧ (Москвитін) Іва́н (в російських джерелах — Федоров; бл. 1525—1583) — друкар. Навчався у Краківській академії; у 50-х рр. пере-



Друкарський знак Івана Федоровича.

бував у *Москві*, де працював у місцевій друкарні; надрукував першу точно датовану російську книгу *Апостол* (1564). У 1565 р. переселився в Білорусь; на замовлення князя Г. Ходкевича видрукував дві книги. 1572 р. перебрався в *Україну*. 1574 р. у *Львові* видрукував перші точно датовані українські книги Апостол і "Буквар". Пізніше працював в *Острозькій друкарні*, де видрукував *Острозьку Біблію* (1581). Одночасно з друкуванням книг працював над литвом гармат, розробив кілька нових їх видів, з якими побував у деяких європейських державах. Помер у Львові, де і похований.

ФЕДОРО́ВИЧ Тара́с (Трясило; р. нар. і см. нев.) — козацький *гетьман*. Брав участь у козацьких походах проти *татар* і *турків*. Належав до *реєстрових козаків*. У 20-х рр. 17 ст. був корсунським *полковником*. 1629 р. обраний гетьманом, під його керівництвом того ж року відбувся похід у *Крим*. Навесні 1630 р. очолив повстання на Наддніпрянщині, яке швидко охопило значну частину *України*. Розгромивши польське військо, козаки Федоровича зайняли кілька міст. Внаслідок перемоги над польським військом під Переяславом уклав з поляками *Переяславську угоду 1630 р.* і відійшов з частиною козаків на Січ. У наступні роки намагався підняти нове повстання, але після

невдачі відійшов на Дон, вів переговори про перехід козацьких загонів на службу до царя. Дальша його доля невідома.

ФЕОДО́СІЙ (Теодосій) **ПЕЧЕ́РСЬКИЙ** (бл. 1036–1074) — церковний і культурний діяч, письменник. Народився у Василькові під Києвом у родині тіуна, князівського службовця. У 23-річному віці прийняв чернечий постриг у київському Печерському монастирі, близько 1062 р. з благословіння *Антонія Печерського* обраний його ігуменом. Упорядкував чернече життя, запровадив перший на *Русі* монастирський статут. Автор ряду повчань, проповідей тощо. Заклав головний храм монастиря — Свято-Успенський собор. Був похований у печерах, потім мощі перенесено в собор. Канонізований як святий 1108 р. День поминання — 3 травня та 14 серпня. Життя Феодосія Печерського описане в *"Києво-Печерському патерику"*.

ФІО́ЛЬ Швайпо́льт (ймовірно, спотворене ім'я Святополк; р. нар. нев. — 1526) — слов'янський друкар, гірничий майстер. Родом з Німеччини. Керував слов'янською друкарнею у *Кракові*, де 1491 р. видрукувано перші кириличні книги Часослов та "Октоїх", а також недатовані дві "Тріоді". Вважається, що ці книги надруковані на замовлення з *України*. Основний текст книг написаний церковнослов'янською мовою, а у післямовах вжито тогочасну літературну українську мову. Випуск Фіолем кириличних книг призвів до конфлікту з католицькою церквою, внаслідок чого він змушений був переїхати до *Словаччини*. Помер у Кракові.

Кінцівка краківського видання Швайпольта Фіоля з гербом м. Кракова. 1491.



ХАНЕ́НКО Миха́йло (бл. 1620—1680) — *гетьман* України. Походив з козацької родини. У 1660—1669 рр. був уманським *полковником*. Як прихильник пропольської орієнтації, підтримував політику гетьманів Ю. *Хмельницького* і П. *Тетері*. 1669 р. козаки трьох правобережних полків проголосили М. Ханенка гетьманом підпольської України. Воював з П. *Дорошенком* та І. *Самойловичем*, зазнавши 1674 р. нищівної поразки, зрікся *булави*. Одержав від царя маєтності на Чернігівщині. 1677 р., звинувачений царським урядом у зносинах з *Польщею*, був ув'язнений і невдовзі після звільнення помер.

ХА́РКІВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України на *Слобожанщині*. Створений у 1659—1660 рр. переселенцями з *Лівобережної України*. Полковий центр — Харків. У 1677 р. до полку приєднано *Балаклійський полк*, 1685 р. частина території відійшла до новоствореного *Ізюмського полку*. Проіснував до 1765 р. Територія увійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*, а з козаків утворено уланський полк російської армії.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Богда́н Зіно́вій (1595—1657) — *гетьман* України. Походив зі шляхетської козацької родини з Черкащини. Освіту отримав у єзуїтському колегіумі у *Львові*. Служив реєстровим козаком у сотні свого батька. У складі козацького війська брав участь у польсько-турецькій війні 1620—1621 рр., потрапив у полон, звідки був визволений 1622 р. Воював у козацько-польських війнах у 30-х рр. 17 ст. 1637 р. недовго був писарем реєстрового війська, потім — чигиринським *сотником*. 1646 р. у складі найманого війська воював на боці Франції у війні з Іспанією. 1647 р. вів підготовку до антипольського повстання в Україні, що розпочалося 1648 р. і переросло у *Визвольну війну українського народу*. Того ж року його обрали гетьманом України. Українські війська під його проводом завдали ряд поразок полякам під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом, Жванцем тощо. Як гетьман здійснив принципову державну реформу, увів *полковий устрій України*, створив могутнє військо, упорядкував збирання податків, готував, а за деякими джерелами, налагодив карбування власної грошової одиниці, усталив зовнішньополітичні стосунки з прикордонними державами — *Туреччиною*, Швецією, *Московією*, *Польщею*, *Кримом* та ін. 1654 р. підписав з Московською *державою* міждержавну угоду — так звані *Березневі*



статті 1654 р. Останні роки життя провів у справах по розбудові власної держави. Похований у Суботові (нині село Чигиринського р-ну Черкаської обл.).

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Ве́нжик (Венцлав; р. нар. і см. нев.) — козацький *гетьман.* Відомо, що він брав участь у походах проти *татар* і *турків*, 1534 р. був обраний гетьманом.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Ю́рій (1641 – бл. 1681) — *гетьман* України. Син гетьмана Б. *Хмельницького.* Виховувався при батькові, однак за характером був людиною нерішучою і слабодухою, перебував під впливом старшинського оточення. 1659 р. обраний гетьманом України. Підписав з Польщею *Переяславську угоду 1630 р.,* що у порівнянні з *Березневими статтями 1654 р.* урізала права України. Укладений ним з Польщею *Слободищенський трактат 1660 р.* призвів до спалаху громадянської війни в Україні. Склавши 1663 р. булаву, Ю.Хмельницький постригся в ченці, але поляки заарештували його і ув'язнили в Марієнбурзькій фортеці. Вийшовши на волю, жив в одному з монастирів м. Умані. Під час нападу *татар* 1673 р. потрапив у полон і внаслідок переговорів та політичних комбінацій 1677 р. проголошений гетьманом України у підданстві *Туреччини.* Був позбавлений *булави* 1681 р., але 1685 р. з допомогою татар знову обраний гетьманом. Страчений турками у Кам'янці-Подільському.

ХОЗА́РИ (походження слова остаточно не з'ясовано) — напівкочові тюркомовні племена, що відомі з 6 ст. н. е. Жили на території сучасного Дагестану в районі Кавказьких гір. Основне заняття — *скотарство.* У 7 ст. підкорили сусідні народи й утворили державу *Хозарський каганат.* Після її падіння у 10 ст. поступово змішалися з кочовими народами.

ХОЗА́РСЬКИЙ КАГАНА́Т — *держава*, що виникла у 7 ст. на території між Каспійським і Азовським морями після розпаду Тюркського каганату. Первісно столиця — м. Семендер (нині на території Дагестану), а з 8 ст. — м. Ітіль на Волзі. На чолі держави стояв *каган*, хоч реальна влада належала його заступникові — бегу. У другій половині 7 ст. витіснили волзьких булгар і поширили свою владу на українське степове Причорномор'я, згодом — на більшу частину *Криму. Поляни, радимичі,* в'ятичі і *сіверяни* платили каганові *данину.* Остаточно унезалежнилися ці племена лише у 60-х рр. 10 ст. Під натиском *Київської держави* каганат слабшав, а внаслідок появи з глибин *Азії* нових кочових народів до кінця 10 ст. перестав існувати.

ХО́ЛМЩИНА (від слова холм, пагорб)) — історико-етнографічний регіон, розташована на лівобережжі Бугу. Нині територія *Польщі.* Заселена з *палеоліту.* Тут жило плем'я *дулібів.* З 10 ст. — у складі *Київської держави.* З 13 ст. по 1340 р. — у складі *Галицько-Волинської держави.* У заснованому королем *Данилом Галицьким* м. Холмі певний час була столиця держави. У 1340—1377 рр. — під владою *Литви*, потому недовго — у складі *Угорщини* і до 1795 р. — Польщі. 1648 р. військо Б. *Хмельницького* зайняло цю територію. З 1795 р. після поділу Польщі — у складі Австрійської імперії, з 1918 р. — Польщі.

ХОЛО́ПИ, хлопи (походження слова остаточно не з'ясовано) — категорія населення *Київської держави,* що перебувало в особистій, майновій та юридичній залежності від феодалів, їх стан був подібний рабському. За *"Руською правдою"* феодал мав право продати холопа, подарувати, навіть позбавити життя. Холопами ставали за несплату боргів, нерідко на холопів перетворювали військовополонених, ними ставали діти холопів. Пізніше з цієї категорії утворилася челядь. У 14 ст. холопи як такі перестали існувати, натомість почала з'являтися категорія кріпаків.

ХОРИ́В. Див. *Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь.*

ХО́РТИЦЯ (походження слова остаточно не з'ясовано) — острів на *Дніпрі* (нині територія м. Запоріжжя), заселений з найдавніших часів. У письмових джерелах вперше згадується *Константином Багрянородним* як острів Святого Григорія. У літописах іменується також Хортичем, Кортицьким, Городецьким, Ортинським та Інтрським островом. 1556 р. на Хортиці було зведено першу козацьку фортецю Січ (вважається, гетьманом Д. *Вишневецьким),* яку 1557 р. зруйнувало татарсько-турецьке військо. У 1596—1648 рр. тут перебувала залога *реєстрових козаків.* У 1660— 1670 рр. — військова залога кошового І. *Сірка.* Пізніше з військовою метою острів практично не використовувався.

ХОРУ́НЖИЙ (від хорогва, *корогва*) — в Україні з 11 ст. — прапороносець, з 14 ст. — керівник військового підрозділу — корогви. У 17—18 ст. існувало кілька рівнів посад хорунжого: генеральний хорунжий, який належав до *генеральної старшини* і виконував функції інспектора військової справи, відповідав за гетьманську корогву; полковий і сотенний хорунжі відповідали за військову підготовку відповідно полку і *сотні,* під їх охороною перебували корогва та сотенний *значок.*

ХРЕ́ЩЕННЯ УКРАЇНИ (Русі) — запровадження *християнства* в Україні у 10 ст. Поширення християнства на українських землях розпочалося раніше, оскільки князь *Аскольд* та княгиня *Ольга* були християнами. У часи правління київського князя *Володимира Великого* у 988—989 рр. християнство було введено у *Київській державі* як державна релігія. Літописи розповідають про акт масового хрещення киян у *Дніпрі* та його притоці Почайні. Тоді ж було зруйновано поганські святилища та почато зведення перших християнських храмів. Подібні події відбувалися і в інших містах. Зрозуміло, що подальший процес християнізації України був довготривалим. Введення християнства сприяло посиленню великокнязівської влади, розвитку культури, зв'язків з *Візантією* та іншими країнами.

ХРИСТИЯ́НСТВО (від засновника віровчення Ісуса *Христа*) — одна зі світових релігій. Виникло на початку 1 ст. у східних провінціях Римської імперії. Засновник Ісус Христос, який, мандруючи, проповідував своє вчення. У проповідях виклав основи *Нового Заповіту,* що прийшов на зміну Старому Заповітові. Його учні — *апостоли* почали поширювати вчення Ісуса Христа, що записано у Євангеліях та інших священних книгах, зібраних у Новому Заповіті. Поступово християнство поширювалося серед народів і країн. Для розуміння віри укладено Символ Віри, тобто коротке і точне викладення вчення, що поділяється на 12 членів (частин):

1. Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба й землі і всього видимого й невидимого.
2. І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинородного, від Отця рожденного перше всіх віків: Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного, рожденного, несотворенного, єдиносущного з Отцем, через Якого все сталося.
3. Що заради нас, людей, і для нашого спасіння зійшов з небес і тіло прийняв від Духа Святого і Діви Марії, і став чоловіком.
4. І розп'ятий був за нас при Понтії Пілаті, і страждав, і був похований.
5. І воскрес на третій день, як було написано.
6. І вознісся на небеса, і сидить праворуч Отця.
7. І знову прийде зі славою судити живих і мертвих, а царству Його не буде кінця.
8. І в Духа Святого, Господа, Животворчого, що від Отця і Сина сходить, що з Отцем і Сином однакове поклоніння і однакова слава, що говорив через пророків.
9. В єдину святу, соборну і апостольську Церкву.
10. Визнаю одне хрещення на відпущення гріхів.
11. Чекаю восресіння мертвих.
12. І життя будучого віку. Амінь.

Перші сім членів Символу Віри було прийнято 325 р. на Першому Вселенському соборі за участю єпископів усіх земель, де поширилося християнство, а решту — 381 р. на Другому Вселенському соборі. Всього було вісім Вселенських соборів. Поступово сформувалися окремі самостійні церковні організації християн, переважно за національним та територіально-державним принципом. Непорозуміння між окремими християнськими церквами, головно між Константинопольськими патріархами та Римськими Папами, призвели 1054 р. до поділу християнської церкви на католицьку та православну. Основні відмінності католицької церкви полягають у деяких догматичних розбіжностях стосовно сходження Святого Духа, первородного гріха, непорочного зачаття Діви *Марії,* у визнанні главенства Папи Римського над усім християнським світом, визнанні його безгрішності і непомильності, а також у визнанні чистилища як окремого місця, де перебувають душі померлих, звідки вони можуть потрапити або до раю, або до пекла. В обрядовості *католицизм* інакше розуміє таїнства хрещення, миропомазання, священства (обов'язко-

Старозаповітна Трійця. З іконостаса Свято-Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Початок 18 ст. ▷



ва безшлюбність), причастя для мирян відбувається лише одним видом (тіло Христове), а для духовенства — двома (тіло і кров Христові). З часом католицизм виробив відмінні від *православ'я* структуру й інститути церкви. У 16 ст. з католицької церкви виділився протестантизм, що намагався організувати свою церкву за принципами первісного християнства. Протестантські церкви не визнають церкву як посередника між Богом і людьми, не визнають ангелів, ікон, мощей, святих тощо. З часом протестантизм утворив окремі *церкви*: лютеранство (засновник М. Лютер) та кальвінізм (засновник Ж. Кальвін). Більшість протестантських церков не визнають причастя, безшлюбності духовенства тощо. Окремо стоїть англіканська церква, що є одержавленою у Великобританії. Єпископи в ній призначаються парламентом. З протестантських церков виникли нові течії і секти: баптисти, методисти, реформатори, п'ятидесятники, пресвітеріанство, конгрегаціоналізм та ін., котрі визнають Ісуса Христа як Бога, але виробили свої організаційні структури та особливі обряди. Перші християни в Україні з'явилися в грецьких колоніях на півдні, коли в *Крим* були заслані у 1 ст. Папа Климент І та у 10 ст. Папа Мартин. Помітне поширення християнства пов'язується з князем *Аскольдом.* За правління князя *Володимира Великого,* котрий сам охрестився, християнство з 988 р. було запроваджено по всій Україні-Русі. Тоді ж утворено Київську *митрополію* на чолі з Київським митрополитом та Чернігівську, Білгородську та Володимиро-Волинську єпархії, засновано перші монастирі, найголовніший з-поміж яких — Києво-Печерський. У середині 12 ст. утворено Галицьке єпископство, пізніше — митрополію. Після монгольської навали церковне життя було порушене, митрополити Київські перебували за межами *Києва.* На початку 15 ст. українська церква зміцнилася, королівською грамотою православні були урівняні з католиками в межах польського королівства. 1458 р. відбулося остаточне розділення київської і московської православних церков. Посилення впливу світської влади на українську церкву спричинило її послаблення. Щоб запобігти тому, утворюються православні церковні *братства* у *Львові*, Луцьку, Києві та інших містах, які дбають про будівництво церков, шкіл, друкарень тощо. Одночасно посилюється вплив католицької церкви, яку підтримувала польська влада. Серед українських церковних та світських проповідників виникла думка про об'єднання православної церкви з католицькою під зверхністю Папи Римського. Було проголошено *Берестейську унію 1596 р.* православної та католицької церков. Відтоді бере початок українська греко-католицька церква. Такі події спричинили боротьбу між прихильниками і противниками цього акту. Православні з допомогою козаків намагалися зміцнити своє становище, відновили православну ієрархію (1620), а уніати мали підтримку з боку польського уряду, прагнули урівнятися в правах з католиками. У той час в Україні поширилися протестантські течії, переважно серед вищих верств. Велике значення для православної церкви мала діяльність Київського митрополита Петра *Могили,* який упорядкував церковне життя в Україні і розробив плани створення українсько-білоруського патріархату з центром у Києві. Боротьба православних з уніатами поступово перетворилася на боротьбу України з *Польщею.* Під час *Визвольної війни українського народу* під проводом Б. Хмельницького уніатська церква на більшій частині України перестала діяти. Після *Андрусівської угоди* 1667 р. уніатська церква відновила свою діяльність на підпольській Україні. 1685 р. українська православна церква перейшла з-під зверхності Константинопольського патріарха під зверхність Московського. З того часу російська церква намагалася усунути всі національні відмінності української церкви, починаючи з церковної архітектури і закінчуючи мовою та особливостями відправ. Наприкінці 17 — на початку 18 ст. всі православні єпархії підпольської України перейшли в уніатство. Тоді ж всі уніатські монастирі було об'єднано в одну структуру. Внаслідок трьох *поділів Польщі* Галичина перейшла до Австрійської імперії, що сприяло розвиткові греко-католицької церкви. Водночас греко-католицька церква на частині українських земель, приєднаній до *Росії*, зазнавала утисків і поступово була об'єднана з православною церквою.

ХРИСТО́С, Ісу́с Христо́с (гр. — помазаник) — засновник християнської релігії. Згідно зі Святим Письмом народився у Віфлеємі (нині на території Ізраїлю) від Діви *Марії* та Духа Святого. Проповідував своє вчення, мав послідовників і, зокрема, 12 *апостолів* (учнів). У 33 р. н. е. розіп'ятий в Єрусалимі на хресті, але на третій день воскрес і вознісся на небо. Згідно зі Святим Письмом має повернутися на Землю і тоді відбудеться Страшний суд над живими і мертвими.

ХРОНОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА (гр. — час і вчення) — допоміжна історична наука, що вивчає системи літочислення, календарі різних народів і часів, встановлює зв'язок між історичними подіями в часі, достовірність історичних дат тощо. Переводить на сучасне літочислення дати з інших систем. Як наука почала формуватися у 16 ст.

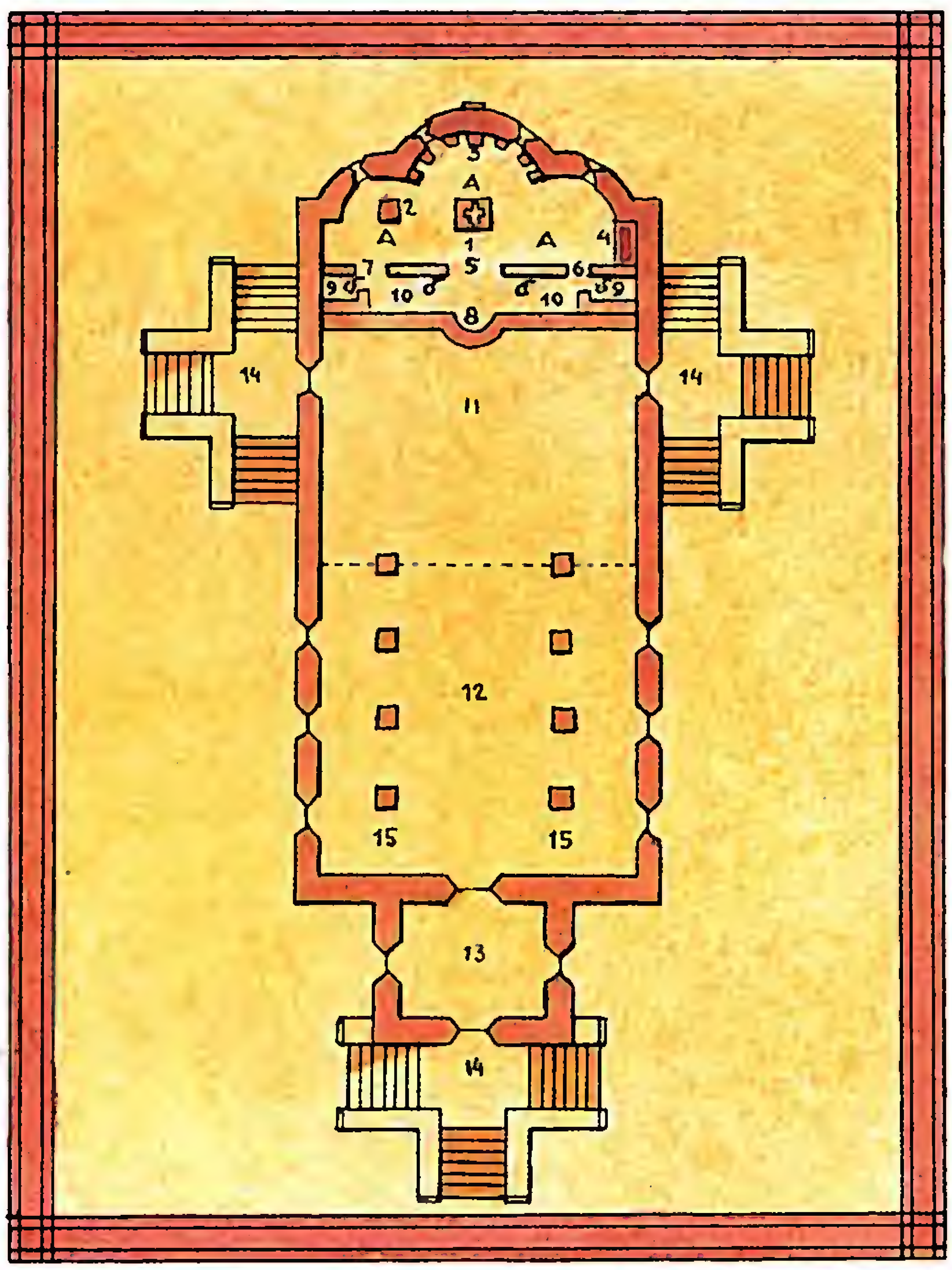
Ісус Христос. Дереворит Л. Тимченка, 1771. ▷



ЦА́РГОРОД — назва столиці *Візантії* — міста *Константинополя* в офіційних документах, літописах до середини 17 ст.

ЦЕ́РКВА (гр. — дім *Бога*) — 1) Релігійна організація, до якої входить духівництво та вірні. Головними ознаками кожної церкви є спільність вчення та обрядовості. Виникнення церкви пов'язане з виникненням однобожжя, релігій та їх окремих напрямків. Церкви у процесі розвитку змінювалися, розділялися, об'єднувалися. Так, християнська церква 1054 р. остаточно розділилася на православну та католицьку, з 14 ст. православна церква поступово перетворилася на кілька незалежних патріархатів, з католицької церкви у 16 ст. виділилися окремі (протестантські) церкви. У католицькій церкві заіснували католицькі церкви східного обряду, серед яких (з 1596) — українська греко-католицька (уніатська) церква. Українська православна церква — Київська митрополія — існує з кінця 10 ст. 2) Споруда, де відбуваються богослужіння.

Будова православного храму: А — вівтар; Б — іконостас; 1 — престол; 2 — жертовник; 3 — горнє місце; 4 — дияконник; 5 — райські врата; 6 — південні врата; 7 — північні врата; 8— амвон; 9 — крилос; 10 — солея (другий престол, місце для проповідей та освячення дарів); 11 — храм; 12 — трапезна; 13 — дзвіниця; 14 — паперті; 15 — бабинець.



ЦЕХИ́ (нім. через польс. — об'єднання людей одного стану) — об'єднання ремісників однієї або кількох суміжних спеціальностей, торговців, виробників. У *Європі* відомі з 11—12 ст., в *Україні* в княжу добу називалися ремісничими "дружинами". В Україні цехи з'явилися з 14 ст., їх діяльність нормувалася законодавством та цеховими статутами. До цеху входили майстри, які обирали з-поміж себе старшину — цехмістра, скарбника та ін. Склад цеху поповнювався за рахунок підмайстрів, які, пройшовши курс навчання, складали відповідні іспити. Основним завданням цеху був захист прав його членів, взаємодопомога, регламентування кількості і якості виробів тощо. Значного піднесення в Україні цехи досягли у 16—17 ст. Окремі з них проіснували до середини 19 ст.

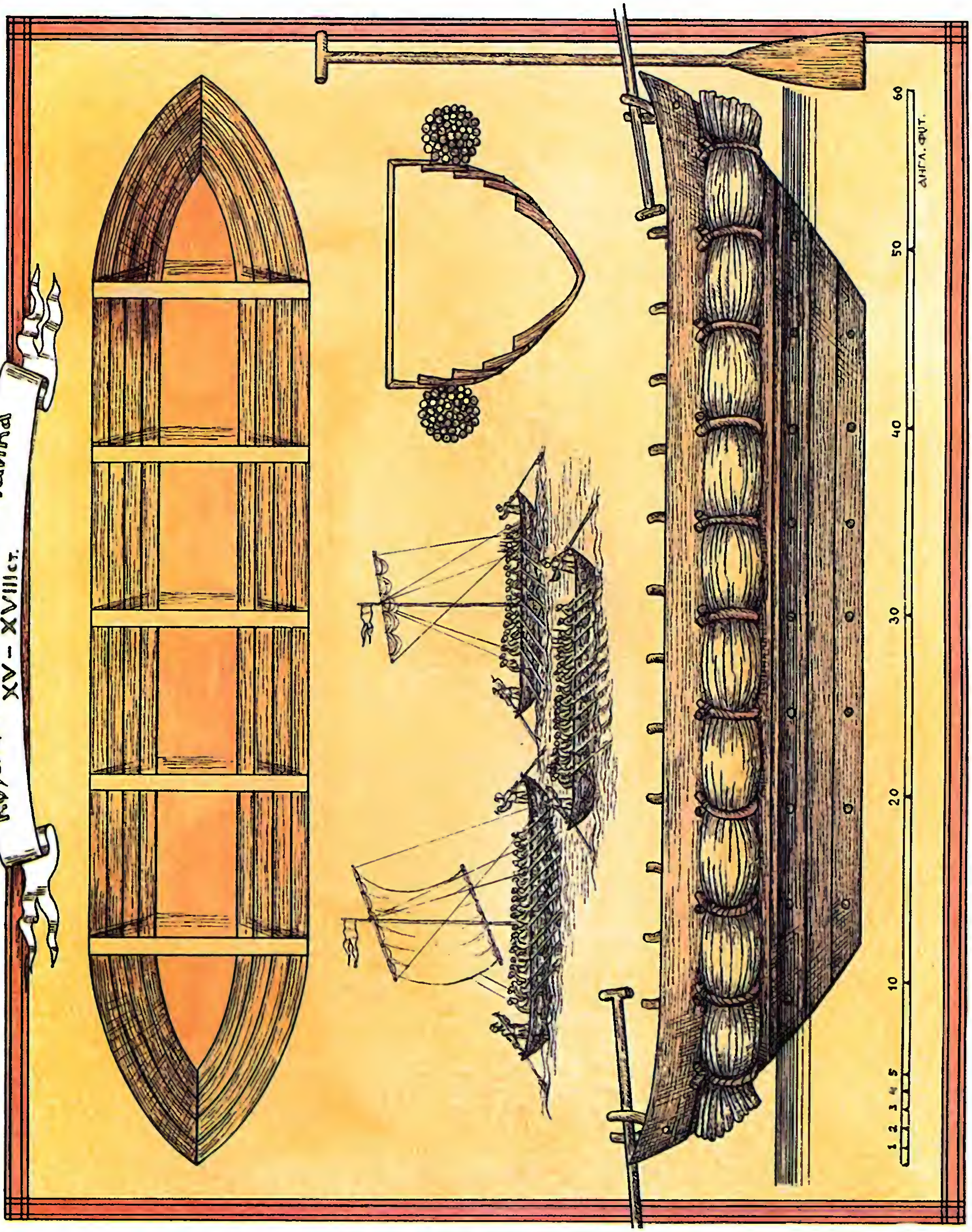
ЧА́ЙКА — човен запорозьких козаків у 15—18 ст. Довжина — 18—20 м, ширина — 3—3,5 м, висота — 3,5—4 м. Основу чайки складав корпус, видовбаний з суцільної колоди, оббитий дошками, по ньому кріпився пояс з сухого очерету, що захищав човен від затоплення. Чайка мала два керма — ззаду і спереду, а також щоглу і вітрило. Вміщала 50—60 козаків зі *зброєю*. Інколи мала на озброєнні гармату.

ЧА́УСЬКИЙ ПОЛК. Див. *Білоруський полк.*

ЧЕРКА́СЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця України. Створений 1648 р. Полковий центр — м. Черкаси. 1649 р. складався з 18 сотень. Проіснував до 1686 р., переважна більшість козаків і селян переселилася на Лівобережжя.

ЧЕРНЕ́ЦТВО — частина духівництва, так зване чорне духівництво, яке живе в монастирях і присвячує себе служінню *Богові* та виконанню доброчинних справ. Ченці, постригаючись, отримують, як правило, нове ім'я, дають обітницю не вступати в шлюб тощо. В Україні чернецтво відоме з 10 ст., тобто з часу запровадження *християнства*. Іл. див. на стор. 204.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії на українських землях. Створене 1781 р. Адміністративний центр — м. Чернігів. Проіснувало до 1797 р., його територія увійшла до складу *Малоросійської губернії.*



Козацький човен - чайка
XV - XVIII ст.
1 2 3 4 5
10
20
30
40
50
60
англ. фут.

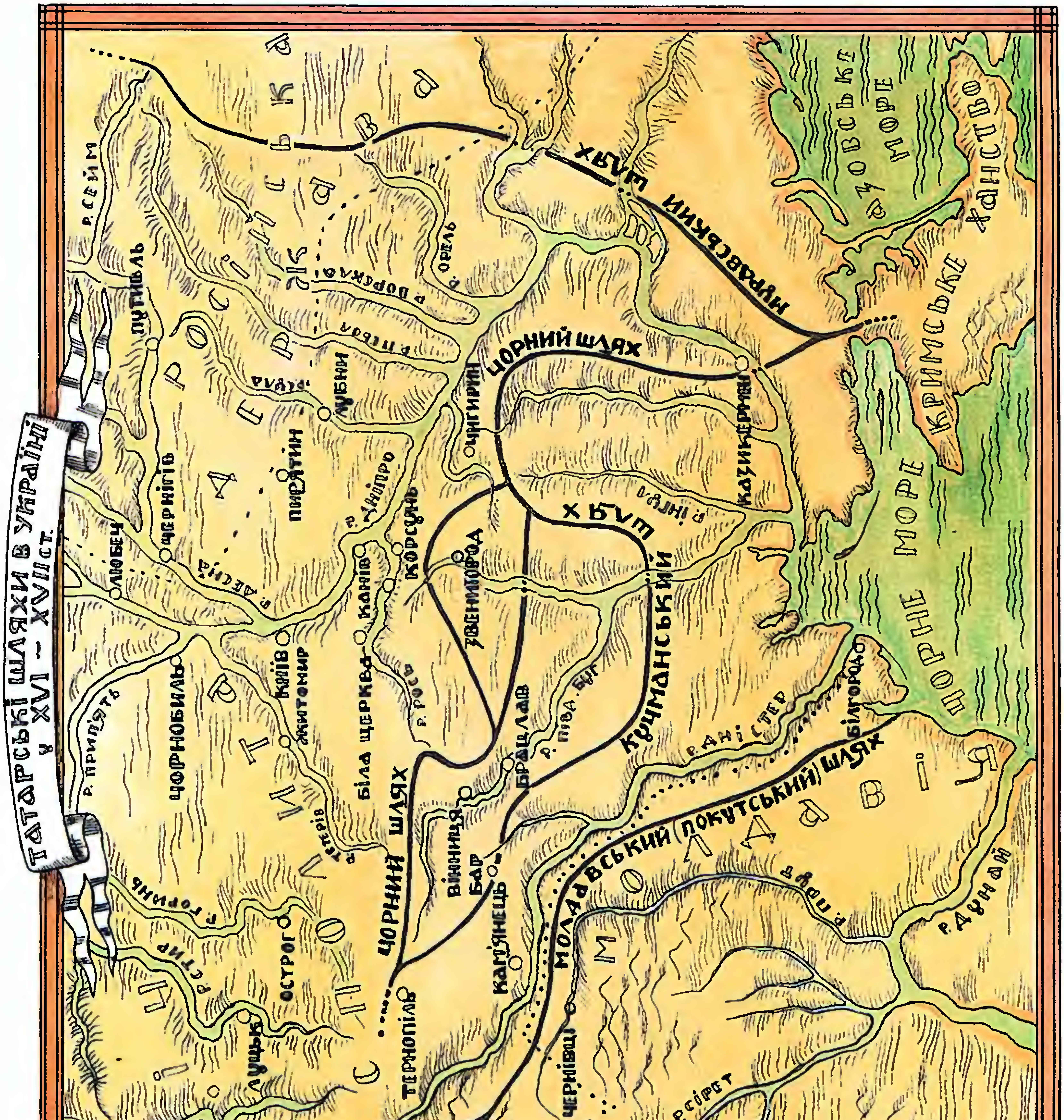


ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця *України.* Створений 1648 р. Полковий центр — м. Чернігів. 1649 р. складався з 7 сотень, 1764 р. — з 18. Ліквідований 1781 р., його територія увійшла до *Чернігівського намісництва.*



ЧЕРНЯХІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура, що датується 3 — першою половиною 5 ст. Поширювалася на більшу частину лісостепової зони України. Назва утворена від місця знайдення першої пам'ятки цієї археологічної культури, дослідженої 1899 р. В. Хвойкою біля с. Черняхова (нині село Кагарлицького р-ну Київської обл.). Територію побутування цієї культури заселяли праслов'янські племена, що їх вчені пов'язують з *антами.* Черняхівці були землеробами, володіли різноманітними видами *ремесла*, торгівля перебувала в стані розвитку, основним продуктом експорту було збіжжя. Жили в наземних житлах у великих поселеннях, більшість яких не мала укріплень. Досліджено понад 2500 таких поселень.

ЧИГИРИ́Н — столиця козацької *держави*, місто на р. Тясмині (притока Дніпра). Нині місто Черкаської обл. Відоме з першої половини 16 ст. як укріплений козацький зимівник, у другій половині 16 ст. — центр *староства.* 1592 р. отримав *маґдебурзьке право.* 1638—1647 рр. чигиринським


Татарські шляхи в Україні у XVI – XVIII ст.
Чорний шлях
Муравський шлях
Кучманський шлях
Молдавський (Покутський) шлях
Хбут
Азовське море
Кримське ханство
Чорне море
Молдавія
Львів
Тернопіль
Луцьк
Острог
Житомир
Київ
Чорнобиль
Любеч
Чернігів
Путивль
Пирятин
Лубни
Чигирин
Корсунь
Канів
Біла Церква
Звенигород
Брацлав
Вінниця
Бар
Кам'янець
Чернівці
Калуш
Білгород
Казикермен
р. Сейм
р. Десна
р. Прип'ять
р. Дніпро
р. Рось
р. Дністер
р. Дунай
р. Сірет
р. Орель
р. Ворскла





старостою був Б. *Хмельницький. У* 1648—1660 рр. — адміністративний центр козацької *держави* та центр *Чигиринського полку.* Тут у 1648—1657 рр. знаходилася резиденція *гетьмана* Б. Хмельницького. Гетьманський палац, ратуша та Спаська церква (усі — середини 17 ст.) не збереглися. Після перенесення столиці до *Батурина* та зруйнування турецько-татарським військом (1678) Чигирин занепав. У 1711—1793 рр. — у складі *Польщі*, а після другого поділу Польщі з 1793 р. — під владою *Росії*, з 1797 р. — повітове місто.

ЧИГИРИ́НСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Україні.* Створений 1648 р. Полковий центр — *Чигирин* (нині місто Черкаської обл.). 1649 р. складався з 19 сотень. Ліквідований 1711 р., більшість козаків і селян переселилися в *Лівобережну Україну.*

ЧИНГІ́С-ХАН (власне ім'я Темуджін, Темучін; бл. 1155—1227) — засновник єдиної *Монгольської імперії.* 1206 р. його проголошено великим ханом *монголів.* Упорядкував військо, державне управління. На початку 13 ст. підкорив Сибір, Китай, землі на заході — до кордонів *Київської держави.* Розгромив руське військо 1223 р. на р. Калці.

ЧО́РНЕ МО́РЕ (літописна назва — Руське море, в античних джерелах — Понт, Понт Евксінський) — внутрішнє море басейну Атлантичного океану. Омиває береги *України* та інших держав. З'єднується з *Азовським морем* та Мармуровим. Площа понад 400 тисяч км^2. У Чорне море впадають *Дніпро, Дунай, Дністер.*

ЧО́РНИЙ Григо́рій (р. нар. нев. — 1630) — *гетьман* реєстрового козацтва. Походив зі старшинського козацького роду з Черкащини. 1628 р. обраний гетьманом *реєстрових козаків.* Провадив лояльну до польського уряду політику. Внаслідок конфлікту між реєстровцями і запорозькими козаками засуджений Січовим урядом до страти.

ЧО́РНИЙ ШЛЯХ — торговий шлях, що пов'язував *Україну* з *Кримом* у 16—17 ст. Починався від Перекопського перешийка, далі йшов українськими степами між верхів'ями Інгульця і Тясьмина, повертав на захід і розгалужувався на кілька рукавів, що сходилися під Литовцем, далі йшов до Тернополя і *Львова.* Цим шляхом у 16—17 ст. користувалися також кримські *татари* у своїх походах в Україну, *Польщу.* Карту "Татарські шляхи в Україні..." див. на стор. 205.



ЧО́РНІ КЛОБУ́КИ — літописна назва племінного об'єднання, що склалося близько середини 12 ст. із залишків тюркських племен — *печенігів, торків, берендеїв* та ін. по Россі і *Дніпру*. Визнавали свою залежність від *Київської держави*, брали участь в охороні її південних кордонів. Після монгольської навали більше не згадуються.

ЧОРНОБО́Г — персонаж слов'янської і, зокрема, української *міфології*, уособлення чорних, злих сил. Протиставлявся *Білобогові*.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — військові формування 18—19 ст. Утворене російським урядом 1787 р. з частин Війська вірних козаків, основу якого складали колишні запорожці. Для чорноморців було відведено територію між Південним Бугом і *Дністром*. Центр — м. Слободзея (нині на території *Молдови*). 1792 р. військо переселено на *Кубань*, де козаки заснували 40 курінних селищ. Центр — м. Катеринодар (нині Краснодар на території *Росії*). 1860 р. об'єднане з частиною кавказьких лінійних козаків і перейменоване на *Кубанське козацьке військо*.

ЧОРТОМЛИ́ЦЬКА СІЧ, Стара Січ, Базавлуцька Січ — фортеця, військово-адміністративний центр запорозьких козаків. Знаходилася на острові Чортомлик, або Базавлук. Заснована 1652 р. Проіснувала до 1709 р., коли була зруйнована за царським наказом. Козаки перейшли у турецькі володіння, де 1711 р. заснували *Олешківську Січ*.

ЧУМА́ЦТВО (тюрк. — палиця, булава) — промисел в Україні у 16—19 ст. Виник у Наддніпрянщині і поширився на значну частину України як торговий промисел сіллю, привезеною з *Криму* і *Галичини,* а з *України* вивозили до портів на *Чорному морі*, в *Білорусь*, *Росію*, *Молдову*, *Польщу* і на Кавказ зерно та інші сільськогосподарські продукти. Осіб, що займалися чумацьким промислом (селяни, козаки, *міщани*), називали чумаками. Для організації чумацької валки збирали по кілька десятків возів. Чумацькі валки перебували в подорожах по кілька місяців. Чумацтво проіснувало до середини 19 ст. З появою та розвитком залізничного та іншого транспорту перестало існувати.

ЧУМА́ЦЬКИЙ ШЛЯХ, Молочний Шлях — астрономічне явище, світла смуга на зоряному небі — на цю смугу орієнтувалися в дорозі чумаки; проекція на небесну сферу пласкої системи Галактики.



ША́УЛА Матвій (р. нар. нев. — 1596) — козацький *гетьман.* Походив з київського дрібного боярства. Брав участь у козацьких походах, був одним з керівників повстання на чолі з С. *Наливайком.* У 1594—1596 рр. керував взяттям *Києва*, здійснив похід разом із козацьким військом у *Білорусь.* У березні 1596 р. обраний гетьманом після усунення Г. *Лободи.* У битві під Білою Церквою був поранений і виданий полякам. Страчений у *Варшаві.*

ШАХ Я́ків (р. нар. нев. — 1584) — козацький *гетьман.* Походив з польського магнатського роду. Водив козацькі загони в *Молдову,* воював з *татарами* і *турками.* Звинувачений польським урядом у державній зраді і за наказом короля страчений у *Варшаві.*

ШВА́РНО (Юрій) ДАНИ́ЛОВИЧ (бл. 1230 — бл. 1269) — королевич, великий князь литовський. Син короля *Данила Галицького.* 1253 р. одружився з дочкою великого князя литовського Міндовга, після його смерті став правителем *Литви.*

ШЛЯ́ХТА (від нім. польс., — рід, порода) — привілейований, провідний стан в *Україні*, *Польщі*, *Литві*, *Білорусі* у 14—18 ст. Українська шляхта утворилася переважно з дружинників, частини бояр та дворян. Утворила світську, нижчу після князів і бояр, *верству.* 1447 р. на українську шляхту західних земель у складі Польського королівства були поширені права і привілеї польської шляхти. Шляхта українських земель у складі Великого князівства Литовського користувалася подібними, але дещо меншими правами і привілеями, які були закріплені *Литовським статутом.* Після *Люблінської унії 1569 р.* українська шляхта *Волині*, Київщини, Брацлавщини була урівняна у правах з польською шляхтою. Вона відбувала військову службу у польського *короля*, за що звільнялася від податків і була незалежною від місцевої адміністрації, володіла особистою недоторканістю тощо. З часом частина заможнішої української шляхти була значною мірою полонізована і прийняла католицтво. Дрібна шляхта у своїй більшості залишалася православною. Окремі українські шляхетські роди отримали князівські привілеї. З 16 ст. польські закони почали обмежувати права православної шляхти, яка, проте, не мирилася з цим і відстоювала їх. Частина української шляхти брала участь у *Визвольній війні українського народу,* у творенні козацької *держави*, склала основу державного апарату, посідала високі уряди (І. *Виговський,* М. *Кричевський*, Ю. Немирич, Д. Нечай, Г. Гуляницький та ін.). У козацькому *реєстрі* 1649 р. — 1500 осіб з 750 шляхетських родів (за іншими джерелами, число шляхти в козацькому війську становило 6—7 тисяч осіб). Згідно з "Правами, за якими судиться український народ" шляхтою визнавали всіх, хто походив зі шляхетських родів чи отримав шляхетство від польської влади. До шляхти прирівнювалися особи козацького стану, цебто козаки, вписані до реєстру. Після *поділів Польщі* у кінці 18 ст. шляхта приєднаної до *Росії* Правобережної України урівняна в правах з російським *дворянством.* Українська (та польська) шляхта земель, що увійшли до складу Австро-Угорської імперії та Прусії, отримала відповідні права місцевої провідної верстви. З ліквідацією *автономії* України більшість української шляхти поруч з козацькою старшиною отримала російське дворянство.



ЩЕДРІ́ВКА — давня українська обрядова пісня, що виконується щедрівниками у вечір напередодні і в перший день старого Нового року (13 і 14 січня). Цей вечір в народі називають "щедрим" (звідки й назва щедрівки), оскільки все, що робиться у цей час, підпорядковується одній меті — щоб в усьому був щедрим наступний рік, "щоб він був кращим, ніж торік".

ЩЕК. Див. *Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь.*

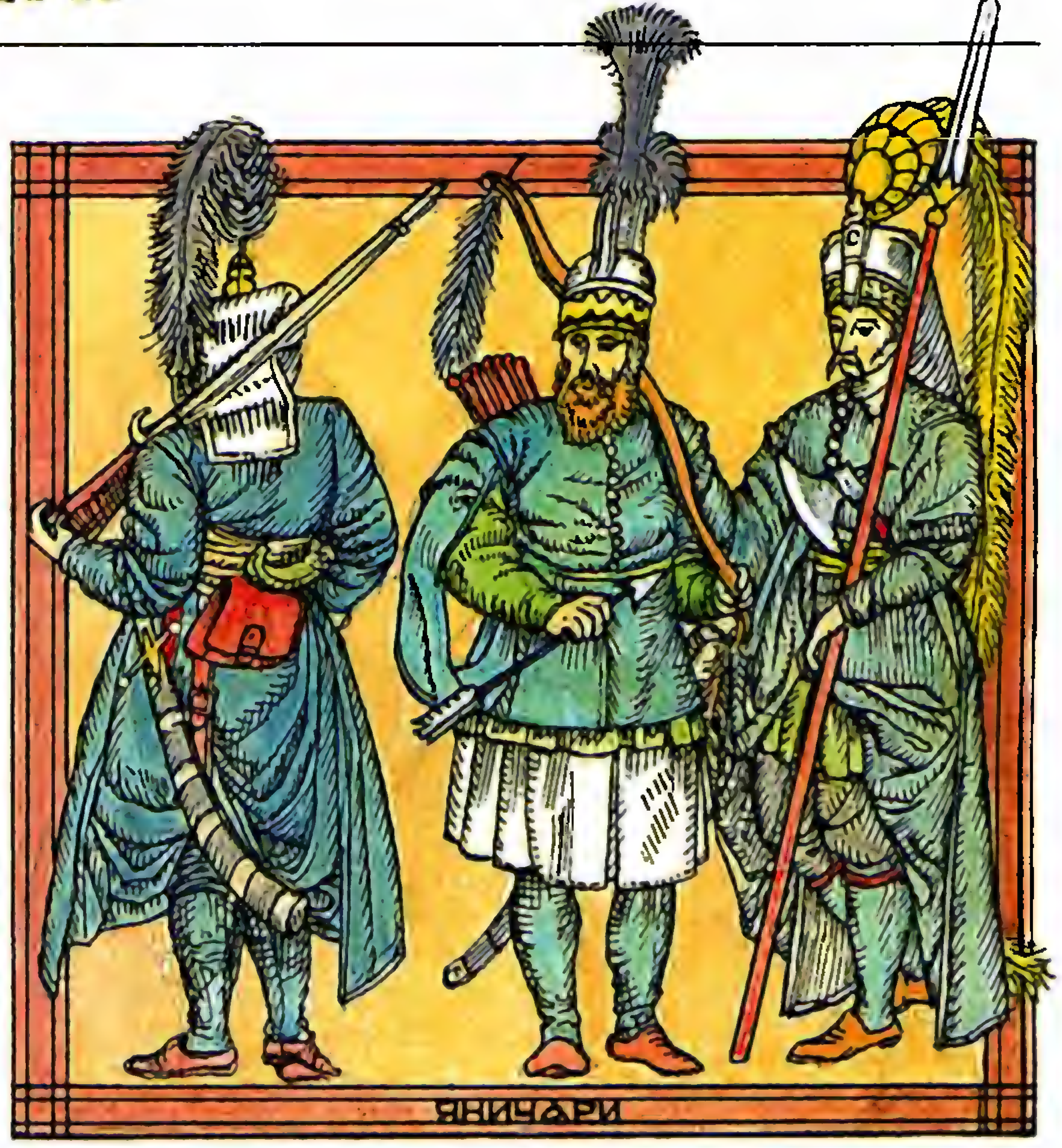
ЯГЕЛЛО́НИ — династія польських королів, що правила у 1386—1572 рр. Засновник династії — великий князь литовський Ягайло, що одружився з польською королівною. За Ягеллонів *Польща* завоювала значну частину українських земель, а частину приєднала внаслідок *Люблінської унії 1569 р.*

ЯН II КАЗИМИ́Р (1609—1672) — польський *король* з династії Ваз, кардинал. Походив зі шведського королівського *роду*. 1648 р. обраний королем за підтримкою гетьмана Б. *Хмельницького*. Підписав з Україною *Зборівський договір 1649 р.* Вів війни з козаками за контроль над *Україною*.

ЯНИЧА́РИ (тур. — дослівно — нове військо) — турецькі піхотні військові підрозділи. Створені турецьким урядом у другій половині 14 ст., основу склали раби і військовополонена молодь переважно зі *слов'ян* (зокрема й *українців*) християнської віри, яких примусово навертали в *іслам*. Загони яничар нараховували кілька тисяч осіб, певний час їх кількість досягала 40 тисяч. У 17 ст. яничари перетворилися на впливову силу, втручалися в державні справи, брали участь у двірцевих переворотах. Розпущені на початку 19 ст.

ЯРИ́ЛО — персонаж слов'янської і, зокрема, української *міфології*. *Бог* Сонця, весни, плодючості, кохання. Культ Ярила мав виразний землеробський характер. Весняні свята на його честь збереглися до початку 20 ст.





ЯНИЧАРИ

ЯРОСЛА́В МУ́ДРИЙ (християнське ім'я — Георгій; бл. 978—1054) — великий *князь* київський. Син князя *Володимира Великого*. Після смерті батька з 1015 р. вів боротьбу з братами за владу в *державі*, де утвердився 1019 р. 1036 р. завдав остаточної поразки *печенігам* під Києвом. Через своїх дітей поріднився з правлячими володарями кількох європейських держав (Франції, Швеції, Норвегії, *Візантії*, *Польщі* та ін.). За його правління укладено збірник законів *"Руська правда"*, побудовано багато церков, зокрема *Софійський собор у Києві*, розбудовано столицю, засновано чимало нових міст, зміцнено існуючі. За правління Ярослава Мудрого *Київська держава* досягла вершини могутності. Похований у Софійському соборі в Києві.

ЯРОСЛА́В ОСМОМИ́СЛ (30-ті рр. 12 ст. — 1187) — галицький *князь*. Син галицького князя *Володимирка Володаревича*. З 1153 р. після смерті батька став правити у Галичі. За мудрість отримав прізвисько Осмомисл, себто той, що має "вісім смислів". У 60-х рр. 12 ст. брав участь у міжусобних війнах, що велися у *Київській державі*. Прагнув зміцнити свою владу, боровся проти свавілля галицьких бояр, налагодив добрі стосунки з *Угорщиною*, *Польщею*. За його правління *Галицьке князівство* зміцніло, розширилося. Разом з іншими князями брав участь у війнах з *половцями*.



ВЕЛИКІ КНЯЗІ КИЇВСЬКІ*

Князь	Роки
Кий	6 ст.
Бравлин (?)	?—?
Аскольд	?—?
Дир	?—?
Олег Віщий	882—912
Ігор I Рюрикович	912—944
Ольга	944—957
Святослав I Ігорович	957—969 (972)
Ярополк I Святославич	969—978
Володимир I Великий	978—1015
Святополк I Окаянний	1015
Ярослав I Мудрий	1015—1018
Святополк I Окаянний (2)**	1018—1019
Ярослав I Мудрий (2)	1019—1054
Ізяслав I Ярославич	1054—1068
Всеслав Брячиславич	1068—1069
Ізяслав I Ярославич (2)	1069—1073
Святослав II Ярославич	1073—1076
Всеволод I Ярославич	1077
Ізяслав I Ярославич (3)	1077—1078
Всеволод I Ярославич (2)	1078—1093
Святополк II Ізяславич	1093—1113
Володимир II Мономах	1113—1125
Мстислав I Великий	1125—1132
Ярополк I Володимирович	1132—1139
В'ячеслав I Володимирович	1139
Всеволод II Ольгович	1139—1146
Ігор II Ольгович	1146
Ізяслав II Мстиславич	1146—1149
Юрій I Долгорукий	1149—1150
В'ячеслав I Володимирович (2)	1150 (лише 20.08)
Ізяслав II Мстиславич (2)	1150
Юрій I Долгорукий (2)	1150—1151
Ізяслав II Мстиславич (3)	1151—1154
В'ячеслав I Володимирович (3), у 1154 р. разом з Ростиславом I Мстиславичем	1151—1154,
Святослав II Всеволодович	1154
Ростислав I Мстиславич, разом з В'ячеславом I Володимировичем	1154,
Ізяслав III Давидович	1154—1155
Юрій I Долгорукий (3)	1155—1157
Ізяслав III Давидович (2)	1157—1158
Мстислав II Ізяславич	1158—1159
Ростислав I Мстиславич (2)	1159—1161
Ізяслав III Давидович (3)	1161
Ростислав I Мстиславич (3)	1161—1167
Володимир III Мстиславич	1167
Ярополк II Ізяславич	1167
Мстислав II Ізяславич	1167—1169
Гліб I Юрійович	1169—1170
Мстислав II Ізяславич (3)	1170
Гліб Юрійович (2)	1170—1171
Володимир III Мстиславич (2)	1171
Михалко Юрійович	1171
Роман I Ростиславич	1171—1173
Михалко Юрійович (2)	1173
Рюрик I Ростиславич	1173
Святослав II Всеволодович (2)	1173
Ярослав II Ізяславич	1173—1174
Святослав II Всеволодович (3)	1174
Ярослав II Ізяславич (продовження князювання)	1174
Роман I Ростиславич (2)	1174—1176
Святослав II Всеволодович (4)	1176
Роман I Ростиславич (3)	літо 1176
Мстислав III Ростиславич	літо 1176
Рюрик I Ростиславич (2)	літо 1176
Святослав II Всеволодович (5)	1176—1180
Рюрик Ростиславич (3)	1180—1181
Святослав II Всеволодович (6)	1181—1194
Рюрик Ростиславич (4)	1194—1201
Інгвар Ярославич	1201—1203
Рюрик I Ростиславич (5)	1203
Інгвар Ярославич (2)	1203
Рюрик I Ростиславич (6)	1203—1204
Роман II Мстиславич	1204
Інгвар Ярославич (3)	1204
Ростислав Рюрикович	1204—1205
Рюрик I Ростиславич (7)	1205—1206
Всеволод II Святославич	1206
Рюрик I Ростиславич (8)	1206—1207
Всеволод II Святославич (2)	1207
Рюрик I Ростиславич (9)	1207—1210
Всеволод II Святославич (3)	1210—1212
Мстислав III Романович	1212
Інгвар Ярославич (4)	1212
Мстислав III Романович (продовження князювання)	1212—1223
Володимир IV Рюрикович	1223—1235
Ізяслав IV Мстиславич	1235—1236
Ярослав III Всеволодович	1236
Ізяслав IV Мстиславич (2)	1236
Володимир III Рюрикович (2)	1236—1238
Ярослав III Всеволодович (2)	1238
Михайло Всеволодович	1238—1239
Ростислав III Мстиславич	1239
Данило I Романович Галицький	1240
Михайло Всеволодович (2)	1241—1243
Ярослав III Всеволодович (3)	1243—1246

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКІ (ВСЕЛЕНСЬКІ) ПАТРІАРХИ***
(від часу прийняття християнства в Україні)

Патріарх	Роки
Николай II	979—991
Сисиній	995—998
Сергій II	1001—1019
Євстатій VII	1019—1025
Олексій	1025—1043
Михайло I	1043—1059
Константин III	1059—1063
Іван VIII	1064—1075
Косма I	1075—1081
Євстратій	1081—1084
Николай III	1084—1111
Іван IX	1111—1134
Лев	1134—1143
Михайло II	1143—1146
Косма II	1146—1147
Николай IV	1147—1151
Теодот	1151—1153
Неофіт	1153
Константин IV	1154—1157
Лука	1156—1169
Михайло III	1170—1178
Харитон	1178—1179
Теодосій	1179—1183
Василій II	1183—1186
Микита II	1186—1189
Леонтій	1189
Доситей	1189—1191
Юрій II	1192—1198
Іван X	1198—1206
Михайло IV	1208—1214
Теодор III	1214—1216
Максим II	1216
Мануїл I	1217—1222
Герман II	1222—1240
Методій	1240
Мануїл II	1244—1255
Арсеній	1255—1259
Никифор II	1260
Арсеній (2)	1261—1265
Герман III	1265—1266
Йосиф I	1266—1275
Іван XI	1275—1282
Йосиф I (2)	1282—1283
Григорій II	1283—1289
Атанасій I	1289—1293

* Махновець Л. Літопис руський. — Київ, 1989.

** Цифри в дужках тут і далі означають, що та чи інша особа ставала вдруге чи втретє володарем.

*** Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. — Філадельфія, 1954.

Іван XII . . . 1294—1303
Атанасій I (2) . . . 1303—1309
Нифонт I . . . 1301—1314
Іван XIII . . . 1315—1319
Герасим I . . . 1320—1321
Ісайя . . . 1323—1332
Іван XIV . . . 1334—1347
Ісидор I . . . 1347—1350
Каллікст I . . . 1350—1353
Філотей . . . 1353—1355
Каллікст I (2) . . . 1355—1363
Філотей (2) . . . 1376—1379
Макарій . . . 1376—1379
Ніл . . . 1379—1388
Антоній IV . . . 1389—1390
Макарій (2) . . . 1390—1391
Антоній IV (2) . . . 1391—1397
Каллікст II . . . 1397
Матвій I . . . 1397—1410
Євтимій II . . . 1410—1416
Йосиф II . . . 1416—1439
Митрофан II . . . 1440—1443
Григорій III . . . 1443—1450
Атанасій . . . 1450
Геннадій II . . . 1454—1457
Ісидор . . . 1456—1462
Йоасаф I . . . 1463
Геннадій II (2) . . . 1462—1463
Софроній . . . 1463—1464
Геннадій II (3) . . . 1464—1465
Йоасаф I (2) . . . 1465—1466
Марко . . . 1466
Симеон I . . . 1466—1467
Діонісій I . . . 1467—1471
Симеон I (2) . . . 1471—1474
Рафаїл I . . . 1475—1476
Максим III . . . 1476—1482
Симеон I (3) . . . 1482—1486
Нифонт II . . . 1486—1488
Діонісій I (2) . . . 1489—1491
Максим IV . . . 1491—1497
Нифонт II (2) . . . 1497—1498
Йоахим I . . . 1498—1502
Нифонт II (3) . . . 1502
Пахомій I . . . 1503—1504
Йоахим I (2) . . . 1504
Пахомій I (2) . . . 1504—1513
Теолепт I . . . 1513—1522
Єремія I . . . 1522—1545
Йоанникій . . . 1546
Діонісій II . . . 1546—1555
Йоасаф II . . . 1555—1565
Митрофан III . . . 1565—1572
Єремія II . . . 1572—1579
Митрофан III (2) . . . 1579—1580
Єремія II (2) . . . 1580—1584
Пахомій II . . . 1584—1585
Теолепт II . . . 1585—1586
Єремія II (3) . . . 1586—1595
Матвій II . . . 1595
Гавриїл I . . . 1596
Теофан I . . . 1596—1597
Мелетій . . . 1597—1598
Матвій II (2) . . . 1598—1602
Неофіт II . . . 1602—1603
Рафаїл II . . . 1603—1608
Матвій II (3) . . . 1608—1612
Кирило I . . . 1612
Тимотей II . . . 1612—1621
Кирило I (2) . . . 1621—1623
Григорій IV . . . 1623
Антим . . . 1623
Кирило I (3) . . . 1623—1630
Ісаак . . . 1630
Кирило I (4) . . . 1630—1633
Кирило II . . . 1633
Кирило I (5) . . . 1633—1634
Атанасій III . . . 1634
Кирило I (6) . . . 1634—1635
Кирило II (2) . . . 1635—1636
Неофіт . . . 1636—1637
Кирило I (7) . . . 1637—1638
Кирило II (3) . . . 1638—1639
Партеній I . . . 1639—1644
Партеній II . . . 1644—1646
Йоанникій II . . . 1646—1648
Партеній II (2) . . . 1648—1651
Йоанникій II (2) . . . 1651
Кирило III . . . 1651
Атанасій III (2) . . . 1652
Паїсій I . . . 1652—1653
Йоанникій II (3) . . . 1653—1654
Кирило III (2) . . . 1654
Паїсій I (2) . . . 1654—1655
Йоанникій II (4) . . . 1655—1656
Партеній III . . . 1656—1657
Гавриїл II . . . 1657
Теофан . . . 1657
Партеній IV . . . 1657—1662
Діонісій III . . . 1662—1665
Партеній IV (2) . . . 1665—1667
Климентій . . . 1667—1668
Методій III . . . 1668—1671
Партеній IV (3) . . . 1671
Діонісій IV . . . 1671—1673
Герасим II . . . 1673—1674
Партеній IV (4) . . . 1675—1676
Діонісій IV (2) . . . 1676—1679
Атанасій IV . . . 1679
Яків I . . . 1679—1683
Діонісій IV (3) . . . 1683—1684
Партеній IV (5) . . . 1684—1685
Яків I (2) . . . 1685—1686
Діонісій IV (4) . . . 1686—1687
Яків I (3) . . . 1687—1688
Калинник II . . . 1688
Неофіт IV . . . 1688—1689
Калинник II (2) . . . 1689—1693
Діонісій IV (5) . . . 1693—1694
Калинник II (3) . . . 1694—1702
Гавриїл III . . . 1702—1707
Неофіт V . . . 1707
Кипріян . . . 1708—1709
Атанасій V . . . 1709—1711
Кирило IV . . . 1711—1713
Кипріян (2) . . . 1713—1714
Косма III . . . 1714—1716
Єремія III . . . 1716—1726
Калинник III . . . 1726
Паїсій II . . . 1726—1732
Єремія III (2) . . . 1732—1733
Серафим I . . . 1733—1734
Неофіт VI . . . 1734—1740
Паїсій II (2) . . . 1740—1743
Неофіт VI (2) . . . 1743—1744
Паїсій II (3) . . . 1744—1748
Кирило V . . . 1747—1751
Паїсій II (4) . . . 1751—1752
Кирило V (2) . . . 1752—1757
Калинник IV . . . 1757
Серафим II . . . 1757—1761
Йоанникій III . . . 1761—1763
Самуїл . . . 1763—1768
Мелетій II . . . 1768—1769
Теодосій II . . . 1769—1773
Самуїл (2) . . . 1773—1774
Софроній . . . 1774—1780
Гавриїл IV . . . 1780—1785
Прокопій . . . 1785—1789
Неофіт VII . . . 1789—1794
Герасим III . . . 1794—1797
Григорій V . . . 1797—1798
Неофіт VII (2) . . . 1798—1801

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ
(православні)*

Феофілакт . . . 988—1018
Іван I . . . 1018—бл.1030
Феотемпт . . . 1035—1040 (?)
Іларіон . . . 1051—1054
Єфрем . . . 1054—бл.1065
Георгій (Юрій) . . . бл. 1065—бл.1076
Іван II Продом . . . 1077—1089
Іван III . . . 1090
Микола . . . 1093—1104
Никифор I . . . 1104—1121
Микита . . . 1122—1126
Михайло I . . . 1130—1145
Климент (Клим Смолятич) . . . 1147—1155
Константин . . . 1156—1159
Феодор . . . 1160—1163
Іван IV . . . 1164—1166
Михайло II . . . 1171
Никифор II . . . до 1183—1201
Гавриїл . . . ?—?
Діонісій . . . ?—?
Матвій . . . до 1210—1220
Кирило I . . . 1224—1233
Йосиф . . . 1236—?
Кирило II . . . 1242—1282,
з 1247 р. перебуває у Владимирі-на-Клязьмі.
Максим . . . 1283—1305,
1300 р. переніс митрополичу резиденцію у Владимир-на-Клязьмі.
Петро Ратенський . . . 1308—1326,
1322 р. переніс митрополичу резиденцію до Москви.
Теогност . . . 1328—1353
Олексій . . . 1354—1378
Михайло . . . 1378—1379
Кипріян . . . 1381—1382
Пимен . . . 1382—1385
Діонісій . . . 1384—1385
Кипріян Цамблак . . . 1389—1406
Фотій . . . 1408—1431
Ісидор . . . 1436—1458
1458 р. Московська церква виділилася в окрему митрополію з власним митрополитом. Українські землі в складі Литовської та Польської держав мали власних київських митрополитів.
Теофіл . . . 1330—?

* Назарко І. Київські і галицькі митрополити. — Торонто, 1962.

Іван XII	1294—1303
Атанасій I (2)	1303—1309
Нифонт I	1301—1314
Іван XIII	1315—1319
Герасим I	1320—1321
Ісайя	1323—1332
Іван XIV	1334—1347
Ісидор I	1347—1350
Каллікст I	1350—1353
Філотей	1353—1355
Каллікст I (2)	1355—1363
Філотей (2)	1376—1379
Макарій	1376—1379
Ніл	1379—1388
Антоній IV	1389—1390
Макарій (2)	1390—1391
Антоній IV (2)	1391—1397
Каллікст II	1397
Матвій I	1397—1410
Євтимій II	1410—1416
Йосиф II	1416—1439
Митрофан II	1440—1443
Григорій III	1443—1450
Атанасій	1450
Геннадій II	1454—1457
Ісидор	1456—1462
Йоасаф I	1463
Геннадій II (2)	1462—1463
Софроній	1463—1464
Геннадій II (3)	1464—1465
Йоасаф I (2)	1465—1466
Марко	1466
Симеон I	1466—1467
Діонісій I	1467—1471
Симеон I (2)	1471—1474
Рафаїл I	1475—1476
Максим III	1476—1482
Симеон I (3)	1482—1486
Нифонт II	1486—1488
Діонісій I (2)	1489—1491
Максим IV	1491—1497
Нифонт II (2)	1497—1498
Йоахим I	1498—1502
Нифонт II (3)	1502
Пахомій I	1503—1504
Йоахим I (2)	1504
Пахомій I (2)	1504—1513
Теолепт I	1513—1522
Єремія I	1522—1545
Йоанникій	1546
Діонісій II	1546—1555
Йоасаф II	1555—1565
Митрофан III	1565—1572
Єремія II	1572—1579
Митрофан III (2)	1579—1580
Єремія II (2)	1580—1584
Пахомій II	1584—1585
Теолепт II	1585—1586
Єремія II (3)	1586—1595
Матвій II	1595
Гавриїл I	1596
Теофан I	1596—1597
Мелетій	1597—1598
Матвій II (2)	1598—1602
Неофіт II	1602—1603
Рафаїл II	1603—1608
Матвій II (3)	1608—1612
Кирило I	1612
Тимотей II	1612—1621
Кирило I (2)	1621—1623
Григорій IV	1623
Антим	1623
Кирило I (3)	1623—1630
Ісаак	1630
Кирило I (4)	1630—1633
Кирило II	1633
Кирило I (5)	1633—1634
Атанасій III	1634
Кирило I (6)	1634—1635
Кирило II (2)	1635—1636
Неофіт	1636—1637
Кирило I (7)	1637—1638
Кирило II (3)	1638—1639
Партеній I	1639—1644
Партеній II	1644—1646
Йоанникій II	1646—1648
Партеній II (2)	1648—1651
Йоанникій II (2)	1651
Кирило III	1651
Атанасій III (2)	1652
Паїсій I	1652—1653
Йоанникій II (3)	1653—1654
Кирило III (2)	1654
Паїсій I (2)	1654—1655
Йоанникій II (4)	1655—1656
Партеній III	1656—1657
Гавриїл II	1657
Теофан	1657
Партеній IV	1657—1662
Діонісій III	1662—1665
Партеній IV (2)	1665—1667
Климентій	1667—1668
Методій III	1668—1671
Партеній IV (3)	1671
Діонісій IV	1671—1673
Герасим II	1673—1674
Партеній IV (4)	1675—1676
Діонісій IV (2)	1676—1679
Атанасій IV	1679
Яків I	1679—1683
Діонісій IV (3)	1683—1684
Партеній IV (5)	1684—1685
Яків I (2)	1685—1686
Діонісій IV (4)	1686—1687
Яків I (3)	1687—1688
Калинник II	1688
Неофіт IV	1688—1689
Калинник II (2)	1689—1693
Діонісій IV (5)	1693—1694
Калинник II (3)	1694—1702
Гавриїл III	1702—1707
Неофіт V	1707
Кипріян	1708—1709
Атанасій V	1709—1711
Кирило IV	1711—1713
Кипріян (2)	1713—1714
Косма III	1714—1716
Єремія III	1716—1726
Калинник III	1726
Паїсій II	1726—1732
Єремія III (2)	1732—1733
Серафим I	1733—1734
Неофіт VI	1734—1740
Паїсій II (2)	1740—1743
Неофіт VI (2)	1743—1744
Паїсій II (3)	1744—1748
Кирило V	1747—1751
Паїсій II (4)	1751—1752
Кирило V (2)	1752—1757
Калинник IV	1757
Серафим II	1757—1761
Йоанникій III	1761—1763
Самуїл	1763—1768
Мелетій II	1768—1769
Теодосій II	1769—1773
Самуїл (2)	1773—1774
Софроній	1774—1780
Гавриїл IV	1780—1785
Прокопій	1785—1789
Неофіт VII	1789—1794
Герасим III	1794—1797
Григорій V	1797—1798
Неофіт VII (2)	1798—1801

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ
(православні)*

Феофілакт	988—1018
Іван I	1018—бл.1030
Феотемпт	1035—1040 (?)
Іларіон	1051—1054
Єфрем	1054—бл.1065
Георгій (Юрій)	бл. 1065—бл.1076
Іван II Продом	1077—1089
Іван III	1090
Микола	1093—1104
Никифор I	1104—1121
Микита	1122—1126
Михайло I	1130—1145
Климент (Клим Смолятич)	1147—1155
Константин	1156—1159
Феодор	1160—1163
Іван IV	1164—1166
Михайло II	1171
Никифор II	до 1183—1201
Гавриїл	?—?
Діонісій	?—?
Матвій	до 1210—1220
Кирило I	1224—1233
Йосиф	1236—?
Кирило II	1242—1282,

з 1247 р. перебуває у Владимирі-на-Клязьмі.

Максим	1283—1305,

1300 р. переніс митрополичу резиденцію у Владимир-на-Клязьмі.

Петро Ратенський	1308—1326,

1322 р. переніс митрополичу резиденцію до Москви.

Теогност	1328—1353
Олексій	1354—1378
Михайло	1378—1379
Кипріян	1381—1382
Пимен	1382—1385
Діонісій	1384—1385
Кипріян Цамблак	1389—1406
Фотій	1408—1431
Ісидор	1436—1458

1458 р. Московська церква виділилася в окрему митрополію з власним митрополитом. Українські землі в складі Литовської та Польської держав мали власних київських митрополитів.

Теофіл	1330—?

* Назарко І. Київські і галицькі митрополити. — Торонто, 1962.

Іван XII 1294—1303
Атанасій I (2) 1303—1309
Нифонт I 1301—1314
Іван XIII 1315—1319
Герасим I 1320—1321
Ісайя 1323—1332
Іван XIV 1334—1347
Ісидор I 1347—1350
Каллікст I 1350—1353
Філотей 1353—1355
Каллікст I (2) 1355—1363
Філотей (2) 1376—1379
Макарій 1376—1379
Ніл 1379—1388
Антоній IV 1389—1390
Макарій (2) 1390—1391
Антоній IV (2) 1391—1397
Каллікст II 1397
Матвій I 1397—1410
Євтимій II 1410—1416
Йосиф II 1416—1439
Митрофан II 1440—1443
Григорій III 1443—1450
Атанасій 1450
Геннадій II 1454—1457
Ісидор 1456—1462
Йоасаф I 1463
Геннадій II (2) 1462—1463
Софроній 1463—1464
Геннадій II (3) 1464—1465
Йоасаф I (2) 1465—1466
Марко 1466
Симеон I 1466—1467
Діонісій I 1467—1471
Симеон I (2) 1471—1474
Рафаїл I 1475—1476
Максим III 1476—1482
Симеон I (3) 1482—1486
Нифонт II 1486—1488
Діонісій I (2) 1489—1491
Максим IV 1491—1497
Нифонт II (2) 1497—1498
Йоахим I 1498—1502
Нифонт II (3) 1502
Пахомій I 1503—1504
Йоахим I (2) 1504
Пахомій I (2) 1504—1513
Теолепт I 1513—1522
Єремія I 1522—1545
Йоанникій 1546
Діонісій II 1546—1555
Йоасаф II 1555—1565
Митрофан III 1565—1572
Єремія II 1572—1579
Митрофан III (2) 1579—1580
Єремія II (2) 1580—1584
Пахомій II 1584—1585
Теолепт II 1585—1586
Єремія II (3) 1586—1595
Матвій II 1595
Гавриїл I 1596
Теофан I 1596—1597
Мелетій 1597—1598
Матвій II (2) 1598—1602
Неофіт II 1602—1603
Рафаїл II 1603—1608
Матвій II (3) 1608—1612
Кирило I 1612
Тимотей II 1612—1621
Кирило I (2) 1621—1623
Григорій IV 1623
Антим 1623
Кирило I (3) 1623—1630
Ісаак 1630
Кирило I (4) 1630—1633
Кирило II 1633
Кирило I (5) 1633—1634
Атанасій III 1634
Кирило I (6) 1634—1635
Кирило II (2) 1635—1636
Неофіт 1636—1637
Кирило I (7) 1637—1638
Кирило II (3) 1638—1639
Партеній I 1639—1644
Партеній II 1644—1646
Йоанникій II 1646—1648
Партеній II (2) 1648—1651
Йоанникій II (2) 1651
Кирило III 1651
Атанасій III (2) 1652
Паїсій I 1652—1653
Йоанникій II (3) 1653—1654
Кирило III (2) 1654
Паїсій I (2) 1654—1655
Йоанникій II (4) 1655—1656
Партеній III 1656—1657
Гавриїл II 1657
Теофан 1657
Партеній IV 1657—1662
Діонісій III 1662—1665
Партеній IV (2) 1665—1667
Климентій 1667—1668
Методій III 1668—1671
Партеній IV (3) 1671
Діонісій IV 1671—1673
Герасим II 1673—1674
Партеній IV (4) 1675—1676
Діонісій IV (2) 1676—1679
Атанасій IV 1679
Яків I 1679—1683
Діонісій IV (3) 1683—1684
Партеній IV (5) 1684—1685
Яків I (2) 1685—1686
Діонісій IV (4) 1686—1687
Яків I (3) 1687—1688
Калинник II 1688
Неофіт IV 1688—1689
Калинник II (2) 1689—1693
Діонісій IV (5) 1693—1694
Калинник II (3) 1694—1702
Гавриїл III 1702—1707
Неофіт V 1707
Кипріян 1708—1709
Атанасій V 1709—1711
Кирило IV 1711—1713
Кипріян (2) 1713—1714
Косма III 1714—1716
Єремія III 1716—1726
Калинник III 1726
Паїсій II 1726—1732
Єремія III (2) 1732—1733
Серафим I 1733—1734
Неофіт VI 1734—1740
Паїсій II (2) 1740—1743
Неофіт VI (2) 1743—1744
Паїсій II (3) 1744—1748
Кирило V 1747—1751
Паїсій II (4) 1751—1752
Кирило V (2) 1752—1757
Калинник IV 1757
Серафим II 1757—1761
Йоанникій III 1761—1763
Самуїл 1763—1768
Мелетій II 1768—1769
Теодосій II 1769—1773
Самуїл (2) 1773—1774
Софроній 1774—1780
Гавриїл IV 1780—1785
Прокопій 1785—1789
Неофіт VII 1789—1794
Герасим III 1794—1797
Григорій V 1797—1798
Неофіт VII (2) 1798—1801

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ
(православні)*

Феофілакт 988—1018
Іван I 1018—бл.1030
Феотемпт 1035—1040 (?)
Іларіон 1051—1054
Єфрем 1054—бл.1065
Георгій (Юрій) бл. 1065—бл.1076
Іван II Продом 1077—1089
Іван III 1090
Микола 1093—1104
Никифор I 1104—1121
Микита 1122—1126
Михайло I 1130—1145
Климент (Клим Смолятич) 1147—1155
Константин 1156—1159
Феодор 1160—1163
Іван IV 1164—1166
Михайло II 1171
Никифор II до 1183—1201
Гавриїл ?—?
Діонісій ?—?
Матвій до 1210—1220
Кирило I 1224—1233
Йосиф 1236—?
Кирило II 1242—1282,
з 1247 р. перебуває у Владимирі-на-Клязьмі.
Максим 1283—1305,
1300 р. переніс митрополичу резиденцію у Владимир-на-Клязьмі.
Петро Ратенський 1308—1326,
1322 р. переніс митрополичу резиденцію до Москви.
Теогност 1328—1353
Олексій 1354—1378
Михайло 1378—1379
Кипріян 1381—1382
Пимен 1382—1385
Діонісій 1384—1385
Кипріян Цамблак 1389—1406
Фотій 1408—1431
Ісидор 1436—1458
1458 р. Московська церква виділилася в окрему митрополію з власним митрополитом. Українські землі в складі Литовської та Польської держав мали власних київських митрополитів.
Теофіл 1330—?

* Назарко І. Київські і галицькі митрополити. — Торонто, 1962.

ББК 63.3 (4УКР) я2
1-49

Це видання – популярну ілюстровану енциклопедію з історії України – укладено на основі найновіших досягнень історичної думки. В ньому подано короткі характеристики видатних діячів минулого, розглянуто значну кількість подій, явищ, пам'яток літератури, історії та культури, починаючи з давніх-давен і до кінця 18 ст. Краще осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть численні ілюстрації, карти, схеми. Видання призначене школярам старших класів, абітурієнтам, студентам вузів і технікумів, а також широкому загалу читачів, які бажають поглибити свої знання. Матеріали з початку 19 ст. і до наших днів увійдуть у 2–3-й томи.

Автор тексту
Олександр Кучерук

Ілюстрації та художнє оформлення
Лідії та Світлани Голембовських
і Сергія Білостоцького

Науковий редактор
Лариса Федорова

Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань

Ілюстрована енциклопедія історії України в трьох томах.
1–49 Авт. тексту О. Кучерук; Іл. та худож. оформ. Л. і С. Голембовських, С. Білостоцького – Видання перероблене, доповнене – К.: Спалах, 2004. – Т. 1: (від найдавнішого часу до кінця 18 ст.) – 216 с.: іл.
ISBN 966-512-226-6

В енциклопедії подано короткі характеристики видатних діячів минулого, розглянуто значну кількість подій, явищ, пам'яток літератури, історії та культури, починаючи з давніх-давен і до кінця 18 ст. Краще осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть численні ілюстрації, карти, схеми. Призначена школярам старших класів, абітурієнтам, студентам вузів і технікумів, а також широкому загалу читачів, які бажають поглибити свої знання.

ББК 63.3 (4 УКР) я2

І $\frac{5001000000-001}{2004}$ без оголош.

ISBN 966-512-221-5
ISBN 966-512-226-6 (Т. 1)

ББК 63.3 (4УКР) я2
1-49

Це видання – популярну ілюстровану енциклопедію з історії України – укладено на основі найновіших досягнень історичної думки. В ньому подано короткі характеристики видатних діячів минулого, розглянуто значну кількість подій, явищ, пам'яток літератури, історії та культури, починаючи з давніх-давен і до кінця 18 ст. Краще осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть численні ілюстрації, карти, схеми. Видання призначене школярам старших класів, абітурієнтам, студентам вузів і технікумів, а також широкому загалу читачів, які бажають поглибити свої знання. Матеріали з початку 19 ст. і до наших днів увійдуть у 2–3-й томи.

Автор тексту
Олександр Кучерук

Ілюстрації та художнє оформлення
Лідії та Світлани Голембовських
і Сергія Білостоцького

Науковий редактор
Лариса Федорова

Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань

Ілюстрована енциклопедія історії України в трьох томах.
1–49 Авт. тексту О. Кучерук; Іл. та худож. оформ. Л. і С. Голембовських, С. Білостоцького – Видання перероблене, доповнене – К.: Спалах, 2004. – Т. 1: (від найдавнішого часу до кінця 18 ст.) – 216 с.: іл.
ISBN 966-512-226-6

В енциклопедії подано короткі характеристики видатних діячів минулого, розглянуто значну кількість подій, явищ, пам'яток літератури, історії та культури, починаючи з давніх-давен і до кінця 18 ст. Краще осягнути багатовікову історію нашої держави допоможуть численні ілюстрації, карти, схеми. Призначена школярам старших класів, абітурієнтам, студентам вузів і технікумів, а також широкому загалу читачів, які бажають поглибити свої знання.

ББК 63.3 (4 УКР) я2

І $\frac{5001000000-001}{2004}$ без оголош.

ISBN 966-512-221-5
ISBN 966-512-226-6 (Т. 1)

ІЛЮСТРОВАНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

в трьох томах

1 том

(від найдавнішого часу до кінця 18 ст.)

Видання перероблене, доповнене

КИЇВ, “СПАЛАХ”, 2004

Відповідальна за випуск
Е. Я. УМАНЦЕВА

Художній редактор
Т. Я. СМОЛЯКОВА

Макет та технічне редагування
Г. Я. НАСОНОВОЇ

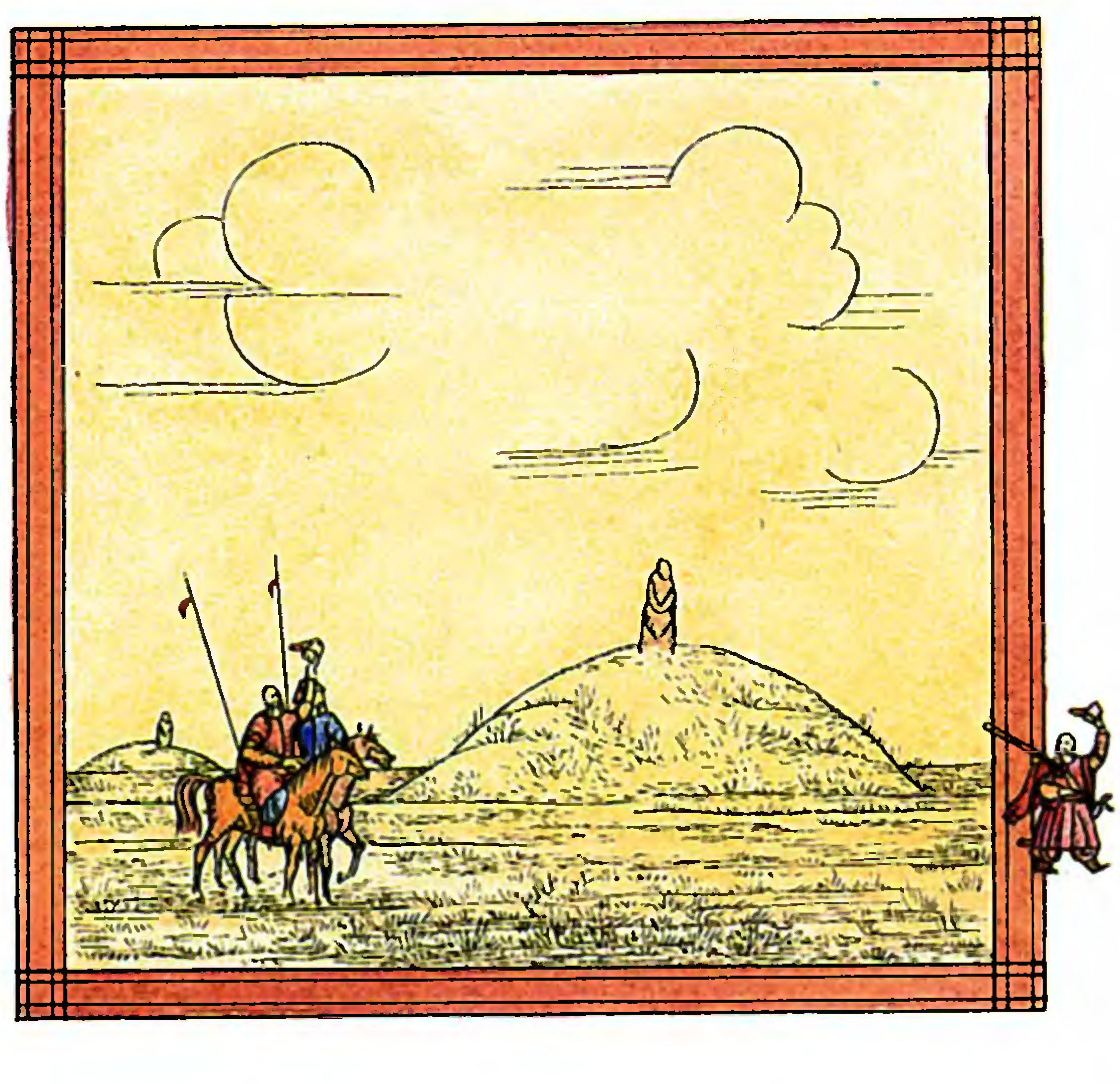
Коректори
Я. С. ПАНЬКІВ, О. П. КІРІЄНКО

Підписано до друку 10.12.2004. Формат 60×90 $^1/_8$.
Папір крейдований. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Умовн. друк. арк. 27,0. Обл.-вид. арк. 34,6.
Тираж 3000 прим. Зам. 4–240.

«Спалах», 01030, Київ 30, вул. Чапаєва, 8.
Тел.: 279-71-17, 234-51-38, факс 278-70-33.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб’єктів видавничої справи ДК № 430 від 20.04.2001 року.

АТ «Книга», 04655, Київ 53,
вул. Артема, 25.



СПЛАХ